

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

P.I. IVANOV
M.E. ZUFAROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

TOSHKENT – 2008

*Darslik Fan va texnika sohasi professor Platon Ivanovich Ivanovning
yurqin xotirasiga bag'ishlanadi.*

Mazkur darslikda psixologiya fanining muammolari, bilish jarayonlari, hissiyat va iroda shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ularning nerv-fiziologik mexanizmlari va psixik rivojlanish qonun-yodlari bayon etilgan.

Darslik Oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchi va talabalariga mo'ljallangan

Taqrizchilar: |

E.G. G'ozhjev – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy
universiteti psixologiya kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari doktori, professor, f

S.O. Obidjonova – Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika
institutida Pedagogika-psixologiya kafedrasining dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi.

Mas'ul muharrir:

D.M. Mirzajonova,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

88.3

1-17

Ivanov, Platon Ivanovich.

Umumiy psixologiya: Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishi
talabalarini uchun darslik. / P.I. Ivanov, M.E. Zafarova; Mas'ul muharrir D.M.
Mirzajonova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –
T.: O'zbekiston faylasafalari milliy jamiyati nashriyoti. 2008. 480 b.

I. Zafarova M.E.

bbK 88.3 a73

ISBN 998-9943-319-67-7

SO'ZBOSHI

Ushbu so'zboshi «Umumiy psixologiya»ning to'rtinchi nashriga muallif P.I.Ivanov tomonidan yozilgan so'zboshining qisman o'zgartirilgan nusxasidir. «Umumiy psixologiya» kursi yuzasidan chiqarilgan ushbu qo'llanma pedagogika institutlari va universitetlarining talabalariga, shuningdek, o'qituvchi va tarbiyachilarga mo'ljallangan. Darslik oliy o'quv yurtlarining psixologiya dasturida ko'zda tutilgan talablarga deyarli moslab tuzilgan.

Darslikning to'rt bo'limi bo'lib, har bo'limlarga o'z o'xira bob kiradi. Shuningdek, uning uchta ilovasi bo'lib, birinchisi psixologiya tarixiga, ikkinchisi psixologiyaning yaqin qadagi vazifalariga, uchinchisi esa "O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti" ga bag'ishlangan.

Umumiy psixologiyaning birinchi bo'lim birinchi bobida psixologiyaning nima haqida hisob yuritishi, psixika haqida so'z yuritiladi. Psixik jarayonlarning klassifikatsiyasi va psixik hodisalarning ayrim turlari haqida tushuncha beriladi. Shu bilan birga psixikaning turli-tuman barcha ko'rinishlari, shu hodisalarning anchayin bir yig'indisi yoki to'plami emas, balki yagona odamzod ongining zahir etilishi, umuman shaxsning namoyon bo'lishi ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, psixologiyaning ahamiyati, psixik hayotni tadqiq qilish metodlari haqidagi ta'limot, psixik hayot hodisalarini o'rganishda obyektiv yo'l tutishning muhimligi va eksperimentning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Ikkinchi bobda psixikaning nerv-fiziologik asoslari haqida fikr yuritiladi. Bunda nerv sistemasining tuzilishi, psixik jarayonlarning biologik negaz bo'lmish yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti, yuksak nerv faoliyatini o'rganishdagi keyingi erishilgan muvaffaqiyatlar, retikulyar formatsiya faoliyati, qaytar aloqa, aralashning roli, psixologiyada shartli refleks metodining ahamiyati kabi masalalar bayon qilinadi.

Uchinchi bobda psixikaning taraqqiyoti haqida ta'limot keltiriladi. Bunda hayvonlar psixikasi, ongning tarixiy taraqqiyoti, yoshga qarab ongning rivojlanishi haqida ma'lumot beriladi.

Hayvonlar psixikasiga odam ongining tarix boshi deb qaraladi, odam ongining kelib chiqishida va tarixiy taraqqiyotida mehnat va ijtimoiy hayot shakllarining roli ta'kidlanadi.

Yoshga qarab ongning taraqqiy etishida ta'lim-tarbiyaning yetakchi roli, rivojlanayotgan odamning o'zi ko'rsalayotgan faoliyatning yetakchi roli uqirib o'tiladi. Odam psixikasi tarixiy taraqqiyotida sifat jihatidan o'zgarishlari va odam ongli mavjud bo'lib, shaxs sifatida shakllantirilganligi uqiriladi. Birinchi bo'limning oxirida shaxs to'g'risidagi umumiy ma'lumot keltiriladi, shaxsning asosiy belgilarining ijtimoiyligi, ongi, o'z-o'zini anglashi, odamga

xos bo'lgan ehtiyoqlar, ijtimoiy faollik, ma'lum bir maqsadni ko'zlab ishlatush, ideallar (oliy maqsadlar), dunyoqarash, mastak ko'rsatib o'tilgan.

Qo'llanmaning ikkinchi bo'limida ayrim psixik funksiyalar: sezgi, idrok, xotira, tafakkur va shu kabilar bayon qilinadi. Ayni vaqtda psixikaning ayrim ko'rinishlari — sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq, his, irodaga psixikaning qismlari yoki ong va shaxsning tarkibiy qismlari deb emas, balki yagona ong ko'rinishlari — funksiyalari deb qaratiladi.

Odaming bilish, emotsiya va iroda faoliyatining ayrim ko'rinishlari «psixologik jarayonlar» degan termin bilan ifodalanadi. Ularni psixik funksiyalar deb atash ma'qulroq bo'lar edi. Funksiya tushunchasi mazmun va sharoit-jihatidan kengroq-da axir. Bu tushuncha psixik jarayonlarni ham, psixik holatlarni ham, psixik malakalarni ham, shuningdek, faollik va ishl-harakatlarini ham o'z ichiga oladi. Funksiyalar qanday bo'lmagan hammasining qismlari emas, balki shu butun narsa harakatining bir ko'rinishi demakdir. Ma'lumki shunday ekan, psixikaning ayrim ko'rinishlari — sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, his, iroda — yagona ongning, yagona shaxsning o'zaro chambarchas bog'langan funksiyalardir.

Ikkinchi bo'limda yana har bir funkziyaning umumiy psixologik ta'ixi, psixik funksiyalarning nery fiziologik asoslari, maxsus qonuniyatlari, boshqa psixik funksiyalar bilan bog'langanligi, psixikaning umumiy strukturasi va odam faoliyatida har bir funkziyaning tutgan o'rni va ahamiyati bayon qilinadi. Psixik funksiyalarning yoshga aloqador xususiyatlari, ta'lim va tarbiyada ana shu xususiyatlarning ahamiyati qisqacha bayon qilinadi.

Qo'llanmaning uchinchi bo'limi shaxsning individual xususiyatlarga bag'ishlanadi. Bu bo'limni psixologiya kursining sintetik (yakunlovchi) qismi desa bo'ladi. Bunga temperament (mijoz), xarakter, shaxsning layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslari haqidagi ta'limot kiradi.

Kitobning to'rtinchi qismida ikkinchi ilova bor. Birinchi ilova «Psixologiya tarixidan» deb ataladi. Har bir faning, shu jumladan psixologiya fani tarixi bilan tanishish savoya uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki u odamning psixologiyasiga doir bilimni kengaytirish bilan birga axliy saviyasini ham oshiradi.

Ikkinchi ilova psixologiya fanining a'vabdagi vazifalariga bag'ishlanadi. Hayotning hamma sohalarida juda tez yuksalibotgan, fan va texnika misli ko'rinmagan darajada taraqqiy etayotgan hozirgi zamonda psixologiya fanining ham taraqqiyot yo'llari va perspektivalari haqida masalalar o'z aksini topadi.

Darslikning yangi nashri O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», Davlat ta'lim standartlari va o'qish dasturlari asosida qayta ishlandi.

Uning mazmuni deyarli shunchayligicha saqlandi. Lekin unga Shartq muvofiqliklarning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari, O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti haqidagi matnlar kiritildi va hozirgi zamon ta'limi talablariga moslashtirildi.

Muallifdan

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI

I bob.

PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI? PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI VA METODLARI

I. PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI?

Psixologiya faxrlilikning alohida bir sohasi bo'lgan psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar — sevgilanimiz, adrok, rasovvurlarimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixika hodisalarini jumlasidandir. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari deb ataladigan xususiyatlar, odamning temperamenti (mijoz), xarakteri (têl-atvori), qobiliyati, ehtiyoji, mayli va havaslari ham psixika sohasiga kiradi.

Psixik (ruhiy) hodisalarning butun majmu'i odatda **psixika** degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'zga alohida bir odam emas: u organik hayotning yuksak shakllardan bo'lib, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, o'simliklardan farq qilib, yolg'iz organik hayotga ega bo'lgan qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda soddaroqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak shakli — **ong** bor. Odam ongli zotdir.

Psixik hayot hodisalari juda xilma-xil, ammo bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Psixologiyaning vazifasi ana shu bog'larash va munosabatlarning qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik hodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Psixologiya faqatgina ma'lumotlardan amaliy maqsadda va avvalo ta'lim-tarbiya ishlida, shuningdek, ishlab chiqarishda, mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda, tibbiyotda, san'at va shunga o'xshash sohalarda foydalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilishi kerak.

Shunday qilib, psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib aytganda, **psixikadan** bahs yuritadi.

II. PSIXIKA HAQIDA TA'LIMOT

Psixologiya eng qadimiy fanlardan bo'lib, bundan 2,5 ming yil ilgari jon haqidagi ta'limot sifatida vujudga kelgan. VII—V asrlarda o'tgan qadimgi grek faylasuflarining asarlaridayoq kishining joni va ruhiy hayoti to'g'risida juda ko'p xilma-xil fikrlar bayon qilinganligini ko'ramiz. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi hind metafakiklarining muhokamalarida ham katta o'rin tutadi.

Kishining psixikasi haqidagi muntazam ta'limotni birinchi marta Aristotel (eramizdan oldingi 384—322-yillar) «Jon haqida» degan kitobida bayon qilgan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo'lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixolog ya'ni fanining «otasi» hisoblanadi.

Uzoq vaqtgacha psixologiya mustaqil fan bo'lmay, falsafa tarkibiga kirib kelgan. Alohida ilmiy fan ma'nosidagi «psixologiya» termini ham yo'q edi. Bu termin XVI asr oxirida paydo bo'lib, XVIII asr o'rtalaridan boshlab hamma ishlatadigan bo'lib qoldi. Psixologiya XVIII asrning oxirida va XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan bo'lib shakllandi.

Qadimgi zamonlardan to'bizning zamonimizgacha psixologiya sohada idealizm bilan materializm o'rtasida kurash bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu kurash hamisha sinfiy kurashning in'ikosi bo'lib keldi. Psixika, ong nima degan masala, shu bilan birga, odam organizmida psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlar o'rtasidagi munosabat masalasi ham shu kurashda markaziy o'rinni egallab keldi.

Psixika va ong haqidagi ta'limot ideniistik va vulgar materialistik qarashlar hamda nazariyalarga qarshi kurashda chuniga hordi.

Idealistlar, odamning psixik hayotini odam tanasi bilan qandaydir noma'lum yo'l bilan qo'shilib, odamda gavdalargan, jismi yo'q moddiy bo'lmagan alohida bir narsaning, ya'ni ruh yoki jonning zohir bo'lishi deb hisoblaydilar. (So'zlashganimizda va aqlahiyotda ham «odamning joni» va «odamning ruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy bo'lmagan alohida bir narsani fodalash uchun emas, balki «psixika» so'zini qay ma'noda ishlatdik, o'sha ma'noda ishlatamiz). Idealistik psixologiya namoyandalari psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati haqidagi masalani talqin qilishda yo' psixofizik parallelizm yoki psixofizik o'zaro ta'sir nuqtayi nazarida turadilar.

Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalar bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda yonma-yon (parallel ravishda) voqe bo'ladi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati qo'shilib ketmaydigan ikki oqim — organik hayot bilan psixik hayotning harakatlanishidan iborat emish.

Psixofizik o'zaro ta'sir tarafdorlari ta'limotiga ko'ra, psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalar o'z tabiati e'tibori bilan har xil bo'lsa-da, bir-

biriga o'zaro ta'sir etadi: fiziologik hodisalar psixik hodisalarni vujudga keltiradi, psixik hodisalar esa fiziologik hodisalarga sabab bo'la oladi. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati gu'yo harakatdagi zanjir bo'lib, unda fizik zveno bilan psixik zveno ketma-ket kelaveradi.

Haraga xilof idealistik muhokamalarga qarasha-qarshi o'laroq, dialektik materializm psixik hayot qandaydir alohida, moddiy bo'lmagan bir narsaning zohir bo'lishi emas, balki materiyaning yuksak darajadagi mahsulidir, ya'ni bosh miyaning xossasidir, deb ko'rsatadi. Demak, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning alohida xossasi bo'lib, bu xossa obyektiv voqealikni alohida bir yo'sinda aks ettirish qobiliyatidan iboratdir.

Psixik jarayonlar miyaning alohida xossasi bo'lib, faqat miyaning faoliyatiga bog'liq holda ro'y beradi.

Lekin psixikam materiyaning mahsulidir deb bilish tushunchasini vulgar materializm namoyandalari tang'it qilgan soxta (a'ham mexanistik) tushunchadan farq qilishi kerak. Mexanist va vulgar materialistlar tabiatdagi barcha hodisalarni — kimyoviy, biologik, fiziologik hodisalarni, shuningdek, psixologik hodisalarni ham materiya zarrachalarining fazoni faqat mexanik sur'atda siljishidan iborat deb bilur edilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlardan iborat bir narsa deb tushurur, psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonning ikkovi bir narsa deb hisoblar edilar. Masi an vulgar materializmining namoyandalari (Bryuxner, Moleshevt, Fayz) jingardan o'z chiqib turgani singari miyadan ham fikr chiqib turadi, deb hisar edilar.

Mexanistlar nazarida, psixik hodisa fiziologik hodisaning o'zi-yu, uni odam faqat ichki, subyektiv tomondan idrok etar emish.

Dialektik materializm nuqtayi nazaridan psixika, materiyaning mexanik harakati emas, balki harakatdagi materiyaning alohida xossasidir.

Shuningdek, psixik jarayon moddiy jarayonga bog'liq, degan so'zdan psixika, ong-fiziologik jarayonlardan boshqa bir narsa emas, degan ma'no aslo chiqmaydi. Fikr, ong — voqealikning sifat jihatidan hoshqacha, o'ziga xos bir hodisasidir.

Psixika, ong — faqat yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xossasidir.

Jarayonlar bilan odamlar organizmiga xos bo'lgan nerv sistemasi ana shunday yuksak darajada tashkil topgan materiyadir. Psixikamning bevosita moddiy substrati (asosi) — odamning bosh miyasidir. Odamning psixikasi, ongi — bosh miya funksiyasidir.

Psixika, ong materiya taraqqiyotining faqat yuksak bosqichlarida paydo bo'ladi. Materiya taraqqiy qilib borgan sari turli qonuniyatlar va xossalari — mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va boshqa qonuniyat va xossalari paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi, organik olam taraqqiyotining ong

yuksak bosqichidagina materiyaning psixika, sezgi, ong, tafakkur deb ataladigan alohida xossalari vujudga keladi.

Olam taraqqiyoti tarixida psixika, ong bo'lmagan davr o'tgan. Psixika olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridagina paydo bo'ldi.

Psixika materiyaning alohida xossasi bo'lib, bu xossa obyektiv voqealarni alohida aks ettirish qobiliyatidan iboratdir. Aks ettirish degan so'zning ma'nosi har xil tushuniladi. Tevarak-atrofdagi voqealarni aks ettiradigan ko'psina narsalar ma'lum, masalan, suv aks ettiradi, ko'zga aks ettiradi va hokazo. Bu misollarda biz fizik hodisa sifatidagi aks etish (in'ikos)ni ko'ramiz. Psixik hodisalar haqida so'zlashganimizda esa sifir jihardan boshqacha, o'ziga xos ravishda aks etishini nazarda tutmog'imiz kerak. Bu aks ettirish sezgilarda, xotirada, tafakkurda va boshqa shu kabilarda o'z ifodasini topadi.

Insonning aks ettirish jarayoni o'z mohiyati va xarakteri jihatidan 2 bosqichdan iboratdir: 1) hissiy (aks ettirish) bilish bo'lib, u sezish, hissiy qabul qilish, xotira va tasavvurlardan iboratdir; 2) aqliy bilish bosqichi bo'lib, u tafakkurdan iboratdir.

Hissiy bilishning boshlang'ich shakli - sezgidir. Chunki hissiy bilishning boshqa shakllari - hissiy qabul qilish sezgiga nisbatan ancha murakkab bo'lib, u sezish asosida vujudga keladi. Hissiy qabul qilishning sezishdan farqi shundaki, unda predmetlarning ayrim xossalarni emas, balki predmet bir butun holda aks etadi.

Hissiy bilishning yana bir shakli tasavvurdir.

Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qabrig'ining ma'lum qismidagi qo'zg'alish - sezish, qabul qilish - ma'lum davrgacha o'z izini qoldiradi, ya'ni tashqi ta'sir to'xtogandan so'ng qo'zg'alishning, sezishning izi saqlanib qoladi. O'sha ta'sir organ predmetga aloqador bo'lgan, unga qandaydir munosabatlarda bo'lgan hodisa ta'siri natijasida ular yana qayta tiklanishi mumkin.

Miya qabrig'ida saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan qo'zg'alishi tasavvur, xotirani vujudga keltiradi.

Insonning bilish jarayoni hissiy bilish bilanгина cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy ma'lumat jarayonida ikkinchi yuqori bosqich - aqliy bilish, tafakkur paydo bo'ladi. Hissiy bilish oqali obyektiv reallikdan olingan «materiyallarni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini muhimliklaridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkurda amalga oshiriladi.

Odami bilan uning tevarak-atrofidagi olam o'rtasida doimo o'zaro bir-biriga ta'sir qilish jarayoni bo'lib turadi. Odami bu jarayonda dunyoni o'z

psixikasi bilan aks ettiradi. Shu bilan birga, voqefik odam ongida ko'zgudagi kabi passiv ravishda aks etmay, balki faol ravishda aks etadi: odam tevarak-atrofdagi olam bilan o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatar ekan, shu jaryonda olamga ta'sir etadi, uni o'zgartiradi va uni o'z ehtiyoqlariga moslashtiradi.

Psixologiya fanı psixikani o'rganar ekan, uni yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ob'ektiv voqelakni aks ettirishdan iborat bo'lgan alohida xossasi deb biladi. Materiyaning bu xossasi materiyaning boshqa vossalaridan sifat jihatidan farq qiladi va materiya taraqqiyotining faqat muayyan bosqichida vujudga keladi.

Psixik hodisani, idealistlar ta'lim bergani singari, fiziologik hodisadan ajratib qo'yish yaramaganidek, psixik hodisani, vulgar materialistlari ta'lim bergani singari, fizik hodisaga tenglashirish ham yaramaydi. Psixik hodisa bilan fiziologik hodisa bir butun bo'lib bog'langandir. Buning ma'nosi shuki, psixologik va fiziologik hodisa sital jihatidan boshqa-boshqa hodisalardir, ammo fiziologik hodisa bo'lmasa, ya'ni nerv sistemasi ishlamasa, psixologik hodisa bo'lishi mumkin emas; shunday qilib, psixologik hodisa ikkilamcha hodisa hisoblanadi.

Psixik hodisalar nechog'li murakkab bo'lmasin, ularni moddiy nerv-fiziologik negizidan ayirib o'rganish yaramaydi. Bunday ayitish idealizmga olib borishi mumkin, xolos. Shu sababli psixikani o'rganishda psixik hayotdagi hodisa va faktlarni ilmiy asosda tushunib olish uchun psixikaning moddiy negizini, ya'ni bosh miya va uning faoliyatini, psixik jaryonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini bilib olish kerak.

I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyati fiziologiyasiga doir genial asarlarida psixik hodisalar moddiy substratining faoliyatidagi asosiy qonuniyatlarni va ayrim psixik jaryonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini ochib berdi.

III. PSIXIK HODISALARNING KLASSIFIKATSIYASI

Psixik hayot turli-turli hodisalarda namoyon bo'ladi. Psixik hayot hodisalarida psixik jaryonlar, psixik mahsullar va psixik holatlar ajratiladi.

Psixik jaryon — psixik hodisaning qonuniy, ketma-ket o'zgarishi, uning bir stadiya yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga o'tishidir.

Psixik mahsullar — psixik jaryonlarning natijasidir. Bularga sezgi va idrokning obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar shaklidagi subyektiv psixik mas'ullar kiradi.

Youqimli va youqimsiz tuyg'ular, tinchlik farog'at, hayajonlanish va esa'yuslanish, uyg'oqlik va uyqu holatlari, dadillik va qaraddudlanib qo'llash holatlarini boshdan kecharish psixik holatlarga kiradi.

Xilma-xil psixik hodisalarini bilish, emotsional so'ha (hissiyot sohasi)

va itroda sohasi deb uchga bo'lish qadimdan bor. Odam ongi faoliyatida zohir bo'ladigan ana shu turlar psixik funksiyalar deb ataladi.

Bilish hodisalari boshqacha aqliy, intellektual jarayonlar deb ataladi. Sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq bilish jarayonlaridir.

Sezgilar — muayyan paytda sezgi organlarimizga ko'ray, eshituv, tuyush, hid bilish va boshqa shu kabi organlarimizga ta'sir etib turgan narsalardagi ayrim xossalarning aks etishidir. Masalan, qizil, oqni, shirin, achchiqni, og'ir, yengilni sezamiz.

Idrok — tevarak atrofmizdagi narsalarning yaxlit holda aks etishidir. Masalan, uy, gul, nutoq, musiqa va boshqa shu kabilarni idrok etamiz. Narsalar sezgilari asosida idrok etiladi. Sezgi va idrok — tevarak-atrofmizdagi narsa va hodisalar hamda ulardagi xilma-xil xossalarning muayyanidagi obrazlaridir.

Xotira. Narsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning sezgi va idrok orqali hosil bo'lgan obrazlari nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi — ular muayyanida o'rnashib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ilgari idrok etilgan narsalarning esimga tushirilgan obrazlari tasavvurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, ko'nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham esimga o'rnashib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va ko'ngildan kechgan narsalarning esimga o'rnashib (esimga qolib), saqlanishi va yana esimga tushishidan iborat bo'lgan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

Xayol. Narsa va hodisalarning idrok orqali esimga hosil bo'ladigan obrazlardan tashqari, o'zimiz bevosita idrok etmagan narsalar haqidagi tasavvurlar ham muayyanidagi katta joy oladi. Masalan, ibtidoiy odamning hayot sharoiti haqidagi tasavvurlarimiz, Marsdagi hayot haqidagi tasavvurimiz va shunga o'xshashlar ana shundaydir. Bu tasavvurlar xotiramizda boshqa tasavvurlar asosida xayolda (fantaziya) hosil bo'ladi.

Tafakkur. Idrok va tasavvurlarimizda aks etadigan narsa tafakkurda toqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumiyashtiriladi. Tafakkur — voqelikning umumiyashtirilgan bevosita va eng to'liq harida eng aniq intilishidir. Tafakkur jarayonlaridagi fikrlar — muhokama va tushunchalar tushuniladi va vujudga keladi. Odam fikrlash faoliyati ujayli voqelikni idrok va tasavvurlaridagiga qaraganda aniqroq, to'laroq va chuqurroq bilib oladi.

Nutq. Tafakkur natijasi chambarchas bog'liq. Fikrlarimiz nutq yordami bilan shakllanadi va ifodalanadi. Kishilar nutq vositasida aloqa qilar ekanlar, fikrlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashadilar; odamning hissiyoti va intilishlari ham nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq — kishilarning ol vositasi bilan aloqa qilish usulidir.

Diqqat. Yuqorida ko'rsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud bo'lgandagina yuzaga chiqadi. Diqqat — ongimiz-

ning o'zimiz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan narsamizga qaratishi, bir nuqtaga to'plash demakdir. Diqqat o'ziga xos alohida bihish jarayoni emas, balki bihish jarayonlarning foci bo'lishi va sifatli bo'lishi uchun zarurdir, xolos.

Ba'zi psixologlar (masalan, G.A. Fortunatov) diqqatni psixik holatlarga qo'shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining o'ziga xos alohida bir ko'rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglaniladi. Shu sababli diqqatni iroda sohasiga ham qo'shish mumkin.

Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan, fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga nishatan ko'nglidan ko'chayotgan har xil yoq'qich va yoq'qimsiz, xush yoki noxush tuyg'ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi.

Biz dilimizda xush yoki noxush tuyg'uni, do'stlik, vatanga muhabbatini, urush olavini yoquvchilarga qarshi g'azabini his qilamiz. Odamning emotsional tuyg'ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlarini bilan bog'liq bo'ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga jebiy yoki salbiy munosabati hissiyotda o'z ifodasini topadi.

Emosiyalar ham jebiyon, ham fufan bo'ladi.

Psixik faoliyatning yucasak ko'rinishi, ya'ni o'ylatimizga (oldindan o'ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish yo'llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchravdigan qiyinchiliklarni hamarat qilishda g'ayrat ko'rsatib qilinayotgan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari bo'ladigan) faoliyatdan ayratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilsa g'ayrat ko'rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat-e'toborda va ish-harakatda ko'rmadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar subyektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va hodisalarning miyamizdagi obrazlari shaklida to'p beradi. Ammo, barcha subyektiv psixik hodisalar sirida, organizmimizning xilma-xil o'zgarish va harakatida: mumika, imo-ishora, matq pantomimikada o'z ifodasini topadi.

Odamning psixik hayoti organizm harakatlarida o'z ifodasini topadi, shu harakatlar yig'indisi esa xulq-atvor deb ataladi.

Psixika bir butun yaxlit bir narsadir. Psixikaning bu birligi va yaxlitligiga sabab asvalo shuki, bosh miya faoliyati bir butun va yaxlitdir.

Psixik hayotning hamma tomonlari: nql, his va moda shaxsning faoliyatida namoyon bo'ladi. Shaxs olamni biladi, shaxs ruhi hislatni dildan kechiradi va shu shaxs ish-harakat qiladi.

Psixik faoliyatning barcha ayrim turlari yagona o'ng funksiyasi — shaxsning funksiyasidir.

Psixologlarning ko'pchiligi **psixik funksiyalar** termini o'rniga **psixik jarayonlar** terminini ishlatadi.

Ammo psixik funksiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funksiya tushunchasining mazmuri kengroq. Bu tushuncha psixik jarayonni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham o'z ichiga oladi. Funksiya qanday bo'lasin yaxshi bir narsaning qismi emas, balki namoyan bo'lishi, amal qilish demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hissiyot, iroda — psixika qismlari emas, o'zaro yonma yon ro'y beruvchi jarayonlar emas, balki bir butun ongning funksiyalari — bir butun shaxsning funksiyalaridir.

IV. PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI

Boshqa fanlarni o'rganish kabi, psixologiyani o'rganishning ham, avvalo, bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani o'rganib, voqealarning g'oyat katta va sifati jihatdan o'ziga xos sohasi — psixik hayot sohasi haqida bilim o'lamez. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot shakllari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tug'ilish paytidan tortib uning o'ngi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakter qanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi — psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollardimizga javob beradi.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday eslab qoldiradi, qanday esga tushindi va fikr yuritadi, u qanday hisslarni ko'nglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni o'z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish ko'radi — psixologiyani o'rganish bilan ana shu masalalarni bilib olinadi.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning x'lna xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillalashtirishda, o'z fikrlarini nuroqda to'g'ri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to'g'ri tushuna bilishda ham o'z ifodasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shug'ullanish odamni kamolga yetkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida o'rin tutadi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, avvalo o'z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan o'z aql-idrokining ko'proq o'sishiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalarini haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyo-qarashining shakllanishida katta ahamiyatga egadir.

Psixologiyani bilish, psixikani chinakamiga ilmiy asosda tushunish kishini ongidagi har xil ilmiy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Odami psixologiyani o'rganar ekan, o'zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bizi oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishilarni va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyaning bilish, ma'lumot olish ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya jumladan, psixologiya metodlari kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida — ta'lim tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, tibbiyot, sud huquqshunoslik, harbiy mudofaa, san'at va boshqa sohalarida ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagogika ishi, ya'ni yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda psixologiyaning ahamiyati, ayniqsa, katta.

Pedagog o'quvchilarga birinchi materialni tushuntirar ekan, shu materialni qanday o'zlashtirayotganini — ko'rayotganini qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, ularda diqqat-e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bulolarining yashayotganiga qarab bu jarayonlar qanday rivoj bo'layotganini bilish lozim.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish tizimi va mehnatni tashkil etishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda. Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va material talab qilish bilan birga maxsus psixologik sharoit ham talab qiladi. Shu sababli, talabga qarab mutakab va mas'uliyatli mehnat operatsiyalarini bajarishga to'g'ri keladigan kishilar maxsus psixologik tekshirishdan o'tkaziladi. Masalan, dastlabki kosmonavtlarni tanlasada talabgorlar votirasi juda yaxshi. Ular o'tkir, dieqqam bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chira oladigan, amiy uyg'un harakatlarni tez bajarib oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko'riladi.

Korxonalar va boshqa xo'jalik, madaniy va ma'muriy muassasalari-ning hamda tashkilotlarning rahbarlar kadrlarni tayyorlashi, ularni joy-joyiga qo'ya bilishi, ularga rahbarlik qila olishi kerak. Buning uchun esa ularning qobiliyatlari, xarakter, mehnatga munosabati va boshqa shu kabilarining farqiga bora bilishi kerak.

Psixologiya tibbiyot bilim qadimdan bog'lanib keladi. Kasalliklar orasida psixik kasalliklar borladi. Bunday kasalliklarni harbiy, o'sosan, psixologik vositalar bilan davolashga to'g'ri keladi. Shifokor psixik kasalliklarni yaxshiroq ajrata bilmay uchinchi odamning normal psixologiyasini ham bilishi kerak. Boshqa kasalliklarni, ayniqsa, nerv kasalliklarini davolashda ham shifokor bemorning ruhiy holatini bilishi va kasallikning borishiga

ruhii holatning ta'sirini nazarda tutishi lozim. Shifokor bemorga psixik ta'sir ko'rsatish vositalarini, isbotlash, maslahat berish va boshqa shu kabilarning ahamiyatini bilishi kerak.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol o'ynaydi. Sud xodimi ayblanuvchining ruhii holatini, g'aybilarining so'zda aygan gaplarini psixologik jihatidan tahlil qila bilishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qilganlarda nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak. Aybdorlarning individual xususiyatlarini ham bilib olishga to'g'ri keladi. Bularning hammasida ustalik bilan ish ko'rmoq uchun odamning psixikasini bilish, psixolog yoki o'rganish kerak.

Psixologiyaning san'atdagi ahamiyatini ham ko'rsatib o'tirmoq kerak. Har bir san'atkor (artist, musiqachi, rassom va shunga o'xshashlar) kishilarga — tamshaharlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmaslik kerak. San'at arbubi obraz yaratish ushida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalantiradi. Hunar uchun san'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratishini bilishi kerak. U inchiy faoliyat psixologiyasini bilish shart.

Psixologiya — barcha kundalik turmush uchun ham foydali. Har kim doimo boshqa kishilar o'rtasida bo'ladi, munayyan munosabatlar — tanish-bilishlik, oshina-do'stlik va boshqa shu kabilar tubayli boshqa kishilar bilan aloqa qiladi. Har birimizga boshqa kishilarning xarakter, havas, kayfiyatlarini bilib olishga, o'sha kishilarning har-birini afatishga va ularga ta'sir ko'rsatishga to'g'ri keladi.

Bu yerda shuni aytish kerakki, odamning faoliyatining turli sahalarida psixologik bilimlarning amalda qo'llanish psixik hayot hodisalarini, un qonuniyatlari haqidagi bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va oydinlashtirish uchun ham ko'p material beradi va shu bilan psixologiyaning nazariy sohalarni boyitadi.

Psixologiyaning ilmiy bilish va amaliy ahamiyati shundan ham ko'tinadiki, psixologiyaning tanqiy taraqqiyotida unda bir qancha muayyan rannoclar ajralib chiqdi. Psixologiyaning bu rannoclarini hozirgi vaqtda mas'uliyat fanlar darsasiga ko'ntatildi.

Psixologiyaning shu rannoclaridan bir qismi ko'proq nazariy xarakterda bo'lsa, ikkinchisi ko'proq amaliy xarakterdadir.

V. PSIXOLOGIYA METODLARI

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalarini juda xilma-xil va murakkab hodisalaridir. Bu hodisalar qanday metodlar bilan, ya'ni qaysi vositalar bilan, qanday usullar bilan tekshiriladi, degan savol tug'iladi.

Psixologiyada chunkam ilmiy bilimga ega bo'lmag uchun psixikani tekshirish metodlarini bilan va shu metodlardan foydalana bilish kerak. Har bir pedagog kishilar psixikasini tekshirish uchun lozqat eng oddiy usullarni bilishi lozim.

Har bir fan kabi psixologiya ham psixik (ruhiy) hayot hodisalarini chinakamiga ilmiy asosda bilib olish uchun quyidagi talablarga amal qilish lozim.

Tekshiriladigan har bir psixik hodisaga boshqa hodisalar bilan bog'langan deb qaralishi zarur. Masalan, psixik hodisani uning nerv-fiziologik asosdan ajratib o'rganish yaramaydi, xotirani tafakkur, diqqat va umuman shaxsdan ajratib o'rganish yaramaydi va hokazo.

Har bir psixik hodisa va umuman shaxs vujudga kelish, taraqqiy etish va o'zgarish jarayonida ko'zdan kechirilishi zarur. Shuning uchun, masalan, bolalar va o'smirlar psixikasining taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, voyaga yetgan odam psixikasini yetarlicha yaxshi bilib bo'lmaydi.

Psixik hayot hodisalarini udam taraqqiyot jarayonidan o'rgananda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishini va bir sifat holatining ikkinchi sifat holatiga o'tishini so'zdan kechirmag kerak. Masalan, odam psixikasining taraqqiy etishini o'rgana turib, bilini olish va to'plash jarayonida odamning bilish qobiliyatlari, xotirasi, tafakkari va nutqi, mushohadakorligi sifat jihatidan o'zgarishni ko'rsatib bera bo'ladi. Odam angini uning tarixiy taraqqiyotida shakllanadi. Hozirgi mustaqillik sharoitida milliy ongning shakllanishiga qandayqil umumiy dmiy qonuniyatlarni izlash, ya'ni gacha tafakkur qilish va dunyoqarashni shakllantirish milliy mafkura va milliy g'oyaning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqealarni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o'z mavzularni o'rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tasvir etish va tahlil qilishdan boshlashi lozim. So'ngra, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini uchub, tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi lozim.

Har bir fandagi kabi psixologiyada ham tajriba, kuzatish va eksperiment shaklida qo'llaniladi. Kuzatish va eksperimentdan tashqari, ilmiy tekshirishning boshqa maxsus metodlari: suhbat metodi, biografiya metodi, solishimma tarixiy metod va boshqa metodlar ham qo'llaniladi.

Kuzatish metodi

Psixik hodisalar hayotda, ya'ni tabiiy sharoitda, odamning turli-tumman faoliyatida qanday ko'rinishda voqe bo'lsa, o'sha ko'rinishda kuzatish metodining yordami bilan o'rganiladi.

Tashqi kuzatish

Psixik hayot hodisalarini o'rganishda avvalo tashqi kuzatish metodi tarbiq etiladi.

Kuzatishning asosiy xususiyati shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayotni sezgi organlarimiz bevosita seza oladigan, o'zimiz bevosita idrok qila oladigan faktlari aniqlanadi va tasvirlanadi. Kishining psixik hayotidagi mimika, imo-ishora, nutq, turli harakatlar va umuman kishining butun xatti-harakati va fioliyatini bevosita kuzatish mumkin.

Psixik jarayonlar bilan bevosita bog'langan ba'zi bir fiziologik hodisalar yuzning o'zgarishi, nafas olish, qon aylanishi va shu kabilarining o'zgarishi ham tashqaridan kuzatilsa bo'ladi. Kuzatish ma'lumotlarini so'zlar bilan tasvir etish bilan kifoyalanib qolmay, balki ko'rsatma vositalari, suratga olish, kinoga olish, tovushni yozib olish va shu kabi yo'llar bilan ham qayd qilish mumkin.

Masalan, bolalar nutqini o'sib borishini kuzatish yo'li bilan tekshira olamiz. Bunda bolaning so'z boyligi qanday qilib sekin-asta o'ta borishini, nutqning fonetik tomonini, grammatik tuzilishini shu bola qanday bilib olayotganini qayd qilsa bo'ladi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqealarni o'zgartirish va yangidan ko'rishida duch kelgan to'sqinlikni va qiyinchilikni yengish uchun uning qanday zo'r iroda bilan sabr-matnat ko'rsatishini ham kuzatish yo'li bilan ko'zdan kechirsak va tekshirsak bo'ladi.

Psixik hayot hodisalarini o'rganayotganda psixologning o'z-o'zini kuzatish metodiga ham murojaat qilib turishiga to'g'ri keladi.

O'z-o'zini kuzatish

Nomdan ko'rinib turibdiki, tadqiqotchi o'z-o'zini kuzatish bilan o'zidagi psixik hodisalarni tekshiradi. Bu holda tadqiqotchi psixik jarayonlar va holatlarning ichki tomoni — odamning subyektiv kechinmalari qanday ruy bersa, ularni shu holida tasvir etish va aniqlab olishga intiladi. Psixolog o'z tadqiqotlarida tekshirilgan kishilarning o'z-o'zini kuzatib olgan ma'lumotlariga ham asoslanadi.

Psixologiya vujudga kela boshlagan V asrdan tortib to bizning zamonamizgacha va XIX asrning deyarli oxirigacha o'z-o'zini kuzatish metodi yoki introspektiv metod ruhiy hayot hodisalarini bilishning bircan-bir metodi bo'lib keldi, deya bo'ladi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'z-o'zini kuzatish metodiga tanqidiy ko'z bilan qaraladigan bo'lib qoldi. Bu metodning bir qancha kamchiliklari borligi ma'lum bo'ldi. O'z-o'zini kuzatishda tadqiqotchi ham, tekshiriladigan ham tekshiruvchi obyektga bo'linib qolish, bu metodning eng muhim kamchiligi ekanligi ko'rsatildi. Holbuki, normal kishilar

shaxsining amalda bunday «bo'linib ketishi» mumkin emas. O'z-o'zini kuzatishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qayg'u hissiini, tafakkur jarayonini) ham boshdan kechinish, ham shu hodisalarni o'rganish juda qiyin ekanligi, ba'zan esa butunlay mumkin bo'lmashligi ko'rsatib o'tildi. O'z-o'zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi deb bilish kerak. Psixolog o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan faqat o'z psixikasini o'rganadi-da, axir. Shunday bo'lgach, odam psixikasi haqidagi fan faqat psixologlarning o'z psixologiyasiga aylanib ketadi. Bunday psixologiya madaniy taraqqiyot jihatidan yuksak darajada turgan, o'z ixtisosiga ko'ra o'zini-o'zi kuzata oladigan va o'zini-o'zi muhojama qila oladigan kishilar psixikasi haqidagina bilim beradi. Ammo madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar psixikasi haqidagi ta'limot ham, bolalar psixikasi haqidagi ta'limot ham psixologiyaga qo'shilishi kerak. Madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar va bolalar esa fan nuqtayi nazaridan o'z-o'zini kuzata olinmasligi tabiiy. Demak, o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan odam psixik taraqqiyotining turli bosqichlari haqida bilim olib bo'lmaydi.

Nihoyat, o'z-o'zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shuki, bu yo'l bilan olingan ma'lumotlar psixik hayot hodisalarini turli yo'sinda bir tomonlama, subyektiv talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning o'zi egosiz bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish natijalardan, egosizm — har qanday xarakterning muhamm belgisidir, deb xulosa chiqarish mumkin. Dunyoda saxiy, olijanob xarakterli kishilar borligini bunday psixolog faqat o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan bila olmaydi. Zohiran ko'rinadigan narsa bu yerda Haqiqat bo'lib tuyulishi, yakka hodisa umumiy hodisa bo'lib tuyulishi mumkin. Hatto, har qanday ilmiy bilim obyektiv va chin bilim bo'lishi kerak.

O'z-o'zini kuzatish yo'li bilan subyektiv ravishda ko'ngildan kechadigan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo odamni har tomonlama tushunirish mumkin emas. Psixik hodisani tushunirish — uning sababini, nerv-fiziologik asosini topish va odam yashaydigan ijtimoiy sharoit bilan bog'langanligini aniqlash demakdir, bularning hammasi esa o'z-o'zini kuzatish doirasidan tashqaridadir. Fanning vazifasi faktlarni tasvir etishdangina iborat emas, balki asosan shu faktlarni tushunirish, ularning qonuniyatlarini kashf etishdan iborat. Obyektiv metoddan foydalan-gandagina bunga erishish mumkin.

Ammo, o'z-o'zini kuzatish metodining yuqorida aytilgan kamchiliklari bu metodni psixologiyada keraksiz, g'ayritilmiy metod deb butunlay rad etishga asos bo'lmashligi kerak, albatta. Bu kamchilik va qiyinchiliklarning hammasi ham o'z-o'zini kuzatishda uchrashi mumkin, lekin ular hamisha, o'z-o'zini kuzatishning har qandayida bo'lmaymaydi. Avvalo,

odam o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'lolmaydi, degan da'voni asossiz deb hishish kerak. Odam anga taraqqiy etgan bo'lsa, ma'lum psixik jarayonlarni haravoriga boshdan kechirishi ham, kuzatishi ham mumkin, odamning xususiyati ham shundan iborat. Odam kuzatish bilangina cheklanib qolmay, psixik jarayonlarga ta'sir o'tkazishi, turli psixik jarayonlarni yuzaga chiqarishi, o'zgartirishi, kuchaytirishi va to'xtatishi mumkin. Bu har kimga yaxshi ma'lum bo'lgan faktidir.

Har qanday ishda uchraydigan qiyinchiliklar kabi o'z-o'zini kuzatishda uchraydigan qiyinchiliklar ham hamisha hataraf qilib bo'lmaydigan qiyinchiliklar emas, albatta. Kuchli emosional holatlardagina o'z-o'zini kuzatish mumkin bo'lmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, psixik hayot hodisalarini dastlab boshdan kechirish paytidagina o'rganish shart emas, ularni esga tushirib, ko'ngildan kechirish ham mumkin. Ko'pincha hozir boshdan kechayotgan hodisalar emas, balki ilgari hodisalar o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'ladi. Bo'lib o'tgan hodisalar dastlabki paytdagiday to'la va ravshan yadalanmaydi, albatta. Uzil-kesil xulosa chiqarganda buni hisobga olish shart.

O'z-o'zini kuzatish metodini ilmiy asosda tashiq etmuq uchun maxsus tayyongarlik kerak, albatta. Ilmiy tadqiqotlardan birontasini ham maxsus tayyongarliksiz o'lib borish umuman mumkin emas.

Psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodidan yagona metod sifatida foydalanish va psixik hayotning subyektiv hodisalarini ularning tashqi ifodalardan, ularga asos bo'ladigan nerv-fiziologik jarayonlardan alohida, odamning faoliyatidan alohida ko'zdan kechiriladigan bo'lsa, faqat shundagina o'z-o'zini kuzatish metodida bar tomonlama xulosa chiqarish va subyektivizm ro'y berishi mumkin.

Tashqi va ichki kuzatishning hirliqi

Lekin odam psixikasini faqat o'z-o'zini kuzatish metodi bilan o'rganib bo'lmasa, faqat tashqi kuzatish yo'li bilan, ya'ni o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlari bilan bog'lanmasligi ham mumkin emas. O'z-o'zini kuzatish metodining ahamiyatini tamomla inkor qilish — odamning yuksak darajadagi bilish qobiliyatiga, ijodiy qobiliyatiga, ongiga ishonmaslik demakdir. Boshqa kishilarni kuzatishning xususiyati shundaki, tadqiqotchi shu kishilar xulq-atvorining tashqi ko'rinishlarini idrok etar ekan, ko'ngildan kechayotgan hisslarini bir qadar biladi. Shu sababli psixolog tashqaridan kuzatish yo'li bilan va o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlariga tayanib, odamning turli xulq-atvoratlarini tasvir etish bilangina kifoyalanib qolmay, balki umuman psixik hayot hodisalarini haqida, ularning tashqi va ichki (subyektiv) ko'rinishlari haqida xulosalar ham chiqarishi mumkin. Tadqiqotchi psixolog kishilar bilan muomala qilishda turmush tajribasiga va ilmiy tekshirish ishlarida yetarli amaliyotga ega bo'lganda psixik hayotning tashqi ko'rinishlarini kuzatar ekan, psixik jarayonlarning subyek-

iv suratda qanday kechishini ham o'zmi-ko'pmi ocha oladi. Masalan, tafakkurni kuzatish yo'li bilan tekshirganimizda ko'z, yuz muskullaridagi xima-xil harakatlarni va yuzning o'zgarishini qayd qilishga qolmay, balki, shu bilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zaif va qanday tezlik bilan ro'y berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki, tafakkur jarayonlari tashqi muhitda o'z ifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bila olamiz, tafakkur jarayoni qay shaklda ro'y berayotganini, masala qanday kabi chiqayotgani, masalan yechish jarayoni qanday borayotganini ham kuzata olamiz.

Kuzatish metodi psixik hodisalarni faqat tasvir etish imkonini berish bilangina cheklanib qolmay, balki shu hodisalarni tushuntirish, ya'ni ularning tavarak-atrofdagi muayyan tarbiyaga, odamning faoliyat xarakteriga, organizmining umumiy ahvoriga va nerv sistemasining ishlash xususiyatlariga bog'liq ekanligini ocha tashlash imkonini ham beradi.

Odamning faoliyatining har xil turlarida psixikani tekshirish uchun kuzatish metodidan foydalaniladi. Kuzatish yordami bilan bolalar psixikasi ham ularning o'yin, o'qish va mehnat faoliyatida bemalol tekshirib o'rganiladi. Pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini tekshirib o'rganishda ana shu metoddan foydalanadi.

Kishilarning psixik sifatleri: tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, o'z oldiga qo'yan maqsadga yetish yo'lida sabrmatonat ko'rsatishlari kuzatish yo'li bilan tekshirib o'rganiladi. Fabrikazavod sexlarida va madaniyatimizning boshqa sohalarida ishlayotgan kishilarda biz shunday sifatlar namoyon bo'lishini ko'ramiz.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odardagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida o'zgarganligini tekshirishda ham qo'llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Ekspiriment metodi

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayot faktlari ularning tabiiy sur'atda ro'y berishida, borishida va o'zgarishida olib o'rganiladi, ya'ni Haqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday ro'y bersa, o'shanda holidi tekshiriladi.

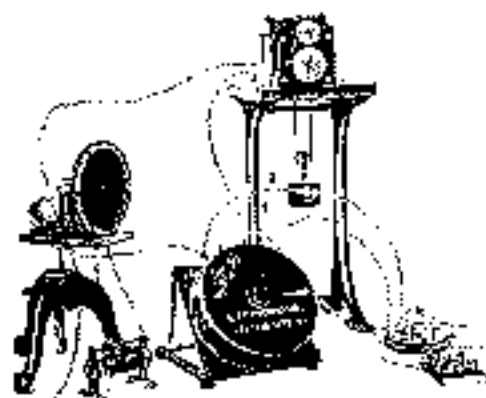
Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir o'ng'aysizlik va qiyinchiliklarni uchratishga to'g'ri keladi. Masalan, bu yerdagi tadqiqotchi psixologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak bo'lsa, o'sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning o'zida shu hodisalarning yuzaga chiqishini kabi turishga to'g'ri keladi. Ekspiriment metodidan foydalanganda

bu o'ng'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi. Psixologiyada eksperimentning ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment talfovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimenti. Laboratoriya eksperimentining mohiyati shundaki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda bingalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinishi mumkin. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir sur'atda bog'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari o'zlashib ko'rinishi mumkin.

Bu yerda muayyan bir psixik hodisani vujudga keltirgan sharoit sun'iy yo'l bilan o'zgartirilishi, psixik hodisa davom etadigan sharoit o'zgartirilishi mumkin. Shuning uchun ham psixik hodisalarning qo'numiyatlari metodi bilan tekshirishda yaxshiroq natijalar.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda maxsus metodik materiallar — narsa, rasm va so'zlar, shuningdek, maxsus asboblari (masalan, 1-rasm-dagi xronoskop) qo'llaniladi. Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblari yordami bilan vujudga keltiriladi. shuningdek, psixik hodisalarining tezligi, kuchi, hajmi va shu kabilar qayd qilinadi. Texnika juda taraqqiy etgan hozirgi zamonda psixologik tadqiqotlar uchun (ayniqsa, mehnat psixologiyasi sohasida) elektron asboblari va kibernetik metodlar, masalan, modellashtrish usuli qo'llanilmoqda. Eksperimental tadqiqotlar asosan maxsus laboratoriya va institutlarda o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni muhtamman va aniq o'rganish maqsadida psixologiyaga doir imiy tekshirish muassasalarida maxsus binolar, masalan, tovushli va yorug'likni o'tkazmaydigan kabinetlar, yorug'lik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

1- rasm. Xronoskop

Yosh psixologiyasi bilan pedagogik psixologiyaga doir masalalar yuzasidan ko'pgina eksperimental tadqiqotlar, odatda, bolalar bog'chalari va maktablarda o'tkaziladi. Bu tadqiqotlarda bolalar o'rganiladi.

Xotira jarayonlarini tekshirishda qo'llaniladigan quyidagi usul laboratoriya eksperimentiga misol bo'la oladi: eksperiment qilayotgan kishi tekshirayotgan kishining oldida o'n kko so'z qilib beradi. Tekshirayotgan kishi ana shu eshitgan so'zlarini belgilan-

gan vaqtdan keyin aytadi. Ana shu so'zlarning qanchalik to'liq, aniq va tez aytilib berilishi tekshirish natijalaridan bilinadi. Xuddi shunday eksperimentlar qilib, so'zlarni, raqamlarni yoki qanday ho'lmasin boshqa materialni yodlash tezligi, esda nechoq'li mahkam saqlash, anirish tezligi va shu kabilarni aniqlash mumkin.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Веber (1795—1878) va fizik Fexner (1801—1887), sezgilarni tekshirishda qo'llanilgan eksperimental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832—1920) mukammal ishlab chiqqan. 1879-yilda V. Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimentlarni psixologiya bo'yicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxirida Rossiya eksperimental psixologiya bo'yicha bir qancha laboratoriyalar vujudga keltirildi. Tokarskiy — Moskvada, Bexterev — Qozonda, N. N. Lange — Odessada shunday laboratoriya ochishgan. 1911-yilda Moskva universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperimental psixologiya instituti uchildi. Maxsus qurilgan binoga joylashtirilgan va yaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi laboratoriya P. I. Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Endihda texnika taraqqiy etishi munosabati bilan laboratoriya eksperimenti tekshiriblayotgan psixik hodisalarga aloqador bo'lgan fiziologik jarayonlarni, masalan, yurak va qon tomirlari, ichki sekretsiya bezlari faoliyatidagi o'zgarishlarni, amaliy ish vaqtida miyadagi elektr toklarining o'zgarishini ham nazarda tutish imkonini beradi. Ayniqsa, I. P. Pavlovning shartli reflekslar metodi psixologiya uchun g'oyat samarali metoddir.

Laboratoriya eksperimenti psixologiyani taraqqiy ettirishda katta ahamiyatga ega. Yuqorida aytilganidek, bu metod tekshirilishi lozim bo'lgan psixik hodisalarni qachon kerak bo'lsa, shu vaqtda vujudga keltirish va o'zgartirishga, tajribani ko'p marta takrorlash yo'li bilan shu hodisalarni sunchiklab tahlil qilishga imkon beradi. Eksperiment bir xil psixik hodisalarning ikkinchi xil psixik hodisalar bilan bog'lanishini aniqroq bilishga imkon beradi. Jumladan, psixik jarayonlarning fiziologik mexanizmlari ko'proq eksperiment yo'li bilan aniqlanadi. Laboratoriyada qilingan eksperiment metodlari bilan olib borilgan, tekshirib chiqqan natija va xulosalarni tekshirib ko'rishga ham imkon beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasining ko'pgina muvaffaqiyatlari laboratoriya eksperimenti tufayli qo'lga kiritilgan. Eksperiment metodining psixologiya sohasida qo'llanishi psixologiya ma'lumotlarini pedagogikaga keng tatbiq etishga imkon beradi.

Animo psixologiyadagi laboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng muhimi shuki, bu metodda sun'iylik bor. Eksperiment o'tkaziladigan sharoitning o'zi tekshiriblayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshiriblayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, o'tuvchining o'ziga berilgan o'quv

materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bittab, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi tining uchun odatdagi bir ishdur. Ammo xuddi shu o'quvchining laboratoriya sharoitida, maxsus asboblari qo'llaniladigan odatdan tashqari eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha usda o'rishi mumkin. Shuning uchun ham laboratoriya eksperimenti psixik hodisalarni o'rganishda psixologiyaning boshqa metodlari bilan bing qo'llaniladi.

Laboratoriya eksperimenti metodidan foydalanganda tekshiriluvchi kishilarning psixikasiga va eksperimentning natijalariga ta'sir eta oladigan sharoitni nazarda tutmoq kerak. Laboratoriya eksperimentining natijalarini boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish kerak.

Tabiiy eksperiment. Tabiiy eksperiment metodi oddiy obyektiv sharoitda kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Bu metodni professor A. F. Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarining kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'llash maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu yerda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik jarayon (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) n'yi berishi uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarni (temperament, hayoti n'yi berishi uchun maxsus sharoit tug'diradi. Masalan, tekshirish lozim bo'lgan biron psixik jarayon odatdagi dars vaqti yoki o'yin paytida maxsus reja bilan tekshiriluvchining o'ziga sezdir-masalan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi. Masalan, bolalardagi muayyan bir psixik jarayonlarni, muayyan bir xarakter xususiyatlarini, muayyan bir qobiliyatlarni ularning biron-bir o'yindagi faoliyati sharoitida tekshiriladigan bo'lsa, bolalarning tekshirish nazarda tutilgan psixik jarayoni, xarakter xususiyatlari, qobiliyatlari qaysi o'yinda, ayniqsa, yaqqol ko'rinishi oldindan bilib olinadi. Tekshiriluvchi kishilar shundan keyin tekshiruvchi kishi tomonidan maxsus ravishda, lekin tekshiriluvchi kishilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitga, darsga yoki bu o'rinda o'yinga jalb qilinadi. Tekshiruvchi kishi bolalarning faoliyatini kuzatib turadi va tekshiriluvchi bolalar uchun tabiiy sharoitda kelib chiqadigan psixik jarayonlarni va bolalarning individual xususiyatlarini qayd qiladi. Ammo tekshirilayotgan bolalar, yuqonda aytilganidek, o'z faoliyatlari maxsus suratda kuzatib tutilganligini sezmasliklari lozim. Shu sharoitga rioya qilingandagina, tekshirilayotgan bolalar kundalik hayot va faoliyatda o'zlarini qanday tutasalar, maxsus yo'l bilan atayin vujudga keltirilgan tabiiy sharoitda ham o'zlarini o'shandaoy samimiyat bilan tutadilar. Bunday eksperimentning tabiiy eksperimentligi ham shundadir.

Tabiiy eksperimenti metodning tashqi kuzatish metodidan farqi shuki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisalarni zarur bo'lganda maxsus yo'l bilan ataylab vujudga keltiradi. So'ngra bu psixik hodisalarni boshqacha bir tarzda vujudga keltirish mumkin va bunda shu psixik hodisa

solarining tabiiy sur'atda ro'y bermog'i uchun eksperiment yangi bir sharoitda o'tkaziladi.

Psixologik-pedagogik eksperiment yoki ta'sir ko'rsatuvchi eksperiment – tabiiy eksperimentning bir turidir.

Bu eksperimentning vazifasi o'qitish va tarbiyalash ishidagi har xil tadbirlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga, shaxsning ayrim psixik sifatlari tarkib topishiga qanday ta'sir ko'rsalayotganligini aniqlashdir. Masalan, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga ayrim metodik usullarning ta'siri, o'quvchilarda turli havaslarning tarkib topishiga to'g'araklar, ma'ruzalar, suhbatlar, kino kartinallarining ta'siri tekshiriladi.

Laboratoriya eksperimenti kabi, tabiiy eksperiment metodida ham tadqiqotchi ko'pincha tekshiriluvchular bilan suhbat qilib turadi.

So'rash va suhbat metodi

So'rash va suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, subyektiv tomonini tekshirish uchun qo'llaniladi. Bu metodda tadqiqotlar taxminan quyidagicha o'tkaziladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining biron-birini, masalan, odamda shodlik hissi subyektiv ravishda qanday kechishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday boshlanishi, inodaga bog'liq harakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday ro'y berishini, biron masalam yechganda tafakkur jarayoni qanday boshlanishi va shunga o'xshash hodisalarini tekshirishni o'zidan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab oladi. Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalar va ong jarayonlarini o'rganish kerak bo'lsa, u o'z javoblarida xuddi o'sha kechinmalarni va o'sha ong jarayonlarini oydinlashtirib bersin.

Tekshirishning qanday boshlshiga va tekshiriluvchi kishining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni o'zgartirish, to'ldirish, boshqacha qilib berish mumkin. Bu vaqtda tadqiqotchi tekshiriluvchi kishini kuzatib, masalan, nutqining xususiyatlarini, mimikasini va shunga o'xshash xislatlarini qayd qilib turadi. Beriladigan savollarga tekshiriluvchi kishi tegishli javob qaytaradi. Tekshiriladigan hodisaga va savollarning xarakteriga qarab, tekshiriluvchi kishi ichki kechinmalarini mukammal tasvirlab yoki so'z bilan istagancha hisobot berib, javob qaytarishi mumkin, ba'zan tekshiriluvchi kishi faqat «ha» yoki «yo'q» deb javob qaytarishi lozim bo'lib qoladigan tadqiqot davomida tekshiruvchining barcha savollari va tekshiriluvchining barcha javoblari ipidan ignasigacha o'zgartirilmasdan to'la yozib olinadi, protokolda mukammal qayd qilinadi. Hoji bo'lsa, tekshiriluvchi kishining javoblan mag'nutofon lentasiga yozib olinadi. Tekshiriladigan biron-bir mavzuda savol-javob va suhbat qilinadi. Shu tariqa rejadagi dastlabki material sistemaga solinadi, statistik jihatdan ishlab chiqiladi, analiz qilinadi, klassifikatsiyaga solinib, xulosa chiqariladi.

Soʻrash va suhbat metodi oʻz-oʻzini kuzatish metodi bilan tashqi kuzatish metodining qoʻshilishidan iborat. Bu yerda oʻz-oʻzini kuzatish shunda namoyon boʻladiki, tadqiqotchi tekshiriluvchi kishiga savollar berib, uning oʻz ichki ongini chuqurroq bilib olishga majbur etadi. Tekshiriluvchi kishi tadqiqotchining topshiriqlariga muvofiq va tadqiqotchining yordami bilan (savollar ustalik bilan berilganda) oʻzining ichki holatlarini ochib tashlab, tavsiya etadi va natijada ifodalaydi, soʻzlar bilan javob qaytaradi.

Tashqi kuzatish shunda namoyon boʻladiki, tadqiqotchi ong jamiyolarini oʻzi ustida emas, balki boshqa kishilar ustida tekshiradi. Psixik hayot hodisalardan bittasini tekshirish uchun bir kishi bilan emas, balki bir necha kishi, baʼzan esa koʻplab kishilar soʻrash va soʻzlash metodi bilan tekshirilgani uchun obyektiv xulosa chiqariladi. Tekshiriluvchi kishilardan bironitasining soʻz bilan qaytargan javoblarini boshqalarining qaytargan javoblariga solishtirib, taqqoslab, tekshirish mumkin. Suhbat metodining kamchiliklari haqida gapirganda, odatda, bu metoddan foydalanishda tadqiqotchining taʼsiri boʻlishi mumkin deb aytadilar. Tadqiqotchining taʼsiri boʻlishi mumkinligini, albatta, hisobga olish va tekshirishning boshlaridayoq bunga yoʻl qoʻymaslik kerak. Buning uchun savollar shunday berilishi kerakki, ularda qanday boʻlmasin muayyan javobga ishora ham qolmasin. Bundan tashqari, savollar shunday berilishi kerakki, tekshiriluvchi kishining har savolga qaytargan javoblarini boshqa savolga qaytarilgan javoblar bilan nazorat qilish mumkin boʻlsin. Suhbatni oʻziga xos tergovga aylantirib yubormaslik kerak. Suhbat samimiy, bemaʼlod boʻlishi, tekshiriluvchi kishilarning psixik holatiga zoʻr koʻrmasligi kerak. Suhbat odam psixik hayotining bevosita kuzatish va eksperimentda aniqlab boʻlinayotgan jamiyot va hollari haqida maʼlumot olishga yordam beradigan birdan-bir metoddir, deyish mumkin. Masalan, kosmosga parvoz qilish vaqtida odamning psixik faoliyat xususiyatlari haqida bilim olmoq uchun tadqiqotchi kosmonavtlarning oʻzi bilan suhbat qilishi kerak.

Suhbat metodi shaxsning individual xususiyatlarini (eʼtiqodlari, havaslari, jamoaga munosabati, oʻz vazifalarini tushunish) tekshirishda, shaxsning hayoti va faoliyatidagi maxsus voqealar, qahramonlik, ijodiy maqom va shunga oʻxshashlarni tekshirishda qoʻllaniladi. Bu metod oʻqitish va tashvialashning psixik asoslarini tekshirishda, masalan, holalarning kitobxonlikka havasini, ayrim darslarga munosabatini tekshirishda, oʻquvchilarning uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda xatirada qoldirish usullarini, ayrim oʻquvchilarning darslarni sust oʻzlashtirish sabablarini aniqlashda qoʻllaniladi. Hozir suhbat metodi psixologiyada juda keng qoʻllaniladi, jumladan pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, ijodiyot psixologiyasi, kosmik psixologiyada suhbat metodidan foydalaniladi.

Biografiya metodi. Odam psixikasini tekshirish uchun ayrim kishilarning hayoti va faoliyati haqidagi maʼlumotlar, ayniqsa, ularning oʻzlar bergan maʼlumotlar (avtobiografiya, kunchalik daftrialar, memuarlar, xatlar), shuningdek, boshqa kishilar yozib olgan biografiya maʼlumotlari (bi-

ogʻriviylar, esdaliklar, xatlar, xarakteristikalar va shunga oʻxshashlar) katta ahamiyatga ega.

Bu ma'lumotlar psixik faoliyat namoyon bo'lishining kuzatish va eksperiment yo'li bilan tekshirib bo'lmaydigan turlarini, masalan, ijodiy xayol — poeziya, musiqa, texnika va boshqa shu kabi sohalardagi ijodiyot yuksak jamoyonlarini, ilmiy kashfiyotlarda namoyon bo'ladigan tafakkur faoliyati yuksak jamoyonlarini, kuchli anda va ma'naviy yuksak sifatlarining alohida ifodasi bo'lgan qahramonlikni, shuningdek, geniallik, talantlilik va zo'r qobiliyat kabi xislatlarni olishga yordam beradi. Odam ongi namoyon bo'lishining ana shunday turtari to'g'risida eng aloqli kishilar bayon qilgan: fikrlariga qarab yoki o'sha shaxslarga yaqin yurgan kishilarning guvohliklariga qarab ko'pgina fikr yuritish mumkin.

Bundan tashqari, biografiyaga doir ma'lumotlar odamning individual kamolotida tarbiya, shuningdek, kishining faoliyati va o'zi ustida ishlashi qanday o'tin tugani va qanday ahamiyat kasb etganini ham bilishga yordam beradi.

Faoliyat samaralarini tekshirish. Odamning faoliyat sohalarini, uning mehnat narijalarini tekshirish psixikani bilish uchun muhim vositadir. Odamning kuch va qobiliyatlari u yaratadigan nersalarda gavdalantadi.

Odamning faoliyatining samaralarini tekshirganimizda biz, shu samaralarni berpa etgan kishilar qanday qilib fikr qilganliklarini, his qilganliklarini, nimaaga intilganliklarini, ularning irodasi naqadar kuchli bo'lganliklarini, ularda qanday mahorat va malakalar bo'lganligini bilib olamiz. Masalan, biror uy-joyga diqqat bilan qarar ekanmiz, shu uyni qurgan kishilarning konstruksiya-texnika qobiliyatlari qanday bo'lgani, ularning estetik dadi, ma'naviy sifatlari, hololligi, mas'uliyat sezishi va shunga o'xshashlar haqida fikr yuritib olamiz. Ayrim kishilarning, ma'lum bir davr kishilarining, muayyan yoshdagi kishilarning psixikasini ularning faoliyat samaralariga qarab bilsa bo'ladi.

Kishilarning mehnat va ijodiyot samaralari ularning psixikasini bilish uchun juda muhim manbalardir.

Bu metod turli yoshdagi bolalar psixikasining xususiyatlarini tekshirishda muvaffaqiyat bilan qo'llanilmoqda. Masalan, bolalarning o'zi chizgan rasmlaridan, yasagan qo'g'irchoqlaridan ularning nazar doirasi naqadar kengligini, tasavvurlarining xarakterini va hammini, tafakkur xususiyatlarini, qiziqish-havaslarni va shunga o'xshashlarni bilish mumkin.

O'quvchilarning bajaragan ishlarini tahlil qilish pedagogning darsdagi materialni o'quvchilarning o'zlashtirish va zarur malaka hosil qilish xususiyatlarini, shuningdek, bolalarning qobiliyat va havaslarini tekshirib bulib olishiga yordam beradi. Kishilar psixikasini bilib olish uchun badiiy adabiyotning ham katta ahamiyati bor.

II bob.

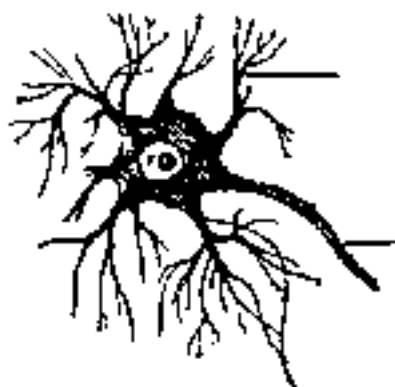
PSIXIKANING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Yuqonda aytilganidek, psixikaning moddiy asosi nerv sistemasi va avvalo bosh miyadir. Shu sababli nerv sistemasining tuzilishini va qanday ishlashini bilmasdan turib, psixik hayot hodisalarini tushunib bo'lmaydi.

I. NERV SISTEMASINING TUZILISHI, NERV TO'QIMASI, UNING ELEMENTLARI VA KOSSALARI

Nerv sistemasi nerv to'qimasidan iborat, bu to'qima esa nerv hujayralaridan tuzilgan.

Nerv hujayrasi protoplazmadan tuzilgan tana bo'lib, ikki turti o'simtalari bor, bu o'simtalarning bir xillari katta, boshqa bir xillari uzun bo'ladi. Katta o'simtalari sertarmoq bo'lib, dendritlar deb ataladi. Uzun o'simtalari aksonlar yoki neyritlar deb ataladi. Har bir hujayrada bu o'simtalar ikkitadan ortiq bo'lmaydi. Neyrit ikkita parda bilan o'ralgan. Neyritga yopishib turadigan birinchi pardasi yoysimon parda bo'lib, uni et parda yoki mielin pardasi deb ataladi. Ikkinchi tashqi pardasini shvann pardasi deyiladi.

2-rasm. Nerv hujayrasi.

Bu pardalar toladan o'tuvchi nerv qo'zg'alishini ajratib turuvchi izolat-siyadek bir vazifani o'taydi. Neyrit odatda, nerv to'lası deb ataladi.

Nerv hujayrasi, uning o'simtalan va ularni qoplovchi pardalar birligida neyron deb ataladi (2-rasm). Nerv sistemasi juda ko'p neyronlardan tuzilgan. Nerv tolalari miyodan tutam-tutam bo'lib chiqib nerv stvolini yoki uddiy so'z bilan aytganda, nervni hosil qiladi.

Nerv hujayralari va mielinli tolalar to'plami miyaning kuzrang moddasini, mielinli nerv to'alarining

to'plami esa miyaning oq moddasini tashkil etadi.

Hujayralar ularning yadrofari va tolalari sinapslar degan maxsus mayda tolachalar yordami bilan bevosita bog'lanadi (sinaps grekcha so'z bo'lib, «ilgik» degan ma'nani bildiradi).

Nerv sistemasining maxsus xossalari bor, bu xossalardan asosiylari qo'zg'atuvchanlik va o'tkazuvcchanlikdir. Bu xossalardan iborat.

Agar nerv tolasiyung biror joyga tegilsa, issiq, sovuq, elektr toki, kimyoviy moddalar va boshqa shu kabilar bilan ta'sir etilsa, yoki o'zgartirilsa, nerv tolasiyung qo'zg'atilgan joyida maxsus fiziologik jarayonlar ro'y beradi, bu qo'zg'atish deyiladi.

Agar nerv tolasi yetarli darajada qo'zg'atilsa, bu qo'zg'atish sodir bo'lgan joyidagina qolmay, balki nerv tolasi bo'ylab tarqaladi va bir nerv hujayrasidan ikkinchi nerv hujayrasiga o'tadi, nihoyat, qo'zg'atish kuchi ma'ayvan darajaga yetganda qo'zg'atish butun nerv sistemasiga yoyilishi mumkin.

Nerv to'qimasida qo'zg'atish jarayoni yuz berganda bir qancha hodisalar: elektr, kimyo, issiqlik hodisalari paydo bo'ladi. Yonma-yon turgan bir nerv hujayrasining aksoni bilan ikkinchi nerv hujayrasining tutashadigan joyi sinapslar birligi tufayli, qo'zg'atish nerv tolalarida bir tomonga tarqaladi. Mielin pardasi birligidan, qo'zg'atish nerv tolasiyda ayrim-ayrim tarqaladi.

Odaming nerv sistemasini hayvonot olamining uzoq, evolutsiyasi jarayonida va odamning tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelgan.

Nerv sistemasini birinchi marta kovakchili hayvonlarda ro'yrostd ko'rinadi. Bu nerv sistemasini butun organizmga yoyilgan ayrim hujayralardan tuzilgan. Masalan, gidroid poliplarning nerv sistemasini shunday bo'ladi. Bu — diffuz tipda tuzilgan nerv sistemasidir (3-rasm).

Meduzalarda nerv elementlarining talaygina qismi zontik tevaragida

3-rasm. Diffuz nerv sistemasini.

4-rasm. Zanjir shaklida nerv sistemasi.

ikki halqa shaklida joylashgandir. Chuvalchanglar, mol-lyuskalarning nerv sistemasi ular tanasining o'ng va chap tomonida simmetrik suratda joylashgan (4-rasm). Bu — zanjir (yoki tugun) shaklida tuzilgan nerv sistemasi bo'lib, nerv sistemasi faraqqiylarning yuqoriroq bosqichidir. Xordali hayvonlarning nerv sistemasi shu bilan farq qiladiki, nerv elementlari bir-biri bilan tutashtirib tugun hosil qilmaydi, balki uzun chilvir shaklida tuzilgan va ichida ko'pincha bo'shliq bo'ladi. Xordali hayvonlarda orqa miya va boshqaruv darajada bosh miya bo'lganligini ko'ramiz. Umurtqali hayvonlar bilan o'xshashda nerv sistemasi murakkab tuzilgan bo'lib, uch qismga: markaziy, periferiyadagi va vegetativ qismlarga bo'linadi.

1. Markaziy nerv sistemasi

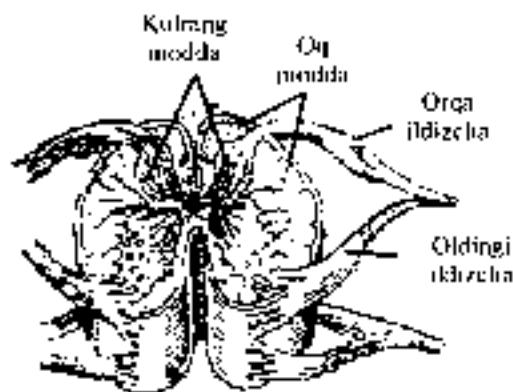
Markaziy nerv sistemasi bosh miya bilan orqa miya-dan tarkib topgan.

Orqa miya (5-rasm) umurtqa pog'onasining katta-lida joylashgan bo'lib, nerv to'qimasidan tuzilgan va shakli an-g'yo yo'g'on chilvirga o'xshaydi. Orqa miya uzunasiga ketgan ikkita egat bilan ikki qismga: o'ng va chap qismlarga bo'linadi.

Orqa miyaning atrof-chekkasida oq modda (nerv tolalarining to'plami), o'rtasida esa kulrang modda (nerv hujayralarining to'plami) joylashganligini orqa miya-

5-rasm. Orqa miya

6-rasm. Orqa miyaning ko'ndalang kesqi.

ning ko'ndalang kesigidan ko'rish mumkin (6-rasm). Kuchliroq modda kesigi shakli kapalakka o'xshaydi. Orqa miya oldingi qismlari *oldingi ildizchalar*, orqadagi qismlari *orqadagi ildizchalar* deb ataladi.

Orqa miyada nerv tutam bo'lib joylashgan, qo'zg'alish periferiyadagi nerv uchlari bilan — skelet muskullari, teri, shilliq pardalaridagi nerv uchlari bilan shu nerv tolalarining tutamlari orqali nerv impulslari shaklida hosh miyaga yetib boradi va bosh miyadan periferiyaga keladi. Nerv tolalarining ana shu tutamlari *o'tkazuvchi yo'llar* deb ataladi.

Orqa miya og'ir psixik jarayonlarning bevosita markazi bo'lmay, balki ongsiz reflektor harakatlarni idora etadigan markazdir. U tana va qo'l-oyoq muskullarini, ko'z muskullarini idora qiladi, shuningdek, organizmda bo'ladigan bir qancha fiziologik jarayonlarni, ya'ni tomir harakatlari, ter chiqarish va hoshqa shu kabi fiziologik jarayonlarni ham idora etadigan markazdir. Ana shu markazlardan bir qismi vegetativ nerv sistemasiga taalluqlidir.

Bosh miya (7-rasm) katta qutisida joylashgan bo'lib, go'yo orqa miya tepasidagi ustki qavat hisoblanadi.

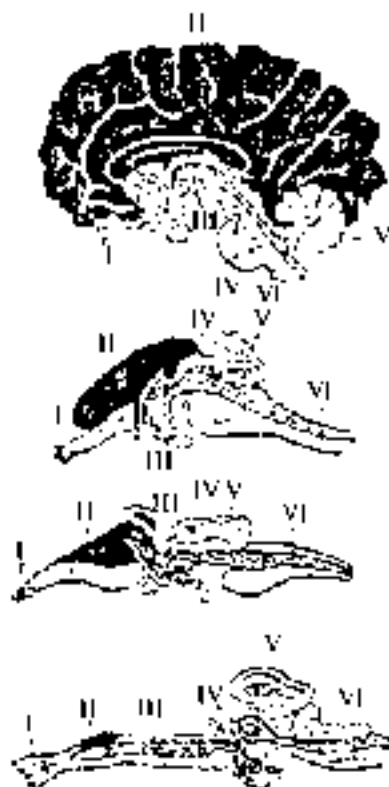
Bosh miya quyidagi qismlarga ajratiladi: 1) ketingi miya, 2) o'rta miya, 3) oraliq miya va 4) oldingi miya.

Ketingi miya. Ketingi miyaga

7-rasm. Odam bosh miyasining ko'ndalang kesigi:

I—bosh miya po'sti; II—oraliq miya; III—o'rta miya; IV—silotiy kumprit; V—uzunchoq miya; VI—miyauch.

8-rasm. Bosh miyasining ko'ndalang kesigi, odam va boshqa hayvonlarda.

uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi va miyacha kiradi. Uzunchoq miya bilan Varoliy ko'prigi orqa miyaning gu'yo bevosita davomidir. Lekin shu bilan birga, uzunchoq miya orqa miyaga qaraganda hiyla murakkabroq funksiyani o'taydi. Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlarga va aksincha, bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlaridan orqa miyaga impulslar o'tib turadi. Uzunchoq miya yadro-lari emish, chaynash, yutish, so'lak ajratish, me'da va me'da osti bezidan shira ajratish, qusish va shunga o'xshash hir qancha murakkab reflektor jarayonlarda qatnashadi. Nafas olishni, yurakning ishlashini idora etadi-gan, qon tomirlar tonusini saqlaydigan markazlar uzunchoq miyadadir. Miyacha markaziy nerv sistemasining pastdagi hamma bo'limlariga, shuningdek, yuqoriroqdagi qismlarga ko'p yo'llar bilan mahkam bog'langandir. Miyachaning juda katta ahamiyatga ega ekanligi loqaf shundan ham ko'rinadiki, miyacha olib tashlangandan keyin tananing muvozanat va harakat funksiyalari juda ham buziladi, shakllanadi; ha-rakatlar tartibsiz tuzilgan chalkash, poyma-poy bo'lib qoladi. Miyachasi olib tashlangan hayvon qaddini ko'tarib va boshini tutib tutolmaydi; busha va rana si doim tebranib turadi; omonat, poyma-poy, haddan tashqari keskin harakatlar qiladi va hokazo.

O'rta miya. Muskul tonusining normal taqsimlanishini va gavdaning tovush hamda yorug'lik signali qo'zg'ovchilarga, shuningdek, og'irlik kuchi-ga nisbatan to'g'ri turishini idora qiladi.

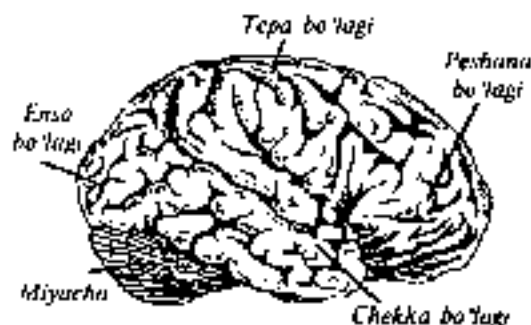
Oraliq miya muhim funksiyalarni o'taydigan bir qancha nerv uchast-kalaridan iborat, gavdaning umumiy sezuvchanligini ham o'rta miya idora etadi. Pastroqdagi vegetativ markazlarning ishlarini birlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan oliy vegetativ markazlar ham o'rta miyada deb taxmin qilinadi.

Uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi, o'rta miya va oraliq miya hammasi birgalikda *miya dastasi* yoki *miya stoli* deb ataladi.

Oldingi miya va uning po'sti bosh miyaning oliy qismlaridir. Hayvon biologik taraqqiyot bosqichining qancha yuqorisida tursa, oldingi miyasi bosh miyaning boshqa qismlariga nisbatan o'shancha ko'proq joy egallaydi. Biologik taraqqiyotning turli bosqichlarida uchrovchi hayvonlar bilan o'xshash, oldingi miyasining kattaligi 8-rasmda taqqoslab ko'rsatilgan. Odamda oldingi miya butun bosh miyaning katta bir qismini, taxminan 80 foizini egallaydi. Oldingi miya ikkita yarim shardan — o'ng va chap yarim sha-rlardan iborat, bosh miyaning peshana bo'ladigan ensa bo'lagiga qarab boradigan katta egat bu yarim sharlarni bir-biridan ajratib turadi. Oldingi miyaning o'ng va chap yarim sharlari qadoq modda deb ataluvchi jisim yordami bilan o'zaro birlashadi. Yarim sharlarning miya po'sti deb atala-digan butun yuzasi shuncha chuqurroq va pushtalari ko'proq bo'ladi.

Odami miyasining yarim sharlaridagi pushtalar juda ko'p va egatlari ko'p darajada chuqurdir.

Egatlardan eng yaqqol ko'rinib turadiganlari Silviy egati bilan rotand egatidir. Silviyning ko'ndalang egati chakka bularini ajratib turadi. Rotand egati esa tepa bo'lakning o'rtasidan peshana va chakka bo'laklarga qarab boradi.

9-rasm. Bosh miya.

Bosh miya po'sti miyaning kulrang moddasidan iborat. Miyaning turli qismlarida po'stning qalinligi 1 mm dan 4-5 mm gacha boradi.

Odami bosh miya po'stining butun yuzasi o'rtacha hisob bilan 2000 kv. sm ketadi. Bosh miya yarim sharidagi po'stining yuzasi udatda to'rtta katta qismi — peshana qismi (eng kattasi), tepa qismi, ensa qismi va chakka qismiga bo'linadi (9-rasm). Ba'zi bir olimlarning hisobiga qaraganda, bosh miya po'sti va yarim sharlarda 15 milliardga yaqin nerv hujayrasi bor.

Katta yarim sharlar po'sti shakli va funksiyasi bilan bir-biridan farq qiladigan olti qavat nerv hujayralaridan tuzilgan (11-rasm). Oltinchi qavat o'z navbatida ikki qatlamga bo'linadi. Ammo bosh miya po'stining turli qismlari olti qavat hujayradan iborat emas, balki ikki, uch, to'rt qavatdan, ba'zi qismlari esa olti qavatdan iborat. Bosh miya po'stining hujayralar qavatini bir xilda bo'lgan uchastkalari maydon hosil qiladi. Odami bosh miyasining po'stida hammasi bo'lib 52 ta maydon bor. Tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshaydigan maydonlar sohalarini tashkil etadi; bunday sohalar 11 tadir. Bosh miya po'stining uchinchi va beshinchi qavatlari katta-katta piramidasiyon hujayralardan tuzilgan, qolgan qavatlar esa mayda (donasiyon) hujayralardan, uchburchak va dutsiyon hujayralardan tuzilgan.

Bosh miya po'stida shu aytib o'tilgan hujayralar bilan birga nerv tolalari ham bor. Bu nerv tolalari yarim sharlardan birtasi po'stining ayrim jamlanishlik ham (assotsiativ tolalar), har ikkala yarim shar po'stining ayrim qismlarini ham (qo'shuvchi tolalar) birlashtiradi, shuningdek, bosh miya po'stini markaziy nerv sistemasining pastroqdagi boshqa bo'limlari bilan birlashtiradi (proektsion tolalar).

Bosh miyaning po'sti ostidagi qismlari po'st ostidagi deb ataladi.

2. Bosh miya va psixik funksiyalar

Po'st ostidagi soha va po'st ostidagi tugunlar differenssiallashtirilmagan va umumiy sezuvchanlik markazidir. Emosiya va instinktlarimiz shu soha bilan chambarchas bog'liqdir. Harakatlarmizni idora etish uchun po'st ostidagi tugunlardan targ'il jismning ahamiyati, ayniqsa, kattadir. Targ'il jism zararlenganda, odatda, harakat kuchayadi, ammo poyma-poy bo'ladi.

Yuksak darajada tashkil topgan hayvonlarda psixik jarayonlarning va odamda ongli jarayonlarning bevosira moddiy asosi bosh miya po'stidir. Bosh miyaning pastroqdagi hoshqa hamma qismlari, shuningdek, orqa miya — ongiz reflektor harakatlarning markazlari bo'lib, xalima-xil fiziologik jarayonlarni idora etadi. Bu yerda yana shuni aytib o'tishi kerakki, bosh miyaning yuqorida aytilgan hamma qismlari va orqa miya markaziy nerv sistemani hosil qilgan taraqqiyot yo'lining bosqichlaridir. Bosh miyaning taraqqiyotidagi har bir qisim (pastdan yuqoriga qarab hisob qilganda) o'zidan avvalgi qismining ustiga qoplangan. Orqa miya, undan keyin esa uzunchoq miya markaziy nerv sistemasining eng qadimgi qismlaridir. Oldingi miya va po'st genetik jihatdan miyaning eng yosh qismlaridir. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari taraqqiy qilguncha pastdagi (qadimgi) qismlari murakkabroq psixik funksiyalarni ham bajarib deb o'ylash mumkin. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari tarkib topib taraqqiy qilish bilan murakkabroq psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tadi. Shu bilan birga psixik funksiyalar tobora murakkablashib va rivojlanib bardi. Psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tishi bilan miyaning pastdagi qismlar muayyan refleks va instinktiv harakatlarinigina idora etadigan bo'lib qoldi. Buning haqiqatan ham shunday ekanligiga quyidagi holat ko'rsatib turindi. Biologik taraqqiyotning ancha past bosqichlarida turgan hayvonlarning miya po'sti va oldingi miyasi olib tashlanganda, bu qismlarning funksiyasini pastroqdagi qismlar o'lay boshlaydi (garchi mukammal shaklda bo'lmasa ham, har holda, o'laydi). Masalan, oldingi miyasi olib tashlangan baka tamorela normal baqaga o'xshaydi. Bunday baqa odatdagicha o'tiradi; baqa turgan taxta ag'darib boshlasa, u ag'danib tushmaslikka harakat qiladi; agar baqa chalgancha ag'danib tushsa, o'nglanib o'tadi. Shunday qilib, baqa miya yarim sharlaridagi ma'lumot bo'lsa ham harakat qilish va o'z harakatlarni muvofiqlashtirish qobiliyatini saqlab qoladi.

Yarim sharlari olib tashlangan kaptar og'ziga solingan ovqatni yeydi, tortib yuborilsa yuradi; bunday kaptar turtinmasdan ucha oladi. Ammo kaptar tortib yuborilmasa, odatda, qimiramay turaveradi. Agar it miyasining ikkala yarim shari olib tashlansa, sun'iy suratta boqilib borilishiga

bir necha yil yashay oladi. Bunday u og'ziga so'magan ovqatni yeydi, yura oladi. It urilsa vangillaydi, qattiq tovush eshiganda sapchib tushadi. Ammo bunday u o'zicha ovqat qidirib topolmaydi va hatto yaqinidagi ovqatni ham topib yeya olmaydi. Bu it uni boquvchi kishilarni tanimaydi. Avval hosil qilgan malakalari yo'qoladi, shu bilan birga, yangi malakalar hosil qilish qobiliyati ham yo'qoladi.

Ba'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlatini olib tashlab tajribalar qilganlar. Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funksiyalarini yo'qolishi bilan birga, harakatlari, harakatni muvofiqlashtirish ham buzilgan. Ular to'p-to'g'ri o'tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni chalgallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlari, ayniqsa, yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolutsiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlari va ularni muvofiqlashtirish funksiyalari ham miya po'stiga o'tadi.

I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyatiga doir tekshirishlarida shunday hodisalarni ilmiy asosda tushuntirib berdi. Hayvonlar hoshiyasining ayrim qismlarini olib tashlash ustidagi tajribalar shuni ko'rsatdiki, hayvon biologik taraqqiyotning qancha yuqori bosqichida tursa, quyi qismlarining yuksak psixik funksiyalarini bajarib olish imkoniyati o'shauncha kam bo'ladi. Odamda miyaning quyi qismlari yuksak psixik funksiyalarni bajarishga mutlaqo qobil emas. Odam miyasining po'sti ostidagi qismlari po'st funksiyasini to'la qisman ham bajarib olmasa kerak. Yarim sharlarsiz tug'ilgan bolalar (anzitsellalar) ni kuzatish bu holni juda ravshan tasdiqlaydi. Odatda, bunday bolalar uzoq yashamaydi. Shunday bolalardan birining faqat uch yil-3 to'qqiz oy yashagani ma'lum. Bu bola doim yotgan, turishga biron mara ham harakat qilib ko'rmagan. U narsalarni ushlashga hech urinmagan, hatto narsalarni qo'lda ushlab turishni ham hilmagan. Faqat yuzida ha'zi bir harakatlari ko'rilgan, u ba'zan jig'angan; emiganda va qoshiqlab ovqat berilganda lablari va tili harakatga kelgan. Bola tagi xo'l bo'lganda ham hech parvo qilmagan. Bu bola bilan gaplashish yoki unga biron narsa o'rgatish aslo mumkin bo'lmagan. Unda hatto eng oddiy ko'rsakmalar ham hosil bo'lmagan. Yuqorida aytilganlardan, miyaning po'st ostidagi qismlarining psixik hayotga hech qanday aloqasi yo'q degan ma'no chiqmaydi. Yarim sharlar po'sti o'z tolalari bilan hoshiyaning hamma qismlariga va orqa miyaga bog'langan. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, orqa miyadagi nerv hujayralarining tolalari va po'st ostidagi sohalarning tolalari yarim sharlar po'stining qismlariga bog'langandir. Shu sababli butun markaziy nerv sistemasi va uning faoliyati bo'lmasa, psixik hayot ham bo'lmas edi. Shu bilan birga, butun nerv sistemasining va butun organizmning faoliyatida hoshiya miya po'sti asosiy rol o'ynaydi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yarim sharlar po'sti organizmdagi hamma funksiyalarni idora etadi, katta yarim sharlar po'sti organizmning barcha funksiyalarini boshqaradi.

3. Periferiyadagi nerv sistemasi

Periferiyadagi nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi nerv sistemasi nervlardan tuzilgan: bu nervlar markaziy nerv sistemasidan chiqib va butun organizmga tarmoqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'laydi. Bosh miyadan 12 juft nerv, orqa miyadan 31 juft nerv chiqadi (2-rasm).

Periferiyadagi nerv tolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan, bosh miya po'sti bilan bog'lanadi.

Periferiyadagi nervlar bosh miya bilan orqa miyadan chiqqanda hiyla yo'g'on (ba'zilar juda ham yo'g'on) bo'ladi. Lekin bu nervlar organizmga yoyilish ketganda, ko'pgina juda ingichka ip va tolalarga bo'linadi. chekka tarmoqlar deb shularni aytiladi.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi nerv analizatorning bir qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va o'tkazuvchi yo'lni tashkil etadi.

Periferiyadagi nervlar ikkiga, ya'ni sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlarga bo'linadi.

Sezuvchi nervlar chekka tarmoqlarning qo'zg'atilishi natijasida hosil bo'lgan qo'zg'alishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga o'tkazadi. Tovar-atrofimizdagi voqealarni ana shu nervlar yordami bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu nervlar retseptor (sezuvchi), markazga intiluvchi yoki afferent nervlar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) nervlar markazdan muskul va bezlarga impuls o'tkazadi. Shu nervlar yordami bilan muskullarimiz harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan, so'lak bezlari) ning faoliyati ham shu nervlar yordami bilan idora etiladi. Bu nervlar markazdan qochuvchi yoki efferent nervlar deb ham ataladi. Periferiyadagi nervlardan ba'zilar qo'zg'alishni periferiyadan markazga ham, markazdan periferiyaga ham o'tkazadi. Sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlardan qo'zg'alish bir xil tezlik bilan o'tmaydi; sezuvchi nervlar qo'zg'alishni harakatlantiruvchi nervlarga nisbatan sekinroq o'tkazadi.

Sezuvchi nervlar ayrim sezgi organlariga yoyilib, har bir organning asosiy negizini tashkil etadi. Har bir sezuvchi nerv muayyan organga ko'ruv, eshituv, hid bilish va shunga o'xshash organlarning biriga xos bo'lgan spetsifik qo'zg'alishlarni o'tkazadi. Harakatlantiruvchi nervlar ayrim organlarning va muskul ayrim qismlari harakatini idora etadi.

4. Funksiyalarining lokalizatsiyasi (joylashuvi)

Turli psixik funksiyalar faoliyati odanda bosh miyaning ayrim sistemasi qismlariga bog'liq bo'ladi.

I.P. Pavlovning tekshirishlariga qadar, funksiyalar lokalizatsiyasi haqidagi masalada noto'g'ri fikr yurar edi, ya'ni miya po'stida har bir psixik funksiyaning qat'iy aniq markazi bo'ladi, miyaning muayyan anatomik qismi muayyan psixik funksiyani idora etadi, deb hisoblanar edi.

Masalan, ko'ruv markazi miyaning ensa qismida, eshituv markazi yuqori chakka pushtasining o'rta qismida, tad bilish markazi ilmoqsimon pushtada (bu pushta yarim sharlarning pastki yuzasida bo'ladi), nutq harakatlari markazi (Broka markazi) chap yarim sharning uchinchi peshtana pushtasida, birovning nufqini tushunish markazi (Verrike markazi) chap yarim shardagi birinchi chakka pushtasining orqadagi va o'rta qismida joylashganligi aniq, deb hisoblanar edi. Xuddi shuningdek, oyog, qo'l barmoqlar, tana harakatlariining alohida-alohida markazlari bor, deb aytilar, «yo'zuv markazlari», «o'qish markazlari» va shunga o'xshash markazlar bor deb, da'vo qilinir edi.

I.P. Pavlov funksiyalarni shu tariqa sof anatomik nuqtayi nazardan lokalizatsiyalashdan tamoman farq qiladigan boshqa lokalizatsiya haqida yangi ta'limot ishlab chiqdi. I.P. Pavlovning tajribalari shuni ko'rsatdiki, analizatorlarning markaziy qismlarini miya po'stining bir-biridan uzil-kesil chegara bilan ajratgan bo'laklari deb tushunish yaramaydi. Haqiqatda bu «markazlarning bir-biriga o'tishi, bir-biriga qo'shilishi, bir-birini qoplashi aniqlandi. Masalan, optik analizatorning markaziy qismi, yadrosi, yorug'lik ta'sirotlarini yuqori darajada sintez va analiz qiladigan organ — yarim sharlarning ensa bo'laklaridendir. Ammo optik analizatorning hammasi shu yerdan ensa. Bu analizator keng tarqalgan katta yarim sharlarning balki hammasiga ham tarqalgan bo'lsa ehtimol. Boshqa analizatorlarning «markazlari» to'g'risida ham gap shunday. I.P. Pavlovning fikriga ko'ra, analizatorning po'stdagi qismi po'stga (ehtimol, butun po'stga ham) yoyilgan ikki xil hujayralarni o'z ichiga oladi: bir xil hujayralar eng sodda analiz va sintez funksiyalarni o'taydi, ikkinchi xil hujayralar yadroni tashkil etadi, murakkab (kompleks) qo'zg'atishlar o'sha yadroda nozik analiz va sintez qilinadi, qo'zg'atichilar juda aniq ajratiladi, ularni bunday ajratish organizm hayoti uchun nihoyatda muhimdir.

5. Vegetativ nerv sistemasi

Vegetativ nerv sistemasini: nerv tugunlari va bu nerv tugunlarini orqa miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi maxsus birkma va chatish-

malari tashkil etadi. Vegetativ nerv sistemasidagi nerv hujayralarining va nerv tugunlarining aynim birikmalari hazm organlarda, qon aylanishi, nafas olish organlarida va shunga o'xshash organlarda bo'ladi. Vegetativ nerv sistemi markaziy nerv sistemi bilan bog'langan: vegetativ nerv sistemasining nerv tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko'ruv do'mboqlarining pastki qismi), to'rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida, shuningdek, orqa miyaning ko'krak, yuqori bel va dumg'aza bo'limlarida joylashgan.

Katta yarmi sharlar po'stining peshana qismlarida periferik nerv sistemasining ham, vegetativ nerv sistemasining ham funksiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlar bor. Bosh miya po'stidan periferik nerv sistemasiga ham, vegetativ nerv sistemasiga ham impulslar kelib turadi. Bino-barin, vegetativ nerv sistemasini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po'sti idora etadi.

Vegetativ nerv sistemi umumiy nerv sistemasining bir qismi bo'lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki sekretsiya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ nerv sistemi organizmning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tanqa vegetativ nerv sistemi tomonidan idora etilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishida ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemi ichki organlar bilangina bog'lanib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bog'langandir. Vegetativ nerv sistemasining markazdan qochuvchi tolalari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ nerv sistemi o'sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ nerv sistemi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ nerv sistemi markaziy nerv sistemasining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po'stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetativ nerv sistemasining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemi ikki bo'lakdan: simpatik nerv sistemi va parasimpatik nerv sistemasidan iborat. Simpatik nerv sistemasining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko'krak va yuqori bel bo'limlaridadir. Simpatik nerv sistemasining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi. Parasimpatik nerv sistemasining markazlari to'rt tepalikda, o'rta miyada (Varoliy ko'priki), uzunchoq miyada va orqa miyaning dumg'aza bo'limidadir.

Simpatik va parasimpatik nerv sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda «antagonistlar» rolini belgilaydi

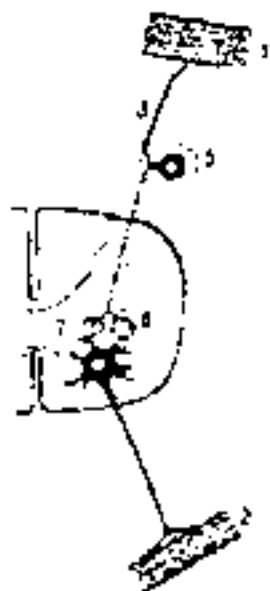
II. YUKSAK NERV FAOLIYATI. I.P. PAYLOV TA'LIMOTNING ASOSIY QOIDALARI

Nerv sistemasining, ayniqsa, uning yuksak uchastkalarining faoliyati uzoq vaqtgacha tekshirilmagan keldi. Rus olimlari nerv sistemasining fiziologiyasini o'rganish sohasida jahon miqyosida katta xizmat ko'rsatdilar. Rus fiziologiyasining otasi I.M. Sechenov (1829–1905) bosh miyaning materialistik fiziologiya ilmini yaratish yo'llarini birinchi bo'lib ko'rsatib berdi.

1863-yilda uning «Bosh miya reflekslari» nomi bilan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'sha vaqtidagi ilg'or fiziologlarning yutuqlariga va o'z olib borgan tekshirishlarga asoslanib, odamning psixik faoliyati qandaydir ismi bor, jismi yo'q, moddiy bo'lmagan ruh, jonning mahsuli bo'lmey, balki faqat miyaning faoliyatidir, degan fikrni dardli aytdi. Fiziologiya olimi bo'lgan Sechenov materialistik monizmning tabiiy-ilmiy asoslarini yaratib berdi. Chernishevskiy va undan oldin o'tgan boshqa rus materialistlari materialistik monizmi taraqqiy qildirdilar. «Odamdagi psixik va fiziologik hodisalarning ikkovi ham bir xildagi, bir-biriga yaqin hodisalar, bir moddiy asosdan kelib chiqadigan hodisalardir», deb yozdi Sechenov. Psixik jarayonlarning negizi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni Sechenov birinchi bo'lib ilgari surdi. «Ongli va ongsiz hammasi psixik hodisalar, — deb yozadi u, — o'zlarining kelib chiqish jihatidan aslida reflekslardir». Shu bilan birga I.M. Sechenov refleksning markaziy qismini, ya'ni miyada bo'ladi. P.I. Ivanov jarayonlarni ajratadi, bu jarayonlar, Sechenovning fikricha, psixikani vujudga keltiradi.

Miyaning reflektor faoliyatini o'rganish sohasida I.M. Sechenov boshlagan ishini I.P. Pavlov mustahkam eksperimental asosga qo'ydi, refleks tushunchasiga yangi ma'no berdi, shartli reflekslarning vujudga kelish mexanizmlarini kashf etdi, yangi ilm yuksak nerv faoliyati fiziologiyasini vujudga keltirdi, bu nerv faoliyati fiziologiyasi materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi, poydevondir. I.P. Pavlov o'z tekshirishlarining psixologiya uchun ahamiyati borligini ko'rsatib o'tgan edi. «Bizning tekshirishlarimiz, — degan edi u, — psixologlar uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lishi kerak, chunki ular keyinchalik psixologiya ilmining asosiy poydevori bo'lishi kerak deb o'ylayman». I.P. Pavlovning fikricha, yuksak nerv faoliyatining fiziologiyasi vujudga kelishi bilan, «Psixologlar, ruh-hayat, o'zlarini tekshiradigan asosiy hodisalarning umumiy mustahkam zaminiga, tabiiy sistemasiga ega bo'ladilar, shu bilan ularning odamdagi son-sanoqsiz, tartibsiz tuyg'ularini sistemaga solishlari oson bo'ladi».

1. Reflekslar

10-rasm. Shartsiz refleks-larning refleksor yoyi.

I.P. Pavlovning fiziologik ta'limotidagi asosiy tushuncha refleks tushunchasidir. «Refleks organizmning nerv sistemasi yordami bilan tashqi olam ta'sirlariga beradigan javob harakatlari reaksiyasidir». Masalan, igna sanchilsa, qo'limizni tortib olamiz. Og'izga ovqat solinganda, so'lak chiqib boshlaydi, yorug'da ko'z qorachiqasi torayadi, qorong'da esa kengayadi. Bu misollarda qo'lga igna sanchilishi, og'izga ovqat solinishi, yorug'lik qo'zg'ovchilardir, so'lak ajralishi, ko'z qorachig'ining torayishi va kengayishi organizmning javob harakatlaridir. Refleks yoyi (refleksor dura) har qanday refleks quyidagi sxemaga muvofiq ro'y beradi: qo'zg'ovchi (masalan, igna sanchilishi) sezuvchi nervning chekka tarmoqlarini qo'zg'itadi. Bu qo'zg'itish sezuvchi nerv orqali markazga, yoki orqa miyaga yoki bosh miyaga yetadi. Markazda qo'zg'itish sezuvchi nerv hujayralardan harakatlantiruvchi nerv hujayralariga o'tadi. Harakatlantiruvchi nerv esa

muskulni harakatga keltiradi (masalan, qo'lning tortib olinishi) yoki qo'zg'itish sekretor nervga o'tadi, bu nerv esa bezning faoliyatini kuchaytiradi (masalan, so'lak ajralishi).

Refleksda nerv qo'zg'itish o'tadigan yo'l refleks yoyi (durasi) deb ataladi (11-rasm). Refleks yoyining uchta qismi bor: 1) sezuvchi yoki afferent qismi — qo'zg'itish periferiyadan markazga shu qism orqali o'tadi; 2) markaziy qism qo'zg'itish sezuvchi nerv hujayrasidan harakatlantiruvchi nerv hujayrasiga qism orqali o'tadi; 3) harakatlantiruvchi yoki effektor qismi qo'zg'itishni markazdan muskulga yoki bezga o'tkazadi. Reflekslar hayvon organizmning tashqi muhitga moslashuviga, muhit bilan aloqada bo'lishiga yordam beradigan nerv-fiziologik mexanizmlardir.

Hayvon organizmlari shartsiz va shartli reflekslar yordami bilan tashqi muhitga moslashuvini, shu muhit bilan aloqada bo'lishini I.P. Pavlov aniqlab bergan. I.P. Pavlovning buyuk xizmati shundaki, u shartli refleksni kashf etdi, bu refleksning shartsiz refleksdan farqini aniqladi va hayvon organizmning hayotida shartli reflekslarning qanday ahamiyati bo'lgini ko'rsatib berdi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, shartsiz refleks bilan shartli refleks o'rtasidagi farq quyidagidan iborat. Shartsiz reflekslar tug'ma bo'ladi. Ular organizm hayotining birinchi kunlaridan oq ko'rinish boshlaydi va tabiiy

ravishda davom etaveradi, chunki ular organizm bilan birga tug'iladigan harakatlantiruvchi mexanizmlardir. Yuqorida keltirilgan misollar igna sarichilganda qo'lining tortib olinishi, og'izga ovqat solinganda so'lak ajralishi shartsiz reflekslarga misoldir. Shartli reflekslar tug'ma bo'lmay, balki tug'ilishdan keyin, turmush tajribasida, shartsiz reflekslar asosida hosil bo'ladi. Masalan, it yoki boshqa biron hayvon ilgari ovqat yeb yurgan idishini ko'rgandayoq so'lagi oqa boshlaydi. Bu yerda idish shartsiz qo'zg'ovchi emas, balki shartli qo'zg'ovchidir. It o'sha idishda yoki shunga o'xshash idishda ovqat yeb yurgandagina idishni ko'rish bilan so'lagi oqa boshlaydi.

Shartli reflekslar hosil bo'lishini akademik Pavlov metodi asosida tajriba qilib o'rganmoq uchun, ko'pincha, itlarda so'lak ajratish reflekslari hosil qilish yo'lidan foydalanadilar. Tajriba qilinadigan itlar dastlab shunday tayyorlanadiki, so'lak bezlaridan bittasining so'lak chiqish yo'li og'izga ochilmay, jag'ga, buning sirtiga ochiladi. Bu esa bizga so'lak miqdorini maxsus ashoqlar bilan aniq o'lchashga imkon beradi. Shu tariqa tayyorlangan itni tajriba xonasiga olib kirladi (13-rasm). Itga obyekt beriladi (ovqat shartsiz qo'zg'ovchidir). It ovqatni og'ziga olishi bilan so'lak chiqadi. Bu shartsiz refleksdir. Keyingi tajribada ovqat boshidan oldin, bevosita qandaydir boshqa biron qo'zg'ovchining ta'siri qo'shiladi, masalan, qo'ng'iroq chalinedi. Bu holda qo'ng'iroq tovushi neytral, indifferent qo'zg'ovchidir. Shunday qilib, itga ikkita qo'zg'ovchi, ya'ni shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat) va neytral qo'zg'ovchi (qo'ng'iroq tovushi) bilan ta'sir qilinadi. Shartsiz qo'zg'ovchi so'lak chiqishiga sabab bo'ladi. Ikkala qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilinadi. Shundan keyin itga ovqat bermasdan harib qo'ng'iroq chalinedi. Natijada it ovqat yemasa ham qo'ng'iroq tovushiga javoban, xuddi ovqat yeganday so'lak chiqaradi. Demak, itda shartli refleks hosil bo'ladi. Bu shartli refleks bevosita shartsiz refleks asosida hosil bo'ladi. Ammo keyinchalik, yaxshi o'rganib qolgan shartli refleks yordami bilan yangi shartli refleks ikkilamchi shartli refleks hosil qilmoq mumkin. Buning uchun shunday qilinadi. Itga ovqat bermay, qo'ng'iroq chalish oldidan (qo'ng'iroq so'lak chiqarish uchun signal bo'lib qolgach), qandaydir yangi neytral (indifferent) qo'zg'ovchi yordamchi bilan ta'sir qilinadi. Masalan, elektr yoqiladi. Bu har ikki qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilgandan keyin faqat bitta yangi qo'zg'ovchining o'zi birlangina ta'sir qilmadi, ya'ni elektr yoqiladi. Endi elektr chiroqning o'zi ham so'lak chiqishiga signal bo'ladi. Bu ikkilamchi shartli refleksdir. Shartli refleks paydo bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan sal-pal oldinroq ta'sir etishi kerak. Agar neytral qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan birmuncha kechroq ta'sir eto boshlasa, shartli refleks hosil bo'lmaydi.

Masalan, it ovqat yeyo boshlab, u ovqat yeb turgan paytda qo'ng'iroq chalinse, qo'ng'iroq tovushiga javoban shartli refleks vujudga keladi. Shartli qo'zg'ovchi so'lak ajralishini bevosita qo'zg'amaydi, balki qo'zg'ovchi haqida faqat signal beradi; yuqorida keltirilgan misollarda qo'ng'iroq bilan elektr chiroq, ovqat haqida signal beradi. Shartsiz reflekslarning yoylari orqa miyada va bosh miyaning stvol qismida birlashadi. Bu masalan, quyidagi tajriba bilan isbot bo'ladi. Endigina boshi olib tashlangan bacaning oyog'i chimchilansa, oyog'ini tortib oladi. Agar kasluta bilan xo'llangan bir parcha paxta olib, shu baqaning orqasiga qo'yilsa, baqa oyog'i bilan orqasini qashaydi. Agar shu baqaning orqa miyasiga igna tiqib zarar yetkazilsa, bu harakatlarning hammasi to'xtaydi. Demak, orqa miya shartsiz reflekslar markazidir. Miya stvoli va miyacha shartsiz reflekslarning markazlari ekanligi ham shunga o'xtash tajribalar bilan isbot etilgan.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda shartli reflekslar bosh miya po'stida hosil bo'ladi. Bu ham akademik Pavlovning eksperimental tekshirishlari bilan isbot etilgan. Bu tajribalar quyidagicha qilingan. Itda masalan, qo'ng'iroq tovushiga javoban mustahkam shartli refleks hosil qilinadi. Shundan keyin, itning bosh miya po'sti operatsiya qilib olib tashlanadi. It tuzalgandan keyin, yana tajriba xonasiga olib kinishadi, shartli qo'zg'ovchi yordami bilan unga ta'sir qilinadi: qo'ng'iroq chalinadi. Ammo bu qo'ng'iroq tovushiga javoban itda so'lak ajralmaydi. Iga ovqat (shartsiz qo'zg'ovchi) beriladi, natijada so'lak chiqadi, shartli refleks itning kasallik va uni davolash davrida yo'qolishi mumkin, deb faraz qilinadi. Shu sababli yana o'sha shartli qo'zg'ovchi qo'ng'iroq tovushi yordami bilan shartli refleks vujudga keltirila boshlaydi. Ammo ovqat bermasdan terib qo'ng'iroq chalishning o'ziga javoban so'lak chiqmaydi. Bosh miya po'sti bo'lmasa, shartli reflekslar yo'qolib ketishi, yangi reflekslar esa vujudga kelmasligi shunday tajribalarda ko'rsatib berildi. Bosh miya po'stidan mahrum qilingan kaprar, it, maymun kabi hayvonlar xulq-atvorining buzilishi shu bilan izohlanadi. Bosh miya po'sti shartli reflekslar markazi ekanligi shu tarzga isbot etildi.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarning bosh miya po'stida miyaning ayrim hujayralari va ayrim markazlari o'rtasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin. Shartli refleksning yoyi shartsiz refleksning yoyiga qaraganda murakkabroq bo'lar ekan. Shu bilan birga, shartli reflekslarning yoyi albatta bosh miya po'stidan o'tadi.

Shartsiz reflekslar bilan shartli reflekslar o'rtasidagi farq yana shundaki, shartsiz reflekslar doimiy bo'ladi, shartli reflekslar esa susayishi yoki so'nishi mumkin.

Og'izga olingan ovqat hamisha so'lak ajralishiga sabab bo'ladi. Ammo qo'ng'iroq tovushiga javoban so'lak ajralish doimiy bir narsa bo'lmay,

vaqtincha bir narsadir. Qo'ng'iroq chalish (shartli qo'zg'ovchi) bir necha marta takrorlangandan keyin ayni vaqtda ovqat (shartsiz qo'zg'ovchi) berilmasa, so'lak ajralishi kamayadi, susayadi va nihoyat, butunlay to'xtaydi. Qo'ng'iroq tovushi yana so'lak ajralishiga sabab bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchini shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlash kerak. Shartsiz va shartli reflekslar organizm hayotidagi turli ahamiyati bilan haror farq qiladi. Organizm shartsiz reflekslar yordamida tevarak-atrofdagi mulut bilan doimo bog'lanib turadi. Shartli reflekslarda esa o'zgarib turuvchi muhit bilan yangi, muvqqat bog'lanishlar vujudga keladi.

Hayvon organizmi atrofidagi muhit hech vaqt o'zgarmasdan doimo bir xilda turganda edi, hayvon organizmlari muhit bilan faqat shartsiz reflekslar yordamida bog'lanib olar edi. Ammo organizm yashaydigan tashqi muhitning doimo o'zgarib turishi ma'lum, shu sababli hayvonlarning saqlanib qolishi uchun shartsiz reflekslarning o'zi kamlik qiladi, demak, ularga yangi bog'lanishlar, shartli reflekslar qo'shilishi kerak. Shuning uchun ham tashqi muhit tez o'zgarganda quyi darajadagi hayvonlar, shuningdek, hasharotlar nobud bo'ladi, chunki ularda shartli reflekslar kam va buning ustiga juda sekinlik bilan hosil bo'ladi. Yuqori darajadagi hayvonlarda esa juda ko'p shartli reflekslar tez hosil bo'ladi, shuning uchun bunday hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitda tez-tez bo'lib turadigan o'zgarishlarga hiyla osanroq moslashadi.

Shartli reflekslar hosil bo'lganligi tufayli, shartsiz reflekslar hali shartsiz qo'zg'ovchilar yuz bermasdan ancha oldin voqce bo'laveradi, hatto bu shartsiz qo'zg'ovchilar uzoq joyda yuz bergan hollarda ham voqce bo'laveradi, shartli qo'zg'ovchi hayvon hayoti uchun muhim bo'lgan biron-bir hodisa haqida, masalan, ofat borligi, xavf-xatar tug'ilganligi haqida signal beradi. Shuning uchun ham I.P. Pavlov bosh miya po'stining faoliyatiga signal faoliyati deb nom bergan edi. Shartli reflekslar hayvonlarda o'ralak va odatlar vujudga kelishining nerv-fiziologik asosidir. I.P. Pavlov miyaning katta yarim sharlar po'sti shartli reflekslarning markazi ekanligini kashf etgandan keyin, yuksak nerv faoliyati qonuniyatlarini mu'ammalroq tekshirish uchun shu shartli reflekslar metodidan foydalandi.

2. Bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati

I.P. Pavlov shartli reflekslar metodidan foydalanib, miyadagi katta yarim sharlar po'stining faoliyati tashqi muhitdan, shuningdek, organizmning ichidan nerv sistemasiga ta'sir qiladigan juda ko'p qo'zg'ovchilarni analiz va sintez qilishdan iborat ekanligini aniqladi. Bosh miya po'stining analiz qilish faoliyati «murokkab muhitning» organizmga foydali yoki zararli ta'sir etadigan «ayrim elementlarini» ajratishdan iborat.

Bosh miya po'stining sintez qilish faoliyati tashqi muhitning ana shu ayrim elementlarini muayyan bir komplekslarga birlashtirishdan iborat. «Sintez — nerv tutashish hodisasi bo'lsa kerak», deydi I.P. Pavlov. Katta yarim sharlar po'stining sintez qilish faoliyati tufayli shartli reflekslar vujudga kelishi, ya'ni bosh miya po'stining turli qismlari o'zaro bog'lanishi mumkin. Masalan, ovqatni co'yish bilan so'lak ajralish shartli reflekslari ko'ruv analizatori bilan ta'm hilish analizatorining miya po'stidagi qismlari o'zaro bog'langandagina vujudga kelishi mumkin.

Analiz va sintez I.P. Pavlov analizatorlar deb atagan maxsus nerv mexanizmlar yordami bilan voqe bo'ladi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, analizator — nerv-fiziologik apparat bo'lib, sezuvchi nervning periferiyadagi chekka tarmoqlari (retseptor), nervning o'zi (o'tkazuvchi yo'l) va miya po'stining muayyan qo'zg'atishni qabul qiladigan qismidan iborat. Har bir analizatorning periferiyadagi chekka tarmoqlari tegishli sezgi organlarida — ko'ruv organida (ko'z), eshituv organida (quloq), hid bilish organida (burun — halsum) va hoshqa organlarda bo'ladi.

Analizator — avvala sezgi va idrokimizning nerv-fiziologik apparatidir.

Analizator quyidagicha ishlaydi: analizatorning chekka tarmoq egati (retseptor) tegishli qo'zg'atishlarni sezib, qaytadan ishlab, maxsus nerv qo'zg'atishiga aylantiradi. Masalan, ko'ruv retseptori tabiatdan yorug'lik tebranishlarini, eshituv retseptori esa havo tebranishlarini ajratib oladi. Analizatorning ikkinchi bo'limi qo'zg'atishni periferiyadagi (chekka) tarmoqlardan bosh miya po'stiga o'tkazadi. Bosh miya po'stida juda nozik, yuksak darajadagi analiz jarayoni ro'y beradi. Qo'zg'atishlar boshqa qo'zg'atishlar bilan ham shu yerda bog'lanadi. «Markaziy nerv sistemasining shu yuksak darajadagi qismida, — deydi I.P. Pavlov, — juda nozik va cheksiz xilma-xil analizatorlarning chekka tarmoqlarini ko'ramiz, shu bilan birga, tashqi olamning analizatorlar tomonidan ajratiladigan eng mayda elementlari organizm bilan doimo yangicha bog'lanib, shartli reflekslar hosil qiladi...».

Shu tariqa I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, bosh miya katta yarim sharlar analizatorlar yig'indisidan iborat, bu analizatorlar esa doim tashqi ta'sirlarni tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni organizmning biron faoliyati bilan bog'laydi. Qo'zg'uvchilarning analiz va sintez qilinishi bosh miya po'stidagi yagona analiz-sintez qilish faoliyatining o'zaro bog'langan ikki tomonidir. Bosh miya po'stining bu faoliyati idrok, xotira, xayol, tafakkur va shu kabilarning asosiy mexanizmidir. I.P. Pavlov bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati organizmning tevarak-atrofidagi muhit bilan naqadar keng va chuqur moslashuvi hamda muvozanatlashuvini belgilab beradi, deb hamisha uqtiradi.

Analiz va sintez yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov ta'limotining asosiy tamoyillaridan biridir.

3. Yuksak nerv faoliyatining asosiy qonuniyatlari

Yuksak nerv faoliyatining asosiy jarayonlari qo'zg'alish va tormozlanishdir. Bu jarayonlar beranib (xotik ravishda) to'y bermay, ma'lum sabablarga bilan yuzaga chiqadi, nerv faoliyatining muayyan qonunlariga bo'ysunadi.

Qo'zg'alish

Bosh miya po'stida qo'zg'alish bo'lgandagina shartli reflekslar hosil bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, shartli refleks birdaniga hosil bo'lmaydi, balki shartli qo'zg'ovchining shartsiz qo'zg'ovchilar bilan bir necha marta birga takrorlanishi natijasida hosil bo'ladi. Lekin bunda, shartsiz qo'zg'ovchi bilan shartli qo'zg'ovchilarning birgalikdagi ta'siridan hosil bo'lgan nerv qo'zg'alishi damov miya po'stining qandaydir biron markaziga joylashmay, balki katta yorim sharhga irradiatsiyalanadi, ya'ni tarqaladi, yoyiladi. Chunonchi, ildiz muayyan balandlikdagi tovushga, masalan, du tovushiga (ya'ni 1024 tebranishda) shartli refleks hosil qilina boshlaganda, dastlab bu tovushning o'ziga emas, balki har qanday balandlikdagi tovush ham itning og'zidan so'lak chiqaraveradi. Demak, bu yerda shartli qo'zg'ovchiga javoban faqat eshituv markazining biron muayyan nuqtasida bog'lanish hosil bo'libgina qolmaydi, bu yerda miyaning shu qismidan tashqaridagi yarim sharh sohasida ham bog'lanishlar hosil bo'ladi. Qo'zg'alishning tarqalishi (irradiatsiyasi) shartli reflekslarning umumiylashuviga (generalizatsiyasiga) olib keladi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yoyilish (irradiatsiya) jarayoni ayni shuni ko'rsatadiki, ayrim funksiyalarning markazlari miya po'stining muayyan qismlarida turgan emas, bu markazlar bir-biridan aniq chegaralar bilan ajralgan emas.

Nerv jarayonlarining irradiatsiyasi va konsentratsiyasi shartli qo'zg'ovchining takrorlanish soniga bog'liq bo'lishdan tashqari, yana qo'zg'ovchining kuchiga ham bog'liq. Sezgi, idrok va tasavvurlarimizdan ha'zi birlanishi avval boshda noaniq va mujmal bo'lishi kabi hodisalarning sababi qo'zg'alishning irradiatsiyasidir. Qo'zg'alishning konsentratsiyasi sezgi, idrok va tasavvurlarimizni aniq va ravshan qiladigan mexanizmdir.

Tormozlanish

Tormozlanish qo'zg'alish jarayonining aks bo'lgan jarayondir. Tormozlanish jarayonlari ham qo'zg'alish jarayonlari singari, irradiatsiya va konsentratsiya qonunlariga bo'ysunadi. Buning ma'nosi shuki, tormozlanish jarayoni yarim sharhlarning bir necha qismiga va butun butun miya po'stiga yoyilishi yoki bosh miya po'stining qandaydir biron qismiga turishi (konsentratsiyalanishi) mumkin.

I. P. Pavlov tormozlanish jarayonini shartsiz va shartli tormozlanish deb ikkiga ajraladi.

Shartsiz tormozlanish bosh miya po'stidagina bo'lib qolmay, balki nerv sistemasining quyi hollimlarida ham bo'ladi. Shartsiz tormozlanish tashqi tormozlanish va chegaradan tashqari tormozlanish degan jarayonlar shaklida ro'y beradi. Shartli refleks bironta kuchli hegona qo'zg'ovchining ta'siri ostida susaysa yoki yo'qolib ketsa, buni **tashqi tormozlanish** deyiladi. Masalan, qo'ng'iroq ehalinishi bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shu vaqtda yalt etib elektr yoqilsa, itning og'zidan so'lak oqmay qoladi. It elektr yanib turgan ramonga qaraydi. Demak, bu hol shartli refleksning tormozlanganligini ko'rsatadi.

Shartli qo'zg'ovchi haddan tashqari (maksimal darajada) kuchli ta'sir etganda voqe bo'ladigan tormozlanishni **chegaradan tashqari tormozlanish** deyiladi. Masalan, itda tovushga javoban so'lak ajralish shartli refleks paydo qilingan deylik; agar tovush kuchi haddan tashqari oshirilsa, so'lak chiqishi kamayadi va vaqtincha to'xtab ham qoladi.

Bu hol tormozlanish jarayoni qo'zg'atish jarayoniga haddan tashqari zo'r kelishi munosabati bilan ro'y beradi va bosh miya po'stining hujayralarini yemirilishdan saqlaydi.

Shartli tormozlanish ichki tormozlanish deb ham ataladi. Bu tormozlanish aniqsharoitda hosil bo'ladi, namoyon bo'ladi va yo'qoladi, bunday tormozlanish faqat bosh miya po'stiga xos jarayondir.

I. P. Pavlov shartli tormozlanishning biologiya jihatidan juda katta ahamiyati borligini ta'kidlaydi. Bu tormozlanish «organizmning tevarak-atrofdagi sharoitga yuqori darajada moslanishi yoki boshqacha aytganda, organizmning tashqi muhit bilan juda nozik va aniq muvozanatlanishi» demakdir (1-tom. 113-bet).

Shartli tormozlanish turlaridan biri **so'ndiruvchi tormozlanish**dir. Shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchi bilan «mustahkamlanmasdan» ko'p marta takrorlanganda shu xildagi tormozlanish hosil bo'ladi. Masalan, shartli qo'zg'ovchi - qo'ng'iroq tovushi ta'siri bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shartli qo'zg'ovchi, shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat berish) bilan mustahkamlanmasdan turib, bir necha marta takrorlangan taqdirda, so'lak ajralishi kamaya boshlaydi va so'ngra butunlay to'xtaydi. Ammo bu xil tormozlanish shartli refleksning yo'qolishi degan gap emas, so'ngan refleks bir necha vaqtdan keyin hech qanday qo'shimcha qo'zg'ovchilar bo'lmoganda ham tiklanishi mumkin, shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlangan taqdirda shartli refleks juda osonlik bilan tiklanadi. So'ndiruvchi tormozlanish nihoyatda muham mexa-

nizm bo'lib, keragi bo'lmagan bog'lanishlarni yo'qotishga va shu tariqa organizm bilan muhi o'rtasidagi bog'lanishlarni o'zgartirishga, qayta ko'rishga cheksiz imkon beradi.

Shartli tormozlanishning ikkinchi turi differensiallovchi tormozlanishdir. Muvaqqat, shartli bog'lanish o'ydinlashganda, ixtisoslashganda shu xil tormozlanish voqe bo'ladi.

Differensiallovchi tormozlanish — tashqi qo'zg'ovchularni g'oyat aniq farq qilish mexanizmidir. Bu tormozlanish organizmning qo'zg'ovchilarga, o'z hayot sharoitiga juda aniq moslanishini ta'minlaydi.

Tormozlanishning bir turi uyqudir. I.P. Pavlov ta'limiga ko'ra, uyqu bosh miya po'stiga yoyiladigan (irradiatsiyalangan) ichki tormozlanishidir. «Biz ichki tormozlanish deb ataydigan jarayon va uyqu — bir jarayondir». (I.P. Pavlov, Полное собрание сочинений, IV tom, 264-bet.)

Agar uyqu vaqtida bosh miya po'stining ayrim qismlandagi tormozlanish jarayoni susayib, ma'lum darajada qo'zg'alish jarayoni yuz bersa, odam tush ko'radi.

Bosh miya po'stining qisman qo'zg'alishi natijasida hant, butun po'st tormozlanishi (uyqu boshli) mumkin. Masalan, kuchsiz yoki o'rtaicha kuchli qandaydir qo'zg'ovchi uzoq vaqt bir tekis ta'sir etib tursa (masalan, metronomning tebrarishi), bu qo'zg'ovchi ta'sirida tegishli markazda tormozlanish jarayoni voqe bo'ladi. Bunday ju'z'iy tormozlanish butun postga tarqalishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, hadeb bir maqomda gapirish uyqumizni keltiradi. I.P. Pavlovning fikricha, gipnoz fiziologik jihatdan shu qonuniyatga asoslangan bo'lib, gipnoz vaqtida bosh miya po'stining kattaroq qismi tormozlanadi-yu, ayrim qismlari qo'zg'algan holda qolaveradi.

Q'ZARO INDUKSIYA

Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari doimo bir-biriga ta'sir etib turadi. Bu ikki jarayon bir-biriga bog'liq bo'ladi, ya'ni qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonini paydo qiladi. Tormozlanish jarayoni esa qo'zg'alish jarayonini paydo qiladi. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining shu tariqa o'zaro ta'sir etishini I.P. Pavlov o'zaro induksiya qonuni deb atagan edi.

Induksiya bir yo'la va ketma-ket bo'lishi mumkin. Bir yo'la induksiya musbat va manfiy bo'ladi. Bosh miya po'stining biror qismidagi tormozlanish boshqa qismlarda qo'zg'alish paydo qilsa, bunday induksiyanı musbat induksiya deyiladi. Bosh miya po'stining biror qismidagi qo'zg'alish jarayoni

qo'shni qismlarda tormozlanish jarayonini paydo qilsa, hunday induksiyanı manfiy induksiya deyiladi

Bosh miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alish jarayoni bir necha vaqtdan keyin tormozlanish jarayoniga aylansa, va aksincha, tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga aylansa, bunday induksiyanı ketma-ket induksiya deyiladi. Masalan, odamning uyq'orqlik holatiga xas bo'lgan uzoq qo'zg'alish jarayoni natijasida bosh miyaning hutun po'sti tormozlanadi, natijada kishi uxlab qoladi

Bosh miya po'stining turli qismlari har xil qo'zg'almaydi: bosh miya po'stida qo'zg'alish paydo bo'lganda hamisha optimal qo'zg'alish o'chug'i yoki qismi bo'ladi. Bu yerda muvqqat bog'lanish (shartli reflekslar) tez-ruc va mustahkamroc husil bo'ladi. Optimal qo'zg'aluvehanlik o'chug'ining hosil bo'lishi diqqatning fiziologik asosidir

Bosh miya po'stining ayrim qismlari bir xilda tormozlanmasligi ham mumkin. Shuning uchun ham I.P. Pavlov «...ayrim shartlar po'stining optimal qo'zg'aluvehanlikka ega bo'lgan qismlaridagina emas, balki ular-qing o'zmi-ko'pmi tormozlangan qismlarida ham yangi bog'lanish hosil bo'lishi mumkin», deb hisohlaydi. Pavlovning fikricha, bizda, masalan, hosil bo'lgandan keyingina hilib olinadigan ba'zi bir odatlarning paydo bo'lishiga sabab shudir (4-tom, 413-bet).

Bosh miya po'stining faoliyatidagi sistemalilik va dinamik stereotip.

I.P. Pavlov bosh miya katta yarim shuklari po'sti turli fiziologik rol o'ynaydigan ayrim nerv nuqtalarining son-sanoqsiz to'plamidan tuzilgan juda murakkab «mozanka» deb hisohlash bilan bing, shu turli nuqtalarning faoliyatini birlashtirish jarayonlari doimo voqe bo'lib haradigan muayyan sistema ham deb biladi. Muayyan vaqr davomida va muayyan tartibda takrorlanadigan qo'zg'ovchilarning ta'siri bilan bosh miya po'stida muayyan (qo'zg'ovchilarga mas keladigan) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari tobora mustahkamlanib qoladi. Bu mustahkamlanish shundan iboratki, keyin bir xilda takrorlanadigan hamma jarayonlar juda osonlik bilan voqe bo'ladi, ularning voqe bo'lishi uchun «tobora kamroc nerv mehnati» kerak bo'ladi. Nerv jarayonlarining I.P. Pavlov dinamik stereotip deb nom bergan birinuncha turg'un sistemas: shu tariqa tarkib topadi. Shu tariqa tarkib topgan bunday sistema o'z ravbatida yangi qo'zg'ovchilar ta'siri bilan voqe bo'ladigan jarayonlarning xarakteriga (tezligiga, turg'unligiga) ta'sir etadi.

Bundan anglashiladiki, hayvonning har bir reaksiyasi shu paytda qaysi qo'zg'ovchining ta'sir etishi bilangina belgilanib qolmay, balki bosh miya

po'stida qanday bog'lanish sistemasi tarkib topganligi, qanday dinamik stereotip bo'ligi bilan ham belgilanadi. Mustahkam tarkib topgan dinamik stereotip ayrim qo'zg'ovchi paydo bo'lganda butun boshli reaksiyalar sistemasining takrorlanishiga imkon beradi. Dinamik stereotip organizmning takrorlanib turadigan bir xil tashiq ta'siriga moslashishi demakdir. Agar sharoit o'zgarsa, agar mavjud dinamik stereotipga mos kelmaydigan yangi qo'zg'ovchilar paydo bo'lsa, bu stereotip o'zgaradi, qayta quriladi.

Bu qayta qurilish ko'pincha nerv sistemasining ismini qiyinlashtiradi. Mustahkam tarkib topgan stereotip I. P. Pavlovning so'zlari bilan aytganda, «qattiq ushlab qolgan, ko'pincha qiyinchilik bilan o'rganadigan, yangi sharoit, yangi qo'zg'ovchilar atang yengil uladigan bo'lib qoladi». (I. P. Pavlov. Полное собрание сочинений. 2-kitob, III tom 333-bet). Nerv jarayonlarining sistemalligi haqidagi I. P. Pavlov ta'limoti hayvonlarning xulq-atvoriga o'tish tajribasining ta'sir etish mexanizmlarini o'lib beradi. Juda mustahkam o'tinashib qolgan odat va ma'skalar stereotiplarga asoslanadi.

4. Odamning yuksak nerv faoliyatining xususiyatlari

Yuksak nerv faoliyatining yuqorida bayon etilgan qonuniyatlarini I. P. Pavlov hayvonlar ustidagi tajribalarida o'lib berdi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, odamning yuksak nerv faoliyati ham o'sha qonuniyatlarga bo'ysunadi. «Katta yurim sharhlarga jo' bo'lgan yuksak nerv faoliyatining eng umumiy asoslari taraqqiyotning yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda, shuningdek, odamlarda bir xil ekanligiga shubha qilmasa bo'ladi, shuning uchun ham bu faoliyatning elementar hodisalari taraqqiyot yuqori darajaga chiqqan hayvonlarda ham, odamlarda ham bir xil bo'lishi kerak» (O'sha kitob. IV tom, 415-bet). « Ammo takomil topib hongan hayvonlar olamida odam paydo bo'lishi bilan, — deydi I. P. Pavlov, — nerv faoliyati mexanizmlarida bunga qadar bo'lmagan yangi, g'oyat muhim qo'shimcha sodir bo'ldi. Odamda yangi shartli qo'zg'ovchi so'z, nutq paydo bo'ldi, hayvonlarda esa bunday qo'zg'ovchi yo'q. Odam so'zlashni bilganligidan undagi yuksak nerv faoliyati asosiy qonuniyatlarining ko'rinishlari hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan sifat jihatidan tubdan farq qiladi.

«Odam bilan hayvonga ta'sir qiladigan hamma umumiy real shartli qo'zg'ovchilar singari, so'z ham odam uchun shartli real qo'zg'ovchidir, ammo, shu bilan binga, so'z hamma boshqa qo'zg'ovchilarga nisbatan shunchalik keng imkoniyatga egaki, bu tomondan hayvonlarga xos bo'lgan shartli qo'zg'ovchilar bilan uni sifat jihatidan sira taqqoslab bo'lmaydi. So'z

ulg'aygan odamning o'tgan butun umri ichida katta miya yarim sharhlariga ta'sir qilib turgan barcha tashqi va ichki qo'zg'uvchilar bilan bog'langan bo'ladi, bularning hammasidan signal beradi, hammasining o'rmini bosadi va shu subabdan organizmning haligi qo'zg'uvchilar ta'siri bilan belgilanadigan barcha harakatlarni, reaksiyalarini yuzaga chiqara oladi» (O'sha kitob IV tom, 429-bet). Hayvonga voqelikdan darak beruvchi signallar faqat ko'rish, eshikish va organizmning boshqa reseptorlarining maxsus hujayralariga bevosita boradigan ta'sirlar va bularning katta miya shartida qo'ladigan izlaridan iborat desak bo'ladi. I. P. Pavlov ta'limutiga ko'ra, «bu voqelikdan signal beruvchi birinchi signal sistemasi bo'lib, bu sistema bizda ham, hayvonlarda ham bor» (O'sha kitob, III tom, 2-kitob, 335-336-betlar). «Ammo so'zlar, — deydi Pavlov, — voqelikning odamga xos bo'lgan ikkinchi, maxsus signal sistemasini tashkil etadi». So'z bevosita narsa va hodisalaridan olingan signallarning o'rmini bosadi, shuning uchun ham, Pavlov uni (so'zni) signallarning signali deb atadi. Har qanday so'z, eshitilgan, qilgan, baland ovoz bilan yoki ichida ayirilgan so'z odamning tajribasi bilan bog'langan bo'lib, xilma-xil hirsingi signallar haqida signal beradi.

Shunday qilib, odamning katta yarim sharhlar po'studa birinchi signal sistemasidan tashqari, ikkinchi signal sistemasi ham bor. Ikkinchi signal sistemasi odamning yuksak nerv faoliyatini hayvonlarning yuksak nerv faoliyatidan ajratadigan, sifat jihatidan yangi sistemadir.

Ikkinchi signal sistemasi mehnat jarayonida, kishilarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida ke'ib chiqqan, shu bilan birga, «odamning ijtimoiy hayotining zarur shartidir.

Odam bilan mulni o'rtasidagi murakkab munosabatlarning hammasi ikkinchi signal sistemasi orqali voqe bo'ladi. Ikkinchi signal sistemasi «odamga jo bo'lgan munosabatlarda eng durniy va qadimgi «regulator» bo'lib qoldi. Ammo ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasidan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki u bilan mahkam bog'langan holda voqe bo'ladi.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur va nutqning fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi, birinchi signal sistemasi bilan o'zaro ta'sir etar ekan, tafakkur faoliyati kazarisa, logik xotira, his va iroda bilan chambarchas bog'langan funksiyalarning ham fiziologik asosidir.

III boh.

PSIXIKANING TARAQQIYOTI

Psixikaning taraqqiyoti haqida soʻzlaganda: 1) hayvonlar psixikasi-ning taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixi-kasining yoshga qarab taraqqiy qilishi nazarda tutiladi.

I. HAYVONLAR PSIXIKASI

Yuqorida koʻrsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jara-yonida paydo boʻlgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchandir, yaʼni tashqaridan boʻlgan taʼsirga seskanib javob beradi. Muhitning taʼsiri bilan qoʻzgʻaladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat boʻlgan amyoba tashqi taʼsirga javob berar ekan, shu taʼsirga qarab harakatlanadi yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo boʻladi, yaʼni organizmga taʼsir etadigan narsalarning xossalari aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo boʻlgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kortaklariga ega boʻlgan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlangʻich shaklda paydo boʻlgan A.N.Leontev gipotezasiga koʻra, se-zuvchanlik «. generik jihordan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa taʼsirlar bilan bogʻlovchi, yaʼni organizmning muhitda oriyenti-rovka qilishga yordam beruvchi signalik vazifasini oʻtovchi taʼsirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas» (A.N.Leontev. Проблемы психики человека. М., «Мир», 1965, 45-bet). A.N.Leontev seskanuv-chanlikdan sezuvchanlikka oʻtish boshqaicha hayot tarixi bilan bogʻliq deb koʻrsatadi: va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi aʼzolari tarkib topadi. deb koʻrsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo boʻlishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Kevinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiyotiga va jumla-dan sezgi organlarining taraqqiyotiga qarab, tashqaridan boʻladigan taʼsirni aks ettirish, sezish qobiliyati oʻtib, tobora murakkablasha bordi. Masalan, maxsus sezgi organlari boʻlmagan eng sodd hayvonlarda, afiddon, faqat umumiy, differensiallashmagan sezuvchanlik mavjud boʻlsa kerak. Taraqqiy

qiyomatning uncha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo bo'ladi, nerv sistemasining analiz qilish qobiliyati ham o'sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turarida sezgi organlari hayvon qo'llarlik darajada rivojlanishadi. Masalan, burguning ko'rish organi, itning hid bilish organlari va hokazo.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qayerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog'liqdir. Masalan, parrandalar turarining ko'p qismini havoda, uchib yurib o'tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon bo'shliqlarda adashmaslik zaruriyatini tug'diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ayniqsa, yingich va ko'chib yuradigan parrandalarning ko'ruv organi va ko'rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga ko'ra, maymunlarning ko'z bilan chamlash, harakatlarni uyg'unlashtirish va chaqqon ushlab olish xususiyati, darrov vaziyatga qarab ish ko'rish qobiliyati paydo bo'lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiyotida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari o'sha turga kiradigan hayvonlarning birlashtirib yashash katta ahamiyatga ega'dir. Uv hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol o'ynaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga ko'chib o'tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar o'zgarishi mumkin.

Hayvonlar o'z turiga kiradigan hayvonlar to'ldisidan chetda o'lganda ularning xatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo bo'ladi. Uv hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning xatti-harakatlari shu turga kiradigan yovvoyi hayvonlar xatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha bo'lib tuyuladi.

Hayvonlarda bo'ladigan xatti-harakatlarning ikki xil shaklini, ya'ni tug'ma (yoki nasldan-nasfga o'tadigan) xatti-harakatlar bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) xatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tug'ma xatti-harakatlar shakllari bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) xatti-harakatlar shakllarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Tug'ma xatti-harakatlar shakllarining o'zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual xatti-harakat shakllari esa tug'ma xatti-harakatlar shakllari zaminida hosil bo'ladi. Buni quyida ko'ramiz.

Hayvonlar xatti-harakatining asosiy tug'ma shakli instinktdir. Hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida hosil bo'ladigan (individual) xatti-harakat shakllariga ko'nikmalar va kurtak holdagi fahm bilan aloqador harakatlar kiradi.

Hayvonlarning instinktlari

Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tug'ma harakatlardir. Masalan, ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasayotgan, materialni (cho'p-char, loy) tanlash va inni pishiq qilib qurish yo'lida xilma-xil hamkallarni bajaradi. Qoldirg'ochlarning in bungi yaxshi misol bo'la oladi. O'rgimchaklar garchi in to'qish «san'atini» oldindan o'rganmagan bo'lsa ham, o'z inlarini zo'r «mahorat» bilan to'qiydilar. Aslari o'z katalarini, go'yo puxta hisob qilib turganday, aniq reja bilan ko'radi. Hayvonlarning instinktlari juda xilma-xil bo'ladi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiy harakatlari quyidagi turlarga bo'lish mumkin: ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (to'da) bo'lib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash va shu kabi harakatlarda zo'r bo'ladi. Masalan, endigna tuxum po'choqini yori chiqqan to'ja donni va non ovoqlarini cho'rtqidi, ularni qidirib topa biladi. Asalarilarning asl qidirib to'plashi va g'amlab qo'yishi hammasi ma'lum.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmanidan saqlanish tug'ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida zuhur etadi. Masalan, mushuk belasi o'ziga tikilib turgan kuchukni birinchi marta ko'rganda yo shkafning tagiga kirib ketadi yoki stulning ustiga, daraxtga chiqib oladi. Bordini, mushukning o'zi hujum qiladigan bo'lsa, kuchukning razik joylarga yuz-ko'ziga chash salmoqchi bo'ladi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq ko'rinedi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, u nashning kelajagi haqida katta g'amxo'rlik qiladi. Hayvonlarning bo'zi birtulan, xususan, hasharotlar, o'z avlodini ko'rmaydi, ammo, bolalari o'sib o'staqid hayot kechira olishi uchun, ular tuxum qo'yganida o'z nashga qulay joy va ovqatni oldindan tayyorlab qo'yadi.

Ko'zlarida yo'lda yoki yo'l yaqasida bir qit qo'ng'izning qo'ng'iz dumlata-dumlata yumaloqlab kerayotganini ko'rish mumkin. Bu yumaloqlangan qo'ng'izlar tarqaydigan nasl uchun ruzar joy va ovqat bo'ladi. Qo'ng'izlar qo'ng'iz ma'lum kattalikda yumaloqlaydi. U'rg'ochi qo'ng'iz shu yumaloqlangan qo'ng'iz ichiga tuxum qo'yadi, shundan keyin uning og'zini berkitib, xavf-xatarsiz joyga dumalatib boradi. Yumaloqlangan qo'ng'iz ichidagi tuxumdan bir necha vaqtdan keyin qurt chiqadi. Bu qurt qo'ng'izdagi moddalar bilan oziqlanib o'sadi, qurt shu joyning o'zida g'umbakka aylanadi, keyin bu g'umbak qo'ng'izga aylanadi. Yosh qo'ng'iz yumaloq qo'ng'iz ichidan teshib chiqib, erkin hayot kechira boshlaydi. Shunday qilib, qo'ng'iz o'zining g'amxo'r ota-onasini ko'rmaydi, ota-onasi esa qo'ng'izni ko'rmaydi.

Poda (to'da) bo'lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o'zaro aloqa qilishida va yilma-yil shaklda bingalashib yashashida zohir bo'ladi. Hayvonlarning ha'zi turlari, asosan, o'txo'r va sut emizuvchi hayvonlar doimo to'da bo'lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa o'ziga o'xshash hayvonlar bilan vaqti-bewaqti bingalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlar galasi, sut emizuvchilar to'dasi — hayvonlarning poda (to'da) bo'lib yashash shakllaridir.

Instinktlar mashq qilish yoki o'rganish yo'li bilan hosil bo'lmaydi — ular o'ta-onadan naslga biologik irsiyat sifatida o'tadi. Instinktlarning neurofizilogik asosi — shartsiz reflekslardir. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o'zi-yu, lekin ancha murakkab tundir. I. P. Pavlov bunday deydi: «Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat biroz murakkabroq reflekslar ekanligi yetarli aniqlangan deb hisoblash mumkin» (I. P. Pavlov, Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitab, 51-bet). Instinktlar — bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo'lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelgan payti navbatdagi refleks uchun qo'zg'uvchi bo'ladi. Avvalo shuni aytish kerakki, hayvonlardagi instinktlarning obyektiv sur'atda bama'niligi bilan g'oyat ajablantiradi. Xo'sh hayvonlardagi instinktiv harakatlarning ro'yi rost ko'rinadigan ba bama'niligi va «oqilonaligi» qanday izohlanadi?

Instinktlarning qanday paydo bo'lganligini birinchi marta Ch. Darvin tushuntirib berdi. Darvin ta'limotiga ko'ra, hayvonlarning instinktlari uzoq, evolutsion taraqqiyot jarayonida, tashqi muhitga moslashish jarayonida, hayot sharoitiga bog'liq holda paydo bo'lgan.

Bu kurashda, tevarak-atrofdagi muhitga moslashishda foydasiz bo'lib qolgan harakatlar, shuningdek, befoyda organlar yo'qolib ketgan, zararli harakatlar hayvonni halokatga olib borgan, foydali harakatlar esa taraqqiyot jarayonida mustahkamlanib, nasldan-naslga o'tgan. Shu bilan birga, instinktlar butun bir avlodga yoki hayvonlarning, butun bir turiga mustahkam o'tnashib qolgan harakatlardan iborat.

Instinktiv harakatlar hayvonlarga foydali bo'lgandagina ma'qul keladi, ya'ni bama'ni bo'ladi, ammo hayvonlardagi instinktlarning bama'niligi ham juda cheklangandir. Hayvonlarning instinktlari bir qolipda (shablon) bo'ladi. Hayvonlar yashaydigan sharoit solgina o'zgarishi bilan ularning harakatlari bama'ni bo'lib qoladi. Masalan, o'ngimchak uniga pashsha tushsa, darrov ta'zirini beradi: unga yopshib, yeb qo'yadi. Ammo o'ngimchak bilan pashsha boshqa joyda (masalan, stakanda) yonma-yon qo'yilsa, o'ngimchak pashshadan qochib ketadi.

Parranda o'z tuxumlarinigina emas, balki boshqa qushlarning tuxumlarini, gipsdan yoki yog'ochdan yasalgan sun'iy tuxumlarni, hatto tuxumga bir qadar o'xshaydigan boshqa har qanday narsalarni ham hosil yotat-

veradi. Holbuki, parrandaning bu harakatlari tamomila bema'ndir. Ichki sekretsiya bezlarining faoliyatidan kelib chiqadigan ichki ta'sirlar ko'pgina instinktlar uchun (masalan, jinsiy instinkt uchun) xarakterlidir. Hayvonni jinsiy instinktning adolati uchun qo'zg'atadigan ichki mexanizmlar bo'lmasa, tashqi ta'sirlarning bir o'zi bu instinktning yuzaga chiqarilmaydi; jinsiy bezlari olib tashlangan aniga tashqaridan har qanday ta'sir bo'lishiga qaramay u in yashamaydi, nasl uchun ovqat g'amirlamaydi va hokazo. Shu manosebar bilan psixikaning emotsional jarayonlar kabi shakli vujudga keladi va yanada taraqqiy etadi.

Baror ehtiyoj va tegishli tashqi sharoit mavjud bo'lgandagina bir turga kiradigan hayvonlar odatda hamma harakatlarni ko'p nusllarning umm davomidagi inlayyan bir namunaga muvofiq bajaradi. Ammo hayvonlarning hamma turlaridagi instinktlar barcha nusllarda doimo o'zgarib qolaveradi, deb o'ylash yaramaydi. Organizmlar ular uchun yangi bo'lgan hayot sharoitiga tushib qolsa, yangi xossalarni paydo qilishi mumkin. Bu xossalarni mustahkamlanib, nasllar-naslga o'tadi. Hayvonlarning instinktlari ham shunday yo'l bilan o'zgaradi. Tashqi muhitga moslashish jarayonida, tajribaga va hayvon yashaydigan sharoitga qarab, ayrim instinktlar so'nish yoki aksincha, murakkablashishi, o'zgarishi mumkin. Masalan, qadimgi o'chlar doimo bir qolupda in qursalar ham, lekin, ba'zida, muhit o'zgarishlarining ta'sirida, bu ularning salqina boshaqacha qilib qurilganini ko'rish mumkin. Uy hayvonlarining instinktlari ularning yovvoyi ajdodlari instinktlariga qaraganda, ayniqsa, ko'p o'zgaradi. Demak, tug'ma nerv bog'lanishlari (shartsiz reflekslar) obyektiv sharoitga mos kelmay qolsa, tuzum taraqqiyot jarayonida sekin-asta o'zgarib, so'niib qolishi mumkin. Shu bilan birga, o'zgarib tashqariga qarab, hayvon miyasida nerv sistemasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin, shunga ko'ra organizm muhitga ko'proq muvozanatlashadi, hayvon hayot sharoitiga yaxshiroq moslashadi.

Hayvonlarning ko'nikmalari

Ko'nikma — hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlardir.

Masalan, o'rgangan it qo'l uzatilsa, oldingi oyog'ini beradi: it eshikni oyog'i yoki tomshug'i bilan ochadi, «o'yinga tushadi». Keyingi oyog'ini bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlarni ko'nikmalar deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlarni yodami bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko'nikma yo'li bilan ham o'sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning «o'yinga tushishi» yoki «oldingi oyog'ini berishi» uning ovqat olishiga yordam beradigan harakatlardir. Hayvonlarning ko'nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, shuningdek,

ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi. Ko'nikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv harakatlardan o'zgarib) harakatlarni qayta-qayta takrorlash yo'li bilan vujudga keladi. Shunday qilib, ko'nikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartli refleksdir. Ko'nikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir. Yangi harakat paydo qilish va uni mustahkamlab qolish avvalo hayvon negan sharoitga bog'liq. Masalan, itga ovqat beriladigan idishni oyga olib kirib, uy eshigini yopib qo'yildi, deylik. It buni ko'radi. It ovqatga ehtiyoj sezganda eshikka yugurib boradi, uni oyog'i yoki tumshug'i bilan uchiushga urtib, ko'pgina pnyma-poy harakatlar qiladi. Shu betartib harakatlar davomida it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan bevositadan ochib yuboradi. Bu harakat bir necha marta takrorlanadi. Oyog' yoki tumshuqning o'ng kelgan harakatlari mustahkamlanib qoladi, nariya bermaydigan foydasiz harakatlari esa yo'qoladi, it keyinchalik eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan bemalol ochadigan bo'lib qoladi. Hayvonda bama'm harakatning yangi ko'nikmasi, yangi usul taxminan shunday vujudga keladi. Hayvonlarning ko'nikmalari ota-onasidan «o'rganish» yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, bo'rilar bolalarini ovga shunday «o'rgatadi» qara bo'm qilgan harakatlarni yosh bo'nlari takrorlaydi. Bu yerda «o'rganish» taqib qilish instinktiga asoslangandir.

Uy hayvonlarini odam «o'rgatganida» ular ko'p ko'nikma hosil qiladi. Kishilarning hayvonlarda shu tanga ko'nikmalar hosil qilishi **o'rgatish** (dressirovka) deb ataladi.

Yuksak darajadagi hayvonlarning ba'zi ko'nikmalari juda murakkab bo'ladi va hatto aqllilik belgisi bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'rgatilib, sirk sahnasiga olib chiqiladigan hayvonlarning ko'rsatadigan harakatlari: fillar raqs, ayiqning velosiped minib yurishi, shonlarning akrobatik harakatlari, it, otlarining «matematik masalalarni» yechishi va hokazolar shundaydir. Bularning hammasi shartli reflekslar hosil qilishga asoslangandir. Hosil bo'lgan ko'nikmalar ayrim hollarda, hayvonlarning hayot sharoitiga qarab, mustahkamlanishi va irsiy bo'lib qolishi yangi instinktiv harakatlari shaklida nasldan-naslga o'tishi mumkin. I. P. Pavlov fiziologlarning 1913-yilda gironengenda bo'lib o'tgan xalqaro kongressida bunday degan edi: «Yangi paydo qilingan shartli reflekslarning ba'zilar keyinchalik irsiyat yo'li bilan shartli reflekslarga aylanadi, deyish mumkin» (O'sha asar, III tom, 1-kitob, 273-bet).

Bir yildan keyin — 1914-yilda, Pavlov yanada ko'proq shonch bilan bunday dedi: «Yangi paydo bo'lgan reflekslar biron-ketin bir qancha nasl-larda hayot sharoiti hinday saqlangan taqdirda, uzluksiz ravishda doimiy

reflekslarga aylanishi juda ham ehtimol (va bunga endi faktlar dalil bo'la oladi). O'sha kitob, 281-bet.

I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, hayvonlar paydo bo'lib ularda nerv sistemasi vujudga kelishi bilan oq shartli reflekslar, ya'ni organizm bilan tashqi muhit o'rtasidagi muvaqqat nerv bog'lanishlari vujudga kela boshlayan. Biologik jihatdan nihoyatda muhim va organizmning hayotini saqlash uchun zarur bo'lgan bu muvaqqat nerv bog'lanishlari bir qancha nasl-lardan-naslarga o'tib, takrorlanib, doimiy (shartsiz) bog'lanishlarga, ya'ni instinktlarga aylangan. Hayvonlarda shartli reflekslar hosil bo'lish jarayo-nida nerv sistemasining o'zi ham o'zgargan va takomillashib borgan. Shun-day qilib, I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yuksak nerv faoliyati hayvonlar-ning taraqqiyotida yetakchi rol o'ynaydi. Hayvonlar ko'nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o'zgaruvchi sharoitiga choqqonroq va yax-shiroq moslashadigan bo'lib qoladi.

Hayvonlardagi tafakkur kurtaklari

Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarning (masalan, it, maymun-larning) ba'zi harakatlari ko'rganimizda ba'zan ularga «ziyrak», «sez-gin», «ziyrak» degan va boshqa shu kabi sifatlar beramiz. Hayvonlarda shunday harakatlar ko'rinadiki, bu harakatlardan bizga hayvon qanday bo'lmasin maqsadga yetish yo'llari yoki vositalarini tanlaganday, qanday bo'lmasin masalani hal erganday, avvalgi tajribani yangi sharoitga qarab tashiq erganday tuyuladi. Hayvonlarning tafakkuri haqidagi masala soha-sida so'nggi vaqtlarda

g'oyat ko'p eksperi-mental tekshirish o'tkazildi, bu tajriba ishlarining ko'pchiligi maymunlarning turli zotlari ustida olib borildi. Masalan, N. N. Ladigina Kots-ning tekshirishlari shimpanzeda bosh-lang'ich abstraksiya qobiliyatlari borligini ko'rsatadi: maymun-lar o'zi idrok qiladi-gan narsalarning rangini shakli va hajmidan ajratar

II-rasm. Maymunlarda ma'rikub turush-ayrinish qobiliyati borligini ko'rsatuvchi tajriba.

ekan, shuningdek, shaklini rang va jismdan ajrata olar ekan. Hatto tuban darajadagi maymunlarda ham anchagina murakkab tanlash-aratish qobiliyati borligini tajriba ko'rsatib berdi.

Professor Roginskiy mana bunday tajriba qilgan maymunlar oiliga turli tomonga qaratib, uzun-uzun bir necha tasma va arqon uzala yetqizib qo'yilgan. Shu tasma va arqonlardan ba'zilarining uchiga yemish bog'lab qo'yilgan. Maymunlar bu tasma va arqonlarni bir-biridan farq qilmay bir necha marta ushlab ko'rganidan keyin, oxiri, tasma va arqonlarning qay xilda cho'zilib yotganidan qat'i nazar, yangilishmay xudda o'sha yemish bog'langan tasma va arqonlarni darrov ajratib, topib olgantar.

Maymunlarning sun'iy suratda yaratilgan sharo'ida o'zlari uchun yetgi, munosikab harakatlarni bajarishga qobil ekanliklari ma'lum bo'ldi. Maxsus tajriba qilib ko'rilganda shu narsa ayon bo'lganki, maymunlar baland joyga qo'yib qo'yilgan yemishlarni tushirib olish uchun yonlarida turgan yog'ochni «qurol» tariqasida ishlatganlar, aynim hollarda esa yemishlarni tushirib olish uchun yog'ochlarni bir-boriga ulaganlar yoki buyamlarni qatashirib, ushga chiqib olgantar.

Maymunlarning tafakkurini tekshirishda I.P. Pavlovning xizmati, ayniqsa, kattadir. I.P. Pavlov sinchiklab tajriba qilib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlari qila olishini ko'rsatib berdi. Masalan, tajriba qilingan Rafael deb atalgan maymun eshiklarning turli xil zanjir va tiganlarini ularning har biriga yopisha asbob bilan ochishga, olovga suv sepsishga, jushuklarni taxlab zinapoyacha qilib, balandga chiqishga o'rgandi.

I.P. Pavlov o'z tajribalariga, shuningdek, boshqa tekshiruvchilarning tajribalariga asoslanib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlarini materialistik asosda uqtirib berdi. Maymunlarning fahm bilan aloqador bu harakatlari ular miyasining shartli reflekslar faoliyatidir, albatta. I.P. Pavlov maymunlarning tafakkuri, fahmi o'ylashda emas (maymunlar o'ylamaydi), balki harakatdadir, degan xulosa chiqardi. «Maymunning tafakkurini uning harakatlarda o'z ko'zingiz bilan ko'rasize», «maymunning goh uni, goh buni qo'lga olib ko'rib qilayotgan barcha ish-harakatlari, o'z ko'zingiz bilan ko'rib turganingizdek, ish-harakatda namoyon bo'lgan tafakkurdir. Bu qisman avvallari hosil qilingan, qisman hozir ko'z o'ngingizda hosil bo'layotgan, ko'z oldingizda bir-biriga qo'shelayotgan bir qancha assotsiatsiyalardir. Albatta, bu fahm eng elementar fahmdir» — deydi I.P. Pavlov («Психическое развитие», II tom, 431-het).

Bu tafakkurning elementar tafakkuridagi shundaki, hayvonlar shu paytda o'z-i idrok qiladigan voqe'lik doirasidagina «fikrlaydi», ularning fahm bilan aloqador harakatlari faqat biologik ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi harakatlardir, xolos.

Hayvonlar o'ylamaydi, ularning fikri afudalaydigan va ma'lum bir shaklga kiritadigan tili yo'q. Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarda faqat

hijinch signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tafakkurning nerv-fiziologik mexanizmlar bo'lib xizmat qiladi.

Hayvonlarda vujudga kelgan harakat usullari biridan ikkinchisiga o'tmaydi. Bu harakat usullarini qaysi hayvon topgan bo'lsa, faqat u'sha ayrim hayvonniki bo'lib qoladi. Hayvonlarning kuzak holdagi tafakkuri taraqqiy etmaydi. Bu tafakkurning zo'rr bo'lishi tafakkurning navbatdagi, yuksak va murakkabroq shakllari taraqqiy etish uchun bir bosqich bo'lolmaydi. Hayvonlarning tafakkuri namoyon bo'ladigan harakatlari ularning fe'l-atvorida asosiy o'rin tutmaydi. Hayvonlarning fe'l-atvori (xatti-harakatlari)dagi asosiy shakllari instinktlari bilan ko'nikmalardan iborat. Hayvonlarning ana shu oddiy kuzak holdagi tafakkur faoliyati ayri vaqtda hayvon psixika taraqqiyotidagi yuksak bosqich hisoblanadi.

Hayvonlar psixologiyasi — **zoopsixologiya** degan maxsus fan hayvonlar psixikasini tekshirish bilan shug'ullanadi. Bu fan hayvonlardagi psixik hayot shakllarining taraqqiyotini ularning nerv sistemasining taraqqiyotiga va biologik sistemakaga (hayvonlarning har xil turlariga), shuningdek, hayvonlarning hayot kechirishi xususiyatlariga qarab o'rganadi. Zoopsixologiya uddi hayvonlar psixikasining taqqoslab tekshirganidan **chog'ishtirma psixologiya** deb ham ataladi. Shu psixologiyaaning o'zi psixika taraqqiyotini hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga qarab tekshirgani uchun yana **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

II. INSON ONGINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Hayvonlar psixikasining paydo bo'lishi va o'sib taraqqiy qilinishini yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning, ya'ni faqat insonga xos bo'lgan ongning ilk tarixi afasi desa bo'ladi.

Inson ong egasi bo'lganligi tufayli hodisalarning o'zaro sababiyatlarini, bog'lanishlarini va bu bog'lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'yadi va shu maqsadlarga yarashtirish ko'radi. Odam aqali, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir. Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bog'laydi, holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng avvalgi ota-bobosi qarot yasab, mehnat bilan boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odaming eng avvalgi ota-bobolari to'da-to'da bo'lib yashagan. Mehnat jarayonida insonni jamiyatiga yaqinlashtiradi. Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va un. mehnati bilan o'zlashish jarayonida o'zining tabiatini ham o'zgartirib boradi. Odaming eng avvalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilish odam organizmi raketillasha borgan.

Odamning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida soʻzsiz mehnat jarayoni muhim rol oʻynadi. Avval-qadrlarimiz mehnat qilish natijasida oʻz ehtiyojidan uchun kerak boʻlgan buyaynlarni tabi'dagi bor boʻlgan yogʻoch, tosh, kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillashib borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qoʻldan turli-rumon ishlarda foydalanishi tufayli odamzod qoʻlining panjalari rivojlandi. Odam mehnat qilgan sayin soʻzlashni oʻrgandi, nutq vujudga keldi. Odam tilga kirdi, soʻzlashni oʻrgana boshladi, soʻzlay berishi munosabati bilan, kutq ila qilinadigan muomalada til taraqqiy eta bordi va mehnat bilan bir qatorda, odam bosh miyasi va uning yotida oʻzgarishi, takomillashuvi uchun asosiy faktor boʻlib qoldi.

Odamiyasining nisbiy hajmi ham oʻzgardi va ancha kattalashdi. Bosh miya poʻstining yuzasi ham kattalashdi (2000 kv. sm), miyaning va miya poʻstidagi ayrim qismlarning tuzilishi oʻzgardi. Katta yarim sharlarning peshana va tepa boʻlaklari, ayniqsa, takomil etdi. Odam miyasining peshana boʻlagi miya poʻsti yuzasining taxminan 30 foizini egallaydi. Bosh miya poʻstining ensa boʻlagi odamda 12 foizini egallaydi. Odam miyasining poʻstida yangi markazlar hosil boʻldi, hayvonlarning miya poʻstida esa bunday markazlar yoʻq. Odam miyasining poʻstida nutq markazlarining hosil boʻlishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega boʻldi. Odamda ikkinchi signal sistemasi vujudga keldi va tarkib topdi, ikkinchi signal sistemasining ishlashi odamdagi yuksak nerv faoliyatining hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan farq qiladigan asosiy xususiyatidir.

Odamda moddiy dunyo taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo boʻlgan ong taraqqiy qilib va oʻzgarib bordi. Lekin onging tarixiy taraqqiyoti birozgah qonunlar bilan emas, balki ijtimoiy qonunlar bilan belgilandi. Kishilar ongi ijtimoiy hayot shakllarining tarixiy oʻzgarishlariga muvofiq ravishda taraqqiy qilib bordi. Jumladan, kishilar onging tarixiy taraqqiyoti ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish munosabatlarining oʻzgarishiga va shu jamiyat ideologiyasiga qarab bordi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfning siyosiy, falsafiy, ma'naviy, estetik (san'at), diniy qarashlar sistemasini aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, ya'ni har bir aynim kishi ongining ijtimoiy ongdan farq qilish kerak.

Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni sezib va idrok eta oladilar. Barcha kishilarda xotira va xayol bor. Barcha kishilar fikrlaydilar va ul vositasi bilan oʻzaro aloqa qiladilar. Barcha kishilar turli hislarni koʻngildan kechiradilar va oʻz hodisalarni namoyon qiladilar.

Odami ongining ayrim tomonlari va funksiyalarining tarixiy taraqqiyoti

Odami ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi.

Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

Odami yashash, hayot kechirish uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, ovqatlanish, o'z-o'zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas, ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllanining taraqqiyotiga qaram o'zgaradi.

Tarixda odami mijosi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari, ayniqsa, yuksak kamolotga erishdi. Odami musiqani, nafis suratlamni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo'ldi. Qo'l asosiy mehnat organi bo'lishi bilan birga asosiy tuyg'u organi ham bo'lib qoldi.

Odami tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o'zgarib tirdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo'ldi, o'z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va uzatib anglab-bilib foydalanish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot mahsulidir

Odami tafakkur dastlab elementar mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'langan edi. Bu aniq-amaliy tafakkur edi. Keyinchalik tafakkur aniq tafakkurdan abstrakt tafakkur sari va amaliy tafakkurdan nazariy tafakkur sari taraqqiy qilib bordi. Albatta, abstrakt va nazariy tafakkur tajribadan ajralmagan holda o'sib bordi. Ma'naviy tafakkur shakllari ham mehnat tajribasida va dunyoni bilish jarayonlarida hosil bo'ldi va o'sib bordi.

Odami hodisalar o'rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonunlarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. Insonning ong idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy qo'l mehnati qur'olari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan, san'at, murakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilimga asoslangan dunyogorash yaratishga intilishlar va shunga barakat qiladilar. Taraqqiy qilyotgan fan, texnika va san'at esa o'z navbatida kishilar ongining o'sishiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Avvalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasllarga o'tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til o'z navbatida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yozuvning takomillashuvi nafayli kishilarning o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmunda bo'lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari o'tgan kishilar bilan bevosita «aloqa» bog'lash yo'li bilan ham ularning ongi, bilim va tajribasi bilan boyiydigan bo'lib qotadi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Mehnat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam inodasi ham paydo bo'ldi hamda tanaan o'sa bordi. Odam, ish kurlikdan oldin o'z harakatlariini tasavvur qiladi, shu harakatlarni oldin o'ylab ko'radi, qo'yilgan maqsadga yetish uchun anglab-bilib g'ayrat ko'rsatadi, ro'y bergan qiyinchiliklarni yengib o'tradigan bo'lib qoladi. Inoda bilan bo'ladigan harakatlar — ongli harakatlar shakllonadi. Shu bilan birga, odamning inoda-ustiyor bilan qiladigan harakatlari bo'ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni o'zlashtirish, uni o'z ehtiyojiga moslashtirish imkonini paydo qildi. Odam inoda egasi bo'lganligi tufayli tanxiiy taraqqiyot jarayonida tabiatni o'ziga asta-sekin bo'ysundirdi, uni o'ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni o'z maqsadlariga mevosiq qilib o'zgartiradi, unga yangilik kiritadi. O'sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash yo'li bilan insonlar ijtimoiy muhitiining stixiyali ta'siridan qutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir ko'rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan yo'lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining o'zgarishi

Mamlakatimizda mustaqillikning g'alaba qilishi odamzod shaxsining — ondagi barcha kuch va qobiliyatlarning yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo bo'ldi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar o'rtasidagi munosabatlarining o'zgarishida, mehnatga munosabatlarning o'zgarishida, kishilar saviyasining o'zgarishi va kengayishida, ularning o'z faoliyatida oldilariga qo'yadigan g'oyalarning o'zgarishida o'z ifodasini topdi. Kishilarning o'zaro munosabatlarida o'zaroqlarcha hamkorlik va ishlab chiqarish jarayonida o'zaro yordam, hamkorlik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan o'zgardi: ilgari og'ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shovkat va qahramonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq qo'zg'aydigan manbalar

paydo bo'ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi bo'libgina qolmay, balki, ehtiyojga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishilarning yuksak hislati - Vatanimiz baxt-saodat uchun ijodiy mehnat qilishda yangilik yaratish, kasbiyot bilan shug'ullanishda o'z ifodasini topmoqda. Ozod kishilarning erkin mehnati zo'r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda kishining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda qo'shilishini, ko'rsaklarimizning ilg'orlari va qadrlarini amalda ko'rsatmoqdalar.

Kishilarning o'zaro munosabatlari o'zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham o'zgardi. Ular o'z jamiyatiga qarshi bosh ko'taradigan kishilar emas, balki o'z jamiyatning a'zosi ekanligini fidoiysidirlar. Ular Vatani oldidagi barcha vazifalarini dromio yaxshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislati, intilishlari va irodasi ham o'zgardi.

Kishilar ongining o'zgarishida ijtimoiy muhit qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'sib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning o'zi kishilarning ongini o'zgarishiga sabab bo'ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofida kishilar bilan munosabatlarda bo'lib, bilimlar, ko'nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani o'rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina bo'lib qolmay, bolalar uchun maktabda o'qov predmetiga aylanadi. Bilim va ko'nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan o'sishiga yordam beradi, dunyogarashi shakllanadi.

Inson ongining o'zgarishida uning faollik ko'rsatishi ham muhim ahamiyatga ega. Agar bola tug'ilganidan boshlab faollik ko'rsara boshlarsa, keyinchalik bu faollik faoliyatga aylanadi. Faoliyat esa kishining o'zini o'rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir ko'rsatishidir. Bularning hammasi kishilar ongining o'zgarishiga sabab bo'ladi.

III. ODAM ONGINING YOSHGA QARAB O'SISHI

Ma'lumki, har bir odamning ongi tug'ilish paytidan boshlab, butun umr bo'yi o'sib boradi. Odam ongining yoshga qarab o'zgarish sababi nimada, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Turmushdagi kuzatishlar va biologlar, jamiyatchilarning, psixologlar va pedagoglarning ko'pgina ilmiy tadqiqotlari bu savolga quyidagicha javob qaytarishimizga asos beradi: har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmning o'sishiga, ijtimoiy muhit ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning o'z faoliyatiga bog'liq.

Organizmning o'sishi

Bola organizmi o'sib, kamolga yetib boradi. Organizmning aynan a'zolari

n'sadi va takomil' etadi, shu o'zining sifati o'zgaradi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va olinib boradi. Masalan, bola bir yoshga to'lguncha bosh miyasining og'irligi ikki marta oshadi, to'rt-besh yoshlarga boribda bosh miya og'irligi uchi marta oshadi. Miyaning o'sishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Bola shartsiz reflekslar bilan tug'iladi, ammo hayotning birinchi oyidayoq, shartsiz reflekslar asosida, tashqi ta'sirlar ta'ayyil shartli reflekslar ham vujudga kela boshlaydi. Bola bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'yganda bosh miya pa'szining faqat odamga xos bo'lgan yuksak funktsiyasi tarkib topadi. I.P. Pavlov bu funktsiyani ikkinchi signal sistemasi deb atagan edi. Ya'qorida aytganimizdek, I.P. Pavlov ta'limotiga ko'm, ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur hamda og'zaki va yozma nutqning nerv-fizyologik negizi hisoblanadi.

Tasavvul etuvchi nerv sistemasi jumladan, bosh miya — taraqqiy etayotgan odam psixikasining moddiy substrati (asosi)dır. Ammo organizm o'sishning o'zi hali odam shaxsini, undagi psixik hayot mazmuni va shakllarini belgilab hezmeydi. Bola rayyor bilim va mahorat, tasavvur va qobiliyat, tayyor lavas va xarakter bilan tug'ilmaydi. Organizmning o'sishiga bog'liq bo'lgan psixik hayot imkoniyatlari haqiqatan yuzaga chiqishi uchun bola anchayin o'sish bilangina qolmay, ijtimoiy muhitda, odamlar orasida yashashi va kamolga yetishi kerak.

Bolalarni go'dakligida yovvoyi hayvonlar (maymunlar, bo'rilar) o'g'irlab ketisha, bu bolalarning tirik qolib, odamlarga aralashmasdan o'sish hodisalari anchagina ma'lum. Ammo, bunday bolalarda odamga xos bo'lgan psixik qobiliyatlari ularning yoshiga yarasiz taraqqiy ergar emas.

Bu faktlar shuni ko'rsatadiki, organizmning inson jamoyatidan tashqarida o'sishning o'zi shaxsning psixik taraqqiyotini ta'minlay olmaydi.

Organizm o'sishi bilan, jumladan, nerv sistemasi o'sishi bilan psixik hayot mazmuni va shakllarining taraqqiyoti uchun imkoniyat vujudga keladi. Xolos. Bu imkoniyatlarning yuzaga chiqish boisi shuki, odam ijtimoiy muhitda yashaydi va kamol topadi. Odam biologik zot sifatida emas, balki ijtimoiy zot sifatida kamolga yetadi.

Ijtimoiy muhit

Umuman odam ongi ijtimoiy tarixiy hayot sharoitida vujudga kelib, kamolga yetgani kabi, har bir odam ongi ham faqat muayyan ijtimoiy muhitda kamol topadi.

Bola tug'ilgan paytidanoq, muayyan ijtimoiy hayot sharoitida tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ijtimoiy ong shakllari qaror topgan bir sharoitda bo'ladi, bola mehnat sharoitining ta'sirida bo'ladi, tevarak-atrofdagi kishilar bilan so'zlashib, olina qilib turadi. Go'dak bolaning o'zi mehnat qilmaydi, albatta. Ammo u mehnat sharoitida yashaydi va

o'sadi. Bolaning atrofida ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli bo'lgan narsalar turadi, u mehnat samaralaridan foydalanadi. Katta yoshli kishilar bola uchun mehnat qiladilar, so'ngra bola voyaga yetib, mehnatning biron turiga kirishadi, mehnatga biron munosabatta bo'ladi. Xuddi shuningdek, bola tug'ilgan kun-yuq tilga kirmaydi. Ammo boshqa kishilar bolaning oldida unga murojaat qilib so'zlaydilar. Bola so'zlashuvchilar orasida o'sadi, so'ngra bola ma'lum yoshga yetgach tilga kirib, so'zlashadigan bo'lib qoladi.

O'sayotgan bola tilni hilib oladi, tilning yordami bilan esa avvalgi naslarning to'plagan ma'naviy va ma'naviy tajubasini bilib oladi, ayni vaqtda o'zining asosiy kuchlarini ham kamolga yetkazadi.

Odami kamolga yetadigan muhit qandaydir o'zgarmas bir narsa emas. Har bir odamning, har bir bolaning ongi o'zgaruvchi muhit ta'sirida kamol topadi. Sinfii jamiyatta bu muhit sinfiy bo'ladi. Shu sababli, aniq muhitga qarab, o'sayotgan odami ongi kam har xil tarkib topadi va kamolga yetadi.

Hamma sharoitda bola bolaligicha, yigit-yigitligicha qoladi, albatta. Ammo ijtimoiy hayot, turmush va madaniyat sharoitiga qarab, tarbiyaga qarab, o'smirlar va yigit-qizlarning xususiyatlarini tarkib topadi.

Ta'lim va tarbiya

Tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhit odamning o'sayotgan ongiga, asosan, uyushgan tartibda ta'sir etadi. Ijtimoiy formatsiya qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'smir avlod ongiga uyushgan tartibdagi ta'siri shuncha katta bo'ladi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim yo'li bilan uyushgan ta'sir ko'rsatadi. Bola tevarak-atrofdagi kishilar bilan xilma-xil o'zaro munosabatlarga kirishar ekan, go'dakligidan oq bilim, mahorat va malaka oltira boshlaydi. U avval oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muassasasida, so'ngra maktabda o'qiydi, ta'lim oladi. Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odami shaxsini kamolga yetkazadigan sharoit bo'lishi bilan birga, bola o'sgan sayin maktabda o'rganadi, shuningdek, tarbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya odami kamolga yetkazadigan asosiy yetakchi faktordir. Buning sababi shular.

1. Organizm o'sishining o'zi va muhitning shaxsiy ta'siri beradigan narsani odami ta'lim va tarbiya jarayonida oladi. Masalan, bola ona tilni tevarak-atrofdagi muhitning «shaxsiy» ta'sirida ham bilib olishi mumkin. Ammo, o'qish-yozishni faqat maxsus ta'lim o'lish yo'li bilan o'rganishi mumkin.

Odami qo'l-oyog'ining xilma-xil harakatlari organizmning o'sishi bilan birga va shu organizm yashaydigan sharoitga qarama-karshi keladi. Ammo, maxsus mehnat va texnik ko'nikma hamda malakalarini odami faqat o'qib-o'rganish yo'li bilan egallab oladi.

2. Odamning raqsiy ongariq takomil natijasi bo'lgan nuqson ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga qarab o'zgartiriladi. Masalan, ba'zi bolalarning ayrim nuqsonlari bilan ko'r, kar (kar-soqov, ko'r-kar-soqov) bo'lib tug'ilish ma'lum. Ammo, maxsus tashkil etilgan ta'lim va tarbiya yordami bilan bunday holatlar aqli to'la-to'kis o'sadi. Bunga ko'r-kar-soqov Olga Skorozhodova yorqin misol bo'la oladi. Olga o'qib, o'liy ma'lumot oldi, bir qancha ilmiy asarlar va she'r to'plamlari yozdi.

3. Muhitning stressiyali salbiy ta'sir etish natijasi bo'lgan kamchiliklar ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga o'zgartiriladi. Masalan, 9-10 yashar bolalarda ba'zan muhit ta'siri bilan ba'zi yomon odat va may'lar — tamaki chekish, korta o'ynash, so'kinish va shunga o'xshash yaramas odatlar paydo bo'lishi mumkin.

Maxsus pedagogik usullar bilan ta'sir etib, bu yaramas odat va may'llarni bartaraf qilish va o'rniga boshqa yaxshi odatlarni singdirish mumkin.

4. Ta'lim va tarbiya shaxs taraqqiyotida progressiv ahamiyatga ega dir, Muhitning stressiyali ta'siri odamning taraqqiyotini shu muhit darajasiga yetkazoladi. Ta'lim va tarbiyada shu progressiv jamiyat darajasidan tashqariga chiqadigan maqsadlar (ideyalar) qo'yiladi. Masalan, pedagogik sistemamizda kelajak kushilarini, yanada mukammal kamol topgan shaxsni yetishtirishni maqsad qilib qo'yamiz. Bunday maqsad yosh avlodda psixikaning kamolga yetish xususiyatlarini ham belgilab beradi, yoshlarda har qanday maqsadga intilish, yashash va ishlashga intilishning taraqqiy etishini ta'minlaydi. Shunday maqsad qo'yilar ekan, tarbiya va ta'lim shaxs taraqqiyotida yoshda progressiv ahamiyatga ega bo'ladi.

5. Ta'lim jarayonida bolalar o'z aqlini ilmiy bilan boyitib, bir qancha mahorat va ma'laka olib, shu bilan birga o'zlari ham kamol topadilar.

Bolalarning kamolga yetish darajasi haror bilim va malakalarni o'zlashtirish imkoniyatiga bog'liq. Bilim va malakalarni o'zlashtirish jarayoni esa o'z navbatida bolalarning jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol tolishiga imkon beradi.

Ta'lim jarayonida bolalarning iroda va ma'naviy sifatleri takomillashadi, ularning dunyoqarashi tarkibi topadi. Ta'lim — odamning tabiiy qobiliyatlarini uyg'orish va rivojlantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Odamning o'z faoliyati

Har bir shaxsning kamolga yetishi faqat organizmning o'sishiga, muhit hamda ta'lim va tarbiya vositalarining ta'sir etishiga bog'liq bo'lish balangina qolmaydi; har bir shaxsning kamol topishi shu kamolga yetayotgan kushining faol ishtiroki bilan bo'ladi. Bu faoliyat avvalo shunda ko'rinadiki, bola muhitning, tarbiyachilar va o'qituvchilarning o'ziga ko'rsatayotgan ta'siriga jobjiy yoki salbiy munosabatda bo'ladi.

Bolaning tashqaridan bo'ladigan ta'sirlarga biror munosabatda bo'lishi avval organizmning tuzilish va faoliyat xususiyatlariga, shuningdek, unda

kelib chiqqan ehtiyojlarga bog'liq. O'sayotgan organizmning xususiyatlariga va paydo bo'layotgan ehtiyojlarga qarab, bolaning ba'zi psixik xususiyatlari yoshlik davridan tarkib topa boshlaydi. Shunga qarab, takomil etayotgan odam o'ziga ko'rsatiladigan ta'sirlarni bolalik davridanroq, turlicha va turli darajada o'zlashtiradi. Bola hayotning dastlabki kunlaridanroq ko'rinadigan faol rammosibat keyinchalik faoliyatga aylanadi. Bu faoliyat esa odamning tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir etishi demakdir. Agar bola mullaqqa qamirlamay turaversa (amalda bunday bo'lishi mumkin emas, albatta) psixikasi taraqqiyotmagan bo'lar edi.

Har bir zotning o'z taraqqiyoti uning karnolga yetishida katta rol o'ynaydi. Odamning o'z taraqqiyoti faoliyatida yuzaga chiqadi. Odamning o'z taraqqiyoti yoshi sayin ongli jarayonga aylanib, faoliyatning o'z-o'zini tarbiyalash degan maxsus turiga aylanadi. Odam boshqalarni tarbiyalash bilangina qolmay, o'z-o'zini ham tarbiyalaydi. Shuning uchun har bir odam umrining qandaydir yoshidan boshlab qandaydir darajada, maktab yoshidan boshlab esa o'zining katta-harakatiga tegishli tarzda javohgar bo'ladi.

Yosh psixologiyasi degan maxsus fan odam psixikasining yosh sayin taraqqiyotlashini tekshiradi. Bu fan odam yoshining turli bosqichlarida psixikaning ketma-ket taraqqiyotlash xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Odam umr davomida (ontogenezda) ong va shaxs ketma-ket qanday tarkib topishini tekshirish, odam yoshining har bir bosqichida go'daklik davridan tortib to keksavguncha bu psixika strukturasi qanday spetsifik xususiyatlari borligini bilish, odam psixikasining yoshga qarab taraqqiyotlashi qanday faktorlarga bog'liq ekanligini aniqlash yosh psixologiyasining vazifasidir.

Yosh psixologiyasi sistemasida bolalar psixologiyasi alohida muhim o'rinni egallaydi. Bu fan chaqaloqlik, go'daklik, maktabgacha tarbiya yoshi, maktab yoshida psixika qanday taraqqiyotlashini o'rganadi. Bu o'sish davrlari odam shaxsi va ongining tarkib topish davri hamdir.

Psixologiyaning maxsus sohnlari «Yoshlar psixologiyasi», «Kattalar psixologiyasi», «Keksalar psixologiyasi» ham yosh psixologiyasi sistemasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi.

IV. SHAXS

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo'lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga to'xtab o'taylik.

Shaxsning ijtimoiyligi, ongli va o'zini anglashi

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak shakli bo'lgan ongli va kishilarning o'zaro

soʻzlashib aloqa qilish vositasi boʻlgan tilidir. Inson hayotida oʻzaro munosabatlar muhimdir.

Shuningdek, oʻzaro munosabatlaridan qatʼi nazar, tugʻilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, goʻyo har bir odam oʻzining tayyor «meni» bilan, oʻzini anglashga tayyor boʻlib tugʻilgan deb daʼvo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam boʻlolmaydi va kishilar oʻrtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jamiyatidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabarda boʻlish tufayligina ogʻlinoq boʻlib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega boʻladi. Ana shu munosabatlar hechqachon mazmundor va rang-barang boʻlsa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang boʻladi. Odam ongining yuksak belgisi uning oʻzini anglashidir, odamning oʻzini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir. Shaxsning oʻzini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofidagi muhida oʻzining individligini, subyektivligini ajratadi. Odam tevarak-atrofidagi olamni biluvchi va shu dunyoga taʼsir etuvchi zot sifatida har bir odam subyektdir, odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oʻladigan va taʼsir koʻrsatadigan narsasi uning uchun obyektdir. Odamning oʻzini anglashi subyektiv ravishda oʻzini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot boʻlganligidan unga oʻzini anglash qobiliyati xosdir. Ammo odam jamiyatning bir aʼzosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratilgan ham, ayni vaqtda shu olam bilan bogʻlanganligini anglaydi. Odam oʻz tevarak-atrofidagi olamdan oʻzini ajratgan holda oʻzini «men» deb anglay olmaydi, chunki odam ongining, oʻzini anglashining, «men»ning mazmuni oʻsha odam atrofidagi real-vaqelik inʼtikosidir.

Shaxsning oʻzini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofidagi olamda oʻzini ajratish bilan bir vaqtda, oʻzining shu olamga uzviy ravishda bogʻlanganligini anglaydi, oʻzga, oʻz faoliyatiga va oʻz vazifalariga anglab-hilib munosabarda boʻladi.

Shaxsning oʻzini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. Oʻzining borligini anglashi, odamning oʻzini kim deb bilishi — oʻquvchi, ishchi, oʻqituvchi, muhandis va shunga oʻxshash deb anglashi, oʻzining oʻtmishini va kelagini anglashi, boshqa kishilar bilan oʻzaro munosabatini anglashi, oʻz huquq va hunchlarini anglashi, oʻzining fazilati va kamchiliklarini va shunga oʻxshashlarni anglashi oʻzini anglashga kiradi. Shaxs oʻzini anglaganligidan oʻzini-oʻzi kuzata oladi va oʻzini-oʻzi bilib oladi, koʻnglidan oʻtgan kechinmalarni tushuna oladi, oʻzining xatti-harakatlariga oʻzi tanqidiy koʻz bilan qaray oladi. Shaxsning oʻzini anglashi va oʻzini bilishi oʻz xulq-atvorini boshqarish uchun zarur

shartdir, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun o'z aqlini o'zi o'stirishi uchun zarur shartdir.

Shaxsning biron maqsadni ko'zlashi va dunyoqarashi

Shaxsning belgisi va o'zini anglashining mazmuni — uning biron maqsadni ko'zlashi, shunga intilishidan iborat.

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko'zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron obyektga ko'z tikadi, unga intiladi, voqelikning real sohalarini ana shunday obyekt bo'ladi, ammo haqiqatda yo'q bo'lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday obyekt bo'lmog'i mumkin.

Shaxs o'z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istiqbolning o'z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan barkamol obrazini uchun intiladi va shuni o'ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb biladi. Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo'lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuft bo'lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo'lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kashining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo'la oladi.

Dunyoqarashning bo'lishi ham shaxsning muhim belgisidir. Dunyoqarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisolarini haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir.

Sotiy jamiyatda yagona dunyoqarash yo'q va bo'lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson talakkurining jarayonlari haqida muntazam qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash faning yutuqlariga va insoniyatning ko'p-asrlik tajribasiga asoslanadi. Odamning ko'zlagan maqsadi, xatti-harakati dunyoqarashga mos bo'lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash mustak bo'lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odamning o'z ongiga qo'shiladi. Odam o'z ideallarini anglay, o'z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o'rni aniqlaydi, nima deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o'zini, o'z faoliyatini qay yo'ldan kamolga yerkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo'lib yetilishuvi zarurligini aniqlay oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos maxsus ehtiyojlarning borligidir.

Ehtiyojlar odamning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamoq, kun kechirmoq uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi — ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari

bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas — ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan o'zgaragan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiyotiga qarab o'zgaradi. Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi. Ehtiyojni qondirish jarayoni hayvonning muhim bir tomonini tashkil etadi. Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehtiyojlar borligi bilangina emas, balki o'zining ehtiyojlar (shu jumladan, biologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehtiyojlar odamni g'ayratga kirgizadi, uning faoliyatini haruna turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar o'zining ehtiyojlarini tug'ma instinktiv harakatlar yordami bilan va instinktlar asosida vujudga kelgan ko'nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs bo'lganidan, o'z ehtiyojlarini ungli, oqlona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos bo'lgan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarisigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqlona qondiradi. Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafavut qilib, ijodiy xarakterda bo'ladi. Hayvonlar tevarak-atrofdagi muhimga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish bilangina qolmaydi, balki shu muhitni **qayta ko'radi, o'zgartiradi, o'ziga moslashtiradi**. Shaxsning oqlona iroda bilan bo'ladigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir bo'ladi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi voqe'likka qo'shadi, voqe'likni o'zgartiradi va to'ldiradi.

Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli yer sharining butun qiyofasi o'zgardi — yangi geografik muhit vujudga keldi, deyish mumkin.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy xususiyatlari bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo'lmagan kishilar bor. Odamning individual xususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon bo'ladi. Har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab quladi, o'ziga yarasha fikr yaratadi va so'zlaydi. Har kim turli hisslarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual loyohar-qobiliyatlar va qiziqish-havslar bor.

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida ko'rsatilgan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — g'aydasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. SEZGILAR

1. SEZGILAR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tevorak-atrofimizda bo'lgan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va hodisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalar ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari va shunga o'xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda bevosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim xossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlarni, og'ir-yengilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujudga keltirilmagan har bir narsa (yoki hodisa) **qo'zg'ovchi** deb ataladi, uning ta'siri esa **qo'zg'alish** deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha na'y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (periferi) tuchilarini qo'zg'aydi; 2) shu yerda kelib chiqqan qo'zg'alish o'sha nervning o'tkazuvchi yo'li orqali bosh miya po'stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga o'tadi; 3) bu yerda nerv qo'zg'alishi psixik hodisaga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I. P. Pavlov tomonidan analizator deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga anuvofiq ravishda o'tadi. Yuqorida aytganimizdek, har bir analizator sezuvchi nervning chekka qarmoqlaridan, o'tkazuvchi yo'ldan va bosh miya po'stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida ko'rsatilgan qismlaridan bironisi zararlansa, sezgi hosil bo'lolmaydi. Nomidan ham ko'rinib turibdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib beradi. Analizatorlar insonning ko'p asrlardan beri davom etib kelgan tanxida hayot uchun nihoyatda muhim bo'lib kelgan qo'zg'ovchilarni boshqa qo'zg'ovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Har bir sezgi odatda xush yoki noxush tuyg'ular bilan bog'langan bo'ladi. Bu sezgining hissiy yoki **emotsional toni** deb ataladi. Masalan, shirin narsa kushiga fuzur beradi, taxir-bemaza narsa ko'ngilni behuzur

qiladi. Ba'zi sezgilarda hissiy ton juda kuchli bo'ladi. Masalan, ortiqcha to'yish, ochiqish, og'riq sezgilari shundaydir.

Sezish jarayonida tug'ladigan xush yoki noxush tuyg'u ayni vaqtda organizmning qo'zg'ovchi ta'siriga javoban reaksiyasiga sabab bo'ladi (bu reaksiya ba'zan arang bilinadi). Bu reaksiyalar bolalik davrida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Ana shu reaksiyalarga qarab, bolalarning biron sezgini boshdan kechirmayotganini bilamiz. Ana shu reaksiyalarning borligi sezgining nerv-fiziologik mexanizmi refleksdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

II. SEZGI TURLARI

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Turli-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni o'sha organlarga qarab udatda, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi. Sezgi organlari qayerda ekanligiga va qayerdan qo'zg'atishiga qarab, ularni uch guruhga ajratish mumkin: eksteroreseptorlar, proprioreseptorlar va interoreseptorlar.

Eksteroreseptorlar organizmning sirida bo'ladi — ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. Organizmimizdan tashqaridagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordami bilan aks ettiriladi. Shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilar (ko'rish, eshitish sezgilari va hokazo) **eksterioreseptiv sezgilar** deb ataladi.

Proprioreseptorlar muskul, pay va boylamlarda bo'ladi. Organizmimiz va undagi ayni a'zolarining turli harakatlarni va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar **proprioreseptiv sezgilar** deb ataladi. Muskul harakat sezgisi (knestetik sezgilar) va muvozanat sezgilari (statik sezgilar) shular jumlasidandir.

Interoreseptorlar gajdamiz ichidagi organlar — teri, me'da, ichak, jigar, o'pkada bo'ladi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o'xshasa ichki organlardagi jarayonlar (qo'zg'atishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu reseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar **interoreseptiv sezgilar** deb ataladi. Organ sezgilar degan sezgilar shu jumladandir.

Ko'rish sezgilari

Rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'linadi.

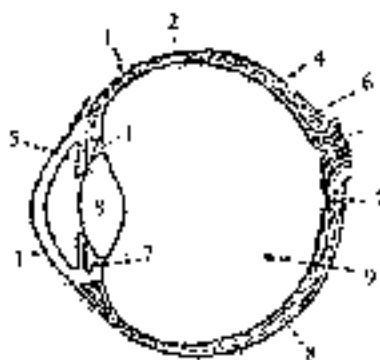
Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib, singanda hosil bo'ladigan ranglar **xromatik ranglar** deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak

ranglan bo'lib, bunga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k va binafsha ranglar kiradi. Bu ranglarning turlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, juda ko'pdir.

Oq rang bilan qora rang, shuningdek, xilma-xil hamma kulranglar **axromatik ranglar** deb ataladi.

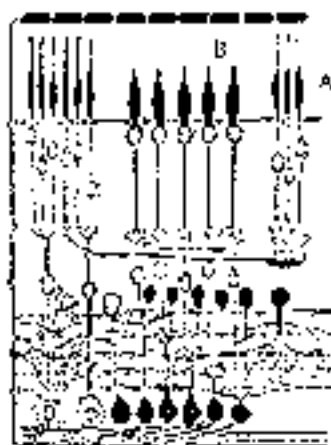
Ko'rish sezgilarining organi — ko'zdir. Bu organ ko'z soqqasi bilan undan chiqadigan ko'ray nervidan iborat. Ko'z soqqasida uchta parda, ya'ni: tashqi, tomirli va to'r parda bor. Tashqi pardaning tiruqmas (oq) qismi sklera (qoqan yoki qattiq parda) deb ataladi. Tashqi pardaning oldingi birmuncha qavariq qismi **tinuq (muguz) parda** deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida **tomirli parda** bor. Tomirli pardaning oldingi qismi **rangdor parda** deb ataladi. Rangdor pardaning rangiga qarab, kishilarning ko'k ko'z, qo'y ko'z, qora ko'z deb ataymiz va hokazo. Rangdor pardaning o'rtasida yumaloq teslik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teslikdan ko'zning ichiga yorug'lik nurlari o'tadi. Yorug'likning o'z ko'pligiga qarab, qorachiq kengiyishi va torayishi mumkin. Ko'zning uchinchi pardasi — to'r parda bo'lib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tinuq, jism — ko'z **gavhari** turadi, yorug'lik nurlari ko'z gavharida turib sinadi va natijada to'r pardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Haliqa shaklidagi ko'priksimon muskulning uzayishi va qisqarishi tufayli gavhar goh yassilanaadi, goh qavaradi: narsa ko'zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi bo'lib qoladi, narsa ko'zga yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. Ko'z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham, uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan o'tib, kuddi to'r pardaga tushadi. To'r parda rangni va yorug'likni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. Ko'ray nervining tarmoqlari to'r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlari mavsum nerv hujayralari — shaklan tayoqcha va kolbachaga o'xshagani uchun **tayoqchalar va kolbachalar** deb ataladigan hujayralar bo'ladi (13-rasm). Odam ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor.

13-rasm. Ko'zning sxematik kesigi:

- 1—ko'rish nervi; 2—to'r parda;
3—muguz parda; 4—oqsil parda;
5—rangdor parda; 6—tomirli parda;
7—sariq dog'; 8—gavhar;
9—shisha siman jism.

13-rasm. Ko'z to'p pardasi-
ning tuzilishi:
A—tayoqchalar, B—kol-
bachalar

markaziy chuqurchasidir. Nimaning asli (surati) sariq dog'ga tushsa, o'sha narsani hamma narsadan ko'ra ravshanroq ko'ramiz. Biron narsaga tikilganimizda ko'z muskullarining yordami bilan ko'zimiz shunday buriladiki, natijada o'sha narsaning aksi, albatta, har bir ko'zimizdagi to'p pardaning sarq dog'ga tushadi. Bunday ko'rishni to'g'ridan ko'rish deyiladi. Narsalar suratining sarq dog'dan tashqarida to'p pardaning yon qismlarida aks etishi yondan ko'rish deb ataladi.

To'p pardaning bir joyida rangni va yorug'likni sezadigan tayoqchalar bilan kolbachalar muvofiq yo'q. Bu — ko'ruv nervining ko'z soqqasidan chiqish joyidir. To'p pardaning ana shu joyi yorug'likdan ta'sirlanmaydi va ko'r dog' deb ataladi.

Odatda, ko'r dog'ning borligini payqamaymiz, chunki narsaning bir ko'zdagi ko'r dog'ga tushadigan tasviri ikkinchi ko'z to'p pardasining sezgir joyiga to'g'ri keladi.

14-rasm. Ko'r dog'ni topish tajribasi.

Kolbachalarning yorug'likka sezgirliги kuchli emas. Kolbachalar yordami bilan biz faqat ravshan (kunduzgi) yorug'likda ko'ramiz. Xromatik ranglar kolbachalar yordami bilan ko'riladi. Shu sababli, kolbachalar **kunduzgi yorug'likda ko'rish yoki rangni ayirish apparati** deb ataladi. Tayoqchalar esa, aksincha, yorug'likni yaxshi sezadigan bo'lib, eng xira yorug'likni ham seza oladi.

Tunda, qoshi qorayganda va umuman xira yorug'likda tayoqchalar yordami bilan ko'ramiz. Tayoqchalar — **g'ira-shirada ko'rish apparatlaridir.** Tayoqchalar yordami bilan faqat axromatik ranglar ko'riladi. Shu sababli, g'ira-shirada xromatik ranglar yaxshi bilinmaydi yoki butunlay bilinmaydi, natijada hamma narsalar bizga kulrang bo'lib ko'rinadi.

To'p pardaning eng sezgir joyi — sarq dog'ning asosan kolbachalar bilan to'lgan

14-rasmdan foydalanib, har kim o'z ko'zidagi ko'r dog'ni topishi mumkin.

KO'R DOG'NI TOPISH USULI

Ko'r dog'ni topish uchun rasni ko'zdan 25 — 30 sm uzunlikka qo'yiladi, o'ng ko'zni yumib, chap ko'z bilan rasmning o'ng tomonida turgan doiragacha qaratiladi. Suratni oldinga va orqaga dam-badam surib, shunday masofaga keltiriladiki, bunday masofada rasmdagi krestchani shakli ko'rinmay qoladi. Buning sababi shuki, krestchadan kelayotgan nur ko'zning ko'r dog'iga tushib qoladi.

Agar chap ko'zni berkitib, o'ng ko'z bilan krestchaga qaralsa, doiracha ko'rinmay qoladi. Tajriba vaqtida ko'zni chalg'itmaslik kerak, chunki ko'zning salgina chalg'ishi ham ko'r dog' harakatini o'zgartiradi, ko'z soqqasidan chiqadigan ko'ruv nervining tolalari yanm sharlardan o'tib, bosh miyaning ensa bo'lagiga boradi — bosh miya pol'sin ng ko'ruv markazlari ham shu yerdadir.

Ko'rish sezgilarining fizik sababi

Ko'rish sezgisi hosil qiladigan fizik sabab — yorug'likdir, ya'ni elektromagnit to'lqinlaridir. Bu to'lqinlar turlicha uzunlikda bo'lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir soniya ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yorug'lik to'lqinlarining uzunligini millimikron (millimetrdning milliondan bir bo'lagi) hisobi bilan o'lchaydi. Odam ko'zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikron dan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarning ta'siri bilan hosil bo'ladi. Yorug'lik to'lqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu to'lqinlarning soniyasiga nechta million marta tebranishiga qarab o'lchaydi. Eng uzun to'lqinlar (uzunligi 780 millimikron bo'lib, soniyasiga 450 billion marta tebranadigan to'lqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng katta to'lqinlar (uzunligi 380 millimikron bo'lib, soniyasiga 750 billion marta tebranadigan to'lqinlar) binolish rang sezgisini hosil qiladi.

Spektrdagi ayrim ranglarni ko'rish sezgisi yorug'lik to'lqinlari (millimikron hisobi bilan) quyidagicha uzunlikda bo'lganda hosil bo'ladi: to'lqin uzunligi 780—610 millimikron bo'lganda — qizil rang, 610—590 millimikron bo'lganda — zarqalmoq rang, 590—575 millimikron bo'lganda — sarq rang, 560—510 millimikron bo'lganda — yashil rang, 480—470 millimikron bo'lganda — havorang, 470—450 millimikron bo'lganda ko'k rang, 450—380 millimikron bo'lganda — binolish rang seziladi.

Ko'rish sezgilarining xossalari. Yorug'lik to'lqinlarining turlicha qo'shilishi va turlicha ta'sir ko'rsatishi umumiy rang toniga, seziladigan ranglarning ochiqlik va to'qlik darajasiga ta'sir etadi. Barcha xromatik ranglar shu xossalarga qarab ajratiladi. Axiomatik ranglar faqat ochiqlik

darajasi bilan farq qiladi. Rang toni deb bir rangni ikkinchi rangdan farq qiladigan spetsifik sifatiga aytamiz. Rang toni ko'zga ta'sir etadigan yorug'lik to'lanining uzunligiga bog'liq. Odam ko'zi rang toni jihatidan 150 ga yaqin har xil tuslarni ajrata oladi.

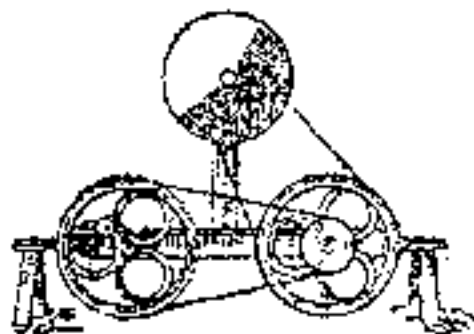
Ochiqlik deb, muayyan rangni qora rangdan farq qilish darajasiga aytamiz. Ochiqlik — qaytarish koeffitsiyentlarga, ya'ni narsa yuzasiga tushadigan yorug'likning necha foizi o'sha yuzadan qaytishiga bog'liq. Oq rang eng ochiq rang hisoblanadi, chunki oq yuza o'ziga tushadigan yorug'likning deyarli hammasini qaytaradi. Qora rangning ochiqdigi eng kam bo'ladi. Chunki qora yuza o'ziga tushadigan yorug'likni deyarli hamma qaytarmaydi. Qulay sharoitlarda odam ko'zi ranglarning ochiqdigi-ga qarab qora bilan oq rang o'rtasidagi 200 tacha tusni ajrata oladi.

Seziladigan ranglarning ravshanligi ochiqlikdan farq qilish kerak. Rangning ravshanligi ko'zga ko'rinib turgan rangli narsaning yaxshi yoki yomon yoritilib turishiga bog'liq bo'lgan ochiqlikdir. Ma'lum darajada quyuc bo'lgan har bir rangning ko'z ilg'aydigan ravshanlik darajasi 600 ga yetadi.

Rangning quyug'ligi deb, ma'lum bir rangning ochiqlik jihatidan o'zi bilan bir xildagi kulrangdan qay daraja farq qilishini (yoki o'xshashligini) aytamiz. Boshqacha aytganda, rangning quyug'ligi deb muayyan rang tonining yaqqollik darajasiga aytamiz. Rangning quyuc bo'lishi muayyan yuza rangi uchun xos spetsifik nurlar miqdori bilan o'sha yuzadan qaytadigan yorug'lik nurlarining umumiy miqdori o'rtasidagi nisbatga bog'liq. Muayyan yuzaning rang tonini belgilab beradigan nurlar yuzadan qancha katta joy egallasa, seziladigan rang shuncha to'g'roq bo'lib quyug'adi. Rang tonini belgilab beradigan nurlarning kamayishi natijasida avvalgi to'q rang-

ning toбора ochilashib borishiga biror xromatik rangdan (masalan, qizil rangdan) sof oq rangga o'tish o'rtasida uchraydigan rang tustari misol bo'la oladi. Eng quyuc, eng to'q rang eng chekkadagi (qizil) rang bo'ladi; boshqa ranglar oq rangga yaqinlashgach, sayin to'qligi ketib, to-bora oqarib borib, oxir sof oq rangga o'tadi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko'z to'r pardasining biron joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik nurlari bir yo'la ta'sir etganda

15-rasm. Ranglarni aralashtiradigan chiqar

sodir bo'ladi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga o'xshamaydigan, alohida rang bo'ladi. Ikki ta xromatik rangning aralashib ketishidan nima rang hosil bo'ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq rangning aralashishidan zang'aldoq rang hosil bo'ladi, qizil rang bilan ko'k rangning aralashishidan binafsha rang hosil bo'ladi va hokazo. Spektrdagi hamma ranglarning aralashishidan neytral oq rang hosil bo'ladi. Spektrdagi ba'zi ranglarning akkisasini qo'shib, xuddi hoyagidek oq rang yoki och kulrang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spektrdagi har bir rang o'ziga mos boshqa rang bilan qo'shilib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar qo'shimcha ranglar deb ataladi. Qizil rang bilan och havo rangi, ko'k rang bilan sariq rang bir-biriga qo'shilib, qo'shimcha ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishidagi ana shu qonuniyatlarning hammasini rangdun doiralari deb ataluvchi doiralarni maxsus asbobga kiygizib tekshirib ko'rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralashtiradigan chaxx» deb ataladi.

Chaxx tez aylanganda o'sha doiralardagi har xil ranglar aralashib, muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi bir periferik jarayon emas, balki markaziy jarayon ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi. Ranglarning binokulyar aralashib ketish faktori shundan dalolat beradi. Agar bir ko'zga sariq rang, ikkinchi ko'zga ko'k rang to'g'ri tutilsa, ranglarning oddiy aralashib ketishidagi kabi kulrangni sezamiz.

Ko'rish sezgisi jarayoni

Rang va yorug'likni ko'rish organining yordami bilan sezish jarayoni qanday voqe bo'ladi? Rang va yorug'lik sezish jarayonlarining o'z xususiyatlari bor.

Rang sezish jarayonlarini tushuntirib beradigan eng mashhur nazariya «uch rangni ko'rish» nazariyasidir. Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini rus olimi M. V. Lomonosov 1756-yildayoq bayon qilib bergan edi. Ma'lum nemis fiziologi va fizigi Gebngolts Lomonosovdan 100 yil keyin o'sha nazariyani to'la bayon qilib berdi. Bu nazariyaga ko'ra, to'rt pardaning kolhachlarida uchta asosiy element bor. O'sha elementlardan birining alohida qo'zg'atishi qizil rang sezgisini, ikkinchi birining qo'zg'atishi yashil rang sezgisini va uchinchi birining qo'zg'atishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Yorug'lik to'lanim biridaniga uchta elementni bir xilda qo'zg'atasa, oq rang sezgisi hosil bo'ladi. Lekin, yorug'lik to'lanlari ikki yoki uch elementga ta'sir etsa-yu, ammo bu ta'sir bir tekisda bo'lmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo'zg'alganligiga qarab, har xil rang sezgilari hosil bo'ladi.

Yuqoridagi rasm turli ranglarning qanday sezilish jarayonini yaqqol ko'rsatib beradi.

Rang kontrastining hosil bo'lishiga sabab shuki, kishi uzoq qarab turganda kolbachalarning qizil rangni sezuvchi elementlari charchaydi, natijada ularning sezuvchanligi kamayadi. Ayni vaqtda qo'shimcha rangni sezuvchi elementlar qo'zg'aliguncha qolaveradi, ularning sezuvchanligi kuchliroq bo'lib chiqadi. Shu sababli, ranglarning aralashish qonuniga muvofiq, qo'shimcha rang seziladi.

«**Shapko'rlik**» shundan iboratki, odam kechiqurun va tunda xira ko'radi yoki butunlay ko'rmaydi. Bu hodisaning sababi shuki, to'r pardalaridagi tayoqchalar sust ishlaydi yoki butunlay ishtamaydi.

«**Rang ajratolmaslik**» xromatik ranglarni seza olmaslik va farq qila olmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar hamma ranglarni axromatik kulrangdek ko'radilar (xuddi fotografiyadagi singari). Ba'zi kishilar ranglarni qisman ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar faqat ba'zi bir ranglarni ayira olmaydilar. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 foiz va ayollar orasida 0,5 foiz uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko'proq uchraydi. Binafshe rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni sira ayira olmaslik hodisasi juda kamdan-kam bo'ladi. Ranglarni ajrata olmaslik sababi shuki, ko'zning to'r pardasidagi kolbachalar ishtamaydi yoki qisman ishlaydi. Shapko'rlik va rang ajratolmaslik haqiqatan ham kolbacha va tayoqchalaridagi nuqsonlarga bog'liq ekanligi turli hayvonlarning ko'rish organlarini maxsus tekshirishda tasdiqlanadi. Kunduzgi yorug'likda hayot kechiradigan hayvonlar (kahnakesaklar, ilonlar, tovuq, kaplarlar) ko'zining to'r pardasida faqat kolbachalar bo'ladi, ular kechasi hech narsani ko'rmaydi, tunda hayot kechiradigan hayvonlar (ko'rsichqon, ko'rkalamush, kipilar, hoyqushlar, ko'rshapalaklar) ko'zining to'r pardasida faqat taskhalar bo'ladi, ular kunduz kuni ko'rmaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar musiqiy tovushlarga (sishula tovushi, cholg'u asboblarning tovushi) va shovqinli tovushlarga (taraq-turtiq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqtir va hshqqa shu kabi tovushlarga) bo'linadi.

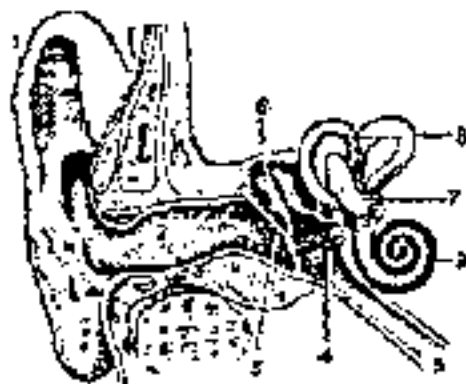
Tovushlar oddiy va murakkab tovushlarga ham bo'linadi. Oddiy tovushlar tonlar (yoki mikrotonushlar) deb ataladi, masalan, kamertonni ranglartayanchada tonni sezamiz. Ohangli tovushlar murakkab tovush bo'lib, ular bir necha tondan tarkib topadi. Shu tonlardan biri asosiy ton bo'lib, tovushning balandligini va kuchini belgilab beradi, boshqalari birga qo'shiluvchi tovushlar bo'lib, **obertonlar** deb ataladi. Obertonlar turli

asboblardan, masalaa, royl, s'ripka, gitaradan chiqadigan bir xil balandlikdagi tovushlarning o'ziga xosligini belgilaydi. Tovushlarning ana shu tariga o'ziga xosligi **tembr** deb ataladi.

Nutq tovushlari ohangli tovushlar (asosan, unli tovushlar) bilan shovqinlardan iborat (shovqinlarda undosh tovushlar ko'proq bo'ladi). **Eshitish sezgilari organi** quloq bo'lib, u uch qismdan tashqi quloq, o'rtiquloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq — quloq suprasi bilan eshituv yo'lidin iborat. Tashqi quloq havu to'liqlarini yig'uvchi kamay desa bo'ladi. Tashqi quloq bilan o'rtiquloq o'rtasida bir parda bor, u **nog'ora parda** yoki o'rtiquloq pardasi deb ataladi. **O'rtiquloq** — nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha bo'lg'acha sandon va uzangidan iborat. Nog'ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bolg'acha, sandon va uzangi) havu to'liqlarini ichki quloqqa o'tkazadi. O'rtiquloq maxsus kanal (Yevstaxiy nayi) yordami bilan og'iz bo'shlig'iga va burun bo'shlig'iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o'zaro binashgan uchta bo'lakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o'rtiqismi kameradan (u ichki **quloq dahlizi** deb ataladi) va pastki qismi chig'anoqdan iborat, ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli maxsus suyuqlik bilan to'la. Ichki quloqning asosiy qismi chig'anoq'dir. Chig'anoqning ichida Kortiy organi deb ataladigan bo'lakcha bor. Bu

- 17-rasm. Quloqning tuzilishi:** 1. Quloq suprasi. 2. Tashqi eshitish yo'li. 3. Nog'ora pardasi. 4. O'rtiquloq. 5. Yevstaxiy nayi. 6. O'rtiquloq ichidagi suyaklar. 7. Ichki quloq dahlizi. 8. Yarim doura kanallari. 9. Chig'anoq.

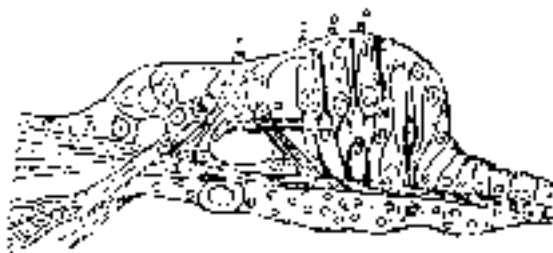
organ gumbaz shaklida bo'lib, uning negizida asosiy **membrana** bor. Membrana — uzunligi sekin-asta qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat. Bu tolalar arfa yoki fortepianoning tarang tortilgan to'lariga o'xshaydi. Asosiy membranani yuqori tomondan maxsus tayoqchasimon hujayralar herkitib tutash, bu hujayralar Kortiy duralari deb ataladi. Asosiy membrananing tolalari endolimfaga erg ingichka qillari batib turadigan maxsus hujayralar yordami bilan Kortiy duralari orqali eshitish nerviga bog'lanadi. Eshitish markazlari hosh miya po'stining chakka bo'lagidadir.

Eshitish sezgilarining fizik sababi

Eshitish sezgilarining fizik sababi — havo to'liqlarining harakati bo'lib, bu havo to'liqlari tovush chiqaruvchi jismlar tebrananda hosil bo'ladi. Musiqiy tovushlar to'liqlarning tekis, ritmik harakatlari natijasida hosil bo'ladi, shovqinli tovushlar esa to'liqlarning notekis harakatlardan tug'iladi.

Tovush balandligi asosiy tonning balandligi bilan belgilanadi. Ton balandligi tovush to'liqlarining vaqt birligi hisobi bilan tezlik darajasiga (chastotasiga) bog'liq. Tovush chiqaruvchi jismlar tebranish tezligi (chastotasii) qancha ko'p bo'lsa, eshtiladigan tovush shuncha yuqori bo'ladi. Sekundiga 16–20 dan tortib 20000–22000 tebranish bo'lganda odam qulog'i tonlarni seza oladi. Sekundiga 100 dan tortib, 5000 gacha tebranuvchi o'rtacha balandlikdagi tonlarning farqi, ayniqsa, yaqqol seziladi. Musiqiy asboblari (royal) soniyasiga 20 dan tortib, 4200 gacha tebranish doirasida 7 oktavaga egadir. Odam qulog'idagi tovushlarning registri soniyasiga 150 dan tortib, 2000 gacha tebranish o'rtasidadir.

Tovushning qattiqligi — tovushning subyektiv seziladigan kuchidir. Shu sababli, tovushning qattiqligi avvalo tebranish energiyasiga bog'liqdir. Ammo tovushning qattiqligini tovush kuchi bilan tenglashtirish yaramaydi. Bir xil kuchdagi, ammo turli balandlikdagi tovushlar bizga qattiqligi jihatidan har xildek seziladi. Tovush kuchi oshgan sari tovushning qattiqligi oshavermaydi. Tovushning qattiqligi quloqning tovush manbaidan qancha masofada ekanligiga va tovush tarqaladigan shartitiga bog'liq. Tembr tovush to'liqlarining shakliga bog'liq. Tovush to'liqlarining shakli odam sezgilarida xilma-xil tonlarda aks etadi, bu tovush shu tonlardan hosil bo'ladi. Tovush tembrini bir qancha obertonlardan tashkil topadi. Bu obertonlar asosiy tona qaraganda 2, 3, 4 va hokazo marta ortiq tebranishi mumkin. Odam ovozining tembrlaridagi, musiqiy asboblarning tembrlaridagi farqlar obertonlardan qaysi birining kuchliroq jaranglashiga va bu obertonlarning balandligiga bog'liqdir.

18-rasm. Korte organining ko'rinishi: p —korti dumi; e —tekli hujayralar yoki eshitish hujayralari; t —asosiy parda yoki membrana.

Eshitish sezgisi jarayoni

Eshirib sezishlar chog'ida eshitish organida ro'y beradigan spetsifik jarayonlar sababini anglatishda eng ko'p qabul qilingan nazariya Gelmgols ishlab chiqqan rezonans nazariyasidir. Bu nazariyaga ko'ra havoning to'liqinsimon harakatlari tashqi va o'tra quloq orqali ichki quloqdagi endolimfaga o'tadi. Bu yerda endolimfaga botib turuvchi qillar orqali asosiy membrana tolalari harakatga keladi, ulardan eshitish nervi ham harakatga keladi.

Gelmgols eshituv sezgilarining sifat farqlarini (tonlarning farqlarini) tushuntirganda umumiy rezonans nazariyasiga tayanadi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir musiqa asbobi tashqaridan keluvchi biron tovushga javoban o'sha tovushga bir tonda moslangan torini tebratiradi, xolos. Gelmgols nazariyasiga muvofiq, odam qulog'ida ham shunga o'xshash hodisa voqe bo'ladi. Endolimfaga o'tuvchi muayyan balandlikdagi har qanday tovushga javoban asosiy membrana o'z tolalaridan birontasini tebratiradi, qo'zg'alish o'sha tola orqali eshitish nerviga o'tadi. Eshitish haqidagi rezonans nazariyasi ko'p faktlar bilan tasdiqlanishini aytib o'tmoq kerak.

Asosiy membrana tolalarining soni odam qulog'i sezadigan tovushlarning soniga umuman baravar keladi, ya'ni 20000 ta cha bo'ladi. So'ngra, orpa yoki guslining uzun tortlari singari, asosiy membrananing uzun tolalari ham past (yo'g'on) tovushlarga rezonans (aks-sado) beradi. Musiqa asbobining kalta tortlari singari, asosiy membrananing kalta tolalari ham baland (ingichka) tovushlarga rezonans beradi. Bu, masalan, hayvonlar ustida qilingan quyidagi tajribalar bilan isbot etiladi. Agar il qulog'ining asosiy membranasidagi uzun tolalar qirqib olinsa, u past (yo'g'on) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi, agar asosiy membrananing kalta tolalari kesib olinsa, baland (ingichka) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi.

Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi. Hidlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'ladi. Hidlarni klassifikatsiya qilish uchun umumiy bir mezon yo'q. Hidlar odatda hidli narsalarning nomi bilan ataladi, masalan, raykun hidi, non hidi, olma hidi va hokazo. Hidlar odatda, kush va noxush deb ikkiga bo'linadi, lekin bu taqsimot hidlarning mohiyatini ko'rsatib bermaydi, balki o'sha hidlarga qanday qarashimizni ko'rsatadi.

Hid bilish sezgilarining organi butun kovagining yuqori tomoni bo'lib, bu yerda **hid bilish hujayralari** va sezuvchi nervning tarmoqlari bor, sezuvchi nervning tarmoqlari hid bilish sohasining shilliq pardasiga hokim turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, bu qo'zg'atish bosh miyaga o'tadi, natijada biz tuzi hidlarni sezamiz. Hid bilish markazi bosh miya yonm sharlari orqa yuzasining pastki qismida deb faraz qilinadi.

Hidli moddalar hid bilish hujayralarga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va kimyoviy reaksiya yo'li bilan ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, hidli moddalarning hammasi bug'lanadi va eriydi. Gaz holatidagi moddalar nafasga olinadigan havo bilan burun kavagiga kiradi.

19-rasm. Burun kavagining kesigi.
1—shilliq parda; 2—hid bilish so'g'onu.

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo'lmagan juda ko'p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki moddalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yog'ning mazasi, go'shtning mazasi, nonning mazasi va hokazo deb ataymiz.

Ta'm bilish sezgilarining organi — tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidir. Tilning shilliq pardusida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari bor.

Utlarning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish «kuraklari» yoki «sugontari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o'ziga xos tuzilgan «sugoni» bo'ladi. Spetsifik sifatleri bilan farq qiladigan bu ta'm bilish sugontari til yuzasida bir tekisda taqsimlangan emas. Tilning asosiy yoki orqa qismi achchiq mazani, ayniqsa, yaxshi sezadi, til uchi, asosan, shirin mazani, ayniqsa, yaxshiroq sezadi, tilning chetlari esa nordon mazani yaxshiroq sezadi. Tilning o'rtasi ta'm sezmaydi. Ta'm bilish organlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekkachlari bor, butar maza (ta'm) bilish organidagi qo'zg'atishni bosh miyaga o'tkazadi. Ta'm bilish organining miyadagi markazlari hid bilish markazlarining yaqinidadir, deb faraz qilinadi.

20-rasm. Til shilliq pardasidagi ta'm bilish so'rg'ichlari

Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari tufayli hosil bo'ladi. Ta'm bilish sugonlari faqat suyuq suvda yoki so'takda erigan moddalar ta'siri ostida qo'zg'aladi (masalan, qand eriy boshlashi bilanгина shirin mazasi sezilarli bo'lib qoladi. Hid va ta'm bilish sezgilari bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Hid bilish sezgilari ham, ta'm bilish sezgilari ham sezgi organlariga kimyoviy moddalarning ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo ta'm bilish sezgilarini hosil qilmoq uchun o'sha ta'mli narsa bevosita tortib ko'rilmog'i kerak, hidli narsalarning isi esa uzoqdan ham sezilaveradi.

Teri sezgilari

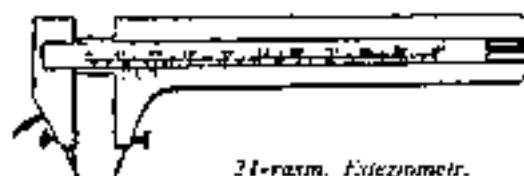
Teri sezgilariga tuyush va harorat sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (reseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida bo'ladi.

Tuyush sezgilari — tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki (21-rasm) tuyush tanachalari. Taktill sezgilar, shuningdek, silliq yoki g'adir-budurni tuyush sezgilardir. Biror narsaning tegishni sezish tashqi ta'sir (qo'zg'alish) kuchayganda siqiq sezishga aylanadi. Qo'zg'alish yanada kuchayganda siqiq og'ir sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo'zg'alishga bog'liq bo'lmaydi, albatta.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari degan maxsus tanachalardir. O'sha tanachalarning ichida, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliya) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va g'aydamizning shilliq pardalarida bir tekisda taqsimlangan emas. Bu tanachalar harmoqlarning uchida, tit uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham g'aydamizning ana shu qismlari tekkan narsani, silliq va g'adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko'p sezgirdir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir. Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechog'li zich taqsim-

langanligi esteziometr nomli maxsus asboh yordami bilan aniqlanadi.

Bu asboh keriladigan ikkita oyoqli sirkuldan iborat. Sirkul o'zagidagi dumjalar oyoqchalarning uchlari

21-rasm. Esteziometr.

o'rtasidagi masofani ko'rsatib beradi. Biron masofada kerilgan ikki oyoqcha bir vaqtda tekkanda, tekshiriluvchi kishi ikki yoki bir nuqtani sezayotganligini sinab ko'nish mumkin. Barmoqlarning uchlari 1 mm dan 2

mm gacha masofada, qo'l kalfida 10 mm masofada, orqada esa 60—70 mm masofada bir yo'la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin ekanligi shu yo'l bilan aniqlangan. Oyoqchalar o'rtasidagi masofa kamaytirilganda terining o'sha qismlaridagi ikki ta'sir bir-biridan farq qilinmay, bitta ta'sir deb seziladi. (Bir yo'la ikki ta'sir faqat bitta ta'sir deb seziladigan teri qismlari «sezgi doiralari» deb ataladi.)

Tuyush markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida deb faraz qilinadi. Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron-bir buyumlarining teriga bevosira tegishi. Bunda biz narsaga tegish bilan birga uni paypastasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi hyla oshadi.

Bunday hollarda tuyush organlar muskul-harakat organlari bilan birgalikda ishlaydi. Harakat bilan bog'liq sezgilar (bu haqda quyidagi bo'limda so'zlanadi) taktil sezgilar ila birga qo'shilganda, narsalarning asosan, silliq yoki g'adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypastashda qo'l, jamladan, qo'l bormoqlari, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Odamning faoliyatida, tovarak-atrofida olamni bilishda qo'l tuyush va paypastashning maxsus organi bo'lib xizmat qiladi.

Harorat sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi. Terida va shilliq pardalarda maxsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan maxsus nervlarning chekka tarmoqlari bo'ladi.

Harorat sezgilarining tashqi sababi hiron haroratga ega bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni ayirish terimizga tegib turgan narsa (qo'zg'ovchi) harorati bilan badan harorati o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Agar qo'zg'ovchining harorati badanimiz yuzasining haroratidan pastroq bo'lsa, sovuq sezamiz, agar qo'zg'ovchining harorati badan haroratidan yuqoriroq bo'lsa issiq sezamiz. Issiq yoki sovuqning farqiga borish biz haroratini sezayotgan jismlarning issiq o'tkazuvchanligiga ham bog'liq. Shu sababli, haravar haroratda, masalan, 10 gradus sovuqda yaxshi o'tkazgich (masalan, temir) yomon o'tkazgichga (masalan, yungga) qaraganda sovuqroq bo'lib tuyuladi. Harorat sezgilari faqat odam organizmiga nisbatan) tashqaridagi narsalar ta'siri bilanagina emas, balki organizmning ichida asosan, qon aylanishining kuchayishi yoki susayishi natijasida ham hosil bo'lishi mumkin. Shu sababli, masalan, odam qattiq qo'rqqanda ba'zan «Qo'rqqanindan dir-dir tirab ketdim» deydi, qattiq uyaniganda esa: «Uyalganindan istmani chiqib kerdim» deydi. Birinchi holda qon tomirlari torayadi, ikkinchi holda esa kengayadi.

Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari motor sezgilar yoki kinestetik sezgilar deb ham ataladi. Bu xil sezgilarga tazyiq (og'irlik)ni bilish sezgilari, qarshilax-

ni (qattqlik, yumshoqlik) bilish sezgilari va ayrim organlarning harakatini bilish sezgilari kiradi. Bu sezgilarning organlari — gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va bo'g'im yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va bo'g'imlarda maxsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil bo'ladi.

Muskul-harakat sezgilarining tashqi, fizik sababi muskullarimizga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik ta'ziqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavdamizning harakatlaridir. Shu sabablar ta'sirida muskullar, paylar, boylamlar va bo'g'im yuzalarida ishqalanish, taranglashish, cho'zilish, qisilish hodisalari yuz beradi. Bularning hammasini biz ta'ziq, qattqlik, og'irlik, yumshoqlik deb his qilamiz.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini o'taydi. Quloq dahlizi va yarim doira kanallar vestibulyar apparat tarkibiga kiradi. Yarim doira kanallarni to'ldirgan endolimfada sezuvchi nerv tarmoqlari bor, bu nerv gavdamizning fazodagi harakatini va holatini idora etadi. Gavdamiz turli harakatlar qilganda endolimfa tebranib, ana shu nervni qo'zg'atadi. Gavda muvozanatini saqlashda **otolitlar** katta rol o'ynaydi. Otolitlar — endolimfada otolit pardasi deb ataluvchi maxsus pardaning ustida suzib yuradigan mayda ohakrosh kristallardan iboratdir.

Organizm, asosan, avtomatik sur'atda refleks yo'li bilan muvozanat saqlaydi, gavdamizning biron holati muvozanat buzilgandagina, ayniqsa, ravshan seziladi (bilib olinadi). Muvozanat organi zararlanganda odam biron organining (yoki butun gavdasining) holatini bila olmaydi va yurganda muvozanat saqlay olmaydi. Gavdamiz holatining sezilishida ko'nish, harakat (kinesetika) sezgilari bilan tem sezgilari ham katta ahamiyatga egadir.

Organik sezgilar

Ochiqqanda, suvsaganda, ertiq to'yib ketganda, charchaganda, ko'ngil ayniganda, ichki organlarimiz og'riganda ichki sezgilar tug'iladi, ularni organik sezgilar deyiladi, kishining o'zini itik, salomat, kasal his qilishlari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik sezgilarning ko'pi differentsiatsiyalanmagan va betayin bo'ladi. Bu sezgilarning retseptorlari ichki organlarda qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda bo'ladi.

Yuqorida ayrganimizdek, ichki organlarda bo'lib turadigan jarayonlar organik sezgilar retseptorlarining qo'zg'ovchilardir. Ammo ichki organlar salomat bo'lib, sog'lom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) se-

zishlarni yo'paysamaymiz yoki bu sezgilar o'zimizni umuman «yaxshi» his qilish — tekklik, sog'lomlik va boshqa shu kabi tuyg'ular tarzida ifodalanaadi. Ichki organlarimizning ishi izdan chiqqan taqdirda organik (ichki) sezgilar, ayniqsa, aniq bo'linaadi. Masalan, chanqov, ochlik, to'yib ketish sezgilari, ichki organlarda og'riq his qilish sezgilari, ko'ngil aynish sezgilari shundaydir.

Organik sezgilar ko'pincha xush va noxush tuyg'ular qo'zg'atadi, kuchli hissiy tonda namoyon bo'ladi. Masalan, xishi och qolganda yoki biron yeri og'riganda o'zini nihoyat darajada «yomon» sezadi, azob chekadi, ammo kishi salomat bo'lib, hech yeri og'rimasa yoki to'yib yaxshi ovqat yesa «buzur» qiladi — o'zini nihoyatda «yaxshi» sezadi.

III. SEZGILAR SOHASIDAGI BA'ZI BIR QONUNIYATLAR

Sezgilarining hosil bo'lish tezligi va davom etish muddati

Sezgilar biror-bir sezgi organining qo'zg'alishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo qo'zg'ovchi reseptlarga ta'sir eta boshlashi bilanq, darrov sezgi tug'ilavermasa ekan — qo'zg'ovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil bo'ladi. Turli sezgilarda bu vaqt 0.02 soniyadan 0.1 soniyagacha boradi. Shunday qisqa vaqtni biz, odatda, payqamaymiz. Sezgi hosil bo'lgach, ma'lum muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga bo'linadi. Masalan, yalt etib chiqqagan bir uchqun yorug'ligini sezish yoki yerga tushib ketgan qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kunduzgi vorug'likni sezish, zavodning yangrayotgan gudak ovozi, e'itish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi rashqaridagi narsalarning sezgi organlarga nechoq'li uzoq ta'sir etishiga hog'liq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham bo'ladi. Ammo narsaning ta'sir eta boshlashi va sezgining hosil bo'lishi bir vaqtga to'g'ri kelmagani singari, narsa ta'sirining to'xtashi va sezgining yo'qolishi ham mutlaqo bir vaqtga to'g'ri kelmaydi. Narsa ta'sir etmay qo'ygani holda sezgi yana bir necha vaqt davom etaveradi. Turning ovoz chiqarishi to'xtatilganiga qaramay, tovushni sezish yana bir necha vaqt davom etadi. Bunday xayolab qolgan sezgilar **tutlib qolgan yoki izma-iz obrazlar** deb ataladi. Tutlib qolgan obrazlar 0.05 soniyadan 1 soniyagacha (ba'zan undan ham o'stiq) davom etadi.

Yuqorida aytilgan ko'rish sezgilaridagi kontrast va izma-iz obrazlarning paydo bo'lishi sezgilarning hosil bo'lish tezligiga va davom etish muddatiga taalluqli qonuniyatlar bilan izohlanadi. Sezgilarning shunday xususiyatlari borligidan tezkir bilan almashinuvchi qo'zg'ovchilur bir-biri bilan ketma-ket ketuvchi yakka narsalar sifatida sezilmasdan, harakatdagi bir narsa bo'lib seziladi. Kinokamranni ko'rish jarayoni sezgilarning shu xossasiga asoslangan.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarining kuchi turli darajada bo'lishi mumkin. boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan bir gugurt cho'pi sochib turgan yorug'likni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda quyosh sochib turgan yorug'likni sezish esa kuchli sezgiga misol bo'la oladi. Sezgilarning kuchi avvalo qo'zg'atishning kuchiga bog'liq. Qo'zg'atish qancha kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi. Qandagi kuzatishlardan ham, maxsus tekshirishlardan ham ma'lumki, har qanday ta'sirdan sezgi hosil bo'lavermaydi. Qo'zg'ovchi hech qanday sezgi hosil qila olmaydigan darajada past ta'sir etishi mumkin. Masalan, bir gramm qandni bir stakan suvda eritib ichilsa, hech qanday shirin maza sezilmaydi. 0.1 kg suv keladigan kassagina qog'oz qo'l kalgiga qo'yilsa, hech qanday og'irlik sezmaymiz. Buning sababi shuki, kuchsiz qo'zg'ovchilar ta'siri bilan hosil bo'ladigan qo'zg'atish bosh miya po'stiga yetib bormaydi. Bu qo'zg'atish faoli differentsiallashtirilmagan, arang bilinadigan dastlabki sezgini hosil qilmoq uchun ta'sir muayyan kuchga ega bo'lishi kerak. Qo'zg'atishning salgina sezila boshlagan darajasidagi sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi. Agar shu qo'zg'atish kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo'qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz qo'zg'atishlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi qo'zg'atishlar deb ataladi.

Maxsus tekshirishlar o'tkazib, ayrim sezgi turlarining absolut (pastki) chegarasi topilgan. Masalan, havo agar tamomila uning bo'lsa edi, bunda shamning mingdan bir qismi darajasida bo'lgan nurni bir kilometr joydan tutib ko'ra olar edik. Hadda bo'lgan sezgilar ham nihoyat darajada o'tkiridir. Masalan, bir litr havoda bir milligramm sun'iy mus'kning 0,000005 kassasi bo'lganda ham uning hidi sezilishi maxsus tajriba bilan isbot etilgan. Xirining achchiq mazasi 0,0003 foizli eritmasida ham sezila boshlashi isbot etilgan.

Sezgi hosil qiladigan qo'zg'atishning kuchi o'zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Qo'zg'atish o'zgaraganda sezgi kuchi ham o'zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda buta lampochka yonib turgan bo'lsa, muayyan darajada yorug'lik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yopiq qo'yilsa, yorug'lik sezgisi kuchayadi. Qo'lumizdagi bir kilogramm og'irlikka yana bir kilogramm og'irlik qo'shsak, og'irlik sezgisi kuchliroq bo'lib qoladi. Ammo qo'zg'atish kuchining hali bir o'zgarishi sezgining kuchini o'zgartira olmas ekan. Sezgilarning kuchi qo'zg'atish muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o'zgarar ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand qo'shsak, shirin mazani bilish sezgisi o'zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand qo'shish (ya'ni, butun qand miqdorining uchdan birida qand qo'shish) kerak ekan.

Boshqa bir misol olaylik: agar uyga ikki yuz sham kuchiga ega bo'lgan lampochka yoqib qo'yilsa va unga bir yoki bir yarim sham kuchiga ega bo'lgan yorug'lik qo'shilsa, yorug'likning fizik o'zgarishi sezgiga ta'sir etmaydi. Yorug'likning payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun yorug'lik kuchini kamida yuzdan bir hissa oshirish, ya'ni keltirilgan misolda ikki yuz sham kuchiga kamida ikki sham kuchi qo'shish kerak. Ammo yorug'lik kuchining bu tariqa arang payqaladigan darajada o'zgarganligi sezgisini eksperiment sharoitidagina hisil qilish mumkin.

Yorug'lik kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi odatladi sharoitda sezilmog'i uchun qo'zg'ovchini ikki sham kuchidan ko'proq kuchaytirish kerak. Tovush kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun qo'zg'ovchi kuchini taxminan uchdan bir hissa kuchaytirish lozim; og'irlik kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun o'n yettidan bir hissa oshirish lozim.

Qo'zg'ovchilar ta'siri o'rtasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni sezishni **farq qilish chegarasi** deyiladi.

Qo'zg'alish kuchi shunchalik orta borishi mumkin, bunda tegishli sezgi o'zining spetsifik sifatini yo'qotadi va og'riq hissiga aylanadi. Chirunchu, hadudan tashqari kuchli yorug'lik ko'zda og'riqni keltirib chiqaradi. «ko'zni qamashtiradi». Kuchli tovush qalqni og'ritadi. Haddan tashqari og'ir narsa muskullarni og'ritadi va shuning singarilar.

Qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi sifatidagi og'riq tomon (yoqimsiz) to'y bergan sezilar-sezilmas o'zgarishga sezgining yuqori chegarasi deyiladi.

Shunday qilib, qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi kuchining o'zgarishi o'rtasida parallelizm va to'g'ri proporsionallik yo'q ekan. Qo'zg'alish kuchiga nisbatan sezgi kuchi sekintiroq o'zgarar ekan. Bunday hodisalarning fiziologik sababi, afidan, shunday bo'lsa kerakki, ma'lum bir qo'zg'ovchining kuchi sezilar-sezilmas o'zgarganda hosil bo'lgan qo'zg'alish ayni shu qo'zg'ovchining kuchi ma'lum darajaga yetmaguncha differentsiallanmaydi, ya'ni sezgining o'zgarganligi bilinmaydi, farq qilinmaydi. Farq qilish chegaralari qo'zg'alish kuchiga bog'liq bo'lishdan tashqari, boshqa sabablarga ham bog'liq. Masalan, eslatish sezgilarida farq qilish chegaralari tovushning balandligiga bog'liq bo'lsa, ko'rish sezgilarida ranglarni (va tuslarni) ajratishga, taktil sezgilarida tegish nuqtalari o'rtasidagi masofaga bog'liq.

Qo'zg'alishning o'zgarishiga qarah, sezgining o'zgarishi haqidagi ma'lumot birinchi marta XIX asrning ikkinchi yarida Germaniyada fiziolog Veber bilan fizik Fechner taxriba qilib tekshurdilar. Veber ko'pgina tajribalarga asoslanib shuni aniqladiki, sezgi salgina, bilinar-bilimmas darajada o'rishi uchun qo'zg'alish kuchi ma'lum miqdorda o'zgarishi kerak. Lekin bu miqdor oldingisiga qaraganda, muayyan nisbatda o'zgarishi lozim.

Fechner Veberning tekshirishlarini davom ettirdi. U qo'zg'ovchining o'zgarishi bilan sezgi o'zgarishi o'rtasidagi nisbatga doir tekshirishlarining

natijalarini quyidagicha ifodaladi: qo'zg'atishning tegishli o'zgarishlari geometrik progressiyaga muvofiq borsa, sezgilar arifmetik progressiyaga muvofiq o'zgaradi (ortadi yoki kamayadi). Qo'zg'atish kuchli bilan sezgi kuchining o'zgarishlari o'rtasidagi ana shu nisbat Veber, Fechnerning psixofizik qonuni deb ataladi. Sezgining o'zgarishi bilan qo'zg'atish logarifmlar o'rtasida turli proporsional bog'lanish borligini Fechner aniqlagan. Shu sababli, Fechner psixofizik qonuniy yana: **sezgi qo'zg'atish logarifmligiga proporsionaldir**, deb ta'rifladi. Sezgi kuchining o'zgarishi bilan qo'zg'atishning o'zgarishi kuchi o'rtasidagi shu nisbatni quyida ko'rsatilgan jadvaldagidek soddada qilib ifodalash mumkin.

Ammo sezgi bilan qo'zg'atish o'rtasidagi bu nisbat yuqorida keltirilgan ta'rifga aynan muvofiq bo'lmavertligiga keyingi tekshurishlarda ma'lum bo'ldi, shu bilan birga, bu qonun faqat o'rta darajadagi qo'zg'atish kuchiga tegishlidir, absolut chegaraga yaqinlashganda, shuningdek, qo'zg'atish haddan tashqari kuchli bo'lganda qo'zg'atish kuchining darajasi doimo bir xilda o'slmaydi, ya'ni doimiy darajada bo'lmaydi. Qo'zg'atish juda ham kuchli bo'lganda sezgi bilan qo'zg'atish o'rtasidagi nisbat proporsional nisbatga yaqin keladi. Qo'zg'atish kuchi bilan sezgi kuchi o'rtasidagi nisbat ba'zi xallarda shunday bo'ladiki, qo'zg'atish kuchining salgina o'sishi ham sezgi kuchini ancha payqarli o'zgartiradi.

Sezgi kuchining o'sishi	Qo'zg'atish kuchining o'sishi	Logarifmlarda o'sishi
0	1	20
1	2	21
2	4	22
3	8	23
4	16	24
5	32	25

Sezgi chegaralarining darajasi (yoki, boshqacha aytganda, yuqoriligi) sensor sezgirlikning darajasini belgilab beradi. Bu sezgirlik **sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo'ladi**. Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo'lsa, sezgirlik shuncha zaif (past) bo'ladi va aksincha, sezgi chegarasining darajasi qancha past bo'lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo'ladi. Sezgi chegaralariga qarab, absolut sezgirlik va farq qilish sezgirli-gi ajratiladi. Sezgirlik darajasi yana **sezgi o'tkirligi** deb ham ataladi; masalan, o'tkir, nozik sezgirlik deb gapiriladi, masalan: ko'rish o'tkirligi, eshik-tish o'tkirligi deb aytiladi.

Adaptatsiya

Sezgi organlarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zg'ovchilarga moslashish, ko'nikishi **adaptatsiya** deb ataladi. Qo'zg'ovchining ta'siri o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zg'ovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, **musbat** va **manfiy adaptatsiya** farq qilinadi.

Adaptatsiya ko'rish sezgilarida, ayniqsa, yorug' joydan qorong'i joyga kirganda va aksincha — qorong'i joydan yorug' joyga chiqqanda yaqqol ko'rinadi. Masalan, yorug' joydan balandroq binoga kirganimizda avvaliga hech narsani ko'rmaymiz. Ko'rish organimiz kuchsiz yorug'likka moslashguncha bir necha vaqt o'tadi. Bu — **qorong'ilik adaptatsiyasidir**. Eksperimental rekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, qorong'ida yorug'likka sezgirlik yorug' joydagi sezgirlikka nisbatan 200 mingga marta (bir soat mobaynida) oshadi. Qorong'idan yorug'ga chiqqanda ham ko'rish organlari yorug'likka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 daqiqadan 5 daqiqagacha fursat) kerak. Bu **yorug'lik adaptatsiyasidir**.

Qorong'ilik adaptatsiyasida sezgirlikning juda ham ortib ketish sababi avvalo shundaki, yorug'dan qorong'iga kirganda ko'z qorachig'ining sathi 17 marta kengayadi, binobarin, ko'z qorachig'i yorug'ni 17 marta ko'proq o'tkazadi. Ammo sezgirlikning 200 mingga marta ortish sababini tushuntirib berish uchun bu kamlik qiladi, albatta. Bu yerda kolbachalar vositasi bilan ko'rishdan tayoqchalar vositasi bilan ko'rishga o'tishning katta ahamiyati bor. Tayoqchalar yorug'likni kolbachalarga qaraganda yaxshiroq sezadi. Qorong'ida ko'rishni purpuri ko'proq turadi, natijada yorug'likni ko'rish sezgirligi oshadi.

Adaptatsiya harorat sezgilarida ham bor. Biz cho'milish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovuqroq tuyuladi, bir necha daqiqadan keyin esa o'sha suv unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, hiron hid bor yerga kirganimizda avvaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan so'ng hidni sezmay qolamiz. Qilingan tajribalar hid sezilmay qoladigan darajada to'liq adaptatsiya, chunki hidning hidiga 50—60 soniyadan keyin, kamtaraning hidiga 1,5 daqiqadan keyin hidi o'tkir singa (pishloqqa) 8 daqiqadan keyin paydo bo'lishini ko'rsatadi. Hid bilish sezgirligi adaptatsiyadan keyin to'la tiklanishi uchun 1 daqiqadan 3 daqiqagacha tanaffus kerak bo'ladi.

Tegish yoki zarf tazyiq sezgilarida adaptatsiya kuchliroq ko'rinadi. Ko'pincha biz kiyim-kechakning hadanimizga tegib va tazyiq qilib turganini sezmaymiz, doim taqib yuradigan ko'zoynagimiz chakkamizga hotayotganini sezmaymiz. Narsa hadanimizga tekkandan 3 soniya keyinroq sezgi kuchi qo'zg'ovchining ta'siri bilan hosil bo'ladigan sezgi kuchiga nisbatan beshdan biricha kamayishi tekshirishlardan ma'lum.

Adaptatsiya ko'rish, harorat, tildan bitish sezgilarida kuchliroq, eshitish va uq'niq sezgilarida kamroq bo'ladi. Boshqa sezgi organlari ishlab turganda ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masalan, harorat (sovuq), ta'm bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirlanganda ko'rish va eshitish sezgirligi tezroq kuchayadi. Olimlar o'tkazgan bir qancha tajribalar shuni ko'rsatadiki, sovuq suvga latta ko'llab yuz va bo'yinni artganda (issiq faslida), jismoniy tarbiya mashqlariga o'xshash tipdagi yengil ishda — nafas olish tezlashganda va kuchayganda eshitish va ko'rish sezgirligi oshadi, musbat adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qorong'ilik adaptatsiyasini odatdagidek 40—50 daqiqada emas, balki 5—6 daqiqada tezlatish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixologlar adaptatsiya hodisasini I. P. Pavlovning analizatorlar va shartli reflekslar haqidagi ta'limori asosida tushuntirib berish uchun maxsus tajribalar qilmog'dalar (Ye. N. Sokolov, E. A. Golubeva va boshqalar).

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa ko'riladi. Sinesteziya — ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi demakdir. Sinesteziyada sezgilardan birontasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuvchi qo'zg'ovchiga ega bo'lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning ko'proq uchraydigan shakli «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, musiqali akkord) ko'rish obrazini, ya'ni yorug'lik yoki rang tasavvurini uyg'otadi.

Kompozitorlardan A. Skryabin, F. List, N. Rimskiy-Korsakovda «rangdor eshitish» qobiliyati bo'lganligi ma'lum. Ularga har bir tovush muayyan rangli bo'lib tuyulgan. Masalan, Skryabin «do»da «roza baxsh etuvchi qizil rang» bor, «re»da «nuraflon sariq rang» bor, «mi»da «havó rang» bor deb hisoblagan va hokazo.

Sinesteziya kishilarning taxminan 12 foizida uchraydi, «rangdor eshitish» kishilarning 4 foizida ko'riladi. Sinesteziya hodisalarini ko'rsatadigan ayrim so'zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarsi issiq»,

«basha'rasi sovuq», «yumshoq ko'ngil», «tosh yurak», «shimn so'z», «sas-siq so'z» deb gapiradilar va hokazo.

Sinestezianing mohiyati hali to'liq aniqlanganicha yo'q. Sezgilarning bar xil turlariga xos bo'lgan hissiy (emotional) momentning umumiyliги tufayli sinesteziya ro'y beradi, deb hisoblanadi. Qanday bo'lmasin biron sezgi (masalan, tovush sezgisi) bo'lganda umumiy hissiy moment assotsiatsiya yo'li bilan hashqa bir tasavvurni, masalan, rang tasavvurini tug'diradi.

Sinestezianing fiziologik negizi, afiidan, shunda bo'lsa kerakki, hosh miya po'stining ayrim markazlari o'rtasida shartli bog'lanish hosil bo'lib, musrahkana o'rtasib qoladi.

4. BILISHDA SEZGILARNING AHAMIYATI

Sezgi levarak-atrofimizdagi moddiy dunyoni bilishning dastlabki shaklidir. Sezgilar voqeyiy narsa va hodisalarning haqiqiy xossalari ni aks ettirgani uchun ham atrofimizdagi moddiy olamni bila olamiz. Bilishda sezgilarning ahamiyati haqidagi masalada fanga xilof, idealistik qarashlar bo'lgan edi, bu qarash vakillari sezgilarni ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan narsa va hodisalarning obrazlari emas, deb da'vo qiladi. Subyektiv idealizm namoyandalari bo'lmish Berkli, Yum, Max, Avenarius sezgilarni shunday deb hisoblar edilar, ularning burjua faylasuflar orasidan chiqqan maslakdoshlari ham sezgilarni shunday deb oiladilar. XIX–XX asrlardagi idealistlar o'zlarining sezgilar haqidagi noto'g'ri, xato qarashlarini, jumladan, fiziolog Jогann Myuller ta'riflab bergan «sezgilarning spetsifik energiyasi to'g'risidagi qonun» deb ataluvchi qonunga asoslanib oqlab ko'rsatishga urindilar. O'sha «qonunga» ko'm, sezgi qo'zg'ovchning tabiatiga bog'liq emas, balki qo'zg'alish jarayoni qaysi organ, qaysi nervda ro'y bersa, sezgi o'sha organga yoki nervga bog'liq bo'ladi. Masalan, odam «tahiy yorug'lik» deb ataladigan yorug'likning ko'z to'c pardasiga tushishi natijasida ko'rmaydi, balki ko'rish nervining o'ziga xos spetsifik energiyasi ishga solinish natijasida ko'radi. I. Myuller ta'limotiga ko'ra, nerv moddasi bir safar o'ziga o'zi nur sochadi, ikkinchi safar o'ziga o'zi tovush chiqaradi, uchinchi safar o'zini o'zi his qiladi, to'rtinchi safar o'zini o'zi haddiydi va mazasini totib ko'radi. I. Myullerning sezgilar haqidagi ta'limoti «fiziologik idealizm» deb ataladi. I. Myullerning shogirdi Gelmгоls sezgilar haqidagi shu qarashlarni juda ochiq ifodalab berdi. Gelmгоls sezgi organlariga to'sir etganda sezgi hosil bo'lishini inkor qilmadi, lekin sezgilarning o'zini narsalarning obrazlari deb hisoblamadi, balki narsalarning faqat belgilari — sirayollari deb bildi.

O'ra Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va O'ra Sharqning mashhur mutafakkiri bo'lgan Abu Nasr Forobiy bilish jarayoniga katta e'tibor berdi va unda sezgilarning ahamiyati, sezgilarning moddiy asosi haqida fikr yuritdi. U «Majmu'at Rassoil al-Xukamo» asarida (255-bet): «Insonda uning hushlang'ich vujudga kelishida (tug'ilibida) oziqlantiruvchi quvvat paydo bo'lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. Bundan so'ng unda teri orqali sezish quvvati vujudga kelib, bu quvvat yordamida inson issiq, sovuq xabarlarni sezadi. So'ng esa shunday quvvat vujudga keladiki, uning yordamida ta'm — maza seziladi. So'ng hidni sezishni ta'minlovchi quvvat paydo bo'ladi. Undan keyin esa shunday quvvat paydo bo'ladiki, u orqali rang, yorug'lik va barcha ko'rinishdagi narsalar seziladi. Keyin insonda shunday quvvat vujudga keladiki, u insonni sezayotgan narsaga diqqatini tortadi», — deb yozadi. U sezishning sifat va miqdori tashqi obyektning sezgi organlariga bo'lgan ta'siri natijasida paydo bo'lishi, o'rganishni oltoluda qayd qiladi. Sezgilar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Sezgi a'zolariga nimalardir ta'sir etadi va ularning obrazi ongimizda aks etadi. Sezgilar amaliyotda tekshirib, obrazlarning haqiqiyliyi yoki soxtaligi unda aniqlanadi. Shu bilan birga, sezgilar ayrim bir kishining tajribasidagina emas, balki ijtimoiy tajribada ham sinaladi.

Albatta, har bir sezgi organining «spetsifik (o'ziga xos) xususiyatlari» bor, lekin bu spetsifik xususiyatlar tirik organizmlarning ko'p asrlardan beri evolutsiyasi (tadriijy taraqqiyosi) ularning tashqi qo'zg'ovchilarga ta'sirini to'latmoq, yaxshiroq idrok etishga moslashuv uchun jirilib kelgan natijasida vujudga kelgan xususiyatlardir. Sezgi organlari tashqi qo'zg'ovchilarga ta'siri turlari ixtisoslashgan, ya'ni spetsifik xususiyatlar kasb etgandir.

Shunday qilib, sezgi vaqte narsalarda haqiqatlar bor xossalarning in'ikosidir. Mudomaki shunday ekan, sezgi — moddiy dunyoni bilish manbidir.

Demak, inson bilimning manbai — sezgidir. Chunki inson o'zining birinchi va boshlang'ich bilimlarini sezgidan oladi. Uning qolgan barcha bilimlari shu birinchi boshlang'ich bilimi asosida vujudga keladi. Insonni obyektiv muhit bilan bog'lovchi eng birinchi yo'l ham sezgilardir. Inson ongining tashqi olam bilan bevosita munosabati amaliyot jarayonida sezish orqali amalga oshiriladi.

SEZGILARNING O'SISHI

Bola ona qo'rmida 7—9 oylik bo'lgan chog'laridayoq uning barcha sezgi organlari aracha o'sib yetilgan bo'ladi. Ammo bundan, hola dunyoga kelgan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan baharavar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bolalarning

sezgi organlari tajnaga, tarbiyaga qarab o'sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. Go'dak bolaning sezgilari biron qo'zg'ovchiga javoban ko'rsatadigan reaksiyalarga qarab bilib olamiz, xulos. Shu reaksiyalarga qarab, bola hayotining dastlabki kunlaridanoq unda issiq va sovuqni teri sezgisi bilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tegishga javoban bo'ladigan reaksiyalar ham ancha yaqqol ko'rinadi. Bolada ta'm bilish sezgilari ham bo'ladi. Bolada shirin eitmaga (qandga) boshqa, achchiq eritmaga (xininga) boshqa reaksiya bo'ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki qulardanoq yorug'likning o'zgarishiga qarab, ko'z qorachig'i torayadi yoki kengayadi. Ammo bola ko'z harakatlari hali muvofiqlashmagan olmaydi (ko'zini tuta olmaydi): bir ko'zi bir tomonga, ikkinchi ko'zning ikkinchi tomonga qarab tushishi, bir ko'zini ochib ikkinchi ko'zni yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola taxminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaraydigan bo'ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi cheiga surilsa, uni ko'zlari bilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan bo'lib qoladi.

Bola tug'ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki, yangi tug'ilgan bolaning o'rta qulog'iga maxsus modda to'lgan bo'ladi, bu modda tovushning o'tishiga to'sqinlik qiladi. Bu modda birinchi hafta davomida aksari shamlilib ketadi. Bola tovushga javoban reaksiya ko'rsata boshlaydi. Avvallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila boshlaydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaning tovushlarga sezgirliги o'sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki musiqa tovushini eshitganda talpinib suyunadi va aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3—4 oyida sezgi organlarining hammasi o'z vazifasini o'taydigan bo'lib qoladi; keyinchalik shu organlar o'sadi va farq qilishga doir sezgirlik kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan ajrarila boshlaydi. Masalan, bola to'rt yoshligida ko'pgina ranglarni bir-biridan ayiradi. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar o'sadiki, ular ayrim kishilarning ovozlari va ayrim narsalarning tovushlarini hamalo ayirish bilan binga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning har xil sezgilarga absolut sezgirliги ancha yuqori darajaga yetishi aniqlangan. Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada farq qilishga doir sezgirlik maktab yoshidagi bolaga yoki katta yoshli kishiga nisbatan hali ancha zaif bo'ladi.

Odamlar bolalik davridan biror faoliyatga kirisha, sezgilari yaxshiroq o'sadi. Maktabgacha tarbiya yoshida sezgilar turli o'yinlarda o'sadi. Bu o'yinlarda

xilma-xil xossalik o'yinchoqlar katta o'rin tutadi. Maktab yoshida o'qish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktab o'quvchilarida, asosan farq qilish sezgirliigi o'sadi. Ko'rish va eshitish sezgirliigi, ayniqsa, tez o'sadi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz o'rtishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 foizgacha o'rtishi olimlarning maxsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab o'quvchilarini rasmga o'ngatish ranglarni ayirish sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Maktab yoshida eshitish sezgilari ham hiyla o'sadi. Ranglarni farq qilish sezgirliigi bolalarga ahsula o'ngatish munosabati bilan, ayniqsa, kuchli sur'atda o'sadi.

Maktab yoshida harakat malakalarining vujudga kelishi munosabati bilan muskul harakat sezgirliigi ham o'sadi. Maxsus tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 8 yoshdan 14 yoshgacha bolalarda bu sezgirlik 50 foizdan ziyod o'rtadi.

Odamning mehnat faoliyati sezgilarning o'sishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, birin mahsulotni tayyorlaganda, shuningdek, nazoratdan o'tkazganda moddiy narsalarga hevosita tegish (ko'rish, eshitish, puypastlab sezish va hokazo) bilan birga, shu narsalarning sezib bilinadigan ayrim xossalariiga katta e'tibor berishiga to'g'ri keladi, sezgi organlarining farq qilish qobiliyatiga o'tiqroq talab qilishga to'g'ri keladi.

Modomiki shunday ekan, maktabda ishlab chiqarish — mehnat ta'limini amalga oshirish o'quvchilarda sensor sezgirlikning turli tomonlarini o'stirishiga yordam berishi shubhasiz.

Sezgilarning o'sishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor. Masalan, aniq harakatlar qilishga to'g'ri keladigan mashqlar muskul-harakat sezgilariini o'stiradi. Mashq qilish jarayonida sezgilarning hamma xilini o'sadi.

Sezgilarning ochiq-ravshan bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Sezgi-
lar so'z — ifodalalar bilan bog'lansa, ochiq-ravshanroq bo'lib qoladi. Masalan, kuy tonlar tegishli termialar bilan ifodalalmasa, ularni eshatishda kelib chiqadigan sezgilarni ta'rillab bo'lmaydi. So'z bilan ifodalalmagan narsa umumiy kompleksdan yaqqol ajratib turmaydi. Odamning sezgis — aniqliigi, ravshanliigi, differentsiatsionligi (bir-biridan ajratganligi) nutqning taraqqiy etishi bilan o'sadi va ko'p jihatdan nutq tarbiyasiga bog'liq bo'ladi.

Bolalarda to'g'ri tarbiyalash sezgilarning o'sishiga katta ahamiyatga egadir. Bolaning sog'lig'i va jismoniy tarbiyasi haqida g'amxo'rlik qilish, jumladan, sezgi organlarining va sensor sezgirlikning o'z vaqtida o'sishini ta'minlashdan nam ihorat. Sezgiilar idrok tarkibiga kiradi, shu sababli, bolalarda idrokni o'stirish bilan ularning sezgilariini ham o'stirgan bo'lamiz. Mushohadani, kuzata bilishni tarbiyalash — sezgi organlarini ham tarbiyalash demakdir, farq qilish sezgirliigini ham o'stirish demakdir.

V bob. IDROK

I. IDROK TO'G'IRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Yuqorida aytilganidek, **idrok** sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalari esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug'ini esa sezamiz, og'zimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Anano xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqea bo'lishi mumkin emas. Biz bir narsani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarni ham sezamiz.

Biror narsaning o'zini idrok qilmasdan hosil bo'ladigan sezgilar yangi tug'ilgan chaqmoq hayotining dastlabki kunlaridagina mavjud bo'lsa kerak; chaqmoq narsaning o'zini idrok qila bilmasa ham undan hosil bo'ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yorug' va qorong'ini, shirin va noirdonni sezadi. Odaming murakkab psixik hayotida ayrim sezgilar faqat idrok jarayonida fikri analiz va abstraktlashtirish yo'li bilan ajratiladi.

Szgilar, odatda sodd, elementar psixik jarayonlar deb hisoblanadi, idrok esa murakkab psixik jarayondir. Biz idrok qilayotgan narsalar g'oyada xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunkochi, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odaming hayotida nutqni — og'zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o'rin tutadi.

Atrofimizdagi narsa va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan ma'kon va vaqt jehandan bir-biri bilan bog'langan holda idrok qilinayotganini har bir kishi o'z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, stolni idrok qilayotganimizda biz uning joyini, atrofni o'rab olgan stullarni, shu paytda eshitilayotgan musiqani ham idrok qilamiz. Xona ichidagi radio-priyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda ko'ramiz.

Biz narsa va hodisalarni ma'kon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Ma'kon va zamon moddiy bog'liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalarni, ularga xos bo'lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doira va hokazo shakllarga, fazodagi kuz-

kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fuzodagi munosabatlar (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past harishlari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va o'zgarib borishlarda idrok qilamiz.

Idrokda idrok jarayonini, ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo'ladigan subyektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

II. IDROKNING MURAKKABLIGI

Idrok murakkab psixik jarayondir. Bu murakkablik, avvalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan, qovunni idrok qilish uning shaklini (uzunchoq va hokazo), rangini (ko'k, oq va hokazolarni) sezish — bu ko'rish sezgilari idrok, hidini sezish (hid sezgilari), shirin, chuchukligini sezish (maza sezgilari), og'ir-yengilligini, qattiq-yumshoqligini sezish (muskul sezgilari) va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida ajratilgan shu ayrim sezgilalar (retsepsiyalar) idrokning retseptiv tomonini tashkil qiladilar.

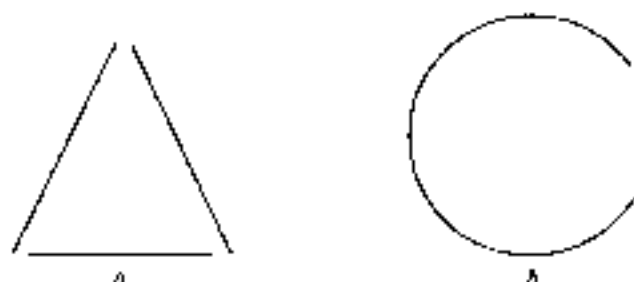
Shu xossalarning jamini sezishdan idrok qilayotgan narsaning dastlabki bevosita obrazi hosil bo'ldi, bu idrokning perseptiv tomonini tashkil qiladi. Bunda shu xossalalar narsaning o'zida qanday bog'langan bo'lsa, ayni shu tarkibda seziladi. Shu sababli idrok qilinayotgan narsaning dastlabki obrazi ham sezgilarning mexanik jami (yig'indisi)dan iborat bo'lmay, balki yaxlit, bir butun bo'ladi.

Idrokning nerv-fiziologik mexanizmlari ham sezgilardagiga qarayanda ancha murakkabdir. Idrokning fiziologik asosi hosh miya po'stining analiz-sintez faoliyatidan iborat bo'lib, bu faoliyat sezgi organlarimizga ta'sir qilib turadigan narsa yoki hodisaning bitta xossasi bilan emas, balki bu xossalarning jami, butun bir kompleksi bilan vujudga keladi. Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari jamining ta'siri bilan hosil bo'ladigan muvqqat bog'lanishlar sistemasidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu jamiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz.

I.P. Pavlov qilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, agar analizatorga bironta yakka qo'zg'ovchi emas, balki qo'zg'ovchilarning jami mumtoz ta'sir qilib tursa, bundan tug'iladigan reaksiya har bir qo'zg'ovchining o'z xususiyatiga qarab emas, balki bu qo'zg'ovchilarning o'zaro qanday bog'lanishiga, o'zaro munosabatiga qarab tug'iladi. I.P. Pavlov bu hodisani munosabat refleksi deb atadi.

Bunday bog'lanishlarning ko'rish analizatorida hosil bo'lishi, masalalar, muayyan bir figuralarning qanday rang bilan chizilganligi va katta-

kichiklagudan qar'i nazar, ularning konturlarini tanib olishga imkon beradi. Bunday bog'lanishlarning eshitish analizatorida hosil bo'lishi bironta kuyning baland yoki past (tingichka yoki yo'g'on) tonda yru qilinishidan qar'i nazar, uni tanib olinishiga (bir xilda idrok qilinishiga) imkon beradi. Munosabat refleksi narsaning ayrim xossalariining o'zaro obyektiv bog'liqligini aks ettirishdan iboratdir.

22-rasm. a — uchburchak; b — doira.

Shunday qilib, idrok hatta sezgi organining ishi bo'lmaymay, balki boshqa bir qancha sezgi organlari, bir qancha analizatorlarning faoliyati mahsulidir. Lekin har bir idrokda sezgi organlaridan biri eng muhim o'rinni tutadi. Masalan, suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiqani idrok qilishda eshitish organi bosh o'rinida turadi. Idrok ham sezgilar kabi, bosh o'rinida turadigan ana shu organlarga qarab: ko'rish, eshitish, hid, maza va boshqa idrok xillariga bo'linadi. Bulardan hayotimiz uchun eng muhimlari ko'rish bilan eshitish idrokidir.

Bulardan tashqari, idrokning yana analash tun ham bor. Idrokning bu turida yolg'iz bir sezgi organi emas, balki ikki, uch sezgi organi baravar muhim o'rinida turadi. Ovozli kinofilm yoki operani idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi baravar muhim o'rinni tutishi analash idrokka misol bo'la oladi.

Idrokning mazmuni uning tarkibiga kirgan sezgi-ning faqat oddiy jami yig'indisidan iborat bo'lib qolmaydi (*har bir idrok tarkibiga sezgilar kirishi bilan birga, odamning o'tirishida hosil qilgan tajribalari va bilimlari ham kiradi*). Masalan, 22 «a»-rasmni uchburchak va 22 «b»-rasmni doira deb idrok qilamiz, holbuki birinchi rasmda uchburchak emas, balki uch chiziq, ikkinchisida esa yarim doiradan boshqa narsa yo'q. Birinchi rasmda yo'q burchaklarni va ikkinchi rasmda yetishmagan tomonini o'zimizdan, o'z tajribamizdan olib «qo'shamiz» va bu rasmlarni uchburchak va doira deb idrok qilamiz. Biz o'rinishdagi tajribamizda uchburchak va doiralarni ko'p marta ko'rganimiz, bu figuralar bilan ko'p marta ish ko'rganimiz. Bu figuralarning obrazi miyamizda mustahkam o'rnatilab qolgan. Shu sabab-

li, bu rasmlarni ko'rishimiz bilan ilgari bizda hosil bo'lgan tasavvurlar yana esimizga kelib, miyamizda uchburchak yoki doiraning yaxlit obrazi paydo bo'ladi. Atrofimizdagi hamma narsalarni idrok etish ana shunday amalga oshiriladi. Shunday qilib, idrok jarayonlariga *xotira faolligati ham* qo'shiladi. Shu sababli idrokning fiziologik asosida avval hosil bo'lgan muvcoqat nerv bog'lanishlar ham mavjuddir. Agar idrok jarayoniga xotira ishtirok qilmay qo'ysa edi, u holda idrok uchchalik mazmunli bo'la olmas edi, hamma buyum va hodisalar nazarimizda har gal yangi va notanish narsadek bo'lib ko'rinaverardi. Xotira tufayli biz narsalarni har gal aynan o'sha narsa yoki o'xshash narsa, ya'ni bir-biridan boshqa-hoshqa narsa deb idrok qilamiz. Har bir idrok ma'lum darajada tanib olish va umumlashtirish jarayoni hamdir. Ko'p hollarda idrokimiz tarkibiga o'tmishdagi tajriba bilan birga xayol tasavvurlari ham kiradi. Idrokning mazmuni bo'lan idrok qilinayotgan obyektning o'ziga qaraganda kengroq, boyroq bo'ladi. Masalan, biz uy ichida turib, qirov busgan deraza oynasiga qarasak, adaltda, qirov allaqanday tropik o'rmon va gullarga o'xshab ko'rinadi. Kechqurun yoki kiydir, kechalarda bog' yoki o'rmondagi daraxtlar ba'zan xayoliy tus olib, ko'zimizga allaqanday g'alati bo'lib ko'rinadi.

Idrok qilinayotgan obyektlarning o'z tomonimizdan «qo'shib» shu tarzda kengaytirilishi voyolimiz mahsulidir. Lekin bunda xavol jarayonlari ham, xotira jarayonlari singari, idrokda aktivsiz. O'ngimiz uchun «bilimmaydigan» bir sur'atda sodir bo'ladi. Idrok **jarayonlarida** xayol ishtirok etganligi bizga idrok natijalarini analiz qilib ko'rganimizdagina ma'lum bo'lib qoladi. Masalan, o'rmondagi to'nganing qorasi bironta yovvoyi hayvonga o'xshab ko'zga ko'rinso, bu holda hayvonning obrazi bu to'ngani idrok qilayotgan kishining xayoli mahsulidir. Idrok tarkibiga tafakkur va nutq faolligati ham kiradi. Bunda tafakkur va nutq, faolligati, avvalo idrok qilinayotgan narsa va hodisaning nomini avoz bilan yoki o'z ichidan aytishda va birishda ifodalanadi. Narsa va hodisaning nomini so'z bilan ifodalash — bu narsa va hodisaga nom berish va uni mavjud tushuncha doirasiga kiritish demakdir. Masalan, biz 28 «a»-rasmini uchburchak va 28 «b»-rasmini doira deb aytamiz va shu bilan birga ularni bir hilgan geometrik tushunchalar doirasiga kiritamiz. Idrok qilayotgan narsa va hodisalarni anglab va tushuncha olishimiz sababi ham shundadir. Agar idrok qilayotgan biron narsa yoki hodisamiz yangi, noma'lum bo'lsa, bizda darrov fikr faolligati boshlanib, «bu nima», «buning nomi: nima» degan savol tug'iladi. Bu hol ham idrok jarayonida tafakkurning ishtirokchisi ko'rsatadi. Har bir idrok hukm (gap) shaklida ifodalanadi, masalan: «bu kitob», «bu odam», «bu musiqa» va hokazo. Odamning idroki so'zli organlariga ta'sir ko'rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazi emas, balki odamning tairibasi zaminida anglab, tushunib olinadigan obrazdir.

Narsa va hodisalarning nomini atab, biz idrokimiz mazmunini ochiq ravshan qilamiz, bu idrokimizni boshqa kishilar uchun ham aniqlaymiz.

Nutqni, rasmlarni, badiiy suratlarni, musiqa va boshqa san'at asarlarini idrok qilish, moddiy buyumlarni idrok etishga nisbatan ko'p darajada murakkabdir. Shu jumladagi idrokning mazmuni, asosan, odam bosil qilgan tajribaning boyligi, unda tafakkur va xayolning nechug'li taraqqiy qilganligi bilan belgilanadi.

Idrokimizda nutq ishtirok etganligidan, idrokning fiziologik asosi birinchi signal sistemasiga oid nerv tutashuvigina bo'lib qolmay, balki ikkinchi signal sistemasining ham nerv bog'lanishlar idrokning fiziologik asosidir. Idrokda ikkinchi va birinchi signal sistemalari birlashgan holda amal qiladi.

III. IDROKNING FAOLLIGI VA KUZATISH

Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi organlarimizga ta'sir qilib turishlari natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o'zining olamni bilish va amaliy faoliyatida yon atrofidagi narsalarga ta'sir ko'rsatish natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning faolligiga, avvalo unga bog'liq bo'lgan hissiy kechirimalar sabab bo'ladi. Bu his-tuyg'ular, avvalo shu paytdagi idrok tarkibiga kiradigan sezgilarning emosional (hissiy) tomonidan iborat bo'ladi. Idrok qilinayotgan narsa va hodisalar to'g'risida o'tmishda tug'ilgan taassurot va fikrlar bilan bog'liq hissiyot ham shu jumladandir. Ko'pincha odamning idrokiga shu paytda kechirayotgan birona hissiyoti — shodluga, xushchaqchaqligiga, g'amginligi, tajangligi va hoshqa shu kabi tuyg'ulari ta'sir qilib, idrok qilinayotgan narsa yoki hodisaga ma'lum bir tus beradi. Shu sababli, kishining ta'bi xiralik vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday g'amgin, ma'yusdek ko'rinadigan bo'lsa, ta'bi chog'i vaqtida gullar «kulib» turganday, hamma yoq «quvnoq» dek ko'rinadi va hokazo.

His-tuyg'ular idrok mazmunini jonli, yorqin qiladi, idrokni ma'lum bir tomonga yo'naltiradi. His-tuyg'ular idrokning faollik darajasini kuchaytiradi, idrok sharoiti bo'lgan boshqa psixik jarayonlarning iklamlik darajasiga ta'sir qiladi: bu jarayonlarni tezlatadi yoki susaytiradi. Idrok bilan bog'liq huslar, jumladan, xayol jarayonlarini qu'zg'atib faollashtiradi. Masalan, kishi qattiq vahimaga tushganda har bir arzimagan narsadan ham xavfsirayveradi, oddiy, arzimagan narsa ham nazarida allaqanday — dahshatli tuyuladi yoki kishi qattiq, xushvaqillikda o'zini har narsadan mamnun sezadi, oddiy, arzimagan narsalardan ham zavqlanaveradi, shuning uchun ham: «qo'rqqan ko'zga qo'sh ko'tinmo» yoki «guli-gun xayol» deytilar.

Idrok jarayonlaridagi diqqat g'oyat katta ahamiyatga egadir. Diqqat

idrokning faolligini oshiradi va idrokning mukammal, raso va ravshan bo'lishiga xizmat qiladi. Diqqat, faollik darajasiga qarab, ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin, shu sababli idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin.

Muayyan bir obyektni oldindan maqsad qilib olinmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etinmasdan idrok qilish jarayoni **ixtiyorsiz idrok** deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qilayotgan obyektlarning ta'siri bilan qo'zg'aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poyezd ovozini beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yorayotgan alangani uzoqdan beixtiyor ko'ramiz. O'zining yorug'ligi, rang-barangligi, harakati, xushohangligi, kontrastligi bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayin vaqtda bironta ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilimlarimizga eng ko'p darajada muvofiq keladigan va biz uchun g'oyat katta ahamiyati bo'lgan obyektlar ham beixtiyor idrok qilinadi. Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda to'xtovsiz bo'lib turadigan jarayondir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obyektni idrok qilishni **ixtiyoriy idrok** deb ataladi. Badiiy bir rasmini ko'rish, doklanni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib o'tish, operadagi ariyani tinglash, ko'pchilik o'rnida o'zimiz qolgan bir shaxsni topib ajratish ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi.

Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda bo'ladigan jarayon emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun g'oyat «for» bo'lib xizmat qiladi.

Kishining sistemali, davomli va rejali idrok qilish qobiliyati **kuzatuvchanlik** deb ataladi. Kuzatish qobiliyatini tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarini ma'lum bir maqsad bilan sistemali va rejali idrok qila bilishdir.

Har bir kishi ma'lum darajada kuzata bilish qobiliyatiga ega, bu qobiliyat har kishining o'z hayotiy tajribasi va bilish faoliyatida taraqqiy qilib boradi. Ammo har bir kishi ham razmi o'tkir, kuzatish mahorati zotir deb bo'lmayotmaydi. Razmi o'tkir, kuzata bilish qobiliyati zotir kishi deb, odatda, o'z o'liga jamiyat uchun foydali, ilmiy va boshqa muhim vazifalarni qo'yn biladigan, tevarak-atrofdagi xilma-xil narsa va hodisalardan kerakli va eng muhim obyektlarni ajrata biladigan kishini aytladi. Razmi o'tkir, kuzata biladigan kishi idrok qilayotgan narsa va hodisalardagi o'xshashlikni va farqni darrov paycab oladi, bu narsa va hodisalarning eng muhimi, zarur xususiyatlarini ajrata biladi.

Razmi sola bilish, kuzatuvchanlik qobiliyati shaxsning nihoyatda eim-matli sifatlaridandir. U mavjud sharoitni to'liq tushunishga, o'rab turgan ularni samarali o'rganishga va xususan, o'quv materialini chuqur o'zlashtirishga imkon beradi.

I.P. Pavlov kuzatuvchanlik ilmiy bilishning asosiy sharti deb hisobladi. Pavlov shahrida u tashkil qilgan biologiya stansiyasi binosining old tomoniga «kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchilik» deb bejiz yozilmagan edi.

K.D. Ushinskiy kuzatuvchanlikni o'stirish vazifasiga katta ahamiyat berardi. «Agar ta'lim bolalarning aqlini o'stirmoqchi bo'lsa, — deb yozgan edi K.D. Ushinskiy, — ularning kuzatuvchilik qobiliyatini mashq qilDIRISH kerak» (Tanlangan asarlar, 6-roni, PFA, Moskva, 1949-yil, 267-bet).

Shuning uchun ham o'sib ketayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni tarbiyalash pedagogikamiz muhim vazifalaridan biridir.

IV. APPERSEPSIYA

Yuqorida bayon qilinganlardan ma'lumki, odamning tajribasi, bilimi, sayol va tafakkurning inoliyati, hissiyat va diqqari, umuman odam psixikasining hamma mazmuni idrokida namoyon bo'ladi. Bu psixik hayotning idrokda aks etuvchi va idrokka ta'sir ko'rsatuvchi mazmunini **appersepsiya** deb ataladi. Appersepsiyalarning nerv-fiziologik mexanizmi, afidan, o'timishdagi tajribadan hosil bo'lgan bog'lanishlar sistemasidan va ularning yangi hosil bo'layotgan muvaqqat bog'lanishlarga ta'sir ko'rsatishidan iborat bo'lsa kerak.

Nerv bog'lanishlarning tarkib topgan sistemasi (ya'ni dinamik stereotip) bironta bo'lmay, hattoiki bironta o'xshash qo'zg'ovchining ta'siri bilan ham qo'zg'almoq'a mumkin. Bunda qo'zg'algan stereotipdan hosil bo'lgan natija, shu stereotipni yanidga keltirgan jami qo'zg'ovchilar ta'sir ko'rsatgandagi natijasidan sira qolishmaydi.

Ayni bir narsa yoki hodisa ayrim kishilarning idrok etishida ko'rinadigan ba'zi xususiyatlar appersepsiya bilan belgilangan bo'ladi. Bu xususiyatlar odamning tajribasi va bilimlariga bog'liq xususiyatlaridir. Kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlar, ma'lumotlar, turmush tajribalar, kasblari, sinfiy ehtiyojlar, temperament, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida ko'rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab, har xil idrok qiladilar.

Odamning aqli qanchalik yetuk, muayyan sohaga oid tasavvuri, fikri, tajribasi, bilim qanchalik boy bo'lsa, uning shu sohada idroki ham shunchalik mukammal, chuqur va sarmazmun bo'ladi. Bu xususiyatlar moddiy buyamlarni idrok qilishdayoq namoyon bo'ladi. Masalan, bironta yangi mashinani tegishli ixtisosi bo'lmagan kishi tomonidan idrok qilinishi, ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda, mazmunan torroq va yuzaki bo'ladi. Ayni bir obyektlarni tegishli ixtisosi bo'lmagan kishining kuzatishlariga qaraganda, odamning chuqur ilmiy kuzatishlari hiyla farq qiladi.

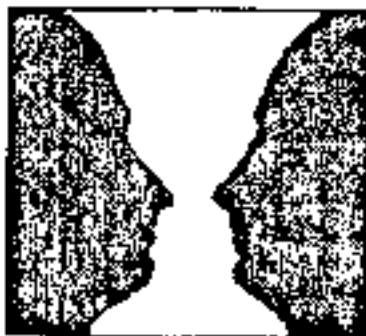
Ayni bir mevali bog'ni rassom, agronom va savdo xodimi har xil,

ya'ni har qaysisi o'z nuqtayi nazaridan e'tibor berib idrok qilsli mumkin.

Atifbe va boshlang'ich o'qish kitoblari yirik harflar bilan bosiladi, chunki endi savod chiqarayotgan kishilarda (bola va katta yoshlilarda) hali kitob o'qish tajribasi bo'lmaydi. Ko'p o'qigan, bu sohada katta tajribaga ega bo'lgan kishilar mayda harf bilan bosilgan xatni ham (masalan, gazetani) jo'rigina o'qib ketaveradilar. Bizda hosil bo'lgan tajriba va bilim tufayli, biz chala yozilgan so'zlarni, tushib qolgan harflarni payqamasdan, xato yozilgan bo'lsa ham, baribir, to'g'ri o'qiyveramiz. Masalan, taxistoskop bilan qilingan tajribalar shuni ko'rsatadiki, «*avtomobil*» deb xato terilgan so'z «*avtohus*» yoki «*avtomobilo*» deb, «*simqatlamirish*» deb terilgan so'z «*sanqatlashirish*» deb o'qiyverar ekan va hokazo.

Idrokka subyektiv mazmun berish og'zaki matnalar idrok etishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, «ildiz» degan so'zni botanik o'simlik ildizi, matematik kvadrat yoki kub ildizi, tish doktori tish ildizi degan ma'noda idrok qilishlari mumkin. «Reaksiya» degan so'zni tarxchi bir ma'noda tushursa, ximik yoki psixolog boshqa ma'noda tushunishi mumkin. Appersepsiya badiiy asarlar matnini, badiiy surat va rasmlarni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Biz bironta suratga ko'z solganimizda to'g'ridan to'g'ri faqat bo'yoq rang va chiziqlarning har xil chatishuvini ko'ramiz, xolos. Bu persepsiya'dir. Rasm va suratni idrok qilganimizda esa, masalan, istiqbolni, odam va hayvonlarning ish-harakatlarini biz o'tmishdagi tajribamiz, bilimlarimiz va xayolimiz faoliyati natijasida idrok qilamiz. Bu appersepsiya'dir. Musiqani idrok qilishda ham xuddi shu hol yuz beradi.

Aynt bir narsa yoki hodisani ayni bir kishi turli vaziyatda turlicha idrok qilavermog'i mumkin, bu hol har gal o'sha kishini kayfiyati, hissiyoti, diqqati, manfaati, maqsadi va hozazolanga qarab ro'y beradi. Biron-ta murakkabroq vaziyatni idrok qilayotganimizda e'tiborimiz va manfa-

23-rasm. Ikkilangan tasvir.

atimizning talabiga qarab, biz shu vaziyat tarkibiga kirgan yakkalarni yoki uning qismini ajrata olamiz. Masalan, o'tmunda biz uchun zarur bo'lgan biron-ta daraxtni hamma boshqa daraxtlardan ayrim idrok qilamiz. Musiqani eshitganimizda garmoniya ohanglaridan biz uchun tanish bo'lgan bir kuyni ajratamiz.

23-rasimga qarasak, qora fon ustida vaza suratini yoki oq fon ustida ikki yuzning yonidan ko'rinishini (profilarni) ko'rishimiz (idrok qilishimiz) mumkin. Bu

holda idrokning ikkilanishi diqqatimiz nimaga tashmning qaysi bir tomoniga) qaratilganligi bilan belgilanadi. Idrok jarayonida baʼzan uchrab ketadigan subyektivizm ham appersepsiya natijasidir. Bu subyektivizm, masalan, vaqtni, harakatni idrok qilishda, qizgʻin munozaralar borayotgan paytda bir kishining gapini idrok qilishda koʻproq uchraydi.

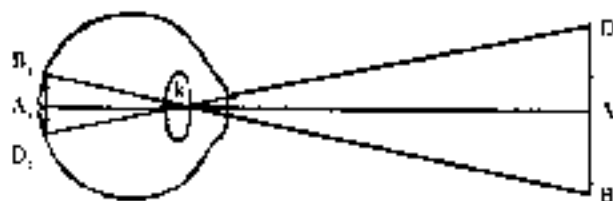
Appersepsiya fazoni, vaqt hamda harakatni idrok qilishda katta rol oʻynaydi. Illuziyalar esa bitta darajada appersepsiya natijasidir.

V. FAZONI IDROK QILISH

Fazoni idrok qilish toʻgʻrisida gapirar ekanmiz, biz narsalarning fazodagi shakllarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va fazodagi oʻzaro munosabatlarini koʻzda tutamiz. Maʼlumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, toʻrt burchakli, kub, silindr va shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi; narsalar katta-kichikligiga qarab, nisbatan katta, kichikroq, oʻrtacha va hujaz narsalarga ajratiladi; fazodagi munosabatlarga qarab, bu narsalar bizga va bir-biriga nisbatan yaqin, uzoq, chap tomonda, oʻng tomonda, yuqori yoki past boʻlishlari mumkin.

Fazoni biz uning hamma uchi oʻlchovida koʻrish, ter, sezgilari va muskul-harakat organlari yordami bilan idrok qilamiz. Fazo munosabatlarini, narsalarning shaklini, narsalarning hajmi va katta-kichikligini biz asosan koʻz bilan koʻrib idrok qilamiz.

Fazoni biz bir koʻzimiz bilan ham koʻrib, yaʼni monokulyar, ikki koʻzimiz bilan ham koʻrib, yaʼni binokulyar idrok qilamiz. Monokulyar idrok quyidagicha voqe boʻladi. Biz koʻz bilan qaramganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar koʻy gavharida sinib, koʻzning toʻrt pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga oʻxshab, toʻnkanirib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, oʻz narsani haqiqiy holatida, haqiqiy shakli va katta-kichikligida koʻramiz, idrok qilamiz («Idrokning konstantligi» nomli bobga qarasun, II3-bet).

24-ras. Nurlarning koʻz gavharida sinishi

a, b, a-b oʻqning teskari aks; A—fiksatsiya nuqtasi; A_1A_2 — koʻrish eʼluzigʻi;
a, k, b—koʻrish burchagi.

Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar ko'z gavharida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesilish joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bog'liq bo'ladi. Narsa qanchalik katta bo'lsa, ko'rish burchagi ham shunchalik katta bo'ladi va aksincha, Kattaligi bir xildagi ayni bir narsani yaqin masofadan ko'rayotganimizda ko'rish burchagi kattaroq, uzoqdan terib qarasaq kichikroq bo'ladi. Demak, ko'rish hurchagining katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligini, shuningdek, uning qanchalik uzoqlashganini bildiradi.

Ko'zimiz bilan tik (to'ppa-to'g'ri) qaraganimizda, agar yorug'lik kuchli bo'lib, ko'rinib turgan narsalar o'rtasidagi ko'rish burchagi 50 dan kam bo'lmasa, ko'zimiz ayni bir vaqtda ikki narsani (ikki nuqtani) ko'ra oladi. Lekin, ko'rish burchagi kichikroq bo'lsa, ikki narsa yoki ikki nuqta bitaddek bo'lib ko'rinadi. Yon tomondan qaraganda ikki nuqta bitaddek ko'rinadi va ko'rish burchagi hiyla katta bo'ladi. Shuning uchun ham uzoq masofadagi ikki yoki bir qancha narsa «birlashib ketib», bir narsadek idrok qilinadi. Ikki narsani ayni bir vaqtda ko'rayotganda ko'rish burchagi qanchalik kichik bo'lsa, ko'z shunchalik o'tkir hisoblanadi. Yaqin yoki uzoqroq masofadagi narsalarning aks etgan sumi to'ppa-to'g'ri ko'z to'r pardasiga tushmog'i uchun ko'z gavhari bo'rtiq yoki yassi holda bo'lmog'i kerak. Yaqin turgan narsalarga qaragan paytda ko'z gavhari qorayib sharga o'xshash bo'rtiq shaklga, uzoqdagi narsalarga qaraganda esa cho'zilib, qariyb yassi shaklga kiradi. Ko'z gavharining va unuman, ko'zning ravshan ko'rish uchun uyğunlashuvini akkomodatsiya deb ataladi. Ko'zning akkomodatsiyasi 20-25 metr doirasida fazoning uchunchi o'lchovini, ya'ni olishlikni, cho'qurlikni, relyefni ko'z bilan idrok qilishda, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Ko'z xiralik — uzoqdan yaxshi ko'ra olmaslik va yaqindan yaxshi ko'ra olmaslik. Ko'z gavhari qanchalik shar shakliga yaqinlashsa, yorug'lik nurining sinishi shunchalik kuchliroq bo'ladi va qaralayotgan narsaning surati ham ko'z gavharidan shunchalik yaqin yerda aks etadi. Ko'z gavhari qanchalik ko'p cho'zilish yassi shakl olsa, nurning sinishi ham shunchalik kuchsiz bo'ladi va qaralayotgan narsaning surati ham ko'z gavharidan shunchalik yiroq yerda aks etadi. Ko'z gavharining yassi shaklga yoki bo'rtib shar shakliga kira o'tish qobiliyati hamisha zo'r berib tik-tikshdan yoki odamlarning yoshiga qarab susayib bormog'i mumkin. Bunday hollarda normal ko'rish qobiliyati buzilib, uzoqdan yaxshi ko'ra olmaslik (yaslanish qobiliyatining zaifligi) yoki yaqindan yaxshi ko'ra olmaslik (ko'rish qobiliyatining zaifligi) paydo bo'ladi. Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlarning sinishi kuchli bo'ladi;

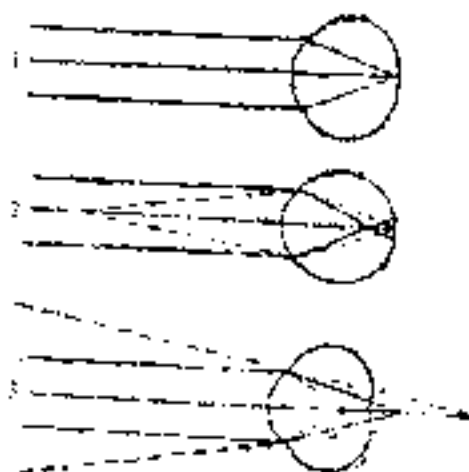
binobarni, bu sinayotgan nurlar ko'z to'p pardasiga borib yetmasdan oq bir nuqtaga yig'iladi. Buning natijasida narsaning surati ko'z to'p pardasida xira, mujmal aks etadi. Shuning uchun ham uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar horiq ko'zoynak taqib yuradilar, chunki horiq ko'zoynak nurlarni tarqatadi va ular nurlarning sinishi nuqtalarini ko'z to'p pardasigacha yetkazadi.

Yaqindan yaxshi ko'rmaydigan odamlarning ko'z qavharida nurlarning sinishi zaif bo'ladi, natijada nurlar ko'z to'p pardasining orqa yerida turadi. Ko'z to'p pardasining o'ziga esa hali bir nuqtada turmagan nurlar tushadi. Shu sababli, ko'z bu holda ham ravshan ko'ra olmaydi. Yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bo'rtiq ko'zoynak taqadilar, chunki bo'rtiq oyna nurlarning sinishini kuchaytiradi va nurlarni xuddi ko'z to'p pardasiga to'playdi.

Uzoqdan yaxshi ko'rmaslik va yaqindan yaxshi ko'rmaslikning yana bir sababi shuki, ba'zi odamlarning ko'z soqqasi cho'zinchoqroq fuzodan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) yoki katta (yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) bo'ladi. Shuning uchun ko'zning bu kabi xiraligi butalik chog'idan oq ko'rnmog'i mumkin. Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bilan yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'zida nurlarning qanday sinishi 25-rasmida ko'rsatilgan.

Fuzoni (monokulyar ko'rish yo'li bilan) bir ko'z bilan yetarli darajada aniq va mukammal ko'rib bo'lmaydi. Ayniqsa, fazoning uchinchi o'lchovini bir ko'z bilan (monokulyar) idrok qilish yo'li bilan ko'rishda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Odatda biz narsalarni fazo munosabatlari shakllari va kattakichukligi bilan birlikda idrok qilganimizda ikkala ko'zimiz bilan, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Shuni qiziqki, bir narsaga qaraganimizda uning surati har qaysi ko'zimizning to'p pardasiga yakka-yakka tushsa ham, lekin bu narsa va nuqtalar ikkita bo'lib emas, balki bitta bo'lib ko'rinadi, buning sababi nima?

25-rasm. Nurlarning sinishi. 1 - normal ko'radiganlarda; 2 - uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlar; 3 - yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda.

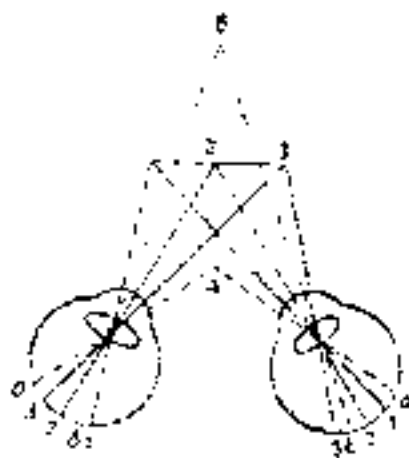
Bu hodisaning sababi shundaki, ko'rib turgan narsamizdan keladigan nurlar ikki ko'zimizda alohida simmetriya bo'lib barobar aks etadi. Bir narsani ikki ko'z bilan ko'rish shu narsadan keladigan nurlarning ko'z to'r pardasidagi alinida mos nuqtalarga tushishi yoki mos emas nuqtalarga to'g'ri kelishiga bog'liqdir. Ko'z soqqalarning to'r pardalarida sariq dog'dan teng haravar uzunlikdagi nuqtalarni mos (yoki identik) nuqtalar deyiladi. Idrok qilinayotgan narsadan aks etgan nurlar suddi shu mos nuqtalarga to'g'ri kelsa, narsa bitta bo'lib ko'rinadi. Masalan, 26-rasmda ko'rsatilganidek, 1, 2, 3 raqamlari bilan belgilangan nuqtalar ko'zdan teng haravar uzunlikda bo'lib, bu nuqtalar ko'z to'r pardasining mos nuqtalarida aks etadi. Bu nuqtalarning har biri ko'zimizga bitta nuqta bo'lib ko'rinadi. Mos nuqtalarning xususiyati shuki, agar bu nuqtalar ayri bir vaqtda haravar qo'zg'alsa, narsaning surati bitta bo'lib, to'g'ri aks etadi.

To'r pardasining sariq dog'iga nisbatan har xil uzunlikdagi nuqtalarini mos emas nuqtalar deb ataladi. Ma'lum bir narsaning surati shu mos emas nuqtalarga to'g'ri kelsa, bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'sha 26-rasmda ko'rsatilgan, ko'zdan uzunligi baravar bo'lmagan A va B nuqtalari ko'z to'r pardalarining mos emas nuqtalariga tushadi: bir-bari. A bilan B narsaning har biri ko'zimizga ikkiladan bo'lib ko'rinadi.

Agar biz ikkita narsa, masalan, qalam va ruchka olib, ularni bir-biridan 20–30 sm va ko'zimizdan ham 30 sm uzunlikda ushlab turib, avvali qalamga tikilsak, u bitta bo'lib ko'rinadi, uning orqasidagi ruchka

esa ayri vaqtda ikkita bo'lib ko'rinadi, chunki ruchkaning surati suddi ikki ko'zimizning to'r pardasidagi mos emas nuqtalarga tushgan bo'ladi. Va, aksincha, orqasidagi ruchkaning o'ziga tikilib qararsak, ayri vaqtda qalam ikkita bo'lib ko'rinadi.

Buz faqat munosabatlarini ikki ko'zimiz bilan (binokulyar ko'rish yo'li bilan) mukammalroq va aniqroq idrok qilamiz. Masalan, uchinchi o'tchovm binokulyar aniqroq idrok qilamiz. Buning isboti uchun quyidagi sodda tajribani qilib ko'rish mumkin. Agar oqlangan devor oldida oq ip tortsak va uning jihatidagi joylarini ko'rmasak, bir ko'zimizni yumub turib ipga qaraganimizda bir ip bilan devor orasidagi masofani belgilashga o'zlik qilamiz.

26-rasm. Ikkala ko'z pardasida nuqtalarning mos va nomosdik simmetrii.

Hammog'imizni ipga tekkizmoqchi bo'lib urinsak, tekkiza olmaymiz. Xuddi shu ipga ikkala ko'zimiz bilan qarasak, ip bilan devor orasidagi masofani aniq ko'ra va hammog'imizni ipga hexato tekkiza olamiz. Shuningdek, bir ko'zimizni yumib turib, bina ko'ziga ip o'tkazmoqchi bo'lsak, qaynalamiz.

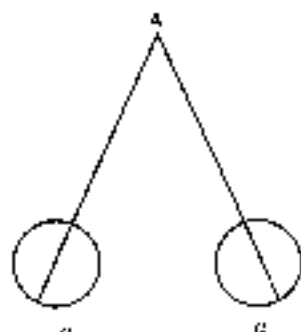
Uchunchi o'tchoyni (uzoqlilik, chuqurlikni) binokulyar idrok qilishda ko'zning konvergensiya, ya'niqsa, katta ahamiyatga ega.

Konvergensiya ma'lum bir narsaga qaraganda, ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon baravar burilishidir. Ikkala ko'z soqqasi ana shunday burilganida ko'rish o'qlari biz qarab turgan narsaning o'zida bir-birini kesib o'tadi.

Idrok qilunayotgan narsa qanchalik yaqin tursa, ko'z soqqalari bir-birga, ya'ni qanshar tomonga shunchalik yaqin buriladi, ko'rish o'qlari ham bir-birini shunchalik yaqin kesib o'tadi. Sechenov ta'biricha, ko'rish o'qlari «qarab oluvchi» bo'lib, biz qarab turgan narsa bizga yaqinlashgan sari, «ko'rish o'qlari ham ko'zimizga yaqinlashadi, narsa uzoqlashgan sari, ko'rish o'qlari ham ko'zimizdan uzoqlashadi».

Ko'zlarimizning konvergensiya, ya'niqsa, masofani, yiroqni, chuqurlikni eng aniq, rasu idrok qilishga imkon beradi, chunki konvergensiya vaqrida asosiy o'qimda turgan ko'rish analizatoriga harakat analizatori, ya'ni ko'z muskullarining ishi qo'shiladi. Biz qarab turgan narsalar yuziga tushgan ko'lamkalar masofani, chuqurlikni, ne'yesini idrok qilishda katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, uchunchi o'tchoyni ikki ko'z bilan (binokulyar) idrok etishda eng ko'p daraja amollikka erishuvning sababi o'tmishdagi tajribamiz sanatasi hisoblanadi. Chunki biz kundalik hayotimizda narsalarni daimo ikki ko'z bilan qarab ko'ramiz, narsalarga faqat bir ko'zimiz bilan qarash holati kamdan kam uchraydi.

27-rasm.
Mas muqatalar.

Fazoni idrok qilishda teri sezgilari va muskul-harakat organlarining roli

Fazoni teri sezgilari va muskul-harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham idrok qilavertish mumkin.

Masdarok narsalarning shakli, ularning katta-kichikligini, holatini biz teri sezgilari vositasi bilan, ya'ni uni ko'rib, bevosita idrok qilamiz, masalan, qo'limizdagi tanga pulning shaklini, katta-kichikligini, holatini

bevosita teri sezgilar vositasi bilan bilamiz. Teri sezgilar vositasi bilan biz, xususan ikki o'lchovni uzun ik (masofa) va sirt o'lchovlarini idrok qilishimiz mumkin, lekin narsalarning (hatti mayda narsalarning ham) shaklini, katta-kichikligini va fazodagi munosabatlarni yo'lq'iz teri sezgilar vositasi bilan idrok qilganda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Shu sababli ko'pincha fazoni teri sezgilar vositasi bilan idrok qilish muskullar harakat vositasi bilan idrok qilish ila birgalikda o'tadi. Muskel-harakat organlarimiz vositasi bilan biz yirik va mayda obyektlarning (masalan, stol, xona, hovli va shu kabilarning) shaklini, katta-kichikligini, fazodagi munosabatlari haqida hamma uch o'lchovda idrok qilishimiz mumkin. Ko'r odamlar (yoki ko'r emaslar qorong'i tushganda) narsalarning shaklini, masofani va fazodagi munosabatlarni ana shu yo'l bilan idrok qiladilar. Mayda narsalarning shakli barmoq harakatlari (paypaslash) vositasi bilan idrok qilinadi. Yirik narsalarning shaklini va masofani ko'zimizni yumib yoki qorong'ida idrok qilganimizda biz qo'l harakatlari orqali va qadamlab yurishdan foydalanamiz. Ana shu harakatlardan tug'ildigan muskul-harakat sezgilarimizga o'tmishda hosil bo'lgan tajribamiz qo'shiladi. Natijada biz ko'zimiz ko'rmasi ham, tungan yovmizna, fazoga oid munosabatlarni chama bilan bilib olamiz.

Fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilishning o'sishida teri sezgilar va muskul-harakat organlari katta rol o'ynaydi. Ko'r bo'lib tug'ilgan, ammo tegishli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan odamlarning fazo i qanday idrok qilishlarini tekshirish natijalari bunga dalil bo'la oladi.

Bir necha misol keltiraylik. Ko'r bo'lib tug'ilgan bir odam muvaffaqiyatli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan bo'lsa-da, lekin dastlabki kunlarda u fazoni va narsalarning fazodagi holatini ko'zi ko'r emas (basir) odamlarga qaraganda boshqacha idrok qilgan, masalan, ko'ruv ceirasiga kirgan hamma narsalarni juda yaqin va ko'ziga tegib turayotgandek his qilgan, shuning uchun bu odam elitiyoat yuzasidan ko'zini qo'li bilan badeb qoplayvergan. Narsalarning shaklini ham faqat ko'rish bilangina folanlay olmagan, bu narsalarni qo'li bilan paypaslab ko'rganidagina, ya'ni o'tmishdagi muskul-harakat sezgisiga asoslangan tajubasiga suyanaganidagina narsalarning shakllarini tanay olgan.

Operatsiyadan so'ng ko'zi ochilgan yana bir odamga yong'ochdan yasalgan, har ikkalasi ham bir xil bo'lyalgan va diametri teng shar bilan kub ko'rsatganlar. U odam bu narsalarning turli buyaymlar ekanini ko'rib tursa ham, fikir: nanna bir-biridan aniq farq qila olmagan qaysisi durtaloq va qaysisi burchakli ekanini aniq aytib bera olmagan. Yana shu odamga, shar bilan bir xil kattalikdagi doiraning, kub bilan bir xil kattalikdagi to'rtburchakning yass shaklini yonma-yon qo'yib ko'rsatganlarda, ularni bir-biridan farq qila olmagan, faqat paypaslab ko'rganidan keyin shar-

ni doiradan va kubni to'rtburchakdan ajratgan. Bu odam qilgan operatsiyadan tamomila sog'aygandan keyin, ko'z bilan ko'rib idrok qilishni o'rganmoq uchun maxsus mashq qilgan. Masalan, oyog'idan etligini yechib tashlab yuborar, so'ngra etikkacha bo'lgan masofani ko'z bilan ehamalashga urinarkan. Chama bilan bir-ikki qadam yurgandan keyin, qo'lini uzatib etikni olishga harakat qilar ekan, lekin ko'z bilan masofani aniq belgilay olmaganligidan yanglishar va paypaslab, qachon eshik qo'liga tegsa, uni shundagina ushlab olar ekan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum bo'ldiki, ko'zlar ko'zlari ochilgandan keyin, ularda fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilish qobiliyati teri va muskul harakat organlarining ashtutuki bilan asta-sekin o'sib boradi. Demak, fazoga oid shakl, katta-kichiklik va munosabatlarni ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari bir-biri bilan mahkam bog'lanib ishlaganlaridagina eng to'g'ri va mukammal idrok qilish mumkin.

Sezgi organlarimizning — tuyush, muskul-harakat va ko'rish organlarimizning o'ziga xos xususiyati, jumladan, obyektiiv mavjud fazoni ham idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lishdadir. Idrokning hamana turlar sinfgari, fazoni idrok qilish ham kishining tajribasi va umumiy kamoloti jaryonida boradi.

VI. VAQTNI IDROK QILISH

Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalar ma'lum bir (zamon) davomida paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va o'zgarib boradi. Shuningdek, obyektiiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tasavvur, fikr va fikrolardan iborat bo'lgan bizdagi subyektiv, psixik hodisalar ham vaqt davomida paydo bo'ladi, o'zgarib va almashib turadi. Ma'lumki, fazo singari vaqt ham materiyaning mavjudligi shaklidir. Har qanday bog'laning asosiy shaklidir. U obyektiiv realitadir, ya'ni ongimizdan tashqari o'zi mavjuddir. Biz fazoni idrok qilganimizdek, vaqtni ham idrok qilamiz. Biroq, vaqtni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz quyidagilarni nazarda tutamiz. Vaqtni idrok qilishni vaqt «ho'laklarini» soat va boshqa xronometrik asboblari yordamida o'lchash deb tushunish yaramaydi. Kishi xuddi bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagi (daqiqqa, soat yoki ko'p va nekazo)ning obyektiiv davomini hamisha bir xilda sezavermas ekan. Ba'zan bir soat, bir daqiqada, o'lib ketadi yoki «bir soat bir yildan ko'proq bo'ladi» deb gapiradilar.

Biz vaqtni hozirgi zamon (hozirgi payt) va undan kelgusiga borayotgan real narsadek idrok qilamiz, uni tasavvur qilamiz va fikrlaymiz. Shuning uchun ham o'tmish, hozirgi zamon va kelgusi ma'nosida olingan tushunchalar mavjuddir. Vaqtni idrok qilish haqida gapirar ekanmiz, biz hozirgi paytni nazarda tutamiz. O'tmish vaqt xotira faoliyati esga tushinish faoli-

yati bilan bog'liq bo'ladi. Kelgusi vaqtni esa biz faqat xayolga keltirishimiz yoki bu haqda o'ylashimiz mumkin, xolos. Obyektiv (matematik) nuqtayi nazardan, hozirgi payt bu o'tmishni kelgusidan ajratadigan bir nuqta (chegara)dir. Ammo psixologik, subyektiv nuqtayi nazardan, biz borayotgan vaqtning «bo'laklarini» hozirgi payt (endimik) deb idrok qilamiz. Dars, ma'ruza yoki birona musiqiy asarni eshitib o'tirish davomidagi vaqt ham mana shunday idrok etiladi. Demak, vaqtning to'xtovsiz borishi, davomi hozirgi payt deb tuyuladi.

Biz vaqtni (uning to'xtovsiz borishi, cho'zilishini va davomini) idrok qiladigan maxsus bir organga ega emasmiz. O'tayotgan vaqt avvalo atrofimizdagi narsa va hodisalarning o'zgarib va almashinib turishidan bilinadi. Shu sababli bizning idrok qilishimiz hamma sezgi a'zolarimiz faoliyati bilan bog'langan deb aytish mumkin. Vaqtni idrok qilish organizmimizda borayotgan fiziologik jarayonlar bilan ham belgilanadi. Yurak tepish, nafas olish ritmikasi va organik sezgiar vaqtni idrok qilishda katta rol o'ynaydi, bu hol maxsus tekshirishlar bilan aniqlangan.

Vaqt bizga «sekin o'tayotgandek» yoki «tez o'tayotgandek» tuyuladi. Buning sababi shunda ekanki, har birining davomi obyektiv sur'atda bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagini, ya'ni soat, daqiqa, soniya va hokazoni hamisha bir xilda sezavermas ekanimiz. Ba'zan biz «bir soat bir yilga o'xshab ketdi», ba'zan esa «uch soat ko'z ochib yunguncha o'tib ketdi», «bir kun bir daqiqaday o'tib ketdi» deb gapiramiz.

Vaqtning tez yoki sekin o'tayotgandek sezishimiz shu paytda siz kechirayotgan psixik jarayonlarga bog'liq bo'ladi. Ichki organlarning sezgirligi yo'qolgan (anesteziya paydo bo'lgan) bemorlarda vaqt o'tishini bevosita his qilish qobiliyati yo'qolishi yoki zaiflanishi ma'lumdur. I.P. Pavlovning fikricha tanamizda bo'lib turadigan hodisalarning takrorlanib turishi vaqtni idrok qilishda katta rol o'ynaydi. «Bir kun davomida, — deb yozadi Pavlov, — bosh miya ta'sirlanadi, charchaydi, so'ngra yana kuchini tiklaydi. Ovqat hazm qiladigan yo'llar vaqt-bevaqt ovqat bilan to'latiladi, ovqatdan bo'shab qoladi va hokazo. Binabora, organizmning har bir holati katta miya yarim sharlarida aks etishi mumkin bo'lganligidan ana shuning o'ziyoq bir paytni boshqa paytdan ajratish uchun asos bo'la oladi». Shuning bilan birga, o'tayotgan vaqt tasavvuri, fikr, nutq, his va orzularning ongimizda almashib turishida subyektiv idrok qilinadi. Subyektiv idrok qilinadigan vaqtning davomi, cho'zilishi, borishi esa o'zgarib turadigan mavzuning qanchalik mazmunder bo'lishi bilan belgilanadi. Chunonchi, odamning psixik hayoti bedorlik vaqtida eng boy mazmunga ega bo'ladi, shu sababli vaqtning tez yoki sekin o'tayotgani his qilinadi va bilinadi. Tush ko'rmasdan qattiq uyqu davomida yoki hexush qolgan yoki sezgirlik tamom yo'qolgan (anesteziya) holatda vaqtning o'zi ham, uning

hossasi ham sezilmaydi. Ammo idrok qilinayotgan vaqt faqat ongimizning mazmuni bilan belgilanib qolmay, balki odamning vaqtga va o'zgarib turgan ong mazmuniga qanday munosabatda bo'lishi bilan ham belgilanadi. Bu munosabat e'tiborning nima-ga qaratilganligiga va odamning shu paytda kechirayotgan his-tuyg'ulariga bog'liq bo'ladi. Agar biz shu paytda xushnud bo'lmasak va butun e'tiborimiz muayyan bir vaqtning kelishini toqatsizlik bilan kutishga yoki birorvni poylashga qaratilsa, vaqtini juda ham sekin o'tayotgandek his qilamiz. Chunonchi, kechikkan tram-vay yoki poyezdni kutayotgan paytimizda vaqt juda sekin o'tavotgandek tuyuladi. Uyqusiz qochgan odamga yoki bemorga bedorlikda o'tayotgan tungi vaqt juda sekin o'tavotgandek tuyuladi.

Aksincha, psixik tuyg'ular mazmunder va xilma-xil bo'lib, odamning buxun fikri-zikrini o'ziga qaratib qo'ysa, vaqt juda tez o'tib ketayotgandek seziladi. Diqqatimizni tuyg'ularimizning mazmuniga qaratib, vaqtning o'tayotganini biz uchun hisinmay qoladi. Ayniqsa, ongimizning mazmuni, ya'ni idrok, tasavvur va fikrlarimiz kush emotsiyalar, yoqimli hislar uyg'olsa, vaqt juda tez o'tayotgandek seziladi. Masalan, ayni bir dars vaqti bir o'quvchiga juda tez o'tgandek sezilsa, boshqa bir o'quvchiga juda sekin borayotgandek tuyuladi, tining sababi bu o'quvchilarning diqqati nima-ga qaratilishidadir. Agar o'quvchi diqqat-e'tiborini darsning mazmuniga qaratib, dars bilan qiziqib, zavq bilan tinglasa, ko'ngili to'q bo'lsa, vaqtning o'tib ketganini bilmay qoladi. Darsga ahamiyat bermay, zenkib va dars vaqtining tezroq o'tishini sabrsizlik bilan kutib, hadeb soatiga qarab o'tingan o'quvchiga vaqt «to'xtab qolgandek» seziladi, «tutilgan qozon qaynamas» degan xalq maqoli ham bunga misol bo'la oladi.

Demak, vaqtini hevosita idrok qilish («vaqt hissi») aniq bo'lmasdan, subyektiv bo'lar ekan. Shuning uchun ham biz ko'pincha vaqt davomani belgilashda xaloga yo'l qo'yib, o'zimizcha «vaqt tez o'tdi» yoki «sekin» o'tmoqda deb o'ylaymiz.

Bu esa odamning ham faoliyatiga, ham ruhiy holatiga ko'pincha salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zan kundalik hayot va faoliyatta vaqtini subyektiv his qilish obyektiv usulda o'lchanadigan vaqtga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, o'quvchi va o'quvchilarda dars vaqti — 45 daqiqaning davomani to'g'ri belgilasa qobiliyati hosil bo'ladi. Chopish sport bilan shug'ullanuvchilarda bu his, ayniqsa, yaxshi o'sgan bo'lar ekan. Ammo maxsus mashq qilib, o'tayotgan vaqtning ayrim hissalarini mumkin qadar aniq belgilay bilish qobiliyatini o'stirish mumkin. I.P. Pavlov ilarda oradan aniq, bir vaqt o'tgach, reaksiya berishdan iborat bo'lgan shartli refleks hosil qilgan.

Odamda ham «vaqtga refleks» hosil bo'lmog'i mumkin. Kunda ma'lum bir vaqtda uyqudan uyg'onish odati bunga misol bo'la oladi.

Vaqt hissi odamda mehnat faolligi jarayonida vujudga keladi. Ana shu tariqa hosil bo'lgan vaqt hissi o'z davlatida mehnat harakatlarini tartibli ravishda idora qilishga ta'sir ko'rsatadi.

VII. HARAKATNI IDROK QILISH

Biz narsalarning harakatsiz, sokin holatiga ham idrok qilib qolmay, balki fazoni joy almashtirib turgan holatini, narsalarning harakatini ham idrok qilamiz. Harakatning haruna xilari singari, narsalarning ana shu mexanik harakatlari ham vaqt davomida voqe bo'ladi. Shu sababli, harakat tez yoki sekin bo'lmog'i mumkin. Harakatning tezlik darajasini obyektiv o'lchash uchun vaqtning bir miqdori, masalan, bir soniya olinib, bu harakatning tezligi jism shu vaqt ichida bosib o'tgan masofa bilan anqlanadi. Jism bir soniya ichida qancha katta masofa bosib o'tsa, harakat shuncha tez hisoblanadi va aksincha.

Binoqarm, harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtni idrok qilish demakdir. Masalan, yurayotgan mashinani ko'rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda uning bizga nisbatan joyini ham va biror nuqtaga nisbatan masofasi o'zgarigan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtni ham idrok qilamiz. Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining obyektiv (haqiqiy) tezligiga hamisha teng baravar bo'la olmaydi. Ayni bir xildagi harakat tezligi, vaziyatga qarab, har xil idrok qilinishi mumkin: g'ohi ildamroq, g'ohi sekinlashgandek ko'rinadi. Tanamizga havosa tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko'ruv organlari vositasi bilan idrok qilmay. Bizga nisbatan muayyan masofada turgan narsalarning harakatini ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Harakatni ko'z bilan ko'rib idrok etish ikki xil usul bilan: birinchidan, harakatda bo'lgan narsaga ko'zni uzmasdan qaraganda uning sur'ati ko'z to'g'ri pardasida hosil bo'ladi, ikkinchidan, ko'zimizni harakatda bo'lgan narsa tomon yuritish, harakatni kuzatib borish bilan voqe bo'ladi. Ko'zinuzni harakatlantiruvchi narsa tomon yuritib idrok qilingan harakanga qaraganda, ko'zimizni uzmasdan (yuritmasdan) idrok qilingan harakat ancha tez harakatdek ko'rinadi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yo'la idrok qilinadi. Ikki usulning birlashgani uchun idrok qilinayotgan harakatning tezligi ancha aniq bilib olinadi.

Harakat idrokini nisbiy va g'ayri nisbiy idrok deb ataladigan ikki xilga bo'lish rasmi bo'lgan. Harakatni nisbiy idrok qilish deyilganda, biz harakatlantiruvchi narsa va shu narsaning harakati bog'langan yoki yonidan o'tgan sokin nuqta ham ayni vaqtda birgalikda idrok qilinishini tushunamiz. G'ayri nisbiy idrok deb harakatda bo'lgan narsani boshqa narsa-

lardan ayrim holida idrok etishni aytiladi. Obyektiv tezligi haravar bo'lsa ham, nisbiy harakat ancha tez, g'ayri nisbiy harakat esa ancha sekin harakatdek idrok qilinadi.

Harakatning tezdek yoki sekindek ko'rinishi shu harakatning obyektiv tezligiga hamda harakatda bo'lgan buyumning ko'zimizdan uzoq-yaqin bo'lishiga bog'liq: u bizdan qancha uzoq bo'lsa, uning harakati ham shuncha sekindek ko'rinadi. Idrok qilinayotgan harakatning tez yoki sekindek ko'rinishi buyumning muayyan vaqt davomida o'tadigan harakatini idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagining katta-kichikligi bilan belgilanadi. Harakatda bo'lgan buyumlarni idrok qilgan paytda qarash burchagi kamalashadi. Qarash burchagi harakatlantiruvchi buyum bosib o'tayotgan fazoni nuqtalaridan bir-birini kesib ko'zga ketuvchi nurlardan hosil bo'ladi. Muayyan vaqt ichida (masalan, bir soniya ichida) hosil bo'lgan qarash burchagi qancha katta bo'lsa, harakat ham shuncha tez harakatdek idrok qilinadi.

Harakatda bo'lgan buyum ko'zimizdan qancha uzoqlashsa, qarash burchagi ham shuncha kichrayadi, binoqarin, harakatning haqiqiy (obyektiv) tezligi o'zgarmasa ham, harakat sekindek ko'zga ko'rinadi. Odam idrok qilmog'i mumkin bo'lgan — eng sekin harakat shunday harakatdiki, bunda harakatni nisbiy va to'g'ri qarab idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagi soniyasiga $1-2^{\circ}$ ga baravar keladi. G'ayri nisbiy harakatni to'g'ri qaraganda ana shu burchakning kattaligi soniyasiga $15-20^{\circ}$ dan kam bo'lmasligi shart. Sekundiga 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat to'g'ri kelganda bevosita idrok qilinmaydi (masalan, soat strekkasining, quyosh, yulduz va hukazolarning harakati), harakatni yondan qarab idrok qilganda qarash burchagi hiyla katta bo'lmog'i kerak. 15° dan kichukroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat haqida narsalarning o'z o'rnini o'zgartirganchiliklariga qarab hukm qilamiz. Masalan, soat strekkastraning, quyosh, yulduz va shu kabilarining harakati haqida ana shu yo'l bilan xulosa chiqaramiz. Harakatda bo'lgan narsaning ovozi-ga qarab, ya'ni harakatni eshitib ham idrok qilamiz. Masalan, yurayotgan poyezdning o'zini ko'tmasak ham, lekin bizdan uzoq, yaqin yurib ketayotganligini poyezd ovozining kuchayishi yoki pasayishidan bilamiz. Lekin bu harakatni bevosita idrok qilish emas, balki bevosita (ovoz orqali) idrok qilishdir. Harakatni bevosita idrok qilishda, asosan, o'tmishdagi tajribamizga va bilimlarimizga tayanamiz.

VIII. IDROKNING KONSTANTLIGI

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilishdan hosil bo'lgan obraz, idrokning fizik sharoiti o'zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi.

Idrokning konstantligi ko'rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligi, ularning shakli va ranglarini idrok qilishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning ko'zimiz to'g'ri pardasidagi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan o'zgarmaydi, o'zgarganda ham bilin-ar-bilinmas o'zgaradi. Masalan, ayni bir qalamni 20 sm va 1 m masofadan turib idrok qilinsa ham, baribir uning uzunligi o'zgarganligi sezilmaydi, holbuki uning ko'z to'g'ri pardasiga tushgan surati o'zgaradi, ya'ni qalamni 20 sm masofadan turib ko'rishga nisbatan 1 m masofadan ko'rilganda, qalamning ko'z to'g'ri pardasiga tushadigan surati 5 marta qisqaradi. Shu qalamning sezilarli darasada kattaroq ko'rinishi uchun uni hilla uzoq masofadan turib ko'rish kerak bo'ladi. To'g'ri burchakli stol bezdan 1 m yoki 10 m uzoqda tursa ham biz unga to'g'ridan yoki yondan qarasak ham, uning kattaligi va shaklining aksi ko'z to'g'ri pardasida har safar o'zgarib turishiga qaramay, baribir hamisha o'z shakli va katta-kichikligini o'zgartirmagandek, boyugicha idrok qilinaveradi. Kosaga to'g'ridan qarasak, shakli dumaloq ekanini ko'ramiz, ammo ana shu kosaga yondan qarasak, qarash burchagi o'zgarganligidan uning ko'z to'g'ri pardasiga tushgan surati tuxumsimon chu'zincheroq shakldə bo'ladi. Biz esa domo uni dumaloq shaklda idrok qilamiz. Bu safar ham narsaning idrok qilinayotgan shakli, uning haqiqiy, obyektiv shakliga muvofiq bo'lib, doimo to'g'ri idrok qilinadi. Ayni shu kabi konstantlik ranglarni sezishda ham ro'y beradi. Yorug'lik darajasi turli xil bo'lganda ham narsalarning rangi, narsalar qaytargan yorug'lik nurlarining fizik tarkibi o'zgarishiga qaramay, biz doimo bir tusda idrok qilavetimiz. Masalan, oq qog'oz elektr chirog'ining sarg'ish nurida ham, yoki u yashil barglar soyasida yotsa ham baribir u bizga oppoq bo'lib ko'rinaveradi. Holbuki, bu ikki vaziyatda ham qog'oz yuzidan qaytariladigan nurlarning fizik tarkibi o'zgaradi. Yuzuv qog'ozni qosh qoraygan paytda ham oppoq, qora hosna harf bilan yozilgan xat esa quyosh yorug'ida ham qop-qora bo'lib ko'rinaveradi, holbuki qosh qoraygan paytda qog'oz yuzidan qaytarilgan nurlarning kuch-i, quyosh yorug'ida bosma xatdan qaytarilgan nurlarga qaraganda zaifroqdir. Ma'lumki, bir parcha ko'mirdan tushki vaqtda qaytariladigan nurlar miqdori tong yorishish paytida bundan qaytariladigan nurlar miqdoriga qaraganda bir necha marta ko'pdir. Holbuki, ko'mir tush vaqtida ham qop-qora, bo'r esa tong otarda ham, g'ira-shira paytda ham, hatto tunda ham, baribir oppoq bo'lib ko'rinadi.

Konstantlik hodisasi shuni ko'rsatadiki, biz narsalarni ko'rib turgan paytimizda, ularning ko'z to'g'ri pardasiga tushgan suratga aynan muvofiq holda ko'rmay, balki shu narsalar haqiqatda qanday mavjud bo'lsa, shu holda ko'ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliyatida vujudga kelib, mustahkamlanadi. I.P. Pavlov ko'z bilan ko'rib idrok etishi konstantligi uchun fiziologik asos bo'lib xizmat qiladigan muvaqqar

bog'lanishlarga oid reflektor faoliyatning tashkil topish xususiyatlarini ochib berdi, «bironta narsaning haqiqiy katta-kichikligi to'g'risida tasavvur hosil qilmog' uchun, — deb yozadi Pavlov, — shu narsaning ko'z to'r pardasiga tushgan surati ma'lum katta-kichiklikka ega bo'lmog'i va ko'z soqqasining sirti va ichki muskullarining ma'lum ravishda hirlashib ishtamog'i talab qilinadi. Ko'z to'r pardasi va ana shu muskullardan keluvchi qo'zg'atishlarning muayyan kombinatsiyasi, muayyan kattalikda bo'lgan narsani teri sezgisi orqali idrok etishdan hosil bo'lgan qo'zg'atishlar bilan bir necha marta ayni vaqtda to'g'ri kelaverib, narsaning haqiqiy kattaligidan hosil bo'lgan shartib qo'zg'atuvchi bo'lib qoladi» (Исследования, III tom, 1-kitob, 121-bet).

I.P. Pavlov aytib o'tgan ko'z muskullari harakati bilan narsaning ko'z to'r pardasiga tushgan surati o'rtasida ana shu tariqa hosil bo'lgan bog'lanishlar doimo turmushda mustahkamlanib turadi, shuning uchun ham bu bog'lanishlar idrok konstantligini nerv-fiziologik tomondan belgilab beradi.

Konstantlik hisdisasi voqealikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahmlab, kunda amaliy ish ko'rishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimizda konstantlik bo'lmaganida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burганиmizda, yonug'lik o'zgarib turganida, narsalar o'z joylaridan ardashkine siljiganida aam xuddi shu narsalarni har gal butunlay hoshqa-boshqa, yangi noranish narsalardək idrok qilardik, biz hatto o'z narsalarimizni ham ulardan hachə yarim metr uzoqlashgan taqdinda, tanij olmasdik.

IX. ILLUZIYALAR

Ba'zi hollarda narsalar noto'g'ri, yanglish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa noto'g'ri idrok qilishni illuziya deb ataladi. Masalan, agar biz 18-asrda ko'rsatilganidek, ko'rsatkich va o'rta barmog'imizni chalishdirib, no'xat yoki bironta dumaloq narsani chalishdirilgan ikkala barmog'imizning ucha bilan bosib turib, ayni bir vaqtda aylantiraversak (biz no'xatni aytamiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki no'xat bordek his qilamiz. Ana shu holda bir narsaning ikki bo'lib sezilishini Aristotel (Arastu) illuziyasi deyiladi. Og'irligi aynan teng, ammo kattaligi har xil bo'lgan ikki hayvanini ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi yengilroq, ikkinchisi og'irroqdek tuyuladi. Metallardan ishlangan 1 kg tarozi toshi, 1 kg paxtadan og'irroqdek his qilinadi. Bu hol geometrik illuziyalar deb nom berilgan illuziyalarda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikki chiziqlarning chetlarga ikki xil burchaklar chizilsa, illuziya paydo bo'ladi, ya'ni burchaklar tashqiriga qaratilgan

chiziqqa nisbatan burchaklari ichkar tomonga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi.

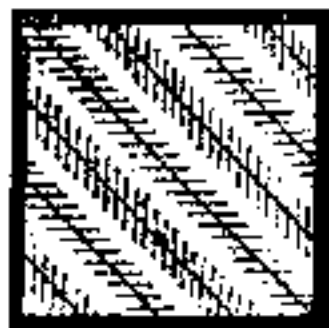
Bir nechta parallel chiziqlar ustidan qiya chiziqlar chizilsa, bu chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga qarab ketgan chiziqlardек tuyuladi (29-rasm).

Ikki ta teng burchakdan bittasi chiziqlar bilan to'latilsa, ikkinchisiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi. Ikki ta baravar doira shaklini chizib, butardan birini shu doiradan kattaroq, ikkinchisini esa o'zidan kichikroq, doiralari ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi.

Illuziyaning yuqorida keltirilgan namunalari hamma aqli raso odamlarda albatta bo'ladigan illuziyalardandir. Bunday illuziyaning muayyan qonuniyatlari bor. Masalan, yuqorida bayon qilingan Aristotel illuziyasining paydo bo'lish sababi shuki, bunda bitta narsa barmuq uchlarimizning terisi yuzidagi shunday ikki nuqtaga tegadi, odatdagi tabiiy sharoitda esa bitta narsa ana shu ikki nuqtaga hech qachon birdamiga tegib turmaydi. Og'irligi baravar bo'lib, kattaligi har xil bo'lgan buyumlardan kichikroq'i kattaroq'iga qaraganda og'ir ko'rinishining sababi shundaki, odam hajmi kattaroq buyumning hajmi kichikroq buyumdan og'ir ekanini o'z tajribasida doimo shub keltgan, berobarin, hajmi har xil buyumlarni ko'z bilan idrok qilganda beixtiyor shu tajribasiga tayanadi-da, kattaroq buyumni ushlaganida ko'proq zo'r beradi, kichikroq buyumni qo'lga olganida uncha zo'r bermaydi, natijada og'irligi baravar bo'lgani bilan zo'r berish yoki muskullarning qarshilik ko'rsatishi uchun sarf qilingan kuch darajasi har xil bo'lganligidan kichikroq buyum og'irroqdek his qilinadi.

28-rasm.

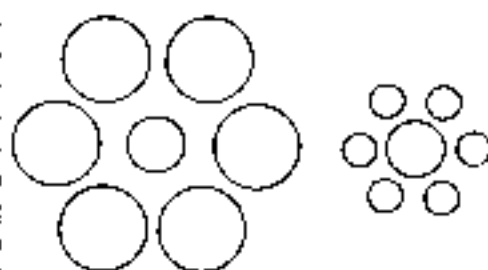

29-rasm.

Idrok qilib rurgan shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan tug'iladigan tasodifiy illuziyalar ham bo'ladi. Masalan, cho'lda suvsagan kishi uzoqda yonqirab turgan sho'rxok yerni ko'lib o'ylashi (lekin bu illuziyani sahrodagi sarohdan farq qila bilish kerak) yoki o'mmondagi to'nka odamning ko'ziga baronta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi va hokazo shu kabi illuziyalar jumlasidandir.

Gap nutq sohasida ham illuziyalar ko'p uchray boshishi hamimga ma'lum. Bu xil illuziyalar shundan iboratki, birovning nutqidagi ayni so'zlar boshqa tovush tarkibidagi yoki boshqa bir ma'noda aytilgan so'zdek

eshiriladi. Bunday hollarda odamlar odatda «yaxshi eshitmay qoldim», «boshqacha tushunibman» deb gapiradilar. Eshitish organining sogʻ boʻlishiga qaramay, birovning nutqini notoʻgʻri eshitish sababi shbatdoshlardan birining gap borayotgan narsa haqida yetarli maʼlumoti boʻlmashligida yoki eʼtibori boshqa narsaga chalgʻib ketib, gapni chaʼl eshitganligidadir. Illuziya: gollutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illuziya shu

30-raym.

onda sezgi organlarimizga taʼsir qilib turgan bir narsani yangilish, notoʻgʻri idrok qilish boʻlsa, gollutsinatsiya yoʻq narsalarni, tashqi taʼsirsiz «idrok qilinishidir»: oʻrna tagida yoʻq narsaning koʻzga bordek koʻrinishi, yoʻq ovuzlarning quloqqa eshitilishi, yoʻq narsalarning ishi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabiilar gollutsinatsiya mahsulidir. Gollutsinatsiya shaxsning goʻyo biror narsani koʻrgandek, eshatgandek, ushlagandek, is bilgandek va boshqa shu kabi tasavvurdir, xulos. Gollutsinatsiya koʻpincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi bironta zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan taʼsirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida roʻy beradi.

X. IDROKNING SIFATLARI

Idrokka xos sifatlar ajratiladi. Idrokning tezligi, toʻlaligi, ravshantigi va aniqligi yoki toʻgʻriligi uning sifatlaridandir. Idrokning tezligi idrok qilinayotgan narsaning sezgi organlarimizga taʼsir qila boshlagan paytdan, to bu narsa obrazini anglab olgusimizgacha oʻtgan vaqt bilan oʻlchanadi. Buni anglash odatda: «Bu falon narsa ekan» yoki «Men falon narsani koʻrayapman, eshityapman va hokazo» deb tasdiqlash (gapirish) da ifodalalgadi. Obrazning aniqlab olinishi yana organizm idrok qilinayotgan narsani tanish (oriyentirovka) yuzasidan qilgan harakat reaksiyasida ham namoyan boʻlishi mumkin. Idrokning tezligi idrok asosida yotgan sezgilarning tezligiga baravar, yoxud huyta sekinroq hara boʻlmogʻi mumkin. Idrokning u yoki bu darajada sekin oʻtishi maʼlum darajada appersepsiya bilan ham belgilanadi. Idrokning tezligi soniyaning oʻn, yuz va mingdan bir qismi, baʼzan esa soniyalar bilan oʻlchanadi.

Mazmun jihatdan idrok toʻla yoki toʻla boʻlmashligi mumkin. Idrokning toʻlaligi narsaning ayni idrokda aks etgan belgilarining miqdori va xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Idrok qanchalik toʻla va sarmazmun

bo'lsa, u shuncha aniq bo'ladi. Mazmunan to'liq bo'lmagan idrok obrazlari ayni vaqtda tussiz va siyqa bo'ladi. Idrokning aniqligi idrok obrazlari idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq bo'lishida bilinadi. Idrokda faqat idrok qilinayotgan narsaning ayni vaqtda mavjud bo'lgan belgilari aks ettirilsa, u aniq idrok bo'ladi. Idrokning mazmunida idrok qilinayotgan narsada yo'q bo'lgan belgilar nam bo'lsa, u noaniq idrok bo'ladi. Bunday belgilar biron sabab bilan avval idrok qilingan narsalardan olib qo'shiladi yoki xayolda yaratiladi. Yuqorida aytilganidek, har xil illuziyalar ana shunday noaniq idroklar jumlasidandir.

Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan o'qish-o'qitishda idrokning ahamiyati kattadir. Shuning uchun hamisha idrokning sifatiga alohida e'tihor berish lozim bo'ladi. Psixik hayotimizning hufun boyligi sergi va idroklarimiz orqali hosil bo'lgan mazmundan voqe bo'ladi. Idrok olamni bilish faoliyatimizning boshlang'ich, asosiy momentidir. Idrok qilish yo'li bilan hosil bo'lgan ma'lumatlar xotiramizda saqlanib qoladi va so'ngra ongimizning oliy jarayonlari — tafakkur, xayol, iroda faoliyati uchun asos bo'ladi. Tasavvurlarimizning qanchalik to'la va ravshan bo'lishi idrokning sifati bilan belgilanadi. Idrok xilma-xil hissiyot va xususan estetik hislar manbai bo'lib xizmat etadi. Shu tavg'u hissiyotlarning xususiyatlari tegishli idroklarning u yoki bu sifatlariiga hiyla darajada bog'liq bo'ladi. Idrok sifat arrol-tevarakdagi sharoitni to'g'ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari — o'yin, mehnat, sport, mashqi va musobaqalar uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir. O'qituvchi bergan har bir o'quv materialini o'zlashtirish uchun o'quvchi avvalo uni idrok qilmog'i-ko'rmog'i, eshitmog'i va hokazo kerak. O'quvchi idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. O'quvchi o'quv materialini qanchalik tez, to'la, ravshan va aniq idrok qilsa, u bu materialni shunchalik yengil va to'g'ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, to'la va mustahkam bilib oladi.

Shuning uchun o'qish o'qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, o'quv materialini eng yaxshi esda idrok qilishni ta'min etish lozim, o'qish-o'qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar materialni tez, to'la, ravshan va aniq idrok qila oladigan bo'lsin. Buning uchun o'quvchilar idrokning sifati qanday sabablarga bog'liq ekanini bilishi kerak.

Idrokning sifati — uning tezligi, to'laligi, ravshan va aniqligi — tashqi shartlar, organik va psixik shartlar bilan belgilanadi. Biz idrok qilyotgan narsa va hodisalarning xossalari idrokning sifatini belgilovchi tashqi yoki obyektiv shartlardir. Aniq va chiroyli qilib ishlangan rasm, kitob harflarining aniqligi, ravshan va to'g'ri talaffuz qilingan nutq tez, oson, to'la va aniqroq idrok qilinadi. Idrok qilinayotgan paytdagi sharoit ham idrok

sifatini ta'minlovchi ob'ektiv shartlar jumlasidandir. Masalan, ko'rish idroki uchun joyning yaxshi yoritilgan bo'lishi, eshitish idroki uchun — jim-jitlik aloqida ahariyaga ega. Ko'rish yoki eshitish lozim bo'lgan narsalarga nisbatan masofa ham shunday shartlardandir.

Nerv sistemasi va sezgi organlarining holati idrok sifatini belgilovchi organik shartdir. Urumdan idrokning yaxshi sifati nerv sistemasi va sezgi organlarining sog'lom, totik bo'lishiga bog'liqdir. Nerv sistemasi kasal, charchagan yoki biror zahar ta'sirida buzilgan bo'lsa, idrokning sifati pasayadi; idrok qilish sekinlashadi, idrok obrazlari xiralashadi, ha'zan esa juda ravshanlik bo'lsa ham aslida noaniq, noto'g'ri bo'ladi. Sezgi organlarida biror nuqson bo'lsa, idrokning sifati ham o'zgaradi. Masalan, eshitish va ko'rish organi zaif bo'lganda eshitish va ko'rish idrok: to'la va aniq bo'lmaydi. O'qish-o'qitish ishida ko'rish va eshitish organlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining sezgi organlari (tibbiyot tekshirishiga qarab) qanday holatda ekanini bilishi kerak. Ko'ra yaxshi ko'rmaydigan yoki qulog'i yaxshi eshitmaydigan o'quvchilarni oldingi partalarga o'tkazish zarurdir. Shunday holatlar uchraydiki, ayrim o'quvchilar dars materialini puxta esga olib qola olmaslik yoki, uni o'qib o'lmaslikdan emas, balki yaxshi eshita olmasliklari yoki ko'ra olmasliklari natijasida o'zlashtira olmaydilar.

Mayjud tasavvurlar, tajriba va bilimlar, tafakkurning taraqqiyot darajasi, diqqatning ta'olli, kishining hislari, qiziqish-havaslari va manfaatlari idrokning sifati belgilovchi *sub'ektiv* yoki *psixik* shartlardandir.

Biror sohada tajriba, bilim kam bo'lsa, shu sohaga doir yangi narsani idrok qilishi sekinlashadi, idrok chala, xira va noaniq bo'ladi. Odamning qaysi bir sohada tajriba va bilimi qanchalik ko'p bo'lsa, u shu sohadagi narsalarni shunchalik tez idrok qiladi, idroki esa, mazmunan to'la, ravshan va aniq bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, idrokning sifati uchun hissiyotlar, diqqat va tafakkurning ahamiyati katta. Idrokning aniqligi, ravonligi, fahmlanganligi diqqat va tafakkurning taraqqiyot darajasiga bog'liq. Illuziyalar tafakkur orqali tekshiriladi, aniqlanadi va shu tariqa idrokning aniqligiga erishiladi. Shuning uchun pedagog yangi materialni bayon qilishda avvalo o'quvchilarda mayjud tasavvur va bilimlarini asosga olishi kerak. Didaktikaning «ma'lumdan noma'lumga» degan asosiy qoidasidan, avvalo, o'quvchilarning o'quv materialini tez, to'la, aniq idrok qilishni ta'minlash maqsadida foydalanish lozim. O'quvchilar idrokning to'la, ravshan va aniq bo'lishi uchun o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning diqqatini to'la jalb qilish va tarbiyalashga, shuningdek, ularda kishiga nisbatan jodiy hissiyot va qiziqishlar yaratish uchun harakat qilishi lozim.

XI. IDROKNING O'SISHI

Bolalarda idrokning o'sishi haqida gapirar ekanamiz, idrokning ravshanligi, rasoligi, ongilligi, sennazmunlilik hamda kuzata bilish qobiliyatining o'sib borishini nazarda tutamiz. Idrokning o'sishi sezgi organlari va analizatorlarning mukammal o'sishi bilan belgilanadi. Shu bilan birga yuqorida («Sezgilarning o'sishi» bobida 42-bet) aytib o'tilganidek, sezgi organlarining o'sishi ham idrokning o'sishi bilan juda mahkam bog'langandir. Idrok bolaga beriladigan tarbiya ta'siri, tajriba o'ttirish, bilm olish tufayli, tafakkur, xayol, diqqat, hissiyot, erodanng bir-birga ta'sir qilib birgalikda o'sishi yoki umuman shaxsning kamol topib borishi jarayonida o'sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar idrokining o'sishi

Chaqq'oy uch-to'rt oylik davrida idrok qila oladigan narsalar doirasi hali juda tor bo'ladi. Bola bu chog'larda eng avval ko'z oldidagi rang-barang, ovoz chiqaradigan va harakatlanadigan narsalarni o'zmi-ko'pmi ravshan idrok qila boshlaydi. Bola onasini uning ovozi bilan e'tib b'la boshlaydi. Bola buyumlarni qo'lga olib, ular bilan turli harakat qila boshlagach, uning idroki mazmun jihatdan kengayib boradi. Chunki, bu vaqtda uning ko'rish va eshitish sezgilariga teri sezgisi, maza-ta'm bilish, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni, og'ir-yengilni bilish sezgilari qo'shiladi. Yarin yashar bola atrofdagi narsalarni, uy ichidagilarni taniyib b'la bo'lib qoladi. Bu shuni ko'rsatadiki, demak, bola uchi oylik bo'lganda tevarakatrofdagi narsalarni bir-biridan ajratib idrok qila boshlaydi.

Bola u yocdan-bu yocqa avval emaklab, so'ngra mustaqil yara boshlagach, idrok qilinadigan narsalarning doirasi h'yla kengayib, idroki to'konnillashib boradi. Shu bilan bir vaqtda bolaning qo'l harakatlari taraqqiylay qiladi, teri sezgisi takomillashadi. Narsalarni faqat ko'z bilan ko'rishning o'zi endi bolani qanoatlantirmaydi: bola har qanday narsalarning oldiga borib ularni ushlab ko'radi, qo'lga oladi, og'ziga eltab, itaradi, ing'itadi va hokazo.

Bola narsalarning o'zi bilan faol ish-harakat qilar ekan, bunda u narsalarning turli-tuntan xossalari: — ularning shaklini, katta-sichikligini, qattiq-yumshoqligini, og'ir-yengilligini yaxshiroq bilib oladi. Yurish va yugurish bilan h'la masofani ham eriqalay boshlaydi. Ammo bu yoshdagi bolalar narsalarning qanchalik yiroq-yaqin turishini aniqlay olmaydilar. Ko'pincha bolalar o'zlaridan yiroq turgan bir narsani olmoqchi bo'lib qo'llarni eza-

radilar, yoki uzoqdagi narsani, masalan, osmondagi oyni olib berishni kattalardan so'raydilar.

Bola avvallari narsalar bilan bevosita amal qilib, shu narsalarning xossalarni bilib oladi. kevinchalik shu xossalarni muskul-harakat sezgilari, maza bilish va teti sezgisi organlarining bevosita ishtirokisiz, faqat ko'rish bilan ruiyidigan bo'lib o'sadi. Masalan, 2-3 yoshar bola olmani ko'rganida uning hamma xossalarni: rangi, mazasi, shakli, kattaligi va boladan qanday masofada turganligini ko'zi bilan tanib bila oladi.

Bola musiqaga oid ritmi va sodd qaylami, masalan, allani qira yoshidan idrok qila boshlaydi. Bola cholg'u ovozi yoki ashulani eshitar ekan, bunga e'tibor berib jim qoladi, tanchiydi. Ikki-uch yashar bola o'zi hami sodd qaylarni ayt qiladigan bo'lib qoladi. Bolaning hammasi shu kabi idroklarning yosh bolalarda payda bo'lish, o'sib berishini isbot qiladi.

Bola ikki yoshga qadam qo'yganda narsalarni suratdagi tasviringa qarab ajrata boshlaydi. Bolaning suratda tasvir qilingan narsalarni, umuman, suratlarni tanish qobiliyatining o'sishiga uning haqiqiy narsalarning o'zini ko'rishdan hosil bo'lgan tajribasi va kattalarning rahbarligi asosida tez-tez rasmi va suratlar ko'rib turishi yordam beradi.

Shunday qilib, bolaning idroki yasli yoshidan oq (bir-uch yoshda) mazmunan ancha xilma-xil bo'ladi. Lekin shu bilan bir vaqtda, uning idroki hali aslo to'la takomil tupragan bo'ladi. Masalan, shu yoshdagi bolalar vaqtni yaxshi ajrata idrok qila olmaydilar. Ular, odatda, hirona ish-harakat yoki voqeaning necha vaqi davom etayotganini, bu vaqtning sekini yoki tez o'tayotganligini, hirona voqea yoki ish-harakatning «ilgari» yoki «keyin» yuz berganini ajrata bilmaydilar. Bu yoshdagi bola idrok ohmatlari ko'pincha tarqoq holda bo'lib, bir-biri bilan to'g'ri bog'lanmaydi, bu obrazlarning ma'nosiga bola tushunib yeta olmaydi, shu sababli, bu yoshda bolaning idroki yetarli darajada ongli bo'la ulmaydi. Bola idrok qilar ekan, ko'pincha, narsalarning muhim alomatlariga e'tibor bermay, balki yaqqol ayrilib turadigan tamonlariga: rang, ovozi, harakati va shakliga e'tibor beradi. Shu bilan birga yosh bolalar ko'rib turgan narsalarning arzumaydigan mayda-chuyda tomonlarini, masalan, shakfning tabaqasida salgina darz koigan joyini, suratdagi bolaning kiyimida bir tugmasi qadab qo'yilganini va hokazolarni ham payqaydilar, katta yoshli kishilar buni payqamasliklari ham mumkin.

Yasli yoshdagi bolalarning idroki ko'proq, ixtiyorsiz bo'ladigan idrokdir. Bolalarning diqqatini beudiyor o'ziga tortadigan narsalarni, bolalarning bevosna ehtiyojlarini ta'sir asosida bo'layotgan ish-harakatlarga bog'lan bo'lgan narsalarni idrok qildilar, xolos. Ammo katta yoshli kishilar bolani «mana, buni qara», «alomon narsaga quloq sol» degan ko'rsatmalari bilan muayyan bir narsani idrok qilishga majbur etadilar. Lekin bu holda ham bolaning

idrok turg'un bo'lmagan, diqqati juda tez chalg'ib ketadi, xususan idrok qilinnog'i kerak bo'lgan narsa o'zining ko'rinishi, harakati, ovozi va shu kabi xususiyatlari bilan bolani qiziqitmasa, idroki beqaror bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z idroklarini hali idora qila olmaydilar. Bolalar idrokining ravonlik, barqarorlik, muqammallik va onglik darajasi, ularning o'yin faoliyatida hamda tafakkur va nutqlari o'sib borgan sari osha boradi.

Maktabgacha tarbiya va yash yoshidagi kattaroq bolalarning hayotida o'yin katta o'rin oladi va yosh bolalarning tabiatiga xos bo'lgan harakatcharlikdan, faoliyatga intilishdan tug'iladi, o'yin faoliyati bolada tug'iladigan har xil ehtiyojlar: bilish ehtiyoji, ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta'siri ostida kuchayib boradi. Bola o'ynar ekan, atrofidagi muhit bilan turli-tuman, bevosita va faol aloqa bog'laydi, o'z o'yimda atrofdagi voqealikni aks etturadi va shu voqealikka qarab ish-harakat qiladi.

Bolalar o'z o'yinlarida katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qiladilar. Katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qilmoq uchun esa bolalar kattalarning ish-harakatlariga, bu ish-harakatga aloqasi bo'lgan sharoit va buyumlarga e'tibor berib, nazm solishlari kerak bo'ladi. Shunday qilib, o'yin jarayonida bola idrok qiladigan narsalarning doirasi va idrokning mazmuni kengayib, boyib boradi. Bola bir yoshga to'lib ikki yoshga qadam qo'ygan paytida uning idrokida nutq katta rol o'ynay boshlaydi. Bola boshqalarning gap so'zini tinglaydi va bu bilan uni bevosita o'rab olgan muhitdan tashqaridagi narsalarni bilib oladi. Nutq bolaning idrok qilayotgan narsalarni yaxshi anglab olishini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Bola narsalarning nomini bilib oladi va o'zi idrok qilgan narsalarning nomini aytadi. Birona narsaning nomini aytar ekan, bola bu narsani muayyan narsalar jinsiga kiritadi. [Idrokda onglik darajasi o'sganlari shu yoshdagi bolalarning doimo: «Bu nima?», «Buning oti nima?», «Nega shunday?» va shu kabi juda ko'p savol bilan kattalarga murojaat qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalarning rahbarligi ostida uy-ro'zg'or mehnatida ishtirok etish va o'yin faoliyati tufayli ixtiyoriy idrok qobiliyati ham o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy idrok bolalarda tafakkur, imda va ixtiyoriy diqqatning o'sishi bilan birga tarkib topadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada kuzata bilish qobiliyati ham ko'rina boshlaydi. Kuzata bilish qobiliyatining o'sishiga tabiat barchaklarida olib boriladigan ishlar, sayr va ekskursiyaga borib turishlar yordam beradi. Bolalar narsalarni kattalarning rahbarligida kattalar belgilab bergan maqsadga muvofiq e'tibor berib kuzatadilar. Kuzata bilish maktabgacha tarbiya yoshida, asosan, tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida fazoni idrok qilish qobiliyati ancha taraqqiy qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yin vaqtida, maishiy hayotda turli-tuman narsalar bilan turli ish-harakatlar bajaradi. Bola ko'p yuguradi, ma'lum masofagacha yugurib yuradi. U rasmi soladi, loydan biron narsa qiladi, tuzish-ko'rish bilan shug'ullanadi. Bu ishlarining hammasi bolaning fazo idroklarining o'sishiga yordam beradi. Bola ikki o'lchamli va uch o'lchamli (tekis va hajmli) narsalarni ajrata biladi. U ancha uzoq masofada turgan narsalarning shaklini, katta-kichikligini, qaysisi uzoq, qaysisi yaqinroq turganini mo'ljil bilan ayt oladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida vaziyatni idrok qilish qobiliyati ham takomillashadi. She yoshdagi bola «endi», «keyin», «ilgari», «avval» hamda «kech kelish», «vaqtida kelish», «uzoq poyizsh», «tez bo'lish» kabi so'zlarning ma'nosiga tushunadigan bo'ladi. Demak, bu yoshdagi bolalar vaqt haqida tasavvur va ba'zi tushunchalarga ega bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyati alarda vaqt hissining o'sishiga anchagina yordam beradi. O'yin vaqtida doimo o'z harakatlari va o'yinga qatnashgan sheriklarining harakatlariга e'tibor berishga, harakatlarning sur'atini, jadalligini hisobga olishga, o'yin (harakat) natijasini kimga to'g'ri keladi. Shuningdek, bolalarning kuchiga qarashga mehnat qilganda ham harakatdagi fidanlik, chaqqonlik yoki sustkashlikka e'tibor berishi zarur bo'lib qoladi. Ko'pincha kattalar ham bolaning biron yumushni jadallik, chaqqonlik bilan bajarishni talab qiladilar. Bolalar katta yoshdagi kishilarning «tez bo'!» degan buyruqlarini bajarish uchun harakatlari tezlashga irishadilar. Bolalarning o'zlari ham biron narsani «tezroq» bajarish uchun «jadal» harakat qiladilar.

Bolalar bog'chasida va oilada belgilangan qat'iy rejim bolalarda vaqt hissi o'stirishga yordam beradi. Bolalar har kuni belgilangan bir mabalgada uxlashni, ovqat yeyishni, bir ish yoki o'yin va hokazolar bilan mashg'ul bo'lishlari lozim bo'ladi. Olti-yetti yashar bolalar vaqtini soatga qarab bila boshlaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ancha murakkab musiqa asarlarini cholg'u va ashulani tinglash va rustuna bilish qobiliyati o'sadi. Bolalar bog'chada musiqa ashobida chalingan ma'lum bir kuyga moslash yuradilar, chopadilar, raqs tushadilar. Musiqa ohanglarini ajrata bilish qobiliyati ham bu yoshda ancha ilg'ayadi, shu sababli, bolalar musiqa va ashulani o'rganadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda surat va rasmlarni ko'rib tushunish qobiliyati o'sa boshlaydi. Uch-to'rt yashar bolalar rasmda tasvirlangan narsalarni birma-bir ko'rsatadilar, ammo shu narsalarni rasmda tasvirlangan ish-harakatlarni va uni natijalarini hamma vaqt to'g'ri idrok qilavermeydilar. Olti-yetti yashar bolalar mazmunni ular uchun tushunarli bo'lgan surat va rasmlarni ko'nganlarida uni hikoya qilib bera va muhoka-

ma qila oladilar. suratda tasvirlangan harakat va voqealarni ham ko'rib tushuna va ajrata biladilar.

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning hamma turlari, asosan, ta'lim va tarbiya rufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatidan ko'p daraja takomillashadi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata bilish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur sharoitlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish-havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Kuzatish obyektlarini tanlashda o'quvchilarning o'zlarini tashabbus ko'rsata boshlaydilar. O'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora qila oladilar. Ammo hamma boshqa ixtiyorsiz jarayonlar singari, ixtiyorsiz idrok ham maktab yoshidagi bolalarda hali ko'p uchraydi. Shuning uchun ham o'quvchalarga beriladigan material, ular tomonidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok qilishni muvaffaqiyatli berilimg'i kerak.

Izoz tasavvurlari ham maktab yoshida ancha takomillashgan bo'ladi. Jamladan, o'quvchilarda ko'z bilan shamalash qobiliyati ancha taraqqiy qilgan bo'ladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari endi bu chog'da katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan, to'g'ri chiziqni ko'z bilan shamalab ikki rang bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichiklik darajasiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazuda turgan o'rni bu-lardan qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini taxminan to'g'ri belgilay oladilar. IV-V sinf o'quvchilari idrok qilayotgan masofani ko'z bilan shamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblab oladigan bo'ladi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning ko'z bilan shamalash hamda narsalarning shakli va katta-kichikligini ajrata bilish qobiliyatining yana yaxshiroq o'sishiga jismoniy tarbiya, chizmachilik, rasm, geometriya, fizika darslari bilan shug'ullanish, shuningdek, geografiya kartalari va o'lchov asboblardan foydalanish katta yordam beradi. Katta masofalarni ko'z bilan shamalash qobiliyatining o'sishiga ekskursiyalar, sayrga chiqishlar, kattalar bilan birgalikda dala va boshqa yerlarda mehnat jarayonida ishtirok etish yordam beradi.

Maktab yoshida vaqtni idrok qilish ham takomillashadi. O'quvchilar vaqtning, hozirgi paytning «tez» yoki «sekin» o'tayotganini aniq sezadilar. V-VI sinf o'quvchilari, katta yoshdagi odamlar singari, ikki daqiqa, o'n daqiqa, bir soat, uch soat va shu kabi vaqtlarning o'tishini taxminan aytib oladilar.

O'quvchilarda vaqtni yana aniqroq idrok qilish qobiliyati, asosan, maktabda o'qish mashg'ulotlari to'g'ri uyushtirilishiga, mashg'ulotlarni muayyan vaqtga qarab taqsimlanishi va vazifalarni ma'lum bir o'quv soati (45 daqiqa) ichida tamom qilish talabiga bog'liq holda o'sib boradi. O'quvchilarning o'zlari ham mustaqil suratda bajarishlari lozim bo'lgan turli darslarni tayyorlash uchun vaziyatni har bir fanga taqsimlab chiqishga majbur bo'ladilar. Darsga kech qulmasdan maktabga borib yetish to'g'risida g'amxo'rlik o'quvchilardan vaqtning o'tishiga e'tibor berishni talab etadi. O'quvchilar ma'lum bir ishni bajarish uchun lozim bo'lgan ozmi-ko'pmi muddatni fikrda hisoblab chiqishga majbur bo'ladilar. Vaqt o'tishlarini o'rganish, doimo shundan foydalanish ham vaqtni aniq va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini o'stiradi.

Katta yoshdagi odamlar singari, maktab bolalari ham suratda tasvirlangan voqea va harakatni to'g'ri ko'ra va tushuna oladilar. To'qqiz-o'n bir yashar bolalar narsalarning fazoda turgan o'rnini va ularning bir-biriga nisbatlarini o'z rasmlarida to'g'ri tasvirlay oladigan bo'ladilar.

Maktab bolalari murakkab musiqa asarlarini zavq bilan tinglaydilar, ular ton va yarim ton kabi ohanglarni ayta oladilar, maktab xorida shifirok eradiyor va har xil duto'g'u asboblarda chalishni o'rganadilar.

Yoshlar — o'g'il va qiz bolalar — murakkab musiqa asarlarini eshitish, badiiy rasmlar ko'rish bilan shu asarlarning g'ayaviy ma'nosiga ham tushunadigan bo'ladilar. Idrok qobiliyati bolalar ulg'ayib, ancha voyaga yetib qolgan davrlarda yanada o'sib boradi. O'qish va mehnat jarayonida o'smar va yoshlarda muayyan idrok obyektlari ustida o'z diqqatlarini ancha uzoq vaqtgacha to'plab turish, murakkab kompleksli obyektlardan nazariy va amaliy maqsadlarga qarab muhim va zarurlarini ajratib bilish qobiliyati hosil bo'ladi va mustabkamlanib boradi. Yuqori sinf o'quvchilari endi shu yoshda tabiat va jamiyat hayotiga doir hodisalar ustida ilmiy yo'sindagi kuzatishlar olib bora oladilar.

VI bob. XOTIRA

I. XOTIRA TO'G'RSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar o'z qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuyg'u, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim o'z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, o'quvchilar maktabda o'qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik ta'rifimiz ko'rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga o'ldiruvchi hodisadir.

Ta'rifotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi mavzaqat nerv bog'lanishlaridir, bu mavzaqat bog'lanishlarning hosil bo'lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tiklanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng avval bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uyalar, ko'chalar, daraxtlar, hayvonlar va hokazolar)ning obrazlar esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. Ko'ngan badiiy surat va rasmlar, eshitgan musiqa kuyolari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgam idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavvur deb ataladi. Bu xotiram zeda saqlanib qolgan idrok obrazlari bo'lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-so'z materialini tashkil qiladi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, o'qilgan matnlar, so'zlar, gaplar boshliqlarining nutqi esda olib qoliradi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, o'zi va boshliqlarining fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. So'zlarning ma'no jihatdan mantiqiy sur'atda bir-biriga bog'lanish esda qolishi va esga tushishi mazmunan so'z loqik xotirasi bo'lib, obrazli xotiraga nisbatan ancha murakkab aqliy faoliyattir. Biz ko'ngildan kechingni tuyg'ular, har xil muskul va ish-harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Shu sababli esda qoladigan materialning xilma-xil mazmuniga qarab, xotirani, odatda, obrazli, soʻz logik, emuksional (tuygʻu-hissiyot) va harakat xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga boʻlinishi nisbiydir. Haqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan, bironta narsaning esimizda qolgan va keyin esimizga tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuygʻu-hissiyot bironta bir tasavvurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga bogʻliq holda tugʻiladi.

Shunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat boʻlgan xaliy faoliyat xotira deyiladi.

Xotiraning ayrim jarayonlarini — esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish jarayonlarini koʻrib chiqaylik.

II. ESDA OLIB QOLISH

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha bir narsa yoki hodisani idrok qilishimiz, birin narsa haqida oʻylashimiz singari hamisha birin narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng avval miya poʻstida idrok qilinayotgan narsalarning — buyum, surat, soʻz, fikr va hokazolarning «izlar» husul boʻlishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba oʻrtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari oʻrtasida bogʻlanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda qolishning nerv-fiziologik asosi bosh miya poʻstida yangi muvaqqat nerv bogʻlanishlari hosil boʻlishidan iboratdir.

Esda olib qolishning tezligi, toʻlaligi, aniqligi va mustahkamligi har xil boʻlishi mumkin. Esda qoldirishning bu sifatлари esga tushirishning tezligi, toʻlaligi va aniqligiga, shuningdek, nechtugʻil tez yoki sekin unutilishiga qarab aniqlanadi. Tez, toʻla va aniq esga tushirish va tezda unutilib qoʻymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Jumladan, unutilshning tezligiga qarab, esda qoldirishning mustahkam boʻlish-boʻlinmasligi aniqlanadi: puxta esda qolgan material sekin unutiladi yoki sira unutilmaydi. Shu sababli esda olib qolishning har xil sifati nimaga bogʻliq degan savolning tugʻilishi tabiiydir. Xotiraning sifatini belgilovchi shartlarni bilish pedagogika uchun amaliy ahamiyatga ega, chunki bu shartlarni bilganda, eng mustahkam va eng tez esda qoldirishga erishmoq uchun nimalar qolish va nimalarni hisobga olish kerak ekan maʼlum boʻladi.

Qurumshdagi kuzarishlar pedagogik amaliy va maxsus eksperimental tekshirishlar koʻrsatishicha, esda qoldirishning sifatлари — uning tezligi, toʻlaligi, aniqligi va puxtaligi, birinchadan, esda qoldirish xillarga, ik-

kanchidan, esda olib qolunayotgan materialga kishining (shaxsning) mu-nosabatiga va uchinchidan, esda qoldirish uchun qo'llanilgan maxsus metodik usul va priyomlarga bog'liq bo'lar ekan.

Biroq har holda esda mustahkam olib qolish, albatta, eng avval nerv sistemasining ahvotiga bog'liqdir. Nerv sistemasi sog'lom va tetik bo'lsa, muvaqqat nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, puxtaroq bo'ladi, binobarin, esda olib qolish ham tez va puxtaroq bo'ladi.

1. Esda olib qolish hollari

Esda qoldirish jarayonining asosida yotgan bog'lanishtarning ikki xili ajratiladi. Bu bog'lanishlarning qaysi biri asosiy o'rin olganligiga qarab, assotsiativ va logik esda qoldirish xillari farq qilinadi.

Esda olib qolish faol jarayondir: bu faollik ikki xil bo'ladi. shu sababli ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish xillari ajratiladi.

Assotsiativ (mexanik) va logik (ma'nosini tushunib) esda qoldirish

Assotsiativ esda qoldirish. Bir vaqtda va bir yerda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o'rtasida mayda hosil bo'ladigan bog'lanish **assotsiativ bog'lanish yoki assotsiatsiya** deyiladi. Ana shu yo'sinda hosil bo'lgan assotsiatsiya yondoshlik assotsiatsiyadir. Masalan, beronta ashulani eshta tumb, ayir zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o'zari ham ko'rsak, shu ashulani (uning kuyi va so'zlarini) idrok qilish bilan birga, ashula aytib turgan kishining o'zini ham idrok qilish o'rtasida yondoshlik assotsiatsiya hosil bo'ladi. Bunday assotsiatsiyaning bizda hosil bo'lganligi shundan bilnadika, ana shu ashulani takror eshitganimizda yoki uni esimizga tushinganimizda, ashulani aytgan odamning obrazi ham darrov ko'z oldimizga keladi, ashulani aytgan odamni tasavvur qilganimizda yoki uni ko'rganimizda, ashulaning kuyi ham esimizga tushadi. Bunda musiqa kuyi bilan ashula aytgan kishining qiyofasi (obrazi) o'rtasida shartli bir vaqti bog'lanish paydo bo'ladi. Shuningdek, kishining qiyofasi (obrazi) uning ismi, familiyasi, turgan joyi, ishlayotgan joyi (biz uni avval shu yerlarda ko'rgan bo'lsak) o'rtasida shu xil assotsiatsiya (bog'lanish) hosil bo'ladi. Yondoshlik assotsiatsiyasidan tashqari yana o'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyasi tarqqlanadi.

O'xshashlik assotsiatsiyalar — idrok qilinayotgan narsa bilan ega olnadigan narsa o'rtasida o'xshash belgilar bo'lganda vujudga keladigan bog'lanishlardir. Qush bilan samolyot yoki tarkibida bir-biriga o'xshash tovushlar bor so'zlar o'rtasidagi assotsiatsiyalar shu jumladandir.

Qarama-qarshilik (kontrakt) assotsiatsiyalar hozir idrok qilinayotgan

narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o'rtasida qarama-qarshilik yuz berganda hosil bo'ladigan assotsiatsiyadir (masalan, yorug'lik va qorong'ilik).

O'xshashlik va qarama-qarshilik asosidagi assotsiatsiyalar ko'pincha tasveji, ahamiyatsiz va tasvifiy belgilar asosida hosil bo'ladilar. Ular turli vaqtda esda olib qolingan tasavvurlar o'rtasida ham hosil bo'lishlari mumkin. Bu xildagi assotsiatsiyalar bir-biridan batamom farq qilgan narsalar o'rtasida ham voqe bo'lrug'i mumkin. Daraxtning bir xilini majnun kishi ohraziga o'xshatib, majnuntol deb atalishi bunga misol bo'la oladi (daraxtga berilgan nom shu bilan izohlanasa kerak).

Mahiyati va ma'nosi jihatidan bir-bir dan tamomla uzoq bo'lgan so'zlar o'rtasida ham assotsiatsiya hosil bo'lrug'i mumkin. Masalan, mix va apelsin degan so'z bir necha marta ketma-ket takrorlansa, bu so'zlar o'rtasida assotsiatsiya hosil bo'ladi, natijada keyinchalik bu so'zlarning bittasi esga tushsa, ikkinchisi ham albatta esga tushadigan bo'lib qoladi. Bu so'zlar o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'lishiga sabab, ularning faqat birin-ketin takrorlanishidir.

Shuningdek, ayrim zamon yoki birin-ketin paydo bo'lgan yoki ta'siri bir xil bo'lgan sezgilar o'rtasida ham assotsiatsiyalar voqe bo'ladi. Idrokning mazmuniga ega bo'lishi ham shu xil assotsiatsiyalarni mavjudligi bilan izohlanadi. Ba'zan o'quvchi hisob jadvalini o'rganar ekan, u jadvaldagi yozma-yoz sonlarni ma'nosini o'qimasdan, masalan, uch-u uch to'qqiz, uch-u to'rt o'n ikki deb takrorlayverishi mumkin. Jadvalni shu usulda yod olgan o'quvchi oddiy to'rt marta uch qancha bo'ladi, degan savolga javob bera olmay qoladi.

Assotsiatsiya ma'no jihatidan bir-biri bilan sira bog'lanmagan ayrim bog'lanmalar o'rtasida ham paydo bo'lrug'i mumkin, masalan, «melo-melo», «habhi-mahbi» va hokazolar.

Bipoma material (masalan, kitob matni)ning ma'nosini butunlay tushunmasdan faqat mexanik sur'atda aynan esda qoldirish mumkin. Esda olib qolishda qancha ko'p va yilma-xil assotsiatsiyalar voqe bo'lsa, esda qoldirish ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Ammo faqatgina assotsiativ bog'lanishlar asosida esda qoldirish, yusson biror matnni shu asosda yod olish kam natija beradi. Yolg'iz assotsiativ bog'lanishlarga sayon b esda qoldirishni **mexanik esda qoldirish** deyiladi.

Materialni, uning ichki ma'nosini tushunmasdan va uni muvaffaqiyatli chiqmasdan mana shu usulda yod olinsa, bu quruq takrorlashdangina ilorat bo'lib qoladi; bu usul ko'p kuch sarf etishni talab qiladi-yu, ammo kam natija beradi va ko'p hollarda foydasiz bo'ladi. Mexanik esda olib qolishning uchiga chiqqan usulni **quruq yodlash** deyiladi. Bu usul bilan yod olish matnlar, so'z va gaplarning ma'nosini tushunmasdan faqat ko'p marta takrorlab borishdan iborat bo'ladi.

Assotsiativ bog'lanishlar esda qoldirish jarayonida voqe bo'ladilar. Ammo ularning mavjudligi esga tushirish vaqtida namoyon bo'ladi, chunki assotsiatsiyalar esga tushirishda juda katta rol o'ynaydilar («Esga tushirish va uning turlari» hobi ko'ritsin).

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda qoldirish

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda olib qolish jarayonida asosiy o'rinda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari o'rtasidagi ma'no va logik (mantiqiy) bog'lanishlarni fikr yuritish yo'li bilan ochiladi. Ma'no bog'lanishlarni ochish birona narsaning obrazini oddiy esda olib qolish emas, balki narsa va hodisalarga xos bo'lgan eng muhim va zaruriy bog'lanishlarni ochish demakdir, hir guruh (sinf) da'irasiga kirgan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini, ular o'rtasidagi sababi va natija bog'lanishlarini aniqlash demakdir.

Assotsiatsiyalar asosida esda olib qolish singari ma'nosiga tushunib esda qoldirish bevosita idrok qilinayotgan narsalar, buyumlar, tabiat hodisalari va hokazo obrazlarini xotirada mustahkamlash jarayonida o'ry beradi. Ma'nosini tushunib esda olib qolish og'zaki materialni — nutq va kitob matnini esda qoldirishda, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Notoq tovushlari va nutq belgilari (harf, raqam va shu kabilar)ning bir biri bilan bog'lanishlarida ifodalangan ma'no, fikr idrok qilinadi, fikrlar o'rtasidagi ichki mantiqiy bog'lanishlar ochiladi va aniqlanadi, tushunib olinadi va mulohazalar yuritiladi.

Chunonchi, o'quvchi hisob jadvalini ma'nosiga tushunib yod olar ekan, u masalan, «uch-u to'rt — o'n ikki» deb takrorlaydi va ayni zamonlarda to'rt — uch marta o'n ikki son tartibiga, uch esa to'rt marta kirganini tahminlab oladi va bu haqda o'ylaydi. Jadvalni shu usulda o'zlashtirgan o'quvchi sonlarning tartibini o'zgartirib berilgan savolga to'g'ri javob beradi. Masalan, talaba o'quv materialini ma'nosiga tushunib esga olar ekan, uring tafakkuri ishga solinadi, ya'ni talaba matnda berilgan har bir so'zning va gaplarning ma'nosini tushunadi, so'z va gaplarda ifodalangan fikrlarni tahminlab oladi, yoki gaplar, ayrim so'zlar o'rtasidagi mantiqiy (logik) bog'lanishlarni o'zi mustaqil ochadi va hokazo.

Ma'nosiga tushunib esda qoldirish tez va puxta bo'lish bilan bir vaqtda o'shining aqliy jihatdan o'sishining eng yaxshi shartidir.

Agar birona material ma'nosiga tushunmasdan, uni o'ndan o'ylab chiqmasdan, mulohaza qilib ko'rmasdan yod olinsa, bu material muvaffaqiyatli keraksiz gap bo'lib qoladi va kishi o'z hayoti uchun muhim bo'lgan yangi vazifalarni hal qilishda bu materialdan foydalana olmaydi. O'zlashtirish

olingan bilimlar asosida yangi masalalarni mustaqil hal qila bilish pedagogika psixologiyaning asosiy talablaridan biridir. Shuning uchun ham biz bilimni yuzaki, mexanik sur'atda yod olishni mutlaqo ma'qullay olmaymiz. Xotirani o'stirish va takomillashtirish tayyor bilimlarni faqat puxta o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki bilimlarni og'li ravishda mulohaza qilib e'laqish qobiliyatiga ham ega bo'lishdan iboratdir. Bilimlarni og'li ravishda mulohaza qilish esa fikrlash demakdir.

Ta'lim-tarbiya ishida tushunib esda qoldirishning ahamiyatini doimo esda tutish zarur. O'quvchilarni esda saqlab qolish zarur bo'lgan materialning mazmunini yaxshi tushunib olib, so'ngra uni o'rganib olishga odatlantirish kerak.

Talakkur bilan chambarchas bog'langan nutq esda qoldirish jarayomida katta rol o'ynaydi. Nutq esda olib qolmayotgan material (obyekt) gina bo'lib qolmay, balki ham obrazli (amq va ko'rsatma), ham abstrakt materialni eng yaxshi esda qoldirishning juda muham sharti hamdir.

Insonlarning tarixiy taraqqiyoti jarayomida hosil qilingan bilimlar to'vush hii bo'lgani tufayli mustahkamlanib, saqlanib qoladi. Xuddi shuningdek, har bir kishi bilimi nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayomida, ul vositasi bilan hosil qiladi. Biz hosil qilgan bilimlar so'z bilan ifodalangan shaklda esda olib qolinadi. Nutq faqat nazariy abstrakt materialni esda olib qolish sharti bo'lib qolmay, balki bevosita ko'rsatayotgan, eshatayotgan ko'rsatmali materialni esda olib qolishning ham zaruriy shartidir. Agar ko'rsatmali materialga yana o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari qo'shilsa, bunday material yanada puxtaroq esda qoladi. Har bir kishi o'zi idrok qilayotgan narsani og'zaki yoki o'z ichida so'z, nutq bilan ifoda qila tarib esda qoldiradi.

Turli narsalarni esda olib qolishda so'z maktabgacha tarbiya yoshidayoq hiyla katta rol o'ynaydi. To'rt-besh yoshli bolalar bilan professor L.V. Zankov qilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, bolalar turli narsalarni esda olib qolayotganlarida ularning nomlarini aytadilar. Faqat so'zlar mavjud bo'lganligi tufayli material umumiyashtirilgan holda, turli logik ta'rif va shoralar shaklida esda qoladi.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, tez va puxta esda qoldirish uchun nutqning mazmuni to'g'ri bo'lishigina kifoya qilmaydi, balki uning sintaksis va uslub jihatidan ham to'g'ri shaklga solingan bo'lishi ahamiyatga egadir. Sintaksis jihatdan noto'g'ri tuzilgan nutq, bir til bilan ifodalangan fikrlarni tushunib olish ancha qiyin bo'ladi va esda turmaydi. Nazariy materialni esda olib qolishda nutqning tuzilishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega, chunki bunday material, odatda, abstrakt tushunchalar va hukm (gap) shaklida ifodalalanadi.

Ma'nosini tushunib esda olib qolishning nerv-fiziologik asosi ikkinchi

signal sistemasida voqelikda mavjud narsa va hodisalarning ichki muhim bog'lanishlariga muvofiq ravishda hosil bo'ladigan bog'lanishlardan iboratdir. Bu bog'lanishlar, albatta birinchi signal sistemasining ishtirokisiz hosil bo'lmaydi. Xuddi so'zning abstraktlashtiruvchi va umumiyalashtiruvchi roli tufayli esda olib qolinayotgan materialning ayrim qismlari o'rtasidagi muhim munosabatlar ham aniqlanadi. Lekin shuni nazarda tutmoq kerakki, ma'nosini tushunib yod olish jarayoni assotsiativ bog'lanishlardan batamom ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Assotsiativlar shunday dastlabki bog'lanishlardirki, ular ma'rifiy bog'lanishlar hosil bo'lishi va materialni ma'nosiga tushunib yod olish uchun asos bo'ladi.

Mexanik (assotsiativ) va ma'nosini tushunib (logik) yod olish tez va puxta bo'lishi uchun kishida ma'lum sohaga oid tajriba va bilim bo'lishi katta ahamiyatga ega. Tajriba va bilim qanchalik boy bo'lsa, esda olib qolinadigan yangi material bilan mavjud tajriba va bilim o'rtasida hosil bo'ladigan assotsiativ logik bog'lanishlar ham shunchalik xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fiziologik jihatdan bu hodisa avval tarkib topgan nerv bog'lanishlari sistemasining yangi nerv bog'lanishlar voqe bo'lishiga ta'sir etishi va esda qoladigan materialning xarakteri bilan izohlanadi. Chunki, ancha murakkab bog'lanishlar hosil bo'lishini talab qiladigan abstrakt-nazariy materialga nisbatan yaqqol ko'rsatmali material tezroq va osontroq esda qoladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish

Esda olib qulish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin. Ixtiyorsiz esda qoldirish oldimizga hech bir qanday maqsad qo'ymasdan, esga olinadigan materialni oldin belgilamadan va maxsus usullar qo'llamadan, beixtiyor esda qoldirishdir. Masalan, biz, odamda, ko'chada tasodifiy ko'rgan kishilarning alt-hasharasini, tasodifiy eshitib qolgan ba'zi gap va kuylarni beixtiyor esimizda (xotiramizda) saqlab qolamiz. Hayotimizda bo'lib o'tgan ko'p hodisa va voqealarni ham biz ana shunday beixtiyor esimizda saqlab qolamiz. Ko'pincha beixtiyor idrok qilingan narsa yoki hodisalar beixtiyor esda qoladi. O'zining rang-barangligi, ovozi, harakati bilan ko'zga juda yaqqol ko'rinib turadigan, bizda kuchli hissiyot uyg'otadigan, o'tmishdagi tajribamizga, mavjud bilimlarimizga, bizning kash va faoliyatimizga oid, biz uchun alohida ahamiyati bo'lgan va bizda qiziqish-bavos tug'ildiradigan shunday narsa yoki hodisalar xotiramizda beixtiyor saqlanib qoladi. Ko'pincha ixtiyoriy atayin idrok qilingan narsa yoki hodisalar ham beixtiyor esda qolaveradi. Ko'p hollarda biz bironta supetni ko'rishni, bironta kitobni o'qib chiqishni, birorta ma'ruzani eshitishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yamiz, ammo ko'ngan, o'qilgan, eshitilgan narsa-

larning mazmunini esda olib qolish niyatini o'ylaymiz, lekin, shunga qaramay, ixtiyoriy idrok qilingan kitob, surat, nutqning mazmunini beixtiyor eslab qolamiz.

Ixtiyorsiz esda saqlab qolish bizning hayotimiz va faoliyatimizda juda katta o'rin tutadi. Ayniqsa, hollarda bironta yorqin obrazlar, so'zlar, ayrim kishilarning aft-basharasi, o'qilgan yoki eshitilgan g'ullalar ixtiyorsiz ravishda esda olib qolinadi va xotirada uzoq saqlanib turadi. Esda olib qolinadigan material bizning ehtiyoj va manfaatimizga muvofiq bo'lsa, bu material biz uchun alohida ahamiyatga ega bo'lsa, esimizda uzoq saqlanib turadi. Ixtiyorsiz esda olib qolishda hissiyot, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Bizda bironta hissiyot tug'diradigan material hissiyotimizga hech bir ta'sir qilmaydigan materialga qaraganda esimizda ham tezroq, ham mustahkamroq o'rnatilib qoladi. Ba'zan esa beixtiyor esda qoldirish ixtiyoriy esda qoldirishdan ko'ra samaraliroq bo'ladi. Lekin hissiyot esda qoldirish jarayoniga yomon ta'sir qilmog'i ham mumkin. Masalan, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialga sira aloqasi bo'lmagan sabablar bilan tug'ilgan hissiyot ana shunday ta'sir qiladi. Bunday hollarda diqqatimiz bo'linib, uni esda qoldirmog'i lozim bo'lgan materialga yetarli darajada to'play o'rnatay qolmaymiz. Diqqatimiz bizning his-tuyg'umizga shu topda ta'sir etgan narsaga chalg'ib ketaveradi. Bundan ta'lim-tarbiya ishlari mana bunday xilosa kelib chiqadi. O'quvchilar o'qib-bilib olishlari lozim bo'lgan materialda ularning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan momentlar mumkin qadar ko'proq bo'lmog'i kerak. O'quvchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan bunday momentlar o'quv materialining mazmunida ham, u materialni bayon qilish usulida ham, sezgi organlari bilan idrok qilinayotgan tashqi xususiyatlarida (materialning darslikda qanday bayon qilinganligi, o'qituvchining qiziqirarli hikoya qilib berishi, darslikdagi suratlar va darslikning grafika hamda badiiy ilohatdan qanday bezalganligida) ham ifodalanishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, o'quvchining diqqatini o'quv mashg'ulotlaridan chalg'itib yebonishiga sababchi bo'ladigan kuchli hissiyotlarning oldini olish uchun maktabda ham, uyda ham tegishli sharoit tag'dirish kerak.

Ixtiyorsiz esda olib qolish ixtiyoriy esda olib qolish jarayonidan hatam-mam ayrilgan bo'lmaydi: ko'pincha ixtiyoriy esda qoldirishda ixtiyorsiz esda olib qolish yuz beradi yoki esda olib qolinadigan material binor amaliy faoliyat tarkibiga kirgan bo'ladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish ko'zda tutilgan maqsadga muvofiq, tanlangan materialni aniq ravishda kuch berib maxsus esda qoldirishchi. Ixtiyoriy esda qoldirishda materialni puxta esda saqlab qolish maqsadida bu maxsus usullardan foydalanamiz: diqqatimizni to'playmiz, idrok qilingan materialni takrorlaymiz, uning mazmunini o'qib olish uchun ha-

rakat qilamiz, ilgariqi tajriba va bilimlarimiz bilan uni bog'laymiz va hokazo.

Sistematik ravishda esda qoldirish yodlab olish, o'rganib olish deyiladi. Bizning o'quv ishlarimiz — bilimlarni o'zlashtirish, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish asosan ixtiyoriy esda qoldirish yo'li bilan bo'ladi. Yodlab, o'rganib olish-tantib bilan esda qoldirish demakdir.

Ixtiyoriy esda qoldirish anglab-bilib esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda ikkinchi signal hosil bo'ladigan bog'lanishlardir.

Ixtiyoriy (irodaviy) esda olib qolish eng samarali va puxta esda qoldirishdir. Bunda esda olib qolish maqsadini ko'zda tutishning esda olib qolish lozim bo'lgan materialni tanlashning o'ziyoq uni eng samarali yo'sinda esda qoldirishga sabab bo'ladi. Esda olib qolishda ma'lum materialni xotirada qoldirish zarur va kerak ekanini tushunish ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga jazm qilish, maqsadni ko'zlash, kerak materialni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) — bularning hammasi tafakkur faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ixtiyoriy esda qoldirish asosan ma'nosiga tashvib, ongli va binoharin, eng umumli ravishda esda qoldirishdir.

Ammo bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun jazm qilish, xohlash va oldindan muhokama qilishning bir o'zi kifoya qilmaydi. Ba'zi vaqtlarda (masalan, aniq, ilmiy ta'rif va iboralarni, yangi tushinlarni, eliet tildan kirgan so'zlarni va shu kabi materialni) esda olib qolishda kattagina qiyinchiliklarni yengishga to'g'ri keladi, bu qiyinchiliklar iroda va g'ayrat bilan yengiladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish qilingan ishning natijasini tekshirib borish bilan birla beradi: o'quvchi biror materialni esda mustahkam saqlab qolish uchun harakat qilar ekan, u materialning xotirada to'liq va amir qolgan-qolmaganligini tekshirib ko'radi va murudiga yetmaguncha ishni davom ettiraveradi. Yodlab birlab olishda muvaffaqiyat qozonish kishining iroda bilan aslovcil ishlashiga ko'p darajada bog'liq bo'lar ekan. Bundan shu xalosa kelib chiqadiki, o'quvcilar xotirasini o'stirish ularda irodani ham o'stirish bilan bog'liqdir.

Ixtiyorsiz esda olib qolish singari ixtiyoriy esda qoldirish ham assotsiativ va ma'no bog'lanishlari asosida voqe bo'ladi.

Assotsiativ va ma'no bog'lanishlari ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz esda olib qolishda yuz beradi, deyish mumkin. Bunda assotsiativlar ularning nerv-fiziologik asoslari bilan birla dastlabki va univarsal bog'lanishlardir. «Muvagqat nerv bog'lanishlar, — deh yozadi I.P. Pavlov, — hayvonot olamida va hizzning o'zimizda ham bo'ladigan eng umumiy (univarsal) fiziologik hodisadir. Shu bilan birla u psixik hodisa hamdir. Turki-ruman

harakat, taassurot yoki bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlardirki, bu bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiya deb ataydilar. Ixtiyoriy esda qoldirish jarayonida asosiy o'rinni ish «qiladigan hukm va tushuncha» shaklida ifodalaydigan ma'no bog'lanishlari ham assotsiatsiyalar asosida hosil bo'ladi.

2. Esda olib qolinayotgan materialga shaxsning munosabati

Esda olib qolishning muvaffaqiyati ko'p darajada esda olib qolinayotgan materialga yoki shu material bilan aloqasi bo'lgan faoliyatga shaxsning ijobiy munosabati bilan bog'liq bo'ladi. Bu munosabat qiziqish, diqqat-e'tibor tarzida namoyon bo'ladi. Qiziqish muvaffaqiyatli esda qoldirishning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tug'dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Biz, odatda, bizni qiziqitirmaydigan narsalarga e'tibor bermaymiz va ularni hatto payqamaymiz. O'quvchilar qiziqqan, o'zlarini «sevgan» fanlarning mazmurlari doxta o'qib o'qishlarni har bir pedagog yaxshi biladi. Bu aytilganlardan ta'lim-tarbiya ishidagi mana bunday xulosa chiqadi: o'quv materialini o'quvchilarning xohirasiga mahkam o'rnatish uchun maktabda ta'lim ishi shunday olib borish kerakki, har bir fan o'quvchilarda qiziqish, havas tug'diradigan bo'lsin. Esda qoldiriladigan materialga qiziqish, diqqatimizni shu materialga qaratadi, his-tuyg'umizga ta'sir qiladi, zavqlantiradi va beixtiyor esda qoldirish jarayonlarini kuchaytiradi.

Qiziqish esda qoldiriladigan materialni, shaxsning o'zi va jamiyat uchun ahamiyatini tushunish bilan bog'liq bo'lsa, esda qoldirish samaraliroq bo'ladi. Diqqat esda mustahkam saqlab qolishning zaruriy shartidir. Diqqat esda olish lozim bo'lgan materialga nechoq'ti kuchli sur'atda qaratilgan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi. chunki diqqatning nerv-fiziologik asosi miya po'stining bir qismida kuchli qo'zg'alish (optimal qo'zg'alish) o'choqlarining paydo bo'lishidir. Ana shunday qo'zg'alish paydo bo'lishi bilan yangi nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, mahkam saqlanib qoladi. Ko'pincha, ayim kishilarning o'z xolimsining zaifligi, tez va puxta esda saqlab qololmasligi to'g'risidagi shikoyatlari asosiz qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqatining bo'shligida, tarqoqligida, miya po'stidagi tegishli qo'zg'alish o'choqlarining zaifligida ekanligi ma'lum bo'ladi. Bunday kimsa diqqatlarini bir nuqtaga jamlab qunt bilan ishlashga harakat qilishlari bilan ularning xotira ham kuchaya beradi.

Esda qoldirish usuli hayot va faoliyatning turli hollarida biror muam-

datgacha mumamidir qisqa yoki uzoq vaqtgacha esda qoldirishga to'g'ri keladi. Shunday qilib, esda qoldirish usuliga yoki maqsadiga ko'ra xotira qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'linadi.

Muayyan (qisqa) vaqtdan keyin takrorliklash (eslash) maqsadida kerakli materialning esda saqlab qolingani vaqtlardagi xotira, qisqa *muddatli* xotira deb ataladi, qisqa muddatli xotira bir lahzali xotiradir. Chunki bunda ma'royal bir marta idrok qilinadi. Shunday keyin esa esda qolgan material qisqa muddatli xotiraga misol bo'ladi. O'qida uning keyingi eslab qolinishi (saqlanishi)ga hech qanday zaruriyat yo'q. Masalan, odam ishdan qayta turib yo'l-yo'lakay bir qancha ishlar qilishni: pochtaga kirish, xot tashlash, magazindagi yangi kitoblarni ko'zdan kechirish, non hamda shakar va shunga singarilar sotib olishni belgilab oladi.

O'quv tajribasida shunday hodisalar bo'lib turadi. Ba'zi bir o'quvchilar darsga yoki imtihonga tayyorlanar ekanlar, kerakli o'quv materialini shunday usulda, ya'ni bu materialni faqat darsda yoki imtihonda eslash uchunгина yod oladilar.

Qisqa muddatli xotira shunday holda, ya'ni kishi o'ziga berilgan qandaydir vazifani aniq bajarganida namoyon bo'ladi. Xotiraning bu turini boshqacha qilib *operativ* xotira deyiladi. Xotira faoliyatining shunday turida, ya'ni kerakli materialni va, ayniqsa, o'quv materialini uzoq muddatgacha va butunlay esda saqlab qolishda uzoq muddatli xotira tariqasida namoyon bo'ladi. Odatda har qanday o'quv materialini ana shu usulda o'zlashtirib olinadi.

Esda qolish usuli qandaydir biror muddat va sifarga ham ta'sir etib — esda qoldirishni mustahkamlaydi. Maxsus eksperimentlarda isbot qilinganki, kishining: «esimda uzoq saqlayman» yoki «esimdan aslo chiqarmayman» deb jazm qilgan narsasi xotirada ma'lkan o'rnashib qolar ekan. Aksincha, qisqa bir muddat uchun (masalan, navbatdagi imtihonni berish uchun) esda qoldirishga jazm qilingan material tez unutiladi.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchi ta'lim jarayonida darsni tushuntirganida, uyga vazifa topshirganida, o'quvchi bilimni tekshirganida hamisha ma'lum ra'nf, qoida, parcha, tarix sanalari va shu kabilarni puxta va doimo esda saqlab qolishning zarurligini uqitib boshog'i joziri.

Darsni so'raganda savolni faqat o'lgan salang'i topshiriq yuzasidagina berib qolmay, balki bundan oldir o'lgan materialdan ham savol berish kerak. bunday qilib o'quvchilarni har bir yangi darsni doimo puxta esda saqlab tutish maqsadi bilan o'qish yo'lga soladi va ular buni odat qiladilar. Bunday qilish o'quvchilarning o'quv materialini puxtarog esda qoldirishlarga yordam beradi.

3. Esda olib qolishda qo'llaniladigan maxsus metodik usullar

Materialning tez va puxta esda olib qolinishi, ko'p darajada, biz esda olib qolish maqsadida foydalanadigan alohida metodik usullarga bog'liq bo'ladi. Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari, takrorlash va takrorlar shu jumladagi usullardir.

Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari

Tez va puxta esda qoldirish eng avvalo esga olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga bog'liq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, adarda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, ya'ni uning tezligini va puxta bo'lishini ham belgilaydi.

Shuni ham aytish kerakki, materialni idrok qilishda qancha ko'p sezgi organlari ishtirok etsa, material ham shuncha tez va puxta esda qoladi. Masalan, o'quvchilar o'quv materialini eslatish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat o'qituvchining darsiga, shiirliklarning baland ovoz bilan o'qishiga quloq solish bilanгина cheklanib qolmay), balki ko'rish organlari vositasi bilan (darslikni o'qish, undagi rasmlarni ko'rish, turli ko'rsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, so'zlarni baland ovoz bilan ayirish, o'z ichida shivirlab ayirish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar.

Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullaridan foydalanish kerak. Masalan, chech tildagi so'z va gaplarni yodlab olish uchun ularni faqat o'qish va og'zaki qaytarish kifoya qilmaydi, balki bu so'z va gaplarni bir necha karta ko'chirib yozish va yozilganini ovoz bilan o'qish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. She'r, ilmiy ta'rif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim.

«Bolaning esida hech narsaning mahkam o'rnatilib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini — ko'zi, qalqni, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji bo'lsa, hidlasi va ta'm bilish — organlarini esda tutib qolish jarayonida qo'llanishga harakat qilishi kerak», — deydi K.D. Ushinskiy (Tanlangan pedagogik asarlar. O'quvpeddaviy nashr, — Toshkent, 1959-yil. 367-bet).

K.D. Ushinskiyning bu fikrlari pedagogik jarayon usulidan olib borilgan qaror kuzatishlarda tasdiqlandi. Masalan, mana shunday bir tajriba qilib ko'rilgan. Sinalayotgan o'quvchilarga bir-biri bilan bog'lanmagan 12 so'z berib quyidagicha uch xil usul bilan yodlab olish talab qilingan:

- materialni bir karta (o'z ichida) o'qib (faqat ko'z bilan) idrok qilish;
- materialni ham o'qish, ham eshitish yo'li bilan (ko'z va quloq bilan) idrok qilish;
- materialni o'z ichida o'qish, uni eshitish va yozib olish yo'li bilan (ko'z, quloq va muskul ishtiroki bilan) idrok qilish

Bu tajriba quyidagicha natija bergan:

Idrok qilish usullari	Esda qolganining foizi hisobida	
	5 daqiqadan keyin	7 kundan keyin
I	8%	526,6%
II	65%	33,3%
III	69%	40,0%

Bu jadvaldan ma'lum bo'lganidek, uchinchi usul bilan idrok qilingan material xotirada mustahkam saqlanib qolar va unchalik unutilmas ekan.

Boshqa qilingan bir tajribada o'quvchilardan ayrim materiallarni faqat ko'rish bilan esda qoldirish talab qilingan. Bunday esga tushirishda o'quvchilar o'rtla xato qilganlar. Boshqa o'quvchilardan shu materialni faqat eshitib yod olish talab etilgan. Bular esga tushirishda o'p to'rtta xato qilganlar. Yana bir guruh o'quvchilarga ayni materialni ham ko'rib, ham eshitib (ya'ni ovoz bilan o'qib) esga olib qolish tavsiya qilingan. Bular esga tushirishda faqat to'rtta xato qilganliklari aniqlangan. Idrok qilishda imkonni horcham ko'proq seziq organlarining ishtirok etishi o'quvchilar faoliyatining og'ililigi va faolligini oshiradi. Qolib ko'rilgan tajriba va kuzatishlar materialni puxta esga olib qolish uchun idrok qilishda muskul harakat organlarining, ayniqsa, cutq harakat organlarining ishtirok etishi alohida ahamiyatga ega ekanligini isbot qildi. O'quvchilar yozib olayotgan, og'zaki takrorlayotgan material tez va mahkam esda saqlanib qoladi.

Kitob matnini yoki og'zaki berilgan materialni mahkam esda olib qolishga idrokning sur'ati (tempi) ta'sir etadi. O'qituvchi tez, shoshib gapirsa, o'quvchilar darslik matnini shoshib, tez o'qisalar, faqat so'zlarni yuzaki o'zlashtiradilar, ammo bu so'zlarda ifoda qilingan fikrni to'la-to'kis va aniq uqib ola olmaydilar. O'qituvchi shunday sur'at bilan gapirmog'i kerakki, uning nufuzida ifoda qilingan fikr va qoidalar o'quvchilar uchun ravshan va to'la tushunarli bo'lsin.

O'quvchi ham kitob matnini shunday sur'at bilan o'qishi kerakki, bundagi har bir so'z va iboraning ma'nosi to'la-to'kis idrok qilayotgan bo'lsin. O'quvchi matnini o'qir ekan: «O'lingisini tushunib olmasdan keyingisiga o'tmang» degan qoidaga rioya qilishga odatlanishi kerak.

Takrorlash. Bosh miya po'stida yangi puxta bog'lanishlar hasil bo'lmog'i

uchun taassurotlar bir necha marta takrorlanishi shart. Birona material qancha ko'p takrorlansa, shuncha mahkam esda qolishi hamma hildir. Takrorlash esda qoldirishning puxtaligiga ta'sir qitadigan eng muhim shartlardan biridir. Ammo takrorlash har doim ham samarali bo'lmayotmaydi. Ba'zan takrorlash hech qanday natija bermasligi mumkin. Takrorlashning bir necha turlari bo'lib, ularning natijalari ham turlichadir. Avvalo passiv va faol takrorlash usullarini farq qilish lozim.

Passiv takrorlash ayni bir materialni idrok qilishning o'zini takrorlayverishidir. Passiv takrorlash ayni bir narsani bir necha karta ko'zdan kechirish, o'qib chiqish yoki eshitish demakdir. Ana shu tarqqa takrorlash (ba'zan ko'p marta takrorlansa ham) ko'p vaqtlarda uncha katta natija bermaydi.

Faol takrorlash materialni esga tushirish asosida takrorlashdir. Faol takrorlash idrok qilingan materialni, masalan, o'qilgan, eshitilgan materialni bir necha marta esga tushirib takrorlash demakdir. Kitobdan ko'zni uzmasdan takror-takror o'qib yod olishdan ko'ra, faol qaytarish eng yaxshi natija beradigan usuldur. Shu sababli, o'quvchi bir-ikki marta o'qib chiqilgan materialni kitobga nazar solmasdan og'zaki takrorlasa, material tezroq va puxtalroq esda qoladi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga gapirib berish muhtamam esda qoldirish uchun katta ahamiyatga ega.

K.D. Ushinskiy o'z vaqtida shu ikki xil takrorlash to'g'risida gapirib, faol takrorlash eng samarali takrorlash ekanini ko'rsatib o'tgan edi.

Faol takrorlashning samarali bo'lishiga sabab shuki, ictiyoriv esga tushirish jarayoni idrokka, ya'ni kirobning matnuu qayta-qayta o'qishiga qaraganda, faolroq jarayondir. Esda tushirishni idrok qilish bilan navbatlab (ya'ni bir gal kitobga qarab, bir gal yoddan so'zlab) takrorlab berilsa, mahkamroq nerv bog'lanishidan hosil bo'ladi, diqqat ko'la safarhar qilinadi, fikrlash va nutq faoliyati faollashadi, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialning mazmuni yaxshiroq tushunib olinadi. O'qilgan materialni yoddan so'zlab esda qoldirish o'z-o'zini tekshirib, g'oyat puxta va ravshan nazorat qilishga imkon beradi, bu esa materialning to'la-ro'kis, to'g'ri va puxta esda qolishiga yordam beradi. Esda qoldirish jarayonida o'z-o'zini tekshirib ko'rish (o'z-o'zini nazorat qilish) fikrlash va nutq faoliyatini faollashiradi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga yoddan so'zlab berganda alohida bir mas'uliyat hissi tug'iladiki, bu o'z navbatida, o'quvchilarda esda olib qolishning faollik darajasini oshiradi va esda qolishni samaraliroq qiladi.

Siding'asiga takrorlash bilan taqsimlab takrorlash. Materialni faol usulda-mi, passiv usulda-mi, buni-or, yo siding'asiga, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazmay takrorlash, yoki taqsimlab, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash mumkin. Orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash, siding'asiga, to'xtovsiz takrorlay-

verishga qaraganda, hilla natija berar ekan. Bir talay maxsus tajribalar shuni isbot qildiki, orada vaqt o'tkazib takrorlaganda materialni pusta esda qoldirish uchun takrorlash ancha kamroq talab qilinir ekan.

Lekin orada juda uzoq vaqt o'tkazib takrorlash ham ma'qul emas: bunday usulning ham foydasi kam. Masalan, professor Sharlakov qilib ko'rgan tajriba shunday natija bergan: she'rni orada bir sutka o'tkazib yod olinganda 4 marta takrorlash, orada uch kun o'tkazib yod olinganda 6 marta takrorlash, orada 6 kun o'tkazib yod olishda esa 7 marta takrorlash zarur bo'lgan.

Esda olib qolishda materialni taqsim qilish usulining ham ahamiyati katta: materialni yaxlit yoki parchalarga bo'lib esda qoldirish mumkin. Material tushunali va hajmi kichikroq bo'lsa, yaxlit esda olib qolinishi ma'qul. Material katta bo'lsa (masalan, katta bir she'r, doston), uni parchalarga bo'lib, avval bir parchasini, keyin boshqa parchalarini birin-ketin yodlab olish kerak. Materialni taqsim qilganda, uning har bir parchasi tugat bir ma'no berishiga, mazmuni to'liq bo'lishiga albatta rioya qilish kerak.

Eng yaxshisi, hajmi katta materialni kombinatsiya usuli deb aytiladigan usulda o'rganib-bilib olishdir, bunda avval materialni boshidan oxirigacha ko'rib (o'qib) chiqib, uning mazmunini tushunib olinadi va so'nggi parchalarga taqsim qilib, esda qoldiriladi. Bunday usulda esda olib qolish oson bo'ladi, kuch va vaqt kamroq sarf bo'ladi, material esda mahkam o'tinashib qoladi. Kombinatsiya usulida esda qoldirishning yaxshi natija berganligi M.N. Sharlakov qilib ko'rgan maxsus tajribalar birinchi isbotlangan. Esda qoldirilmog'i lozim bo'lgan materialni taqsimlashda kishining tofakkuri va diqqati ishtirok etadi. Buning bilan, materialni taqsimlash va rejalashtirish jarayonining o'zaroq esda olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'quv materialini esda olib qolishda har vil yordamchi usullar ham katta ahamiyatga ega: o'qituvchining so'zari yozib borish, kitoblardan ko'chirmalar olish, konspekt va jadvallar (masalan, tarixdan xronologik jadvallar) tuzish, shuningdek, turli rasmlar chizish, sxemalar, chertyojlar qilish, tarix va geografiyadagi xaritalar yasash kabi ishlar shu jumladandir. Esda olib qolish jarayonida o'quvchilar shu jadval, sxema va suratlarni o'zlari o'qisalar, materialni o'rganib-bilib olish, ayniqsa, osonlashadi. O'quvchilar eng muvaffaqiyatli o'zlashtirishlariga erishmog'i maqsadida so'nggi yillarda programmalashtirilgan o'qituv usuli yangi pedagogik texnologiya, an'anaviy va non'anaviy usullardan, texnik vositalardan foydalanish usullarini ta'lim-tarbiyaga tatbiq qilinmoqda. Bu usullar bilan o'qitishda ko'pgina hollarda kibernetika vositalari, o'rgatuvchi mashinalar, hisob-elektron sistemalar kompyuter, internet va shu kabilardan foydalanadilar.

III. ESGA TUSHIRISH VA UNING XILLARI

O'tinishda idrok qilingan narsalarning his-tuyg'u, fikr va ish-harakatlarning ongimizda qaytadan tiklanishini esga tushirish deyiladi.

Esga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stida ilgari hosil bo'lgan nerv bog'lanishlarining qo'zg'alishidir.

Esga tushirishning: tanish, eslash, bevosita eslash, oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslash xillari bo'ladi.

Tanish va eslash. Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilganda, u narsa yoki hodisa esga tushadi, ana shuni tanish deyimiz.

Oshnamizni yoki uyni tanish deganimizda, buning ma'nosi biz shu oshnamizni yoki uyni ilgari ko'rganimizda hosil bo'lgan obraz, his va fikrlarning oshnamizni yoki uyni ikkinchi ko'rganimizda ongimizda tiklanishi demakdir.

Tanish aniq (to'liq) va noaniq (yarim-yorti) bo'lmog'i mumkin. Yarim-melr taniganimizda shu narsani idrok qilish bilan hog'liq bo'lgan ba'zi bir tasavvur, his va fikrlarga g'ira-shira esimizga tushadi, biz bu narsa bizga notanish ekanligini his qilamiz, xolos. Lekin bu tasavvur va fikrlar vujudi shu narsani ilgari ko'rganimizda tug'ilgan tasavvur va fikrlarga bog'lanmagan holda esimizga tushadi: masalan, bir odam ko'zimizga issiq ko'rmadi-yu, ammo uni qachon, qayerda ko'rganimizni eslay olmaymiz.

Yarim-yorti tanishda shu narsa, umuman nima ecludir tanish ekanini his qilinadi, lekin to'liq esga tushmay turadi.

To'liq, aniq tanishda esa shu paytda idrok qilinayotgan bir narsaga doir ilgari hosil bo'lgan tasavvur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Ana shu tasavvur va fikrlar bir talay boshqa tasavvur va fikrlar bilan bog'lanib esga tushaveradi. Bunday holda biz shu narsani qayerda va qachon ko'rganimizni ham bemalol eslay olamiz. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashganimizda uning o'zini ham tanimiz va ilgari u bilan qayerda, qanday sharoitda uchrashganimizni, nima to'g'risida gaplashganimizni va hokazolarni ravshan eslay olamiz. Ko'pincha, yarim-yorti tanish, umuman tanish ekanini his qilish bir necha vaqtdan keyin to'la, aniq tanishga o'tadi. Bunga shu narsa bilan ilgari uchrashgan yerni ikkinchi ko'rish yoki shu narsani ilgari qayerda ko'rganimizning esga tushirilishi yordam beradi.

Tanish jarayonida idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol o'ynaydi. Narsaning nomi bilan shu narsaning o'zi o'rtasida juda mahkam assotsiatsiya hosil bo'ladi va birin narsaning nomi esga tushganda shu narsaga aloqasi bo'lgan juda ko'p boshqa tasavvurlar ko'z oldimizga keladi. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashib qolganimizda uni tanib yeta olmasak, ramliyasini eslatish bilan darrov kim ekanini esimizga tushadi.

Hiz o'zimiz ilgari idrok qilgan narsalarnigina tanib qolmay, balki ki-

lobdan o'qib yoki boshqa kishilardan eshitib, xayolimizda yaratilgan obrazlarga qarab, ularning muvofiqli bo'lgan narsalarning o'zini ham tanib olamiz. Bu — tasvirofqa suyanib tanishdir. Masalan, so'z bilan tasvirlan berilgan bir uyini yoki bir odamni topib olish, kitobdan o'qib tasvirini bilib olgan bir hayvonni hayvonot bog'ida ko'rib tanish mumkin.

Tanish ma'lum darajada har bir idrok jarayonining tarkibiy elementidir.

Eslash narsani, uning o'zini shu paytda idrok qilmay tarib, esga tushirishdir. Eslaganda xotirada qolgan obraz, his va fikrlar shu paytda sergi organlarining ishtirokidan tashqari esga tushadi. Masalan, biz bo'lib o'tgan voqealarni, o'rganib olgan she'ni ana shunday esmizga tushiramiz. Tanish singari, eslash ham, to'xtalik va amqlik jihatdan har xil bo'lmog'i mumkin. Esda qolgan narsa qisman esga tushsa, buni yerini-yorti eslash deyimiz. Ammo esga tushgan materialning mazmuni esda qolgan materialga ma'lum darajada muvofiq bo'lmasa, buni noaniq eslash deyimiz.

Ba'zan esda qolgan bironta materialning mazmuni mukammal esga tushadi-yu, ammo shu material qachon, qayerda, qanday sharoitda esda olib qolingani yoki birinchi marta, boshimizdan kechirilgan paytini eslay olmaymiz. Masalan, biz she'ni yod ayrib hera olsak ham, uni qachon va qayerda o'rganib olganimizni eslay olmasligimiz mumkin.

Kompozitor Ippolitov — Ivanov o'zining xotiralanmalarida kompozitor Napruvnikning «Ruslan va Lyudmila» operasidan Farlaf (Rando — musiqa asarida asosiy tebraning qaytarilib aytilishi — Red) kondosini bir kuni ayrib berganda, bu operaga bir emas, ko'p marta dirijorlik qilgan bo'lsa ham, ana shu kuyning qaysi operadan olinganini xotiray olmaganiini gapiradi. Ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, biz boshqa bir kishilarning fikrini uqib olamiz va keyinchalik bu fikr o'zimiz o'ylab topgan fikrdek his qilica boshlaydi. Ana shu tariqa «boshqalarning fikrini o'zimiz qilib olish» bolalarda ko'p uchrab turadi.

Materialning muayyan mazmuni bilan birga, bu material qachon, qayerda va qanday sharoitda esda olib qolingani ham aniq esga tushsa — xotirlash mukammal va to'la-to'kis bo'ladi. Masalan, she'ni yoddan aytib berar ekanmiz, bu she'ni yoddan bilib olishni kim hayurganini, uni qayerda va qanday qilib o'rganib olganimizni, bu vaqtda qanday qynalganimizni, bungaqa va bundan so'ng nimalar qilganimizni va hokazolarni ham eslashimiz mumkin. Ba'zan esa she'ning mazmunini yodimizdan chiqazgan bo'lsak ham, uni qachon va qayerda o'rganib olganimizni aniq eslay olamiz. Esda qoldirilgan materialning muayyan mazmuni, bu materialning qachon va qanday sharoitda esda olib qolingani aniq esga tushirish bilan birga, shu material esda olib qolingandan oldin va keyin nimalar bo'lganligi va hokazolar ham esga tushirilsa, xotirlash to'la-to'kis va mukammal bo'ladi.

Eslash jarayoni tanish bilan mahkam bog'langan. Kundalik faoliyatimizda, ayniqsa, o'quv ishlida, esga tushirish jarayoni ko'pincha tanishdan hoshlanadi va shundan keyin esga keladi. Ko'p hollarda birorta narsani mumkin qadar aniq va to'la eslash uchun tanish momentlardan foydalanish kerak bo'lib qoladi, o'qilganmi yoddan aytib berganda kitobga ohyos-ahyon ko'z tashlash, o'qituvchining yordamchi savoli shu jumladandir. O'rganib-bilib olish jarayonida tanish — esga olinadigan materialni takror idrok qilish vositasi bilan mustahkamlanishidir.

Bevosita va oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib esga tushirish

Bevosita eslash va vaqt o'tkazib esga tushirish ham tanish, ham eslash shakllari bo'lmog'i mumkin. Bevosita esga tushirish deb materialni idrok qilish ketidanoq, ya'ni esga olib qolish bilan esga tushirish o'rtasidagi paytda ongimizda esga olinadigan materialdan boshqa hech qanday jarayon yuz bermaganda bo'ladigan esga tushirishni aytiladi. Esga olish jarayonida biz ana shu til esga tushirishdan, odatda, texnik bir usul tariqasida foydalanamiz. Masalan, shu'ni yod olganimizda biz, odatda, bir nechta satrni o'qigan, kitobga qaramasdan takrorlaymiz, ya'ni bevosita esga tushiramiz. Kishi biror topshiriqni tez bajaranda ma'yanan bir qatorga kelib, uni oqimov amalga oshurganda bevosita esga tushirish yuz bergan bo'ladi.

Bevosita esga tushirishdagi iborat bo'lgan xotira faoliyati ba'zan qisqa muddatli yoki operativ xotira tarzida namoyon bo'ladi. Yaxlit-yasit parchalarni ana shu usulda bevosita esga tushirish esda olib qolish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Bir karta ko'zdan: kechirilgan yoki eshtilgan materialning bevosita esga tushirilgan nuqdoniga qarab, xotiraning ko'lami (hajmi) aniqlanadi. Materialning ko'p qismi bevosita esga tushira oladigan kishining xotira ko'lami keng hisoblanadi. Xotiraning ko'laminii, masalan, quyidagicha aniqlasa bo'ladi: sanalayotgan kishiga bir nechta so'z yoki raqamlardan iborat materialni o'qib chiqish yoki eslatish va so'ngira bu materialni darrov to'la-ro'kis va berilgan tartibda esga tushirish kerakligi uqiniladi. Sanalayotgan kishining materialni qanchalik to'la va tartibli aytgan saqlab esga tushira olishga qarab, uning xotira ko'lami aniqlanadi. 6-7 raqamdan yoki so'zdan 1-2 tasigina esga tushirilsa, xotiraning ko'lami tor hisoblanadi, 5-6 raqam yoki so'z eslab aytilsa xotiraning ko'lami keng hisoblanadi. Xotira ko'lamin mashq qilish yoki bilan o'stirish (kengaytirish) mumkin. Masalan, aristlar materialidagi so'z va iboralarni esda qoldirishni yaroqla mashq qiladilar, shu sababli, ular esda so'z va iboralarni esda tutib qolish xotirasining ko'lami kengayadi. Hisob-kitob usullarini yorradigan xodimlarda sonlarni esda tutib qolish xotirasining ko'lami kenga-

yadi. O'quvchilar juda ko'p yillar davomida o'quv materiallarini esda qoldirib boradilar, shuning uchun ularning ham xotira ko'lamini kengaytib boradi. Xotira ko'lamining kengayishi o'z navbatida esda olib qolishni tezlatishga yordam beradi.

Vaqt o'tkazib esga tushirish esda olib qolingani narsani oradan bir qancha, ba'zan ancha ko'p vaqt o'tkazib esga tushirishdir. Shu orada ongimizdan boshqa jarayonlar fikr-tuyg'ular, tasavvur va shu kabilar ham o'tgan bo'ladi. Masalan, hayotimizda bundan bir necha yillar ilgari bo'lib o'tgan voqealarni ana shu tariqa eslaymiz. O'quvchining sinfda darsdan berilgan savolga javob bera tush, bundan bir necha kun yoki bir necha soat ilgari o'rganib-bilib o'qitalarini xotirlashi ham shu jumladandir. Xotira faol yalinimg asosiy xizmati vaqt o'tkazib esga tushirishdadir. Xotiraning qiyamati ham shundaki, biz xotira tufayli esda qolgan materialni ma'lum muddatdan keyin ham eslash imkoniyatiga ega bo'lamiz va binobarin, tajriba to'play olamiz namda hosil bo'lgan tajribani esimizda uzoq vaqtgacha saqlab tura va undan foydalana olamiz. Xotiraning shu xususiyati tufayli biz bilim va malakalar hosil qilamiz va bu bilim hamda malakalar der zaroer bo'lgan hokla bemalol foydalana olamiz.

Intiyorsiz va intiyoriy esga tushirish

Esga tushirish intiyorsiz va intiyoriy bo'ladi. Intiyorsiz esga tushirish o'z oldiga ma'lum bir maqsad qo'yinmadan, esga tushirish uchun material tanlanmasdan va zo'r berimasdan esga tushirishdir. Biron narsani beintiyor eslaganda o'z-o'zidan esga tushib qoladi. Ammo Hqiqatda o'zidan sababsiz hech narsa vujudga kelmaydi, albatta. Beintiyor esga tushirish ham hamisha birona sabab bilan bo'ladi. Birona narsaning idrok qilinishi, birona tasavvur yoki fikrning tug'ilishi beintiyor eslashga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, «maktab» degan so'zni eshitgan yoki o'qiganabi berying ko'z ongimizda maktabning ichki ko'rinishi, o'quvchilar, o'qituvchilar va shu kabilar beintiyor gavdalonadi, shu ar tufaylisida tasavvur tug'iladi. Paydo bo'lgan bir tasavvur yoki fikr boshqa bir tasavvur yoki fikrni uyg'otmog'i, bu fikr va tasavvurlar o'z navbatida yana boshqa fikr va tasavvurlarni tug'dirmog'i mumkin va hokazo.

Tasavvur va fikrlarning ana shu tariqa beintiyor tug'ilib turishi tartibsiz sodir bo'lmaydi, balki ma'lum bir tartib asosida sodir bo'ladi. Bu tartib esda olinib qo'lishda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar bilan belgilanadi. Shu sababli, beintiyor esga tushirish yondashlik, o'xashlik, qarama-qarshilik assotsiatsiyalari asosida bo'lishi mumkin.

Yondashlik assotsiatsiyasi. Bu assotsiatsiya asosida ayvalo tasavvurlar tug'iladi. Ular ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilingan va esda olib

qolinggan narsalardan biri keyinchalik tasavvur qilinsa, bu tasavvur ikkinchi narsa haqidagi tasavvurning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Masalan, biz ilgari A, B, D, E, F degan harflarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilib, agar bu narsalar mustahkam esda qolgan bo'lsa, A ni ikkinchi marta ko'rganimizda, bizda beixtiyor B haqida, so'ngra D, E haqidagi tasavvurlar ham tug'iladi va hokazo. *Daraxt* degan so'zni eshitganimizda, bizda daraxtning tanasi, shoxlari, barglari, o'rmonzorlar haqida tasavvur paydo bo'ladi. Shuningdek, *parovoz* so'zini eshitir ekanmiz, vagon, temir yo'l, vokzal, garok va shu kabilar beixtiyor ko'z oldimizga keladi. Yod olingan bir she'r tarkibidagi so'zlar, uning mazmumiga e'tibor berilgan holda ham, yodlash assotsiatsiyasi asosida bir-biri bilan ulamb. esga tushayotadi. O'qimizda mahkam o'rnatilib qolgan fikr va odatlanilgan ish-harakatlar ham shu assotsiatsiya yo'li bilan haratib takrorlanaveradi. O'qimishda ma'lum bir fikr va tasavvurlar bilan birlikda tug'ilgan his-tuyg'ular ham keyinchalik ana shu fikr va tasavvurlar esimizga tushib qolsa, yondashlik assotsiatsiyasi rufayli u bilan birga boyagi his-tuyg'ular ham ko'nglimizdan kechadi.

O'xshashlik assotsiatsiyasi umumiy (o'xshash) belgilari bo'lgan tasavvurlarning bir-birini tug'dirishidir. Birona narsani idrok yoki tasavvur qilinganda, shunga o'xshagan boshqa bir narsa ham beixtiyor tasavvur qilinadi. Masalan, oshnamizning sur'atini ko'rar ekanmiz, uning obrazi ko'z oldimizda g'udalanadi. Samolyotning ko'rinishi katta bir qush to'g'risida tasavvur paydo qilish mumkin. Va, aksincha, uchayotgan qush samolyotni eslatishi mumkin. Bir so'z o'ziga hamohang yoki qofiyadosh so'zni eslatishi mumkin.

O'xshashlik assotsiatsiyasi biror narsa yoki hodisaning obrazi yoki bu haqida tug'ilgan fikr boshqa bir shunga o'xshash narsani eslatganda voqe bo'ladi. Masalan, ko'p hollarda suhbatdoshlar boshdan kechirilgan, eshitilgan, shohid bo'lgan va o'z'lari xuddi o'xshash vaziyatlarda ishtirok qilgan turli voqealarni beixtiyor esga tushiradilar. Turli voqenlarda, urushda, o'vda va unumari, biror sarguzashti va shu kabilarda ishtirok qilganlari haqidagi hikoyalar o'xshatish asosida beixtiyor esga tushirish shu jumladandir. O'xshashlik assotsiatsiyasi poetik metaforalar yaratishda, masalan, to'liqlilar shovqinini olomon shov-shuvida, majnunlarni majnun kishi obraziga o'xshatish kabi hollarda katta rol o'ynaydi.

Qarama-qarshilik assotsiatsiyasi — birona narsa yoki hodisalar to'g'risidagi tasavvur yoki fikrlar o'ziga qarama-qarshi fikr va tasavvurlarning tug'ilishiga sabab bo'lishidir. Masalan, *qish-yoz* haqida, *og-qora*, *katta-kichiklik*, *yashlik-qarilik* haqida tasavvur uyg'onishi mumkin va hokazo.

Maxsus o'rkazilgan tajriba va oddiy kuzatishlar ko'rsatganidek, beixtiyor eslash jarayonida eng ko'p o'rinni yondashlik assotsiatsiyasi ishg'ol

qilar ekan. O'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari esa kamroq uchrah turar ekan.

Shunday qilib, assotsiatsiyalar esda olib qolishning qoʻrunchiy shartidir, ayni zamonda xotirada oʻtmashib qolgan materialni ham esga tushirish yoʻllaridir.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish va idrok qilish jarayonida ayrim soʻzlar, gaplar, fikr va ish-harakatlar oʻrtasida yangi va murakkabroq assotsiatsiyalar sistemasi vujudga keladi. Sabab bilan natijaning bogʻlanishlari, grammatik qoidalar bilan yozuv oʻrtasidagi va arifmetik qoidalar bilan hisob amallari oʻrtasida hosil boʻladigan bogʻlanishlar shu jumladandir. Assotsiatsiya jarayonlari har xil tezlikda voqe boʻladi. Assotsiatsiyaning tezligi maʼlum bir vaqt ichida yuz berib, ongimizda almashib turadigan fikr yoki tasavvurlar miqdori bilan belgilanadi. Assotsiatsiyalar tezligi alohida asbob-xronoskop bilan aniqlanadi va soniyaning oʻn yoki yuzdan bir hissasi bilan oʻlchanadi.

Assotsiatsiyalarning tezlik darajasi bir talay sabablarga; nerv sistemasi-ning holatiga, esga tushadigan narsaning ongimizda nechaqʻlli mustahkam oʻtmashib qolganligiga, kishining kayfiyati, his-tuygʻulari va shu kabilarga bogʻliq boʻladi.

Ixtiyorsiz idrok qilish singari, ixtiyorsiz esga tushirish ham bizda doimo boʻlib turadigan jarayondir. Har bir idrokimiz tarkibiga oʻtmishdagi tajriba va mavjud bilimlarimizning qandaydir bir elementi albatta kirgan boʻladi. Xayol, tafakkur va nutq jarayonlari faqat ixtiyorsiz esga tushadigan tasavvur va fikrlarimizga bogʻlangan holda voqe boʻladi.

Ixtiyoriy esga tushirish - biron maqsad bilan esga olinishi kerak boʻlgan materialni tanlab, harakat qilib, maxsus esga tushirish demakdir. Bunda, asosan, assotsiatsiya yoʻli bilan esga tushirilgan materialdan faqat maqsad uchun kerak boʻlgani maxsus tanlanadi. Tanlashning oʻzi va esga tushir-moqchi boʻlgan narsani sistemaga solish esa tafakkur ishidir. Ixtiyoriy esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Biroq, u assotsiatsiyalar va ixtiyorsiz tugʻiladigan momentlardan ayrilgan holda voqe boʻlmaydi. Masalan, tarixiy voqealarni, tarix sanalarini, tarixiy shaxslarning ismlarini, maʼlum joylarning nomlarini, har xil taʼriflarni, qoidalarni va shu kabilarni ixtiyoriy esga tushiriladi. Oʻquvchi darslarni ana shu tariqa esga tushiradi. Ixtiyoriy esga tushirishda ham materialni esda olib qolish jarayonida hosil boʻlgan assotsiatsiyalar katta rol oʻynaydi. Ixtiyoriy esga tushirish, odatda, assotsiatsiya jarayonlariga va faol fikrlashga bogʻliq holda yuz beradi.

Esga tushirishda koʻpincha qiynalib qolish hollari boʻladi va esga tushirish jarayoni toʻxtalib qolgandek boʻladi. Biz baʼzan kerak boʻlib qolgan bir narsani, masalan, bir kishining ism-familiyasini, biror joyning nomini, grammatika yoki matematika taʼriflarini va hokazolarni esga tushirish uchun birmuncha kirishamiz. Bunday hollarda biz, odatda, har xil

yordamchi usullardan foydalanamiz. Bir kishining esimizdan chiqazib qo'ygan familiyasini eslatmoqchi bo'lib, bir qancha familiyalarni atayin aytib chiqamiz, har xil buyumlar nomini tuga olamiz. alfavitning ayrim harflarini aytib qaraymiz, shu kishi bilan oxirgi marta qachon, qayerda ko'rishganligimizni xotirlashga harakat qilamiz. Eslob topish uchun maxsus usullardan foydalanishning yaqqol misoli A. P. Chexovning «Yilqibop familiya» nomli hikoyasida ko'rish mumkin.

Shu singari qiynalish eslashdagina emas, balki tanish jarayonida ham uchrab turadi. Ana shunday qiynalib arang eslashni **xotiraga keltirish** deyiladi.

Kuzatishlardan ma'lum bo'lganidek, ixtiyorsiz esda qolgan kitob matni, ixtiyoriy esga olib qolingandagiday to'liq va aniq esga tushmaydi. Bu faqat keyinchalik esga tushirish maqsadini ko'zlamay ixtiyorsiz esda qoldirish xususiyatlarini bilangina emas, balki ixtiyorsiz esda olib qolingan narsani keyin esga tushirishning o'ziya xos xususiyatlari bilan ham izohlanadi.

IV. ESDA SAQLASH VA UNUTISH

Idrok qilingan nersalar miyamizda o'rnatilib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

Esda saqlash deyilganda, ilgari tug'ilgan taassurot, fikr, his-tuyg'u va ish-harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilish va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil bo'lishi va mustahkamlanib qolishiga sabab nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo'lishidir. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari bo'lib o'tgan taassurotlarni takrorlashga (tiklashga) tayyor turadi.

I. P. Pavlov: «Mustahkam qaror topgan yangi nerv bog'lanishlari uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi», — deb takror-takror uqtirib o'tgan edi.

Esda turish haqida gapirar ekanmiz, xotirada qolgan material qay darajada va qachongacha unutilmasdan esda saqlanib tura oladi, degan savol tug'iladi.

Materialning qanday va qancha vaqt esda saqlanib turishini biz materialni qay darajada eslay olishimizga qarab bida olamiz, voqos. Esda tushish haqida gapirganda, ko'pincha, esga tushirishning faqat bir vilini, ya'ni ixtiyoriy esga tushirishini ko'zda tutiladi. Ammo ixtiyoriy esga tushirish eng ko'p kuch sarf qilishni talab etadigan jarayon bo'lganligidan va, shu bilan birga, bizga xuddi shu paytda kerak bo'lib qolgan material, odatda, darrov esga tushayvermaganligidan, shunday bir fikr: esga olib qolingan materialning bir qismi (ba'zan ko'pi) go'yo tannomila unutiladi, degan fikr tug'iladi.

Shu sababla, unatish hodisasini ilgari ega olib qolingani narsalarining ongimizdan tamonlari yo'qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarant-qarshi jarayon deb tushuniladi. Ammo bunday deb tushunish uncha asosli emas.

Shuni esda tutish kerakki, esga tushirish faqat xotiraga keltirish usuli bilangina emas, balki tanish vositasi bilan ham voqe bo'ladigan jarayondir. Biz ilgari ega olingan har bir narsani keyinchalik qay darajada bo'lmasun tanib olamiz. Bundan tashqari, har bir idrokda tanib olish elementi bor. Demak, xotiramizda ixtiyoriy esga tushiriladigan narsadan ko'ra xotirada ko'p narsa saqlanib turar ekan.

Shunga, biz o'qib olgan material, biz uni esda olib qolgan vaqtda mazmun va shakl qanday bo'lgan bo'lsa, albatta aynan shunday saqlanib turavermaydi. Lekin bir qancha narsalar, masalan, odatlanilgan ish-harakat, ko'paytirish jadvali, matematika va grammatikaga oid har xil ta'riflar, she'rlar, telefon nomarlari va shu kabilar esimizda mazmun va shakl o'zgarimasdan aynan saqlanib turishi mumkin. Ammo ko'p narsa esimizda aynan saqlanib qolmaydi, biz ba'zan esa esda aynan saqlab qolish kamdan kam uchraydi, deb o'ylaymiz.

Ammo esda qolgan hamma materialni to'la-to'kis va aynan esga tushirish mumkin emasligidan, shu material esimizda saqlanib qolmaydi, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Esda qoldirilayotgan material, uni yodga olib qolish va esda saqlanib turish jarayonida qaytadan tuziladi, rekonstruksiya qilinadi. Rekonstruksiya, ko'pincha xotira mahsuli to'g'risida fikrimizning faol ishlashi natijasida voqe bo'ladi. Xotirada qolgan material kishining ongida mustaqil «ishlab chiqilgandan» keyin shaxsning o'z xazinasiga bo'lib qolgandagina xotira qiymati sifatiga ega bo'ladi.

Shunday qilib, xotira faoliyatini keng ma'noda tushunish lozim, chunki xotira materialni mexanik ravishda esda qoldirish va uni aynan esga tushirish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Bizning xotiramizda biz aynan esga tushira oladiganlarimizdan va esga tushirish kerak bo'lib qoladiganlardan ko'ra juda ko'p narsa saqlanib turadi, deb o'ylashga haqimiz bor.

Psixologiyada hatto shunday bir fikr tug'ilganki, bu fikrga ko'ra, kishi idrok qilgan va esda olib qolgan hamma narsa xotirada saqlanib qoladi-yu, ammo kerak bo'lib qolgan bir paytda hamma narsa esga tushavermaydi: faqat esga tushishi uchun qulay sharoit mavjud bo'lgan narsagina esga tushadi. Qulay sharoit deb shunday sharoit hisoblanadiki, bunda bir narsani esga tushirish zaruriyati tug'iladi. nerv sistemasi sog' va tetik holda bo'ladi, esga tushiriladigan materialning aynan qismlari o'rtasida mazmunan mahkam bog'lanish, shuningdek, esga tushiriladigan material bilan shu paytda kishi ongining mazmuni o'rtasida bog'lanish mavjud bo'ladi.

Bunday sharoit bo'lmagan taqdirda, zarur materialni ixtiyoriy eslash

jarayoni qiyinlashadi. Ko'p hollarda biz hatto maxsus yordamchi usullardan foydalansak ham zarur bo'lib qolgan materialni esga tushirishga qiziq qilib qolamiz.

Shunday qilib, **unutish** deb, esga tushirishda ana shu tanqis qiyinatib qolishni, shuningdek, zarur bo'lgan narsani shu onda esga tushira olmaslikni tushunamiz. **Unutilgan** deb, esda saqlanib qolmagan narsani emas, balki shu paytda esga tushira olmagan, esga tushish uchun qulay sharoit mavjud bo'lmagan narsani aytamiz. Shuning uchun, unutish — esda saqlashning aksi bo'lgan jarayon bo'lmay, balki esga tushirishning aksi bo'lgan jarayondir. Unutishning nerv-fiziologik asosi muvaqqat bog'lanishlarning tormozlanishidir.

Unutish darajasi har xil bo'ladi. Materialni **tamom** yoki **qisman** unutish mumkin, ya'ni material butunlay esdan chiqib ketadi yoki uning faqat bir qismi unutiladi.

Material tez orada yoki birmuncha vaqtdan keyin unutilishi mumkin. Biror narsa ancha vaqtgacha unutilib turishi mumkin, ya'ni bir narsani ancha vaqtgacha xotiraga keltira olmay turishimiz mumkin. Odatda, unutish vaqtincha bo'ladi, biz shu paytda zarur bo'lgan bir narsani darrov eslay olmaymiz, ammo bir necha vaqtdan keyin u esimizga tushadi. Bu hodisaning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mashg'ul bo'lganda miya po'stining tegishli nerv hujayralarida charchash yuz beradi va charchash haddan oshishi natijasida nerv hujayralarida ehtiyoj yuzasidan saqlavehi tormozlanish paydo bo'ladi va vaqtincha esdan chiqarish ro'y beradi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi, dam olgan nerv hujayralari normal ishlay boshlaydi va vaqtincha unutilgan narsa esga tushishi mumkin bo'ladi.

Materialni o'qib-o'rganib-ulinganidan keyinroq uni yaxshi xotirlay olmaslik, ammo orada bir necha vaqt o'tgandan keyin uni to'la xotirlay olishlikning sababi materialni o'qib-o'rganib olish jarayonida ro'y beradigan charchashlikda bo'lsa kerak. I.P. Pavlov shuni amlaganki, shartli refleks vujudga keltirishda erishiladigan differensirovka (qo'zg'ovchini ajratib olish) darajasi tajriba ketidanoq, bevosita bilinmay, balki keyinroq bilinur ekan. Pavlov bu hodisaning sababini mana bunday tushuntiradi, qiyinroq bir vazifani hal qilganda miya po'stining tegishli markazlaridagi nerv hujayralarida charchash yuz beradi va bu charchash erishilgan differensirovkaning qoplaydi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi va nerv sistemasi endi qo'zg'ovchilarni yaxshiroq differensirovka qila boshlaydi.

Biror materialning unutilishiga uning ketidan esda olib qolgan material ta'ar etadi. Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgina yod olingan materialni esga tushirishga, uning ketidan esga olingan biror material to'sqinlik qilar ekan. Bu hodisa **retrofaol** (teskari amal qiluvchi) tormozlanish deb ataladi.

Biror materialni o'rganib esda qoldirgandan keyin unga o'xshagan

boshqa material yod olinsa, retrofaol tormozlanishning salbiy ta'siri, ayniqsa, ravshan seziladi.

Ammo shunday hollar ham bo'ladi: oldin yod olingan material undan keyingisini esda olib qolishga salbiy ta'sir qiladi. Buni profaol tormozlanish hodisasi deyiladi. Retrofaol va profaol tormozlanish hodisalari maxsus o'tkazilgan tajriba yo'li bilan professor A.A. Smirnov tomonidan tekshirilgan.

Xotirada qolgan materialni esdan chiqib ketish darajasi yana shu materialdan keyin anglab olingan materialning mazmuni qanchalik boy va yangi bo'lishiga ham bog'liqdir. Agar ilgari esda olib qolingan material bilan undan keyin esda olib qilingan material o'rtasida chuqur bog'lanish hosil bo'lsa, ilgari esda olib qolingan material osonroq esga tushadi va tez orada esdan chiqib ketmaydi, bora-bora esdan chiqadi. Masalan, ma'lum biron sohaga doir bilimlarni sistemali suratda va ma'nosiga tushunib anglab olgan kishi, odatda, shu bilimlarni qisman esdan chiqaradi va oradan ancha vaqt o'tgach unutadi. Kishi biron sohaga doir qancha ko'p bilim olsa, bu bilimlar shuncha puxta bo'ladi hamda juda oz qismi unutiladi, umuman esa bora-bora unutiladi.

Materialning tez esdan chiqish-chiqmasligi yana bu materialning amalga tatbiq qilinish-qilinarligiga ham bog'liqdir. O'qib-bilish olingan narsa amalda ishlatilsa, binobarin, takrorlab turilsa, tez unutilmaydi yoki hech ham esdan chiqmaydi. Biz ona tilimizni unutmaymiz, chunki doimo shu tilda so'zlashamiz. Shuningdek, kasbimizga aloqasi bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar ham unutilmaydi, chunki biz ulardan hamisha foydalanib turamiz. Va, aksincha, egallab olingan bilim va malakalarni turmush tajribamizda ishlatmay qo'ysak, bu bilim va malakalarni tez esdan chiqazib qo'yamiz. Agar o'z ona tilimizda uzoq vaqt gapirmay yursak yoki o'z kasbimizni tashlab qo'ysak, hatto ona tilimizdagi so'zlarni va kasbga bog'liq bo'lgan bilim va malakalarni ham unuta boshlaymiz.

Esda qolgan materialning esdan tez chiqish-chiqmasligi yana shu materialga bo'lgan qiziqishning naqadar barqaror bo'lishiga ham bog'liqdir. Qiziqish-havas tug'diradigan narsa ustida kishi o'z diqqatini faol to'playdi, bu narsa haqida ko'proq o'ylaydi, uni ko'proq eslaydi. Shu sababli, ma'lum bir narsaga qiziqish-havas hanuz saqlanib tursa, bu narsa unutilmaydi, yoki uzoq vaqt o'tgach unutiladi, agar havas yo'qolsa, material tez unutiladi. Masalan, bir odam ancha vaqt tarix bilan qiziqib yurib, bu sohada ma'lum bilimga ega bo'lsa, keyin bu bilimlar darrov unutilmay, bora-bora unutiladi.

Biz uchun o'z dolzarb ahamiyatini va qimmatini yo'qotgan narsa tezroq esdan chiqadi. Bu xil unutilishlarning nerv-fiziologik asosi ichki (yoki sharqli) tormozlanishdan, ya'ni amaliy ahamiyati bo'lgan qo'zg'ovchilar bilan mustahkamlanib turmagan muvoqqat bog'lanishlarning yo'qolishi (so'nishi)dan iboratdir.

Esdan chiqarib qo'yish-qo'ymaslik hiyla darajada nerv sistemasining ahvotiga bog'liq bo'ladi. Charchash yoki kasaldan keyin nerv sistemasi-ning bo'shashishi natijasida ba'zan unutish juda kuchayadi.

Biz esimizda olib qolgan narsalar, vaqt o'tishi bilan, ma'lum darajada unutilib boradi. Shu sababli, unutishning oldini olish, unutishga qarshi kurashish, ayniqsa, o'qish jarayonida bunga qarshi choralar ko'rib borish kerak. Buning uchun, o'rganib, hilib olgan materialni vaqti-vaqti bilan takrorlab o'qish lozim. Esda qoldiriladigan materialni undan keyin olingan bilim bilan, hosil qilingan bilimni amaliyot bilan bog'lab borish kerak, har bir kishi nimaiki zarur va qiyomatga ega bo'lsa, shuni o'qib-o'rganib olishga o'zida barqaror va xilma-xil q'iziqish, havas o'stirib bormog'i lozim.

Maktab ta'limining amaliy hayot bilan bog'lab olib borilishi bilim va ko'nikmalarni puxta o'zlashtirishning muhim sharti va shuningdek, unu- tishga qarshi kurashish vositasi bo'lmog'i kerak.

V. XOTIRA TASAVVURLARI

Tasavvur va idrok

Yuqorida aytib o'tilganidek, tasavvur oldin idrok qilingan narsalar- ning ko'z oldimizga kelgan obrazlaridir. Idrok obrazlari voqelikda mavjud narsa va hodisalarning obrazlari bo'lganligidan, tasavvurlar ham xuddi shu narsa va hodisalarni aks ettiradi. Ammo idrok bilan tasavvur o'rtasida katta farq bor. Idrok narsa va hodisalarning sezgi organlariga bevosita ta'sir qilishi natijasida tug'iladi.

Xotira tasavvurlari esa ilgari sezilgan va idrok qilingan narsalar aso- sida, sezgi organlarimizning bevosita faoliyatsiz hosil bo'tadi. Biz ilgari- lari ko'rgan (idrok qilgan) bir narsaning obrazini ko'zimizni yumib turib ko'z o'ngimizga keltira olamiz. Ilgarilari eshitgan bir kuyni, biror bu- yumning og'ir-yengilligini tasavvur qilmog'imiz mumkin.

Tasavvur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishida bosh miya po'stida paydo bo'lgan «izlar»ning jonlanishidir. Tasavvur bi- ronta turtki ta'siri bilan tug'iladi. Masalan, bironta odam haqidagi tasav- vurning tug'ilishi uchun «birinchi turtki bo'lib, — deb yozadi I. M. Seche- rov, — men shu odamni ilgari uchratganimda hosil bo'lgan juda ko'p rassurotlar o'rtasida shu paytda qo'zg'algan bironta tashqi rassurot xiz- mat qiladi: bu turtki ana shu odamni ko'rishdan hosil bo'lib, izlar shak- lida saqlanib qolgan hamma sezgularni uyg'otadi».

Odamda tasavvur tug'diradigan spetsifik qo'zg'ovchi so'zdir. So'z bi- lan rasvirlash orqali turli tasavvurlar tug'iladi. Masalan, bizga shaxsan tanish bo'lgan bir kishining ismini eshitib qolganimizda uning obrazi (tasav- vuri) darrov ko'z oldimizga keladi. Tasavvurlar ravshanlik yoki boshqacha qilib aytganda, yaqqollik darajasi jihatidan idrok obrazlaridan farq qiladi,

tasavvurlar idrok obrazlaridan ancha noravshan, xiraroq bo'ladi. Agar idrok qilgan narsalar haqidagi tasavvurlar, shu narsalarning o'zini bevosita idrok qilganda hosil bo'lgan obrazlarga qaraganda, uncha to'liq, ravshan va aniq bo'lmaydi. Tasavvur birona narsani ko'pincha to'la-to'kis, barcha tomonlari va sifatlari bilan aynan aks ettira olmaydi. Tasavvurning bu xususiyatini **tasavvurni fragmentlilik** deb ataladi. Masalan, biz ayrim kishilarni tasavvur qilganimizda, gah yuz-ko'zini, gah ovozi-ni, gah ust-boshini va hokazolarni ko'z oldimizga keltiramiz. Tasavvurlar ko'pincha idrok obrazlarini bir qadar o'zgartirish asosida tarkib topadi. Ko'p hollarda tasavvurning mazmuniga idrok qilingan narsaning o'zida bo'lmagan xayol obrazlari, fikr va hislar qo'shiladi.

Nihoyat, idrok obrazlari bilan tasavvur o'rtasida barqarorlik jihatidan ham farq bor. Tasavvur qilingan obraz barqaror bo'lmaydi, o'zgarib turadi. idrok obrazlari esa ularning muvofiq bo'lgan narsalar sezgi organlariga ta'sir qilishdan to'xtamaguncha, ongimizda barqaror saqlanib turadi. Tasavvurlar boshqa tasavvur, fikr, his va ish-harakatlar bilan, idrok qilinayotgan narsalar bilan bog'liq holda ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz (assotsiatsiya yo'l bilan) tug'iladi. Tug'ilgan tasavvurlar ongimizda, ko'pincha, barqaror, uzoq saqlanib turmaydi, balki yangi tasavvurlar bilan almashinib turadi.

Tasavvurning sifatlari

Tasavvurlar sifat jihatidan bir-biridan farq qiladi. Tasavvurning sifati uning idrok obraziga naqadar aynan o'xshashlik darajasiga bog'liqdir. Tasavvur cancha to'liq, ravshan va aniq bo'lsa, u idrok obraziga shunchalik yaqinlashadi. Tasavvurning sifatlari deyilganda, ularning to'laligi, ravshanligi, aniqligi va yaqqoligini tushunamiz. Ba'zi bir narsa yoki o'tmishdagi biron voqea haqida tasavvurlanmiz, ayniqsa, to'la va ravshan bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilinayotgan narsaning eng ko'p sifat va atributlarini qamrob olgan bo'ladi. Masalan, birona narsani xotiramizga tushirganimizda: «xuddi hozirgina bo'lganday ko'z oldimda turibdi», «boyagi ayni shu xuddi qulog'unga eshitilayotgandek tuyuladi» deb gapiramiz. Aksincha, noaniq, noravshan va xiraroq tasavvurlar ham bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilmadigan narsaning faqat ba'zi bir va ko'pincha uncha muhim bo'lmagan belgilarinigina aks ettiradi. Bu xil tasavvurlar ko'pincha faqat narsaning umumiy sxemasi shaklida baytalanadi.

Tasavvurning sifati turli sahablarga bog'liqdir. Bu sifatlari, avvalo nerv sistemasining ahvoriga bog'liq bo'ladi. Nerv sistemasi sog'lom va retik bo'lsa, bunday holda tug'iladigan tasavvurlar juda to'liq, juda ravshan va yugurik bo'ladi. Charchaganda yoki nerv sistemasi ba'zi kasalliklariga yo'l tutqan holda, odatda, tasavvurlar xiralashadi. Ammo ba'zi bir kasal-

liklar orqasida (yoki nerv sistemasi zaharlanganda), aksincha, tasavvur nihoyat yaqqol bo'ladi, ya'ni gollutsinatsiyaga aylanadi.

Tasavvurning sifatlari yana idrokring puxtaligiga ham bog'liqdir: bironta narsani qanchalik puxta esda olib qolinsa, tegishli tasavvurlar ham shunchalik ravshanroq va aniqroq bo'ladi. So'ngra, tasavvurning sifati his-tuyg'ularga, emotional holatga bog'liq bo'ladi: bu his-tuyg'ular nechuqli kuchli va chuqur bo'lsa, tasavvurlar ham shunchalik to'la va yaqqolroq bo'ladi.

Tasavvurning sifatiga ixtiyoriy diqqat ham katta ta'sir ko'rsatadi: idrok qilinayotgan narsa ostida diqqat qanchalik yaxshi to'plangan bo'lsa, keyinchalik bu narsalar to'laroq, ravshanroq va raso tasavvur qilinadi. Diqqat tarqoq holda bo'lsa, idrok qilingan narsa yarim-yorti, chalta, xira, noaniq tasavvur qilinadi.

Tasavvur sifatlari odamlarning individual xususiyatlari namoyon bo'ladi, qachondir idrok qilinar xuddi bir narsa yoki hodisa har kim o'ziyiq idrok qiladi. Tasavvurning shu xil farqlari odamning kasbiga, qiziqish-havasisiga, xarakter va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Ayrim kishilarda tasavvur obrazlarning yaqqolliqi va ravshanligi qariyb idrok obrazlari darajasigacha yetadi. Shu daraja ravshan yaqqol tasavvurlarini eydetik obrazlar deb ataladi. Tasavvurlari shu xildagi odamlarni esa eydetiklar deyiladi.

Ba'zi shaxmatchilarning shaxmat taxtasiga qaramasdan «ko'-ko'rona» o'yin olib borishdan kabi, ayrim kishilarning murakkab isli harakatlarida namoyon bo'ladigan ajoyib qobiliyatini ularda eydetik obrazlarning mavjudligi bilan izohlash mumkin. Shunday shaxmatchilar ham ma'lumki, ular ayni vaqtda bir necha taxtada o'yin olib borishga qobil bo'lganlar. Masalan, mashhur rus shaxmatchisi A.A. Alyoxin Nyu-York shahrida 1924-yilda — 24 taxtada, Parijda 1925-yilda — 28 taxtada o'ynagan. Chikagoda 1933-yilda «ko'r-ko'rona» o'yin olib borib, u'yinda ishtirok qilgan 32 shaxmatchi ustidan g'alaba qozonib, jahon rekordiga sazovor bo'lgan.

Tasavvurning sifati odamning yoshiga ham qaraydi. Katta yushli odamlarning tasavvunga qaraganda bolalarning tasavvur obrazlari ancha yaqqol va ravshan bo'ladi, yoshi bolalar o'rtasida eydetiklar, ayniqsa, ko'p uchraydi.

Tasavvur xillari

Bizda turli-tuman tasavvurlar tug'uladi. Idrok singan tasavvurlar ham sezgi organlariga muvofiq turlarga bo'linadi. Shu sababli, tasavvurlar ko'rish, eshitish, hid bilish, maza (ta'm) bilish, tem sezgisi, harorat, muskul-harakat, umumiy-organik tasavvurlarga bo'linadi. Tasavvurlarda aks etadigan voqealik sohalari qaraib ham tasavvurlar bir-biridan farqlanadi. Masalan, tabiat, jamiyat, texnika, lazo, vaqt va shu kabilar to'g'risidagi tasavvurlar shular qatoridagi tasavvurlardir. Nihoyat, tasavvurlar yana yakko va umumiy tasavvur xillariga bo'linadi.

Yakka tasavvur deb, hirona yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavvur qilishga aytiladi. Masalan, mening o'z srolim, hirona oshnam, yungar, ko'cham haqidagi tasavvurlarim yakka tasavvurlardir.

Umumiy tasavvur deyilganda, bir-biriga o'xshagan, bir guruhga kirgan narsalarning umumiy obrazini tushunamiz. Umumiy uy, umuman hayvon, umuman daraxt, umuman o'simlik haqidagi tasavvur shu jumladandir. Bunda ko'z o'ngimizga yakka bir hayvon yoki daraxt haqidagi tasavvur kelmay, balki umuman hayvon va umuman daraxti obrazlari ko'z oldimizga keladi.

Albatta, umumiy tasavvur bir talay bir-biriga o'xshagan yakka narsalarni idrok qilish natijasida hosil bo'ladi. Shunday qilib, bir-biriga o'xshagan narsalarni tasavvur qilganda umumiylashish jarayoni yuz beradi. Umumiy tasavvurlarning paydo bo'lishida faqat ko'p marta takrorlanib turgan idrok jarayoniga katta rol o'ynab qolmay, balki xayol hamda tafakkur bilan nuz ham katta rol o'ynaydi.

Tasavvurlar yuqori taraqqiy qilgan hayvonga ham, odamga ham xos bo'lgan birinchi signal sistemasi asosida vujudga keladi. I.P. Pavlov ko'rsatib o'tganidek, ana shu sistemadagi signallar: «Eshitiladigan va o'qiladigan so'z mustasno, tevarak-atrofdagi ham umumtabiiy muhitdan, ham ijtimoiy muhitdan keladigan taassurot, sezgi va tasavvurlardan iborat» signallardir. Ammo odamda endi umumiy tasavvurlarning tarkib topishida «birinchi» signal sistemasiga oid behisob ko'p signallarni umumiyLashtirish amalga oshiruvchi ikkinchi signal sistemasi ham katta rol o'ynaydi (III tom, 2-kitob, 335-het).

Odamda tasavvur ham, idrok singari, narsalarning faqat «sof» obrazi shaklida tug'ilmasdan, balki hamisha ovoz bilan yoki o'z ichida ifodalanganligini hukm va gaplar bilan birga tug'iladi. Har bir narsa haqida bizda tug'iladigan har bir tasavvur hamisha shu narsaning nomi bo'lgan so'z bilan ifodalangan holda tug'iladi. Umumiy tasavvurlarda so'z asosiy rolni o'ynaydi. Bu insondagi umumiy tasavvurlarning xususiyatidir. Umumiy tasavvur umumiyLashtiradi, ammo uning umumiy mazmuni bunda yakka obraz shaklida tarkib topadi. Chindan ham, masalan, biz ayni bir imoratni ham bir qavatli, ham ikki qavatli deb, ayni bir mushukni ham qora, ham oq deb tasavvur qila olmaymiz. Tasavvur qilinadigan narsa hamisha yakka obraz shaklida ko'z oldimizga keladi. Biz hirona ayni faqat muayyan kattalikda, muayyan ko'rinishda va rangda olib tasavvur qilamiz. Yuqorida aytilganidek, umumiy tasavvurlarda umumiy belgilar mavjud bo'ladi. Ammo ana shu umumiy belgilarni biz yakka bir obrazga bog'lamasdan tasavvur qila olmaymiz. Tasavvurlarni umumLashtirish shundan iboratki, bunda umumiy belgilar eng yaqqul va ravshan bo'lib, juz'iy, tasodifiy belgilar xiralashib ikkinchi satga suriladi, yo'q bo'lib ketadi.

Ana shu umumiy belgilar idrok qilish jarayonidayoq bilnamiz. Chu-

nonchi, stollarning har qandayini ham, haritur stol deb idrok qila-
veramiz, chunki idrok qilish jarayonida har xil stollarda bo'ladigan
umumiy o'xshash tashqi belgilar rasavvur qilinadi. Umumiy tasavvur-
larda yakka tasavvurlardagiga qamganda ravshanlik va yaqqollik kam-
roq bo'ladi. Bu tasavvurlar yakka tasavvurlarga nisbatan ancha be-
qaror, beto'xtov bo'ladi. Ammo shu bilan birga, har bir umumiy rasav-
vur bizda yakka tasavvur sifatida tug'iladi va bir guruh yoki sinfga
kiringan narsalarni aks ettiradi.

VI. XOTIRADAGI INDIVIDUAL FARQLAR (XOTIRA TIPLARI)

Har kimning o'ziga xos xotira xususiyatlari bor. Har kimning xotiras-
dagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xoti-
rasi zaif odamlar bor. A.S. Pushkinning zamondoshlaridan biri: «Bir sahifa
she'rni yod aytib herish uchun Pushkinga bu she'rni bir-ikki marta o'qib
chiqish kifoya qilardi» deb gapirganligi ma'lum. Kompozitor Motsart bir-
ikki marta eshitgan murakkab musiqa asarini esda qoldira olganligi va
keyinchalik shu ushbu notaga aynan yod ko'chira olganligi ma'lum.

Kompozitor Balakirevning ham xotirasi nihoyatda kuchli bo'lgan. Bir
kuni u Chaykovskiydan simfoniya asaridan birini chalib herishni ilti-
mos qilganda, Chaykovskiy o'zining shu simfoniyasini eslay olinmagach,
Balakirev Chaykovskiyning bu simfoniyasini konsertda bir marta eshitgan
bo'lsa ham, fortepianoda bexato, aynan chalib bergan.

Xotiraning sifati (kuchli) ga ko'pincha faqat esda olib qolish tezligiga
qarab baho beradilar. Bunday Ekr, ayniqsa, maktab o'qovchilariga nisha-
tan ko'p tarqalgandir. O'quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi
kuchli va aksincha, sekin esda olib qolar ekan — xotirasi ho'sh. Ammo
bunday qarash noto'g'ri. Faqat esda olib qolish tezligiga qarab, xotiraning
kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi.

Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishini biz ham esda qoldirish va ham
esdan chiqarib, ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga
olib, sekin, hora-bora unuvish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa,
sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kuchsiz xotira belgi-
laridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat
nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishiga va ularning qanday ishlab turishi-
ga xos xususiyatlaridagi iborat.

Esda olib qolish tezligi va esdan chiqarib qo'yish tezligiga qarab, har
kimning xotirasidagi eng asosiy individual farqni aniqlab olish mumkin.
Bu farqlar quyidagilardan iborat

Esga qoldirish	Unutish
1-tip. Tez	Sekin
2-tip. Sekin	Sekin
3-tip. Tez	Tez
4-tip. Sekin	Tez

Xotiraning ana shu sillarini o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Ba'zi o'quvchilar birinchi tipga kiradilar, bunday o'quvchilarning xotirasi kuchli, ayniqsa, samarali bo'ladi: ular materialni, darsni tez bilib oladilar, huning uchun u erda materialni bir marta eshitish yoki bir karni o'qib chiqish kifoya, shu bilan birga, material bora-bora esdan chiqadi va materialni bu o'quvchilar to'la to'kis hamda yangilashmasdan, rasu esga tushiradilar. Bu tipdagi o'quvchilarning xotirasi yaqqol sezilib turadi.

Xotirasi ikkinchi tipdagi o'quvchilar materialni sekinroq bilib oladilar, lekin uzoq esdan chiqarmaydilar. Ular materialni o'rganib olish uchun ko'proq kuch sarf qilib, uni maxsus usullar yordami bilan takrorlaydilar, qayta-qayta o'qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va hokazo; materialni puxta bilib oladilar va shu sababli, uni tez esdan chiqarmaydilar. Xotiraning natijali bo'lishi jihatidan ular birinchi tipdagi o'quvchilardan qo'ishmaydilar.

Uchinchi tip — tez bilib olish va tez unutish xususiyati bilan ajraladi. Bu tipga kirgan o'quvchilar materialni ko'rish, eshitish, o'qituvchining og'zidan chiqishi bilancoq iltb olganday darrov bilib oladilar va keyinroq uni to'la-to'kis aytib bera oladilar. Ammo bu tarqa bilib olish va esga tushirish uzoqqa bormaydi. Bir necha vaqt (odatda, ikki yoki uch kun) o'tgandan keyin materialni unutib qo'yadilar: juda qiynalib, yarim yorti esga tushiradilar. Shunday qilib ular tez bilib olsalar ham, natijasizdir, chunki ular materialni tez unutadilar. Bunday o'quvchilarga materialni tez-tez takrorlab turishni maslahat berish, individual topshiriqlar berib, ularni tez-tez tekshirib turish lozim.

To'rtinchi tip xotiraning zaif tipidir. Bu tipdagi o'quvchilar materialni juda sekinlik bilan bilib oladilar va tez unutadilar. Bu o'quvchilar materialni o'rganib olish uchun ko'p kuch, vaqt sarf qiladilar, lekin ularning mehnati kuni natija beradi, ular materialni yarim-yorti va chala esga tushiradilar hamda uni tez esdan chiqarib qo'yadilar. Xotiraning bu tipi o'z vaqtida bironta sabab bilan ma'nalga qaramagan va o'qishdan orqada qolib ketgan bolalarda uchraydi. Ulardagi xotiraning zaif bo'lishiga bironta nerv-moya kasalining asorati ta'sir qilgan bo'lishi ham mumkin. Bunday o'quvchilar anchagacha individual yordamga muhtoj bo'ladilar.

Ularga darslarni qanday o'qish to'g'risida tegishli maslahat va alohida topshiriqlar berish lozim, ularni faqat nazorat qilib qo'ya qolmay, balki ularga materialni o'rganib olishda bir necha vaqt davomida bevosita yordam ham berib turish kerak. Tajriba ko'rsatganidek, to'g'ri tarbiya natijasida, bir necha vaqt o'ngansin keyin, bunday o'quvchilarning xotirasi ruzaladi va ular ham ikkinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmay, materialni mustaqil o'rganishga qobil bo'lib qoladilar. Ammo bunday hol kasallik oqibatida ro'y bergan bo'lsa, tegishli davolash choralarini ko'rish zarur bo'ladi.

Xotiraning naqadar kuchli bo'lishi xotira mazmuniga qarab bilinadi. Xotira mazmunsiz bo'la olmaydi. Biz hamisha muayyan bir narsani esda qoldiramiz, muayyan bir narsani xotiralaymiz va muayyan bir narsani unutib qo'yamiz.

Xotira ilming hamma sohalarida barobar kuchli bo'la olmaydi. Bir xil odamlar adabiyotga doir materialni, bir xil odamlar matematikaga oid materialni va hokazoni yaxshiroq esda olib qoladilar. Bu xususiyatni o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Xotiraning shu xususiyati ko'p darajada o'quvchilarning ishga munosabati, o'quv fanlaridan ba'zilariga qizicishi va ko'proq e'tibor berishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham o'quvchilarning xotirasini o'stirish va boyitish maqsadida ularda maktabda o'qiladigan har bir fanga qiziqish-tavassut uyg'otish lozim. Faqat bir xil mashg'ulotga bir xil fanga qiziqish xotiraning bir tomonlarga o'sishiga sabab bo'ladi.

Esda olib qolinadigan material qaysi bir analizator vositasi bilan idrok qilinishiga qarab ham xotira xillari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar har narsani ko'rib idrok qilsalar, masalan, o'z kuchlari bilan o'qisalar tezroq va puxtarroq esda qoldiradilar. Bu yo'l ular uchun eng qulay va natijati yo'ldir. Boshqa birovlar eshitib idrok qilsalar, masalan, materialni o'zdan emas, balki boshqa birovning o'qiganiini so'zlab berganini eshitib tursalar, yaxshiroq uqib oladilar. Ba'zi kishilar esa materialni yuzib olish, rasmini chuzish, mehnat harakatlari vositasi bilan tezroq va puxtarroq esda usib qoladilar.

Ana shu xususiyatlarga qarab, xotirani ko'rish, eshitish, harakat (motor) tiplariga ajratiladi. Lekin xotiraning ana shunday sof tiplari kam uchraydi. Ko'p kishilarning xotirasi aralash tipdagi, ya'ni ko'rish-harakat (buni si eng ko'p uchraydi), harakat-eshtitish yoki ko'rish-eshtitish tipdagi xotiradir. Shunga muvofiq ko'rish, eshtitish yoki muskul harakat tasavvurlari ham bir-biridan farq qilinib, ba'zi kishilarda shu xil tasavvurlardan biri ustunlik qiladi. Xotiraning yana neytral (befarq) tipi ham ajratiladi. Xotirasi shu tipda bo'lgan odam farq qilmasdan ko'rish orqali ham, eshtitish orqali va muskul harakati orqali ham idrok qilingan narsalarni bemalol esda qoldiraveradi.

Xotiraning ana shu individual xususiyatlari tug'ma va o'zgar olmaydigan, harqaror qartiq o'rinashib qolgan narsa emas. Bu xususiyatlar ham tur-

musht tajribasida va ta'lim-tarbiya jarayonida mavjudga keladi. Ta'lim-tarbiya ishining vazifalaridan biri o'quvchilarda xotiraning hamma xillarini, ya'ni ko'rish, eshitish, harakat tiplarini ham baravar o'stirishdan iborat bo'lmag'i kerakki, natijada o'quvchilar o'zlari o'qigan, eshitgan, yozib o'gan, tasvimi chizgan narsalarini tez va puxta uqib olishga qobil bo'lsinlar.

Lekin aytilganlardan, hamma o'quvchilarda neytral xotirani paydo qilish mumkin, degan xulosa chiqarish yaramaydi, chunki xotira xususiyatlari faqat o'quv-tarbiya jarayonida tarkib topib qolmay, balki maktabdan tashqari amaliy jarayonda ham tarkib topadi. Shu sababli, o'quvchilarda hosil bo'lgan xotira xususiyatlarini ularning xotirasini o'stirish ishida nazarga olish talab qilinadi.

Xotiraga oid individual xususiyatlarning mavjudga kelishiga odamning kasb-kori ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Chunkinchi, rassomlarda ko'rish xotirasi, musiqachilarda eshitish xotirasi va hokazo ko'proq taraqqiy qilgan bo'ladi.

VII. XOTIRANING AHAMIYATI

Xotira inson hayotida g'oyat katta ahamiyatga egadir

Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etib qolmay, balki o'tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar, kechirgan tuyg'u, fikrlar ham aks etadi. Xotiraga ega bo'lmaganimizda edi biz shu paytda idrok qilinayotgan narsa va hodisalarimizga aks ettirar edik. Shu bilan birga, idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamma vaqt hozirga yangi, neta'asshdek ko'rinar edi. Odam xotira tufayli malaka va ko'nikmalar hosil qiladi. bilimni boyitadi va suviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayonlarning faoliyati va taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir. Idrok to'g'risidagi bobda biz, xotira idrokimizni boyitadi, deb ko'rsatib o'tgan edik. Xotira mahsuloti bo'lgan tasavvur, shuningdek, fikr bilim va bilimning tajribalarimiz xotiramizda mustahkam o'tmashib qolsa, bu bilan xayol, tafakkur, nutq, iroda va has faoliyati hamda taraqqiyoti uchun sharoit ta'minlangan bo'ladi.

Odamning tasavvurlari boyligi va xotirasida mustahkam o'tmashib qolgan bilimlari boyligi qanchalik boy bo'lsa, uning idroki ham shunchalik mazmundor, to'la, aniq bo'ladi. Xayol, tafakkur, nutq va irodasining faoliyati ham samarali bo'ladi.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko'nikma va malakalar bo'lsagina o'ynay oladilar, bo'lmasa o'ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xohishmoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va ko'nikmalar mavjud bo'lganidagina amalga oshmog'i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Maktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi o'quvchilarni fanlar asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bilmay turib fan asoslarini o'qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim ishlari shunday yo'lga qo'yilmog'i kerakki, o'quvchilarga o'qitilayotgan material ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan bo'lsin. Shu sababdan, o'qituvchi ta'lim jarayonida o'z o'quvchilarini o'rgatib, har bir o'quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir o'quvchisining xotirasi qanday ekanligini, bu xotiraning qanday o'sib borayotganligini, xotiraning o'sishiga nimalar sabab berlayotganini va o'quvchilarning xotirasini maktab ta'limi ishlari jarayonida qanday yo'l va vositalar bilan o'stirish kerakligini bilmoqchi lozim.

VIII. XOTIRANING O'SISHI

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridan o'sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o'sishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o'sib, rivojlanib boradi. Xotira ta'limning asosiy shartidir, shu bilan birga, xotiraning o'zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Xotira o'sishining nerv-fiziologik asosi miya pu'stida shartli reflekslar bog'lanishlarining asta-sekin ko'payib va murakkablashib borishidir. Birinchi shartli reflekslar taxminan ikki haftalik chaqaloqda ovqatlanishga bog'liq bo'lgan qo'zg'ovchilar asosida hosil bo'ladi. Hesh oylik chaqaloqda shartli reflekslar bog'lanishlar endi hamma analizatorlarning ishtirokida hosil bo'la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo bo'lishiga imkoniyat tug'dirilgan bo'ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va buyumlarni tanishda ko'rinadi. Juda ko'p turli-tarmon va bir-biri bilan bog'langan shartli reflekslarning tobora ko'payib bormasi tufayli bolaning tashqi qo'zg'ovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va qo'zg'ovchi ta'sirida shartli refleks tamoyili bo'yicha qo'zg'aladigan, ilgari hosil bo'lgan bog'lanishlarni o'z ichiga ola boshlaydi. Shu sababli ma'lum qo'zg'ovchi (narsa) ni idrok qilganda «tanib olish» hissi mavjud bo'ladi. Bu hol bolaning butun harakatlarida ko'rinadi: tanib bo'lgan bir narsani, o'ziga yaqin kishilarni ko'rganida bola «talpinadi», qovonadi va aksincha, notanish kishini ko'rganida yotsiraydi, undan yuzini o'giradi va hokazo. Xotiraning o'sishidagi bu davrda hali tasavvur bo'lmaydi, chaqaloqning xotirasi idrok jarayonlarining o'ziga xos bir yo'l bilan, ya'ni idrok qiluvchini yana ko'rganda, eshitganda va hokazo «tanib bo'lganlik hissi» tug'ilish yo'li bilan o'sib boradi. Bola tanib olishga qobil bo'lar ekan, demak, u endi idrok qilgan narsa va hodisalarni esda olib qoladigan bo'ladi.

Bir yoshga to'lib-to'lmagan bolada xotiraning murakkabroq shakli shu paytda sezgi organlari orqali hevosita idrok qilinmagan narsani eslash qobiliyati kurina boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Ilgari mustahkamlanib qolgan, murakkab bog'lanishlar tufayli endi ma'lum bir qo'zg'atuvchi o'z muvoelig'i bo'lgan narsani tasavvurida uyg'otadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasi yaqqol obrazli xotiradir, ya'ni idrok qilgan narsaning obrazini xotirada olib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola ma'lum narsa va hodisalarning obrazi so'z bilan ifodalangan og'zaki materialinigina esda olib qoladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xotirasi asosan aniq obrazli xotiradir. Ular idrok qilgan va tasavvur etadigan narsalarning yaqqol ko'zga ko'rinadigan xususiyat va munosabatlariга tayyamb turib, tegishli materialni uson va tushunib esda qoldiradilar.

Yuqori sinf o'quvchilarda murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni o'qib — bilib olish qobiliyati tohora ko'proq o'sib boradi. Shu bilan birga o'smirlarda tajriba, tafakkur va xayol qobiliyatining boyib, o'sib borishi munosabati bilan obrazli aniq xotira yanada murakkablashib boradi.

Turli yoshdagi bolalarning esda olib qolish xususiyatlari

Bolalarda mexanik va logik esda qoldirish. Bola hayotining dastlabki oylarida so'zlarning ma'nosiga tushunmasdan, mexanik ravishda esda qoldiradi. Bu davrda faqat harakat — assotsiatsiyaga oid xotira alomatlarini ko'rish mumkin. Bu xil xotirani bolaning harakatlardan bilish mumkin. Masalan, bir-bir yarm oylik bolani emizish uchun qo'lga olganda, u oldindanoq og'zini ochib, lablarini qimirlatadi, ya'ni emish harakatlari qila boshlaydi.

Burjua psixologiyasida shunday bir fikr: go'yo chaqaloqlarda va umuman bolalarda 6-7 yoshgacha yolg'iz mexanik xotira bo'lib, logik xotira, ya'ni ma'nosini tushunib esda qoldirish bo'lmaydi. Logik xotira faqat kattalashadigan bolalarda, degan fikr tarqagan. Bu Haqiqatga, biz doimo kuzatib biladigan faktlarga tamomila qarama-qarshi fikrdir. Haqiqat shuki, bolalarda ular bir yoshga to'lar-to'lmadanoq tafakkur va aniq qobiliyat ham o'sa boshlaydi. Albatta, yasli yoshdagi va maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarda tajriba hali uncha ko'p bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ularning tafakkurlari ham yetarli darajada o'smagan bo'ladi. Shu sababli, bolalar bir talay narsalarni mexanik ravishda esda qoldiradi. Ammo bolaning o'ziga yaqin va tushunchasiga loyiq bo'lgan narsalarni bola bu davrda ham aniq ravishda esda olib qoladi. Masalan, bolalarning takror-takror eshitgan enaklarini pivta esda olib qolishlari ma'lum. Shu bilan birga, bolalar erakdagi so'zlarni mexanik ravishda esda qoldirmay, balki,

ko'pincha, ertakdagi gap-so'zlarning ma'nosini, ertakning mazmunini tushunib esda qoldiradilar. Bolalar ertakni eshitib va esda qoldirayotganda, ko'pincha ertakdagi qahramonlarning xatti-harakatlariga raalliqi turli savollar ham beradilar. Ertakning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum his-tuyg'ular ham tug'diradi. Ularning hammasi bolalar ertakning mazmunini tushunayotganligidan dalolat beradi.

Bolalar faqat (asosan) mexanik esda olib qoladilar, degan fikr xotiraning bu xilini biror materialni aynan yod olish bilan analashtirib yohonishdir, xolos. Ma'lumki, mexanik ravishda, ma'nosiga tushummasdan esda qoldirishni aynan yod olishdan farq qila bilish kerak: mazmuni aniq o'qib olingan biror matnni aynan, so'zma-so'z esda qoldirish mumkin. Mana shu tariqa yod olish ko'pincha bolalarda uchraydi.

Maktab yoshiga kirgan bolalarda ta'lim olish munosaboti bilan logik, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi, esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi.

En'g'ri, shunday ham bo'ladiki, quyi sinf o'quvchilari ko'pincha hatto mazmuni tushunarli materialni ham mazmuniga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar. Ammo bu hol shu yoshdagi bolalarda muqarrar bo'ladigan narsa emas. Mexanik esda qoldirishning ko'pincha o'quvchilar o'quvchilarida logik xotirani o'stirishga yetarli e'tibor bermagan hollarda ko'rinishi mumkin.

Yuquri sinf o'quvchilari o'zlar bu yoshda materialni ma'nosiga tushunib o'qib olishning afzalligini yaxshi tushunadilar. Lekin bu o'quvchilar ham ko'p vaqt mexanik sur'atda esda qoldiradilar. Bunday hol, odatda, material tushunish uchun og'irlik qilganda yoki qisqa qilib bayon qilingan birorta materialni aynan yodlab olishga to'g'ri kelganda yuz beradi. Chunki, matematika aksiomalari va qoidalar, fizika, kimyo va shu kabilarga oid qonunlarning aniq ta'riflarini ana shunday yod olinadi. Shuni unutmaslik kerakki, logik xotira, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sadi. Shuni ham borki, ma'nosiga tushunib og'li esda qoldirish qobiliyati ixtiyoriy esda qoldirish bilan birga o'sib boradi.

Bolalarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish. Esda qoldirish dastlab ixtiyorsiz bo'ladi. Bolalar ularning diqqatini o'ziga tortgan, ularni qiziqingan, ularning ehtiyojlariga javob beradigan, ular uchun yoqimli bo'lgan narsalarni beixtiyor esda olib qoladilar. Jonli nutq so'zlari, ertaklar, qo'shiqlar, bolalarning esida ana shu tariqa qolaveradi, ulardagi odat va ko'nikmalarning ham ko'p qismi shu yo'l bilan hosil bo'ladi. Odatda, bolalar bu eshitgan ertaklarini kattalardan qayta-qayta aytib berishni talab qiladilar, lekin bunda ular shu ertaklarni yod olib qolish maqsadi

hilar qayta aytib berishni talab qilmaydilar, balki ertaklarni eshitishdan zavqlanishlari sababli qayta-qayta eshitgilari keladi. Ertaklarni zavq bilan qayta-qayta eshitish natijasida, bolalar shu ertaklarni beixtiyor puxta esda saqlab qoladilar. Logik xotira singari, ixtiyoriy esda qoldinsh qobiliyati ham, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sib boradi. Birona narsani esda olib qolish maqsadi, nima va qanday esda olib qolinishi lozim ekanligi dastlab kattalar tomonidan aytiladi va uqtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi (5-6 yashar) bolalarning xotirasini o'stirib borishda tarbiyachi va otalar tomonidan berilgan materialni ularning bevosita rahbarligi bilan esga olib qolish katta o'rin tutadi. Maktabgacha tarbiya yoshida ixtiyoriy esga olib qolishning paydo bo'lishi va taraqqiy etishiga bolalarning o'z kuchlariga varasha topshiriqlarni bajarishlari va didaktik o'yinlarda ishtirok etishlari, ayniqsa, yaxshi yordam beradi. Ammo ixtiyoriy esda qoldirish, ayniqsa, maktab yoshida, o'quv ishida katta rol o'ynaydi. O'quvchi o'qituvchining topshirgan materialini o'qib-o'rganib oladi. U materialni esda qoldirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, har xil yordamchi usullardan foydalanadi. U esda qoldirishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Esda qoldirish o'quvchining o'quv mehnatidir. O'quvchilarni kichkina yoshdan o'q'g'ni esda olib qolish usullardan foydalana bilishga va turli aqliy amallarni bajarishga o'rgatib borish lozim.

Maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun shu narsa xarakterlidirki, ular esda qoldirishning eng ma'qul, eng samarali usul va yo'llarini izlaydilar, ular mavjud sharoitni esda qoldirish uchun qulay bo'lish-bo'lmashligini biladilar va esda qoldirish uchun talab qilinadigan vaqtning ham hisobiga bora oladilar. O'quvchilar shaxsiy tajribalariga asoslanib, materialni mumkin qadar mahkamroq esda qoldirish uchun dars vaqtida o'qituvchining tushuntirishlarini qanday tinglash, materialni qanday tartibda o'qish va uni takrorlash uchun qanday usullardan foydalanish kerakligi to'g'risida muhokama yurita boshlaydilar. Ular esda qoldirish uchun eng qulay payt qaysi payt ekanini ham hisobga olib biladilar. O'quvchilar materialni puxta bilib-tushunib olish yo'llari to'g'risida beriladigan maslahatlarni zo'r e'tibor va ishtiroq bilan tinglaydilar. Yuqori sinf o'quvchilari tez va puxta esda qoldirishda tafakkul, diqqat, qiziqish va hissiyotning qanday ahamiyati borligini ham tushunadilar.

O'qish jarayonida ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyatining o'zi ham borgan sari mustahkamlanib boradi. Ammo bu qobiliyat noda, ixtiyoriy diqqat, tafakkul va qiziqish-havaslarning o'quvchilarda o'sib borishiga bog'liq holda taraqqiy etib boradi.

Esga tushirishning yosh xususiyatlari

Turi yoshdagi bolalarda esga tushirishning xususiyatlari yuqorida aytilib o'tganimizdek, bola hayotining dastlabki oylarida esga tushirish, afidan, faqat tashabbus yo'li bilan bo'lsa kerak. Ammo bolalarning hali tili ochiq-magan vaqtlardayoq eslash xotirga tushirish tariqasida namoyon bo'la boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Buni shundan bilish mumkin, bola, shu paytda ko'z oldida yo'q narsaning nomini eshitib, uni ko'zi bilan «izlay» boshlaydi. Buning alomatlarini bir yoshga to'lar-to'lmagan bolada ham ko'rish mumkin. Bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'ygan va, ayniqsa, gapira boshlagan bolada xotirga keltirish yo'li bilan esga tushirish qobiliyati aniq ko'rinish boshlaydi. Uch yashar bolaning tasavvurlar boyligi ancha kengaygan bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshida va maktab yoshidagi bolalarda xotirga keltirish yo'li bilan eslash jarayoni to'la o'sgan bo'ladi. Maktabda o'qish uchun faqat tanish kifoya qilmaydi, bunda, asosan, xotirga keltirish yo'li bilan eslash ahamiyatga ega bo'ladi.

Yosh bolalarda dastlab beixtiyor esga tushirish qobiliyati ko'rinish boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshida beixtiyor esga tushirish asosida ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati o'sa boshlaydi. Ammo shuni unutmashki kerakki, ixtiyoriy esga tushirish ixtiyoriy esda qoldirilishga qaraganda, ilgariroq o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish ham kattalarning ta'siri ostida, tarbiya tufayli o'sib bormoqda. Otalar, tarbiyachilar va bola bilan doimo aloqada bo'lganlar, odatda, bolaga: qayerda bo'lganligi, u yerda nima qilganligi, kimni va nimalarni ko'rganligi haqida savol beradi, hilgan ortagini, qo'shig'ini, sho'rini aytib berishni buyuradi. Bunday vaqtda bola o'zidan talab qilingan narsani esga tushirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, demak, unda ixtiyoriy esga tushirish jarayoni voqe bo'ladi. Bunda muayyan materialni esga tushirish maqsadini bolaning o'zi qo'ymas ham, esga tushirish maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bolada ikki-uch yashar bo'lgandayoq, o'z-o'ziga, kattalarga, o'z sheriklariga yoki qo'g'irchoqlariga bir nima gapirish istagi tug'iladi. Demak, maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalar o'z tashabbuslar bilan bir narsani ixtiyoriy ravishda esga tushirishga qobil bo'ladilar.

Uchinchi sinf o'quvchilaridan boshlab, maktab yoshidagi bolalarda ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati yetarli darajada o'sgan bo'ladi, o'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab qilinadi. Buzilgan o'qish jarayonining normal bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar faqat o'rganib-bilib olishga talab qilinmasdan, balki o'rganib-

bilib olganini xotirlay olish ham talab qilinadi. O'qov materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin. Ixtiyoriy esda qoldirish ta'lim jarayonining zarur sharti bo'lishi bilan birga, u ta'lim jarayonida o'sib boradi va takomillashadi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati ham irada, ixtiyoriy diqqat va tafakkurning o'sishi bilan birga o'sib boradi.

Ixtiyoriy esga tushirish jarayonida o'tmishdagi voqealarni xronologik tartibda birin-kirin esga tushirish qobiliyati ham o'sadi. Bu qobiliyat bola hayotining shunday bir davrida paydo bo'ladiki, bunda bola o'zini eslay oladi: ya'ni 5-6 yashar bola o'z hayotida bo'lib o'tgan voqealarni, ko'rgan-eshirganlarini ketma-ket va ularni hoshqa voqealar bilan bog'lab xotirlay oladigan bo'lib qoladi. Masalan, bu yoshdagi bolalar odatda: «Men onam bilan vakzalga honganimda, u yerda parovozni ko'rdim» va hokazo deb gapiradilar. Esga tushirishning ana shu usuli eng keyingi navbatda o'sa boshlaydi. Bolalar aksari o'zini 5-6 yoshdan bila boshlaydi, ya'ni shu yoshda nima bo'lganini eslay oladi. Bola va ulg'aygan kishilar bilan qilingan maxsus tekshirishlardan ko'rinadiki, tekshirilganlarning ko'pchiligi 4 yoshgacha hayotida nima voqealar bo'lib o'tganini sira xotirlay olmagan. Tekshirilganlarning eng kam qismi shu yoshgacha bo'lib o'tgan ba'zi bir voqealarningina eslay olgan, lekin bu voqealar bir-biri bilan hech bir bog'lanmagan va har qaysisi ayrim holda esda qolgan. Shu bilan birga, ikki-uch yasharlikda eng kuchli ta'sir qilgan, favqulodda bo'lib tuyulgan yorqin voqealaringina esda saqlanib qolgan. Tekshirilganlardan biri «Men pechkadan yiqilganimni xotirlayman» (bu voqea u, bir yarim yoshda ekanida yuz bergan), ikkinchisi esa 2 yarim yashar vaqtida bo'lib o'tgan voqeani: «Men suvda suzib yongan mayda baliqlar va ularni bolalar oytayotgan bir paytni eslayman» deb o'zining eng birinchi esdakilarni gapirgan.

Besh-olti yashar bolalar ayrim voqealarni o'z hayotlarining ayrim paytlari bilan bog'lab, esga tushira boshlaydilar. Shu davrdan boshlab, bolalar o'z hayotlarida bo'lib o'tgan voqealarni bir-biriga bog'lab xotirlay oladilar: qaysisi burun, qaysisi keyin yuz berganini aniq esga tushiradilar. Shu usulda xotirlash asosida, keyinchalik, o'qish jarayonida bolalarda tanxay perspektivani tushunish qobiliyati, ya'ni tanxay xotira o'sa boshlaydi.

VII bob. XAYOL (FANTAZIYA)

I. XAYOL TO'G'RSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Bizning ongimizda o'zimiz ilgari idrok qilgan obyektlar to'g'risidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan obyektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to'g'risida ham tasavvurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lmagan, Mirmiy passyolkasidagi tadqiqotchilarning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o'tmishidagi voqealar to'g'risidagi tasavvurga egamiz, o'n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavvur qilamiz va hukazo. Biz kosmik kemalarning Oyg'a va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga kelibayotgan obrazlar (tasavvurlar) faqat ongning subyektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma anqda ifodalanganlar, narsalarda, bo'yovlarda, tovushlarda, she'r va proza janrasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda ochratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamlarning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog'lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bog'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangicha paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamok kerak.

Ongning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamlarning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmok uchun odam aralashmasdanok tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish miyatida tevarak-atrof olarni o'zgartirganlar va uni o'zlariga buyisundirganlar. O'zgartirmok va yaratmok uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan.

Hara-bora odamning xilma-xil ehtiyojlar — ijtimoiy, birlash, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol har qancha hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yo'nalish kash qilaveradi.

II. XAYOL QILISH JARAYONI

Xayol tasavvurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasavvurlaridan farqi shuki, xayol tasavvurlari tajribamizda o'tirilgan obyektlarga ega emas. Xotira, odamlarning ongida bu obrazlar qayerdan va qanday qilib paydo bo'ladi, degan savol tug'itadi. Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo'lmay, yo'q narsadan paydo bo'lishi mumkin emas. Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo'lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari xayol tasavvurlar insonning *tajribasiga* va *xotira tasavvurlariga* asoslanib hosil bo'lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasavvurlar xayol tasavvurlarini vujudga keltirishga asos bo'ladigan materialdir. Masalan, biz mezarlar to'g'risida, qorong'ilik va yorug'lik to'g'risida, sovuq to'g'risida, say to'g'risida, ko'p va shu kabilar to'g'risida tajribada o'tirgan tasavvurlarimiz bo'lgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb to'g'risida tasavvur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida birda mavjud bo'lgan kerakli tasavvurlar albatra ko'z o'ngimizda gavdalantiradi.

Lekin xayol jarayoni tasavvurlarni gavdalantirishdan va ularni shunchaki bir-biriga qo'shishdan iborat bo'lmaydi. Xayol jarayonida xotira tasavvurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasavvurlar hosil bo'ladi. Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasavvurlarini o'ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat bo'ladi.

Xayol uchun material bo'ladigan tasavvurlar xayol yaratib beryotgan obrazlarga, ko'pincha, to'liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. Shu sababli, xayol jarayonida mavjud tasavvurlarni gavdalantirish bilan birlikda yoki uning ketidan analiz qilish, ya'ni tasavvurlarni bo'lak-bo'lak qilib bo'lish va shu tasavvurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ro'y beradi. So'ngra **xayolning sintez qilish faoliyati** ro'y beradi. Muayyan tasavvurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan yoki boshqa tasavvurlarning elementlari bilan qo'shish va bir rukkun qilish jarayoni ro'y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur — xayol tasavvuri vujudga keladi. Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining odliy shakli **agglyutinatsiyadir**. Agglyutinatsiya — ayrim elementlarni yoki bir nechta buyumlarning qismlarini hitit obraz qilib qo'shish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayolining mahsuli bo'lgan

rusalka (suv parisi) obrazi xotin (bosh va gʻvdasi), baliq (dumi) va yashil suv oʻsimligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, bulbuli goʻyo deganimizda xalq tasavvurida har bir narsani bilib aytib beradigan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gʻavdalanadi, bunda ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini koʻramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sintez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli xususiyatlari, ayniqsa, yorqin namoyon boʻladi. Har bir badiiy obraz bitta obrazda, oʻziga xos ravishda birlashtirilgan tasavvurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasavvurlarning oʻzidir.

L. N. Tolstoy «Men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayotganimda uning ayrim belgilarini» xotimin Sofiya Andreyevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyana dan olganman, shularning hammasini «yanchih amlashtirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan», — deb yozgan edi.

Xotira tasavvurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasavvur qilmadigan buyumlarni kattalashtirishda yoki kichraytirishda ifodalaniishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish buʻzi holda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proporsional boʻlishi mumkin. Chunonchi, rus eraklarida pahlavonlarni «qad koʻtargan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib koʻrsatiladi. Mohmur «qozi Muhammad Rasub toʻgʻrisida...» nomli hajviy sheʼrida Qozi Muhammadning boʻyini terakka oʻxshatib, «Joriy chunonam uzunki, misli terak, osmon shipga ildang boʻladi tinga» deydi. Swiftning «Gulliverning sayohati» romandagi juda katta odamlar bilan litipullarning obrazlari mana shunday obrazlardir. Oʻzbek xalq eraklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina millti xonxoʻjara yiqitti» soʻzlarida ifodlangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib boʻlmasligi, proporsional boʻlmasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qismlarigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni *akcentirovka* deyiladi. *Akcentirovka*, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va suratlarda namoyon boʻladi. Chunonchi, sanʼatkor biron imperialistning karikatura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi boʻlsa, uning ogʻzini juda katta, tishlarini sulohmonday, panjalarini uzun va choʻyut solib turganday, qorini qappayib chiqqan qilib, boʻrttirib koʻrsatadi.

Sanʼatkor koʻp shaxslarga xos boʻlgan oʻxshash belgilarni oʻxshata olish, boʻrttirib aksentlash va umumlashtirish yoʻli bilan tipik obrazlar yoki tiplar yaratadi. Lermontovning aytishiga qaragʻanda, uning asarida tasvirlangan Pechora «aynan koʻchirilgan surat boʻlsa ham lekin yolgʻiz

bir kishining surati emas, bu surati hozirgi bo'g'indagi barcha ayb va nuqsonlarni o'zida to'la ifodalagan suratdir».

Tip — individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir guruh, sinf, millat kishilarining eng xarakterli belgilari birga to'lib, yaxlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli xususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajralib» chiqqa oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga «o'ta oladi». Shuning uchun ham ko'pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa», — deb gapiradilar. Xayol faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni ezoq o'tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavvur qilib yaratishimiz yoki kelajakka — ertaga, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga — o'z turmushimizning kelajegiga nazar tashlab, o'z kelajegimizning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning hamma mamlakatarini xayolimizda kezib chiqib, geografik obyektlarning obrazlarini yaratamiz, yulduzlar va planetalar harada taketalarda bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasavvur qilib, yulduzlar olamida kezamiz. Xayolning bunday «ko'chish» qobiliyatining qay darajada o'rganiligi xayotning nechuq'li keng va boy bo'lishini ko'rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta o'tin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavvurlar sistemasini yaratishda odamning o'ylab qo'ygan biror nuqredi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi. Ko'pincha har turli abstrakt nazariy fikrlar xayol yo'li bilan yaratiladigan aniq obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bir rassom, sheir, kompozitor ijod qilish jarayonida biror masalani hal qiladi, o'ziga biror nimani amqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u o'zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki aniq obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va cho'rtan'baliq» masalida «O'rtaqlar ahil bo'lmasa, ularning ishi yurishmaydi», — degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, musiqa asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy g'oyani qidiramiz.

Xayol tasavvuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda amqlashgan bo'ladi. Chunonchi, kuch yoki g'urur to'g'risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semurg' qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi, imillab yurish to'g'risidagi fikr tushbaqa obrazida ifodalanadi va hokazo. So'ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tanhga, sistemaga solib turadi.

Chunonchi, yozuvchi ko'p ihtorlardan iborat badiiy asar yaratayotga-

nida uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, bir butun qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu mashinaning ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ishlashi to'g'risida umumiy bir fikr va tasavvur hosil bo'ladi. Ixtirochi fikr yuritish jarayonida mazkur aynim tasavvurlardan hosil bo'lgan bo'lajak mashinaning bitta murakkab obrazini yaratadi. Xayol jarayonlari mana shu xususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya پوستining ishlida muayyan sistema bo'lganligida bo'lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga soltirilgina qolmasdan, shu bilan birga, o'ta'stirilib, nazorat qilinib ham teriladi. Tafakkur yaxshi o'smagan bo'lsa, bilim kam bo'lsa, fantaziya juda uzoqqa «uchi» ketishni va voqelikka hech qanday o'xshashlik tomoni qolmasligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalari) ko'p darajada ular bilimning cheklanganligi va tafakkurining shu bilim darajasiga yarasha bo'lganligi mahsusi.

Xayol tasavvurlarining paydo bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Har kinga ham ma'lumki, shu tasavvurlarning ko'pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek, o'qish jarayonida, aytmussa, shu'riy asarlarni va haqiqiy adabiyotning boshqa turlarini o'qish chog'ida paydo bo'ladi. Bunda yana quyidagilarga e'tiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi tasavvurlar deb atalsa ham, lekin bu tasavvurlar o'zining bir qancha xususiyatlari bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib o'tilganidek, xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan buyumlar obrazining gredalanishidir. Xayol tasavvurlari esa xotira tasavvurlarini murakkab qanday qayta ishlash natijasida vujudga keladi. Xayol tasavvurlari xotira tasavvurlarning takrorlanishi emas, balki yangicha hosil bo'lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasavvurlari ko'pincha o'zining ko'proq tortib, bo'lishi, ko'ndi va voqin bo'lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. Shu jihatdan qaraganda, xayol tasavvurlari idrok obrazlariga yaqinroq bo'ladi.

3. Tasavvur obyekti bilan tanishlik hissi va shu obyekt real mavjud bo'lib tashvdi yoki mavjud bo'lgan, tasavvurning mazmuni obyektga muvofiq keladi degan ishonch xotira tasavvurlariga xos belgilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklarning obyektligiga bo'lgan ishonchga yaqinroqdir.

Ammo xayol tasavvurlari esa haqiqat afobida bir «yangilik» va «noma'lumlik» his qilish natijasi bo'ladi. Shu sababli xotira tasavvurlari tasavvur qilingan narsaning mavjudligiga yoki haqiqatan mavjud bo'lganligiga yoxud mavjud bo'lmaguniga alohida ishonch hissi bilan

bog'langan bo'ladi va tasavvurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bu da tasavvur qilingan narsaning realligiga to'la ishonch bo'lishi murakkab va buning realligiga shubhalanish, ishonmaslik va hatto bu reallikning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasavvurlari o'tmishda ko'rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bog'langan bo'lib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasavvurlarining ko'pchiligi o'zining faolligi bilan farq qiladi, bu tasavvurlar masofa yoki vaqt jihatidan birmuncha uzoqroqqa intilishi bilan bog'langandir.

Xayol tasavvurlarining bu xususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mumkin, bu tasavvurlar ehtiyoning kuchli ravishda namoyon bo'lishi natijasida, masunda qiziqish va ideallar bo'lishi sababli, insonda xilma-xil hissiyotlar va jumladan yangilikni his qilish to'g'ulari paydo bo'lganligi natijasida vujudga keladi.

III. XAYOL TURLARI

Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi. Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol — xayol turlari jumlasidan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin hozirgi tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to'g'risida tasavvur hamda obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turlari aytmiz. Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur obyektlari hozir yoki o'tmishda aslida bo'lgan bo'lsa-da, lekin biz o'zimiz bevosita idrok qilmagan obyektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning obyekti haqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini angliyadi. Tasavvur xayolining xarakterli xususiyati ham mana shudir. Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo'lib o'tgan voqealarni shu materiallar asosida ko'z oldiga keltiradi.

Kimdir — biray ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosidan biron-bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasavvur xayoli bo'ladi. Masalan, badiiy asarni o'qiganimizda, badiiy suratni ko'rganimizda, texnika ehtiyotlarini va sxemalarini o'qiganimizda, hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarining, tabiat manzarlarning, voqealarning obrazlari paydo bo'ladi.

Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavvur qilish ko'p jihatdan muallifning yaratgan obrazi qanday usul bilan bunyod qilinganiga bog'liq bo'ladi, muallifning hadiy mahoratiga bog'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavvur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yuqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay darajada o'sganligiga ham bog'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida obyektiga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina» romanini o'qigan har bir kitobxon Anna, Vronskiy, Levin va boshqalarning ma'lum darajada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga ko'z yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitoblarni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik obyektlarning — tog'lar, daryolar, dengizlar, o'rmonlar va shu kabalarning obrazlari vujudga keladi. Chizmalar va suratlarini ko'zdan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda tasavvur xayoli ularning shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan obyektlar to'g'risidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asan uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Latirochning yangi mashina, yangi asbob loyihasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagita'dan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning obyekti haqqida yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari o'sha obrazni yaratishga rag'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o'sha odam xayolining o'tida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi. Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy obyektlarda gavdalantirilishi, tasviri qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida — poeziyada, musiqada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi nova-

torlikda, fan va texnika sohasidagi ixtimolalarda namoyon bo'ladi. Ijodiy xayol jarayonida odam o'z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, obyektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi. Shuni nazarda tutish kerakki, tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy farcdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavvur xayoli jarayonida ham obyektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi. Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy jarayondir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir.

Orzu — ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish — ko'nglimizga yonadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit kelgusida pedagog, muhandis, tokar, vrach, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi. Boshqa bir yigit kelajakda Vatani faxrlanadigan, katta qahramonlik ko'rsatishni orzu qiladi.

Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko'z o'ngidan birin-ketin betartib o'ta beradi. Bu tasavvurlar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o'zimiz xush ko'ngan obrazlar paydo bo'ladi. Shu sababli, ko'pincha, shirin xayol surish odamga huzur baxsh etadi. Shirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo'shashgan paytda, masalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, ko'z uyquga ketayotgan va uyqudan uyg'ongan vaqtda (odam uxlab bo'layotgan yoki uyqudan uyg'onayotgan paytlarda) paydo bo'ladi. Shirin xayol surish nerv sistemasi beqoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasalliklar vaqtda, isitma chiqayotganida, nerv sistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda faol ishtiruk etmaydi. Bu holda obrazlar o'z-o'zidan paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz xayol avvalo qandirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tug'uladi. Masalan, odam suvsiz cho'i-biyobonda yurib, juda chumqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari berxtiyor paydo bo'la boshlaydi. Biror narsa yoki hodisani "dovok qilish, tasavvur qilish, biror fikr, nutq, hisslarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. Chunonchi, tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va, ayniqsa, badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari berxtiyor paydo bo'ladi. Musiqa tinglagan vaqtda ham xuddi shunday bo'ladi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni

idrok qilayotganimizda (o'qiyotganimizda, ko'rayotganimizda, tinglayotganimizda) ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Ozu va shirin xayol surish, ko'pincha, beixtiyor paydo bo'ladi. Bizning tush ko'rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq uxlamagan vaqtida tush ko'radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda bo'lsa ham, har holda, tug'itadigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari, shuningdek, kishi heder yurgan chog'ida tuyg'usida kechirgan hissiyotlar, uyqu vaqtida beixtiyor paydo bo'ladigan tasavvurlar odamning tush ko'rishiga saloh bo'ladi. Masalan, biz salqia uyda issiq ko'pni yopinib, uxlab qoldik; kechasi qo'limiz yoki oyog'imiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz. Mana shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, o'shanda, masalan, biz shunday tush ko'ramiz biz qor bosgan yo'lga oyoq yalang ketayotgan bo'lamiz, o'zimizni sovaqdan panaga olishga harakat qilamiz, issiq binoga kirib olishga ko'p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P. Pavlovning fikricha, tush ko'rishning fiziologik asosi o'lgarigi ta'sirotlarning nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri bilan bog'lanishidir. Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda o'tmay, balki muayyan bir narsaga yo'nalgan bo'ladi. Bu yo'nalish shaxsning ehtiyojlari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi voqealarni idrok qilishi, uning ustun turgan tasavvurlari va fiklari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga yo'nalgan bo'ladi, muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo'lgan materialni tanlash, iroda kuchini ishlatish yo'li bilan vujudga keladi. Shaxs tashabbusi bilan o'z oldiga maqsad qo'yishi mumkin, masalan: rassom, shoir o'zi chizmoqchi bo'lgan suratning yoki o'z she'riy asarining mavzusini o'zi belgilaydi. Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning aniq mavzusi, shu tanga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoirning o'z tashabbusi bilan belgilanadi.

San'at asarlarining haramasi, avvalo — ixtiyoriy xayol mahsulidir. Ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda ko'y bermaydi: ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, musiqa ijodiyotining she'riy yoki hoshqa bir ijodiyotining ixtiyoriy faoliyat tanqasida o'tadigan murakkab jarayonlari ko'pincha beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham o'z ichiga oladi. Shoirlar, rassomlar muayyan mavzuda o'z asarlarini (ixtiyoriy ravishda) yaratayotganlarida, ba'zan beixtiyor paydo bo'lgan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib ketgandek bo'ladi.

Ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan ishlashga bog'liqdir. Xayol faoliyatini qo'zg'atish tegishli obrazlarni yaratish uchun ulug' kishilarning ham ko'p fikr ishlatishlari, zo'r iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan, ko'p mehnat sarf qilib, tushib ishlashlari tozini bo'lgan.

IV. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR

Xayol faoliyati kengligi, mazmunderligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va har bir shaxsning o'ziga xos xarakterini belgilaydi.

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo'laveradi. Shu sababli, xayol qilish jamiyatlarga va xayol obrazlarning hosil bo'lishiga odamning dunyogarashi, ijtimoiy-siyosiy qatamlari va axloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmunderligi

Xayol kengligi voqealikning kishilar xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan sohalar doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o'tmishdagi va kelajakdagi tanxay hayoti, yer ustidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan ana shunday sohalar jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarining naqadar ko'pin o'z ichiga olsa, uning xayoli shunchalik keng bo'ladi. Kishining xayoli ko'pincha real voqealikdan mavjud bo'lgan va to'yobga chiqarilishi mumkin bo'lgan narsalar doirasidan chetga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb aytadilar, odam ko'pincha o'z orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasiga» chiqib ketadi. Xayolning mazmunderligi biror obyektga nisbatan xayolda tug'ilayotgan tasavvurlarning hoyligi, xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham falon kishining xayoli mazmunder (xayoli boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kambag'al) deb gapiramiz. Xayol kengligi va mazmunderligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemaning uchishi ham inson fantaziyasi g'oyat yuksak darajaga ko'tarilganligining mahsulidir. Lekin shu kemaning real obrazini yaratmoq va kemaning o'zini yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, kimyo, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvaffaqiyatlaridan foydalanish zarur bo'ladi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yo'lidan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi

Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqealarni tuzat qilishdan hosil bo'lgan obrazlarga

qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Ba'zan xayol shunchalik kuchli sur'atda ishlaydiki, biz xayol obyektlarini xuddi ko'zimiz bilan ko'rib turgandek, qulog'imiz bilan eshitib turgandek yoki qo'limiz bilan ushlab sezayotgandek bo'lamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fantastika obrazlari o'rtasida farq qolmagandek bo'ladi.

Xayol kuchi avvalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bog'liq bo'ladi. Faqat shu bugunligina n'olaydigan, shu bugungisiga mag'rur yoki o'zi-o'ziga mag'rur kishilarda xayol juda kuchli bo'ladi.

Tasavvur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, bo'yovlarda, chizmalarda, ohanglarda va hoshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalanirilganiga bog'liq bo'ladi. Masalan, biz Navoiy, Babur, Muqimiy asarlarini o'qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralari ko'z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. San'atning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning ko'z o'ngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalanishidir.

Xayol kuchli hissiyotga bog'liq bo'ladi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tug'iladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham rag'batlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli bo'lsa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuchli, yorqin va jonli bo'ladi. Hissiyot kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli bo'ladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy obrazlari adarda narsiz va zaif bo'ladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bog'liq bo'ladi. Agar bizning diqqatimiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qilish bilan band bo'lsa, u holda xayol inoyoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan obyektga butunlay band bo'lib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Ba'zan kishi «xayol surib», tevarak-atrofdagi narsalarni (go'yo ko'rmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi.

Kishi uxlagan vaqtida tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush ko'rish tarixasida namoyon bo'ladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardек ravshan ko'rinadi.

Xayol kuchi ko'p darajada kishining umumiy ahvolidagi va nerv sistemasiining holatiga, kishining retikligiga yoki charebhab qolganligiga, sog'lig'iga yoki bemorligiga bog'liq bo'ladi. Ko'p kishilarga ma'lumki, kishining harorat ko'tarilganda uning fantaziyasi zaiflashib ishlaydi, uning xayolida paydo bo'layotgan obrazlar g'oyat yorqin va tez-tez tikronlanadigan obrazlar bo'lib qoladi. Bu holat kishining xayoli beixriyor xayol surish tarzida o'tadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantastika obrazlari ko'pincha real idrok qilingan narsalardек kuchli va yorqin bo'ladi, gollutsinatsiyaga (ahlsizlashga) aylanadi. Gollutsinatsiyaning o'zi aslida

xayolning kuchli namoyon bo'lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazariida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalar ham kishi to'ng'ri idrok qiladi — illoziya hosil bo'ladi.

Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga bog'liq bo'lgan bu xususiyatlar patologik hodisalar sohasiga taalluqli xususiyatlardir. Biz kuchli xayol to'g'risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda, nerv sistemasining normal holatida o'tadigan xayolni nazarda tutamiz.

Xayolning realligi

Xayol jarayonlaridagi voqeisk o'tzangan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratilayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmastigi ham mumkin. Voqelikka to'g'ri aks ettirgan obrazlar *real obrazlar* deb aytiladi.

Xayol yaratilgan obrazlar turmushda gavdalanirilgan va gavdalanirilyotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko'rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham *real xayol bo'ladi*.

Odaming kosmosga uchishi vaqin-yuqinicha ham to'yohga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlar kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oy, Mars, Venera, Koinotrang boshqa planetalarga uchishni orzu qilmaymiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Bunoharin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin bo'lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, san'atning hammasi turlari mana shunday real xayol mahsulatlaridir. Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'lganim» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan amalga oshirilganligi mana shunday *real orzudir*. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko'rishning eng muhim tarkibiy bo'laklaridan biri. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytish mumkiinki, Siolkovskiy o'zining «Yerdan tashqarida» degan kitobida men o'zam uchgan vaqtlar ko'rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko'tarilgan insonning ko'zi oldida gavdalanagan obarni Siolkovskiy hammasidan ko'ra meshamtoy tasavvur qilgan edi».

Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqiliy tafakkurning qay darajada o'sganligiga va odamning turmush tarbiyasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bog'liqdir.

Xayolda yaratilayotgan obrazlar amalda to'yohga chiqarilmaydigan

bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shunday real bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast», «fantazyor» deb aytadilar.

Puch fantazyachilar xayolparastlar ko'pincha shaxsiy tajribasi oz, bilimi kam, tanqidiy tafakkur o'smagan, irodasi kuchsiz, turmush taribasi bilan tuzuk bog'lanmagan kishilardir. Bular g'ayrati yo'q, lapashang kishilardir. Ularning fantazyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech bir narsa bilan nazorat qilinmaydi. shuning uchun ham ular juda g'alati, aqlga sig'maydigan va amalga oshiraydigan obrazlar yaratishlari mumkin.

V. XAYOLNING AHAMIYATI

Xayol jarayoni ongimizning mazmuri faqat biz idrok qilgan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lmagan, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham bog'liq bo'ladi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, xayol tufayli bilimimiz kengroq va xilma-xil aks etadi, bilimimiz nazar doirasimiz kengayib, shaxsiy tajribamiz doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyitadi

Xayol natijasida bilimimiz idrokimiz, garchi hamisha raso bo'lmaymasda, lekin har holda, to'liqroq va yorqinroq bo'ladi. Masalan, nutq badiiy suratlar, musiqa va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanchalik to'liq idrok qilinishi ko'p darajada xayol faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Xayol faoliyati qanchalik kuchli bo'lsa, shunchalik mukammal, mazmuni ham shunchalik keng idrok etiladi.

Xayol jarayoni xotira faoliyatida katta o'rinni tutadi. Xayolda yaratilayotgan tasavvurlar esda olib qolish vaqtida va esga tus'tirish vaqtida bog'lanishlar vujudga keltirish uchun tayanch bo'ladi. Xotira tasavvurlarining mazmuni ko'pincha xayol faoliyati bilan o'zgartiriladi va to'ldiriladi.

Xotira tasavvurlari kabi, xayol tasavvurlari ham tafakkur uchun tayanch material bo'ladi. Tafakkurning umumiyshartlash, abstraksiyalash, aniqlashtirish kabi jarayonlari xayolga ko'p daraja bog'liq bo'ladi. Jundadan, tafakkur jarayonlaridagi yaqqollik ko'p jihatdan xayol faoliyati tufayli hosil bo'ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayonlarining o'zi ham har xil hissiyotlarning uchun eng boy manbadir. Xayol faoliyati tufayli tug'iladigan hislar ko'pincha ancha kuchli va barqaror hislar bo'ladi.

Xayol tufayli odam o'z tevarak-atrofidagi voqealikni idrok qilib va o'z turmushining o'tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ularni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak to'g'risidagi — kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar to'g'risida tasavvurlar tug'dirgan tuyg'ularni his qiladi. Masalan, tilokdagi maqsadni tasavvur qilish kishida ijobiy hislar tug'diradi, bunday hislar esa kishini tetik qiladi va uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi. Chunonchi, charchab qolgan kishi o'z mehnatining natijalarini tasavvur qilganida, bu tasavvur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetiklik bag'ishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tug'iladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: sog'inish, ma'yuslik, qo'rqish, sababsiz g'azablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. Shunday ham bo'ladiki, xayol jarayonlarining o'zi salbiy emosional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, ko'ngil g'ashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat o'sha jarayonlarni kuchaytiradi, so'ngra esa vujudga kelgan tasavvurlar o'sha salbiy hislarni yanada kuchaytirib yaboradi. Hanumaga ma'lumki, qo'rqoq kishilar xatarli ahvolni tasavvur qilishlari bilan oq haqiqatda bo'lishi mumkin bo'lganidan beshbaltaroq ekan-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni do'stlik va jamoa hislarini ko'p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam o'zini boshqa kishining o'rnida deb tasavvur qilishi, uning hislari va atilishlari bilan ya-shashni, xayrixohlik, birlamuk deb ataladigan va boshqa shu kabi tuyg'ularni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin o'z oldiga muayyan maqsad qo'yadi, shu maqsadga erishish yo'llarini va vositalarini belgilay oladi, o'z harakatlarning natijalarini tasavvur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasavvurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. Shu sababli, irodasi kuchli, o'tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda o'sgan bo'ladi. **Inson faoliyatining hanuma turlarida:** o'yinda, o'qishda, mehnatda, fan va ijodiyorda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o'yinlar — asosan, holalar fantaziyasining namoyon bo'lishidir. Bolalarning ijodiy o'yinlarda ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aql, irodasi, ma'naviy va jismoniy hislari o'sadi.

Xayol bo'lmasa, o'qish ishlarining samarali bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar o'zlari hevosita idrok qilinmaydigan narsalar to'g'risidagi bilimlarni xayol mavjud bo'lganidagina yaqqol tushunib, bilib olishan mumkin. Chunonchi, o'quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlarni mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni o'quvchilarga darsda mavhum, abstrakt shaklda beril-

layotgan materialni aniqlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar matematika, grammatika va boshqa fanlarga doir misollarni ko'p jihatdan xayol ishtiroki bilan o'qitib topadilar va tanlab oladilar.

Xayol bo'lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin bo'lmaydi. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad oldindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalar berishi oldindan tasavvur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab bo'lmaydi. Brishilmoqchi bo'lgan maqsadni belgilash, oldindan ko'rish, shamalashning o'zi shu maqsadni va natijalarni xayolda tasavvur qilish demakdir, xayolning bo'lishi insonning har qanday ishni qodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik elementlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir tur ilgari o'rganib olingan usullar va harakatlarni shunchaki takrorlash yo'li bilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashliyoatlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahamiyati bo'lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli, ayniqsa, katta.

Gipoteza -- haqiqiy sabablari noma'lum bo'lgan hodisalarning fakt-larni izohlash uchun fanda qo'llaniladigan taxmindir. Odatda, gipotezalarining ko'pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlar yoki farazlar asosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash yo'li bilan tanqidiy ravishda tekshirib ko'riladi. Eksperimentning natijalari va to'plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tasdiqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya bo'lib qoladi. Masalan, qadimiy fiziklar va astronomlar meteorlarning va yulduzlar uchishining sabablarini izohlashga urinib, bu hodisalar Yerdagi qattiq moddalarning bug'lanishidan boshqa narsa emas, suv bug'lari kabi mazkur qattiq moddalarning bug'lan ham yuqori ko'tarilib va so'ngra lavillagan tashlar holda yerga tushadi, deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot bo'lmaganligi sababli rad qilindi. So'ngra, mana shu hodisalarni meteorlarni izohlash uchun boshqa bir gipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar g'oyat zo'r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar rangasida yerga tushadi, deb faraz qilindi. Lekin bu gipoteza ham isbot bo'lmadi: Oyda hech qanday vulqon yo'qligi va lavalar chiqarmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga ko'ra, benihoya ko'p miqdorda kichik va moyda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Yerning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi, buning natijasida ular yerga tushadi. Bu gipoteza haqiqatga eng yaqinroq bo'lib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomoni-dan qabul qilingan ilmiy nazariya bo'lib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning olg'a borishi uchun muhim shartdir.

Odamlar bntun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati

bur, xayol bo'lmasa, qishloq xo'jaligida novatorlik, texnikada ixtirochilik va barcha san'at tarmoqlari ham bo'lmagan bo'lar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyatga egadir.

Aksincha, real bo'lmagan xayol - quruq xayolparastlikdir, bunday quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga to'sqinlik qiladi. Keng, mazmunli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi, albatta. Mana shunday xayolni o'stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

VI. XAYOLNING O'SISHI

Odamda xayol ilk bolalik chog'idanoq o'sib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab o'yinlarda, so'ngra esa o'qishda va mehnatda o'sib boradi. Bolalarda tajriba to'plama berishi hamda xotira tasavvurlarning boyligi hosil bo'la berishi bilan ularda xayol ham o'sib boradi va ulardagi ehtiyojning o'sishi uchun yo'l ochadi.

Psixikaning boshqa jihatleri kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tarbiya va o'qitishning ta'siri ostida o'sadi.

Yasli yoshidagi bolalarda xayolning o'sib borishi

Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari o'yinchoqlar bilan har xil o'yinlar qilishda, qo'lga tushgan mayda-chuyda narsalar tayoqchalar, toshlar, qog'ozlar va boshqa shu kabilar bilan o'ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon bo'ladi. Bolalar xayolining mana shu hamma dastlabki ko'rinishlari beixtiyor voqe bo'ladi. Bola ko'zi ko'rgan, qo'lga olgan va ishlatayotgan narsalarning o'zi uni shu narsalar bilan o'ynashga qiziqtiradi. Shunday bulda bola o'zining harakatidan zavqlanib va o'z faoliyatida qandaydir biror yangilik paydo bo'lganini ko'rib ovumb yuradi. xolos.

Bolada narsa paydo bo'la boshlashi bilan kattalarning ta'siri ostida u o'z «ijodini» tushuntira boshlaydi. «Bu qilgan narsang nima?», «Nimaning suratini chizding?» deb berilgan savollarga bola terib qo'ygan kubiklarni ko'rsatib: «Men uy qildim», o'zi chizgan suratlarini ko'rsatib: «Bu — laycha» deb javob beradi va hokazo.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kambag'al bo'ladi. Uning xayoli tevarak-atrofida ko'rgan narsalar doirasidan chetga chiqmaydi va asosan, o'z tevaragida, o'zi yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada xayolning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada o'yin, mashg'ulot jarayonida, tarbiya ta'siri bilan tasavvur hojligi ancha kengayadi, tafakkur o'sadi, yangi ehtiyojlar paydo bo'ladi. Izollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolalarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq bo'lib qoladi.

Yasli yoshdagi bolalarda ho'l-gami singari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ham xayol, asosan, o'yin jarayonida paydo bo'ladi va o'sib boradi.

Bolalar uch-to'rt yoshiga yetganlari ularda o'zlarini katta yoshdagi odamlardek qilib ko'rsatish va shunday katta bo'lishga intilish, o'zlari hali uddalay olmaydigan narsalarni qilish ehtiyoji juda yaqqul paydo bo'la boshlaydi. Bola o'zi o'ynayotgan o'yinlarida goh o'zini ot minib chopib borayotgan chavandoz deb, goh o'zini uchuvchi deb, goh haydovchi deb, goh vrach deb, goh o'qituvchi deb xayol qila boshlaydi. Bu o'yinlarda, albatta, bolalarning turli harakatlarga taqlid qilishlari katta o'rin oladi. Lekin, har holda, mana shu o'yinlarda ham xayolning ijodiy faoliyati namoyon bo'laveradi. Bu o'yinlarda bola o'ynab turgan joyini ham, qo'lga tushgan narsalarni ham boshqacha tarzda tasavvur qilaveradi: ti atrofiga dengiz, o'rmon deb, yog'ochni ot deb, stulni avtomobil yoki samolyot deb, cho'plarni, qaldirg'ochlarni uchuvchilar va haydovchilar deb tasavvur qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida xayol jarayonlari ixtiyoriy ravishda ham, ya'ni oldindan qo'yilgan maqsad asosida sodir bo'la boshlaydi. Dastlab bu maqsadni bolaning o'zi qo'ymaydi, balki bolaga bu maqsadni kattalar ko'rsatib beradi. Bolaga: «Kubiklardan uy yasagin», «Mushukning suratini chizgin» degan mazmunda topshiriqlar beriladi. Bola ham bu topshiriqlarni o'z kucaga va o'zining uquviga yarascha bajaradi. Keyin bola o'z faoliyatida o'zi ham o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'ya boshlaydi, keyin bu maqsadlarni o'z o'yinlarida, ko'rish o'yinlarida, loy va plastilindan yasagan buyumlarida, chizgan rasmlarida gavdalantiradi. Endilikda buyumlar — kubiklar, tayoqchalar, qalamlar, qog'ozlar va hosaqa shu kabilar bolaning qo'lida ijodiy faoliyatni uyg'otadigan buyumlarigina bo'lib qolmasdan, balki shu bilan binga, mana shu faoliyat uchun material va hosil qilingan natijalarni ifodalash vositasi ham bo'lib qoladi.

Lekin maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida boladagi xayolning ixtiyoriy ijodiy jarayonlari juda beqaror bo'ladi. Bula maqsadni amalga oshirayotgan vaqtida ko'pincha shu qo'yilgan maqsadni o'zgartirib yuboradi. O'yin jarayonida o'yinning sujeti o'zgartiriladi, bola chizayotgan suratlardagi obrazlar o'zgaradi: tasodifiy (heixtiyor) ravishda biror chiziq, ortib ketish bilan suratdagi ot kapalukka, uy itga aylanib ketadi va hokazo. Keyinroq bolalarning yoshi osha borgan sari, bolalarning o'yinlari

murakkablasha boradi, shu o'yinlarda namoyon bo'ladigan ixtyoriy xayol ham ancha barqaror bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning xayoli kattalar bilan gaplashishning ta'siri ostida ham paydo bo'ladi va o'sadi. Bolalar uzoq mamlakatlar to'g'risidagi, o'rmonlar va dengizlar to'g'risidagi hamda shu o'rmonlar va dengizlarda qanday jonivorlar va nimalar borligi to'g'risidagi, quthda ishlayotgan kishilarimizning hayoti to'g'risidagi, qahramonlarimizning urush vaqtida va ishlab chiqarishda ko'rsatgan bahodirliklari to'g'risidagi, tabiatni o'zgartirish to'g'risidagi hikoyalarni zavq bilan tinglaydilar. Bolalar ertaklarni, ayniqsa, qiziqib tinglaydilar bolalarning o'zlari ham ertak aytishni yaxshi ko'radilar, kattalar aytib bergan ertak va hikoyalar ta'siri bilan bolalarda o'zlari idrok qila olmaydigan narsalar to'g'risida, shu jumladan, hech qachon bo'lmagan va bo'lmaydigan narsalar to'g'risida olamjahon obrazlar paydo bo'ladi.

Shunday qilib, xayol jarayonlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning aqay tafakkuri kengayadi, uning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqadi. Saviya kengaya bergan sari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning psixik hayoti ham mazmunliroq bo'lib qoladi, buning esa bolani maktabda o'qishga tayyorlashda katta ahamiyati bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayoli ancha kuchli bo'ladi. Bolalarning o'yin vaqtida yaratayotgan obrazlari, ularning hikoyalardagi va ertaklaridagi obrazlar yorqin, jo'shqin obrazlar bo'ladi. Bu obrazlar idrokka yaqinlashib qoladi, deyish mumkin. Chunonchi, yog'ochni «ota» qilib chopib borayotgan bolalar o'zini xuddi chunakam oida chopib borayotgandek his qilishadi, bolalar o'yin qoidasining buzilishiga biror katta ishning buzilishi deb qaraydilar. Bolalarning xayoli hissiyot jihatidan juda kuchli bo'ladi, lekin tanqidiy tafakkur jihatidan kuchsiz, turmush tajribasi jihatidan kambag'al, bilim jihatidan cheklangan bo'ladi.

Animo shunday bo'lsa ham, bolalarning o'yin faoliyatida va ularning ertaklardagi obrazlarda reallikni his qilish butunlay bo'lmaydi. Deyish noto'g'ri. Agar bola «ota» qilib chopayotgan yoki «santiolyot» qilib uchayotgan stol haqiqatan ham chopib uchib ketganida edi, buni o'ynayotgan bola, hech shubhasiz, hayron bo'lib qolar yoki qo'rqib ketgan bo'lar edi. Bolalar odatda o'yin bilan ertakni, «yolg'on» bilan «rost»ni bir-biridan farq qiladilar.

Bolalik yoshida, asosan, 5—7 yoshlarda, bolalar xayolda gavdalantiriladigan obrazlarni (xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) ko'pincha xotira tasavvurlariga aynan o'xshatadilar. Bola o'z hikoyalariida ko'pincha o'zining fantaziyasida saqlanib qolgan obrazni haqiqatda bo'lgan, o'zi ilgari idrok qilgan fakt deb gapiradi. Bolalar yolg'onni mana shu tariqa beixtyor chin deb gapiradilar, xayol mahsuli

bo'lgan bu yolg'onni bolalarning tafakkuri ham yetarli ravishda nazorat qila olmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishida shu yoshdagi bolalarga xos individual xususiyatlar sezilarli ravishda paydo bo'la boshlaydi. Bu xususiyatlar, avvalin, bolalar yashab turgan vaziyatdan, ularga berilayotgan tarbiyadan, bolalardagi faollikning namoyan qilinishi uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan, bolaning umumiy o'sishidan kelib chiqadi. Bolalik chog'idagi xayollarning jeda rivojlanib ketishiga biror individual iste'dod va qobiliyatning erta uyg'unishi va o'sishi ko'pincha sabab bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayolning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda xayol qilish, asosan, o'qitishning ta'siri ostida yana o'sa boradi.

Maktabning birinchi sinfiga kirgan bolada xayol yetarli ravishda rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina boyligiga ega bo'ladi. Birinchi sinflarda o'qish natijasida u faqat idrokka va xotira tasavvurlarigagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayolda yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'qitilayotgan materialni asosan yaqqol tarzda o'zlashtira beradi.

Masalan, geografiya, tarix, adabiyot singari sohalardagi bilimlarni yaqqol tarzda o'zlashtirishda maktab o'quvchisining xayol qilish faoliyati, ayniqsa, katta rol o'ynaydi, chunki bu fanlarning obyektlarini o'quvchilar bevosita idrok qilolmaydilar va tajriba qilib ko'rmaydilar. O'quvchi o'qituvchining geografiyaga, tarixga, adabiyotga va hoshqa fanlarga doir darslarini tinglab yoki kitoblarni o'qib, hamisha muayyan bir joyni, o'simliklar va hayvonlar olamini tasavvur qilib tushir, uzoq o'tmishdagi odamlarning hayotini va faoliyatini, ayrim tarixiy voqealarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Shunday tasavvurlar bo'lmasa, o'qitilayotgan materialni o'zlashtirish faqat o'qituvchining so'zlarini yoki darslikda yozilgan gaplarni yodlab olishdangina iborat bo'lib qoladi.

Fanga qiziqish mavjud bo'lganda yoki tasavvurlar boyligi yetarli bo'lgan taqdirda bilimlarni o'zlashtirish chog'ida yangi obrazlar o'qituvchi o'qitgan darsning yoki darslikda yozilgan gaplarning ta'siri ostida beixtiyor paydo bo'laveradi. Lekin ba'zan geografiya, tarix, adabiyot yoki fizika mashg'ulotlarida o'quvchilar muayyan bir tasavvurni yaratmoq uchun ko'proq kuch sarflashlari lozim bo'lib qoladi.

Bilimlar ko'rsatmalilik asosida o'zlashtirilganida o'quvchilarning xayoli rivojlana boradi, keng va mazmunan boy bo'lib qolaveradi. O'qitish jarayonida yerning keng va kattaligi to'g'risidagi tasavvurlar vujudga keladi, uzoq o'tmish to'g'risida, chin va uzoq, kelajak to'g'risida yangi tasavvurlar paydo bo'ladi.

O'qitish jarayonida xayolning o'sishiga faqat o'qitilayotgan materialning mazmuniga yordam berib qolmasdan, shu bilan birga, o'quvchilarga shu materialni o'qitishda qo'llanilayotgan usullar, metodlar ham yordam beradi. O'quvchida xayolning taraqqiysi uchun o'qituvchining jonli nutqi, darslikda yetarli miqdorda bo'lgan obrazli, aniq material, shuningdek, badiiy mahorat bilan yasalgan o'qish qurultari — surallar, sxemalar, jadvallar, kartalar, modellar va boshqa shu kabilar katta ahamiyatga egadir.

O'quvchilarning ijodiy xayolini taraqqiy qildirish uchun sinfda va sinfdan tashqi o'tkaziladigan musiqa, rasm mashg'ulotlari, loy va plastilindan har xil buyumlar yasash mashg'ulotlari, insho, badiiy adabiyot o'qish, to'garaklarda (adabiyot, drama, avimodelchilik to'garaklarida va boshqa shu kabi to'garaklarda) qatnashish katta ahamiyatga egadir. Bunday mashg'ulotlarda bolaning turli narsalarga qiziqishi: uning bilishga qiziqishi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, estetik qiziqishlari, texnikari va shu kabilarni bilishga qiziqishi xayolning o'sishiga yordam beradi. Bu qiziqishlar o'smirlarda, aynicisiz, sezilarli ravishda namoyon bo'la boshlaydi.

Badiiy adabiyot asarlarini o'qish, shuningdek, jurnallarda va gazetalarda bizning qunilishlarimiz to'g'risida, ilmiy kashfiyotlar va texnika sohasidagi kashfiyotlar to'g'risida, qishloq xo'jaligadagi novatorlar to'g'risida yozilgan maqolalarni o'qish keng, mazmunli va real xayolning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir.

Maktab yoshidagi bolalarning o'ynaydigan o'yinlarda ham ulardagi xayolning o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'yinchoq ustaxonalar, zavollar, temir yo'klar yasab o'ynaydilar, o'z o'yinlarida turli «ekspeditsiyalarga» boradilar. Oyga, Marsga, boshqa planetalarga «kosmik sayohat qilib uchib» boradilar va shu kabi o'yinlarni o'ynaydilar. Bunday o'yinlarda har bir o'quvchi mazmunder tasavvotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy ko'rinish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi.

O'quvchining va o'smurning o'sib borayotgan xayoli o'zining kengligi va mazmunderligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalish jihatidan ham o'zgaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z ehtiyojlariga bog'liq bo'lgan biror tasavvur yaratishlari bilan darhol shu tasavvurlarni o'z harakatlarda, o'yinlarida, suralarida va shu kabilarda namoyon qiladilar. Bola, asosan, hozirgi hayot bilan yashaydi va unda o'zi yaratayotgan obrazlarni ro'yobga chiqarishni kelajakka qoldirish mayli bo'lmaydi. Yuqori sinf o'quvchilarida xayol faoliyati, asosan, kelajak obrazlarini yaratishga — ideallar yaratishga, kash etilishga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilarda va o'smirlarda xilma-xil qiziqishlar va ideallar, jumladan, kasbga qiziqishlar o'sib borishi bilan ulardagi xayol orzu tariqasida namoyon bo'la boshlaydi. Buning maktablarimizdagi o'quvchi bolalar, o'smirlar, yigitlar va qizlar o'zlarining kelajak faoliyatlarini, manilaku-

timizda ijodiy mehnat qilishni, yangi ulug' kashfiyotlar, ixtirolar qilishni orzu qiladilar. Bizning yoshlarimiz o'zlari orzu qilayotganlari bilan bizda mana shu orzularni to'yoqga chiqarmoq uchun butun sharoit yaratib berilganligini va shu orzuni amalga oshirish faqat o'zlariga, o'zlarining qonri bilan ishlashlariga bog'liq ekanligini biladilar.

O'quvchi va o'smirlarning xayoli o'zining barqarorligi bilan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning xayolidan farq qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ixtiyoriy xayol ham, ayniqsa, ularda ko'proq uchraydigan beixtiyor xayol ham g'oyat beqaror bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolada ixtiyorsiz xayol ham, ixtiyoriy xayol ham borgan sari barqaror bo'lib boraveradi. Xayolni tug'diradigan qiziqish yoki ideyalar mavjud bo'lganda ixtiyorsiz xayol barqaror bo'ladi. O'quvchilarda ixtiyorsiz xayol ko'pincha ularning ixtiyoriy xayolidagi ayrim momentlar tariqasida namoyon bo'ladi. Bunday ixtiyorsiz xayol yangi materialni tushunish va o'zlashtirishda, turli masalalarni hal qilishda, insholar yozishda, surat chizishda, har xil buyumlar shaklini yasashda va shu kabi mashg'ulotlarda katta rol o'ynaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda bo'lgani singari, o'quvchilarda ham xayol katta kuch bilan namoyon bo'ladi. O'quvchilar va o'smirlarning o'z xayolida, ayniqsa, o'z orzularida yaratayotgan obrazlari juda yengil va jonli obrazlar bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalardan o'quvchilarning farqi shundaki, katta yoshdagi kishilar singari, maktab o'quvchilari ham shu obrazlarni idrok qilinayotgan narsalardan aniq farq qiladilar va o'z xayollaridagi o'tmish obrazlarini xotira tasavvurlari bilan aralashlab yubormaydilar. Maktab yoshidagi bolalarda reallikni mana shunday sezish hissi katta tajriba, to'plangan bilimlar tufayli va tafakkurning ancha o'sganligi tufayli vujudga keladi.

Odamlarning barcha yoshdagi keng, mazmundor, barqaror va real xayol ularning faoliyatida tafakkur, iroda, qiziqish va ehtiyojlarining taraqqiysi bilan birlikda taraqqiy qilib boradi.

VIII BOB. TAFAKKUR

1. TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tafakkur — inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrofdagi olamni his qilish qurallari va inson oqilona amaliy faoliyatining mavjud kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq — til bilan ifodalangan bog'lanish. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushuradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sozgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikni belgilab oladi, bu- larning voqealikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun Sharqdan chiqib, G'arbga botayotganligini hammaniz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Yerning qimirlamay turganligini, quyosh esa yer atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasida-gina, uzoq davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina haqiqat-da quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqealikka, haqiqatga to'g'ri kel-mas ekan, voqealikka to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat — bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hisol bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning ehinligini yoki ehin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Voqealik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.

Biz sozgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlari tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan,

biroga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrining yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'ramiz bilan ko'ramiz). Lekin fizikada bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana hoshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infraqizil va ultrahashqa nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarning borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur — voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylik natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning harun bir turkumi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «O'zbekistonning fuqarolar teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni harmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Harmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablari va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tanqasidagi bog'lanishning o'zini bevosira idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib tadbir qilib yo'li bilan topamiz.

Shunga, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyliklashirish yo'li bilan voqelikning umumiy qonuniyatlarni topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlit qolganligiga haroratning pasayganligi 0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiyalashtirish natijasida: «Harorat 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarishi va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib beristimiz mumkin. Masalan, termometrdagi haroratning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan aytib olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschilari uchib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib berishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xossalariini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil inqilobat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiyalashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning yanada oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.

Bosh miya po'stining biron-bir uchashtasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borb hatashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlardir. I.P. Pavlov aytganidek, «asvvalo, umuminsoniy empirizmni. (insonning tajribasi, o'rganigan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qutol bo'lgan fanni ham yaratuvchi maxsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe bo'ladi (Положение вопроса, III tom, 2-kitob, 232-het).

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevaruk-atrof olamni shaxson bilib olayotgan ehog'ida yoki o'zi

harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan binga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Odaming bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytiraveradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim xususiyatidir.

II. FIKR YURITISH OPERATSIYALARI

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe bo'lmagandan, balki alohida aqliy operatsiyalar — biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (obyektlar) ustida, biz umumiytashgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan obyektlar ustida aqliy harakatlilar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Tafakkur qilish — operativ jarayondir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiytashtirish, aniqlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash

Taqqoslash — shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K. D. Ushinsky tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini qat'iy, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushanishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bilolmasak boshqa yo'l bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishmiz va farqini bilib olishmiz mumkin bo'lmagan biron yangi narsaga duch kelganimizda edi (beshqart shunday narsa bor bo'lsa), u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lar edik va uning to'g'risida biror so'z aytolmagan bo'lar edik» (Избранные сочинения, II tom, 1939-yil, 436-bet).

Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu jarayon

idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqea bo'ladi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko'rilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, o'lchov chizig'im taxtaga va shu kabitlarga solishtirib ko'rilayotganda sodir bo'ladi. Biz masnlani santimetrlilenta bilan o'lchayotganimizda, og'irlikni tortib ko'rayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi. Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fidan solishtirib ko'rish yo'li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o'rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o'xshashlikni ham, tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarda va hokazolarda tafovut yoki o'xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani: $6 + 2$ bilan $10 - 2$ ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o'xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o'xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkurning mana shunday qobiliyati, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz, — deb yozgan edi Ushinskiy, — tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan bo'lgan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muham hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushanib olasiz» (O'sha kitob, 436 bet).

Analiz va sintez

Analiz — narsani (tuyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni aynni qismlarga bo'lish — uning oyog'larini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni bir-biridan ajratib olish mumkin. Kimyogar suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalaniishi mumkin.

Analiz obyektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgi-

largi bo'lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Chunki, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, og'irligi va boshqa shu kabi belgilarni bilib olamiz. Suvning ti-mqligini, og'irligini, buq'lanishini, haroratini, zichligini ham fikran ajra-rish mumkin.

Psixologiyani o'rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslagina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

O'qish mashg'uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish fauliyati katta o'rni tutadi. Chunki, savod o'qatish, odarda, nutqni analiz qilishdan: gapni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni tovushlarga ajratish-dan boshlanadi. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan — dast-lah bir qancha ma'lum sonlarni, so'ngra esa noma'lum sonlarni topish-dan boshlanadi.

Sintez — analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir bu-tun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga ho'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgan singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunki, mashinaning ayrim detalatlari bir-biriga tegishli tarzda biriktirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odanlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislород bilan vodorodning kimyoviy birlishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayon-larida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz choi tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayot-ganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gap-ni o'qib tushunayotganimizda ku'di shunday jarayon sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rni tutadi. Masa-lan, o'qishga o'qatish vaqtda tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi — sin-tezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarn-ing qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlar-niing xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim

qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog'lanishi, narsaning asosiy (muhimi) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda o'tadi. Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirish uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

•Talakkur, — deb yozgandi I.P. Pavlov, — albatta assotsiatsionlardan, sintezdan boshlanadi, so'ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo'shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po'stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq bo'lmagan narsalarni voqelikka muvofiq bo'lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlash jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po'stida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o'z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan bahosib signallarining yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

Abstraksiyalash, umumiyLashtirish va aniqlashtirish

Abstraksiya — shunday bir fikrlash jarayonidirk, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning haror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosaboti) shu obyekt yoki obyektlardir fikran ajratib olinadi. Bu jarayonda obyektidan ajratilgan bir belgining o'zi tafakkurning mustaqil obyekti bo'lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo'ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasvuriy analiz qilish jarayonida uning har qat bir belgisi — qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to'g'risida emas, balki doskaning qoraligi to'g'risida, so'ngra esa umuman qoralik to'g'risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ol va hokazolarning ko'z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini — harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to'g'risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yo'li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to'g'risida abstrakt tushuncha hosil bo'ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash ehtiyoqida ham abstraksiyalash jarayoni sodir bo'ladi. Biron muayyan jihatlari hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabirlarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P. Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati borligini uqitib, bunday degan edi:

«Umumiyqlashtirishga keng imkoniyat ochib bergan soʻzning alohida xususiyati boʻlmish abstraksiya tufayli biz voqealikka boʻlgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar shakliga solganmiz» («Панорамное зрение», III tom, 320-bet).

Nutq til boʻlganidagina abstraksiya qilish mumkin. Soʻz boʻlmasa, hech bir tushunchani ifodalab boʻlmaydi.

Umumiyqlashtirish - tafakkurda aks etgan bir tarkum narsalarning oʻxshash, muhim belgilarini shu narsalar toʻgʻrisidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, oʻriklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda boʻlgan oʻxshash belgilar bitta tushunchada birinashadi, biz buni «meva» degan soʻz bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, oʻtlar, gullar va boshqa shu kabilar «oʻsimlik» degan tushunchada umumiyqlashtiriladi, oʻsimlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiyqlashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiyqlashtiriladi.

Umumiyqlashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bogʻlangandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning oʻxshash belgilari aniqlanadi va shu oʻxshash belgilar umumiyqlashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiyqlashtirish ham soʻz yordami bilan kosal boʻladi. Har qanday soʻz yakka bir narsam yoki hodisam emas, balki oʻxshash yakka-yakka obyektlarning koʻpchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz *sof* degan soʻzni aytganimizda, bu hildan biz yakka-yakka koʻp stollarga taalluqli boʻlgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiyqlashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, oʻziga xos mexanizmlariga tayanadi. «Nutq signallari (soʻz) tufayli, — deydi I.P. Pavlov, — ...nerv faoliyatining yangi namoyili — abstraktlash va shu bilan biling, oldingi sistemaning belisob signallarini umumiyqlashtirish «uludga keladiki, bunda ham oʻz navbatida ana shu umumiyqlashtirilgan yangi signallar tagʻim analiz va sintez qilinaveradi...» (Нервные процессы человека, III tom, 2-kitob, 215-bet).

Aniqlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiyqlashtirish jarayoniga qaranta-qarshi yoki shu jarayonning teskarisidir.

Aniqlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka obyektlarga tatbuq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda koʻz oldimizga qor, qogʻoz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yonugʻlikni va shu kabilarni tasavvur qilishimiz mumkin. «Toʻrtburchakli» deganimizda bu belgi kvadratga, trapetsiyaga, parallelogrammaga, kitoblarga va shu kabilarga tatbuq qilin-

shu mumkin. Ikkinchidan, aniqlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'r, uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida his, odatda, keltiradigan misollarning hammasi aniqlashtirishning o'zidir.

Klassifikatsiya va sistemaga solish

Atrofdaqi olamni bulish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xilma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. Shu sababli o'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni guruhlariga — turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) guruhlariga bo'lish **klassifikatsiya** yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har bir guruhdagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi bo'ldigi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. O'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning asosi deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, darsni o'qishning birinchi o'qitilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. O'qinishda bo'lib o'tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasidir.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desha bo'ladi

Xulosa chiqarish tafakkurning spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya to'g'risida gapirish maqsadga muvotiqroq bo'ladi.

III. HUKM VA XULOSA CHIQARISH

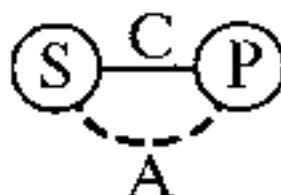
Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda paydo bo'ladigan fikrlar hukm taneasida shakllanadi. Hukm — biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimaⁿⁱ tasdiqlash yoki inkor qilish demakdir. Masalan, «*Bu stol — yog'och stol*», «*Tuyaqushlar ucha olmaydi*», «*Hamma fanlar foydali*». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo'ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning borligi yoki yo'qligi — uning boshqa buyumlar bilan bog'lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Shu sababli hukmlar sifatiga qaram hira-hiridan farq qilinib, **tasdiqlovchi hukm** va inkor qilaychi hukm deb aytiladi. Shu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa hukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavvur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavvur tushunchalar ikki elementning (mahsullarining) mazmunini hukmning psixologik (subyektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo'shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tarqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bog'lanish ham bo'lishi mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o'zidagi mazkur elementlarning bog'lanishi hukm (fikr) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu yerdagi ikki to'g'arak — S bilan P hukm elementlaridir. C chizig'i tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Naqqa A chizig'i bo'lishi mumkin bo'lgan assotsiatsiyali bog'lanishni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, hukmlar so'zlarda — gaplarda ifodalanadi. Gapda bo'lgani kabi hukmda ham hukmning ikki bo'lagi — egasi yoki subyekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikat (P) bo'ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va kesim so'zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to'g'risida so'z bilan ifodalanadigan tasavvur va tushunchalar^{dan} iborat bo'ladi. Shu sababli, hukmning so'z bilan ifodalanishi uchun tami^{ning} grammatik tuzumi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Fikr hukm to'g'ri grammatik shaklda ifodalan^{gan}ligi uchun ham uni (fikrni) izoh qilgan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq va ravshan bo'lib qoladi.

Hizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki buyumlar^{ning} butun bir turkumiga, yoxud buyumlar turkumining biror qismiga taalluqli

31-rasm. Hukm sxemasi

bo'lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent — O'zbekistonning poytaxti», «Bogun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar umumiy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Motorlarning hammasi elektr tokini o'tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli bo'lgan hukmlar juz'iy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ba'zi jismlar elektr tokini o'tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, ular chinakam hukm, noto'g'ri (xato) hukm va taxminiy bo'lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq bo'lgan, shu voqelikni to'g'ri aks ettiradigan hukmlar chinakam hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon O'zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakam hukmlardir.

Biror buyum to'g'risidagi chinakam hukmlar shu buyum to'g'risidagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim bo'lmaymaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni noto'g'ri aks ettirayotgan hukmlar yolg'on yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday noto'g'ri hukmlardir. Bu xato, noto'g'ri hukmlar bilimsizlikni ifodalaydi.

Chin yoki yolg'on hukm bo'lib chiqishi mumkin bo'lgan, ya'ni buyumga muvofiq kelishi mumkin bo'lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin bo'lgan hukmlar taxminiy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin», «Ehtimol, Marsda hayot boridir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalar to'g'risida hamisha chin hukmlar chiqarishga yo'nalgan bo'ladi.

Hikm yuritish jarayonlarining natijalari hukmlarda ifodalantiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurning shaklidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama shaklida o'tadi. Muhokama esa bir-biri bilan bog'langan hukmlar «zanjiri» dir, ammo bu «zanjin» da aynan hukmlar shunchaki biri kelidan biri kelmaymaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli bo'lib, bir-biri bilan bog'langan bo'ladi. Shu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy bo'lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlari qo'yilgan maqsadga muvofiq hukmlar shunday bir tartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli bo'lishi) mumkin, hukmlarning bunday tartibda kelishining o'zida yangi hukmlar paydo bo'ladi va shakllanadi, shuningdek, mavjud hukmlarning chinligi yoki yangilishligi ravshan bo'lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kerakki, hukmlar har qancha mantiqiy

bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va mutrokamalarida assotsiativ jarayonlar ham hamisha katta o'rin tutadi.

Xulosa chiqarish

Taqquslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiydastirish jarayonlarida avvalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bog'lanishlar hamda munosabatlari aks ettiriladi. Shu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasavvurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masalan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqquslash), «Daraxt ildazlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) degan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Lekin, ilgari aytib o'tilganidek, voqelikni bilish jarayonida avval bizning idrok va tasavvurlarimizda bevosita aks etmagan narsa yoki hodisalar, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlari, ularning bog'lanish va munosabatlarini ochib berishga to'g'ri keladi. Bunday narsa yoki hodisalar bevosita, asosan, xulosa chiqarish yo'li bilan aks ettiriladi (bilinadi).

Xulosa chiqarish — tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy shaklidir, tafakkurning shu mantiqiy shakli vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm — xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Yerdagi kabi elementlarda tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Yerdagi ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Yerdagi geliy borligi dastlab xuldi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. So'ngra bu xulosa analiyorda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular — induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yog'och qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz.

O'qitish jarayonida ko'pincha, o'quvchilarning o'zlari bir qancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatikadan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, o'quvchilar *katab* degan so'zning oxirida *b* yoziladimi yoki *p* yoziladimi, deb shubhalanib qoladi-

lar. Bunday holda o'qituvchi o'quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun bu so'zni unli tovush bilan boshqaradigan qo'shimcha qo'shib turlashni taklif qiladi. O'quvchilar bu so'zni unli bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib bir necha marta turlab (*kitobim, kitobing, kitobi*) mashq qilganlaridan keyin, *p* emas, balki *h* yozish kerakligini bilib oladilar. O'quvchilar, yana *ozod, tuz, Ahmedov, Yo'ldoshev* kabi so'zlarni yozishdan ham *d, z, v* undosh tovushlarini aniqlash uchun shu so'zlarni xuddi baligidek turlaydilar (*ozoda, tuzi, Ahmedova, Yo'ldosheva*). So'ngra shunday so'zlardan bir nechtasini turlab mashq qilingandan keyin, o'quvchilar o'qituvchining yordami bilan «Yozish vaqtida so'zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmog'i uchun shu so'zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning o'zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga o'tish yo'li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduktsiya) deh ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» — xulosa. O'qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz'iy, yakka'larga tatbiq qilish vaqtida o'quvchilar deduktsiya yo'li bilan fikrlaydilar.

Masalan, o'quvchalarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so'z uchtab qiladi (*kitob, ozod* va hokazo). Ular umumiy qoidani bilganlikdan sababli o'sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun so'zni turlab, unu to'g'ri yozadilar.

Analogiya yo'li bilan, ya'ni o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish — juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. Bog'cha yoshudagi bolaning quyidagi muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi: «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini ko'ramiz.

«O'tgan safar xolam kelgan edi». Asos.

«O'shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» — xulosa.

Yana bir misol:

«O'tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotir». Asos.

«Demak, tez orada qattiq, sel yog'sa kerak» — xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu masollar kengaytirilgan mantiqiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qismlari, odatda, tushirib qoldiriladi. Ko'pincha, ayrim asoslar hammaga ma'lum hukm bo'lganligi, shu sababli, takrorlab o'tirishning hojati yo'qligi tufayli tushirib qoldiriladi.

Masalan: «Fanlarning hammasi foydalidir. Psixologiya — fandir. Demak, psixologiya foydalidir», degan mazmundagi kengaytirilgan shaklda xulosa chiqarish o'rniga biz, odatda, shu xulosa chiqarish yo'lini qisqartirilgan shaklda ifodalab, bunday deymiz: «Hamma fanlar foydalidir, demak, psixologiya ham foydalidir», yoki «Psixologiya — fandir, demak, u foydalidir», yoki «Psixologiya foydalidir, chunki hamma fanlar foydalidir».

Biz o'zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib ko'rish, asoslab berish, isbotlab berish lozim bo'lgandagina xulosa chiqarishning to'liq, kengaytirilgan mantiqiy shaklidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat bo'lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan e'latishib ketadi.

Hukmning haqligiga ishonch hissi

Talakkur jarayoni hamisha obyektiv dunyoda mavjud narsa-hodisalar to'g'risida chin xulosa chiqarishga, shuningdek, xato xulosa va hukmlardan qutqushga qaratilgan bo'ladi.

Mana shunday chin haqiqatni qidirayotgan kishida, odatda, o'zi tayyor holda o'qib olayotgan yoki fikrlash jarayonida paydo bo'layotgan hukmlarning chintligiga, haqligiga ishonch yoki shubha hissi tug'iladi. Ishonch yoki shubhalanish darajasi turlicha bo'ladi. Biz biror hukmning chintligiga, muhokamalarimizning to'g'rligiga to'la amin bo'lishimiz, ishonishimiz yoki aksincha, shubhalanishimiz yoxud butunlay ishonmasligimiz mumkin.

Shunday hukmlar, xulosalar borki, ularni o'qib olishda yoki hosil qilishda kishida shubhalanish hisslari, ya'ni ishonchdan ishonchsizlikka o'tish va aksincha, shubhadan ishonchga o'tish hisslari paydo bo'ladi.

Vaqelikni hevosita idrok qilish, sezishga asoslangan hukmlar bizda katta ishonch hissi tug'dirdi. Odatda, biz bunday hukmlarni ko'rinib turgan, o'z-o'zidan ravshan haqiqat deymiz. Lekin idrok qilish vaqtda noto'g'ri idrok qilish holatlari ham bo'lganligi sababli, mana shunday idroklarga asoslangan hukmlar bizda ba'zan ishonchsizlik yoki shubhalanish hisslarini tug'dirdi. Ba'zan biz «o'z qulog'imizga va o'z ko'zimizga ishonmay qolamiz».

Xotira tasavvurlariga asoslangan (o'tmishni esga tushingandagi) hukmlar ha'zan kishida shubha tug'diradi va ularga kamroq ishonch bilan qaraymiz.

Xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilinadigan hukmlar xotira tasavvurlariga asoslangan hukmlarga qaraganda ko'p daraja inobati, ishonchli bo'ladi, lekin, shunday bo'lsa ham, biz xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilingan yoki shu yo'l bilan hosil qilinadigan hukmlardan hamma vaqt ham qanoat hosil qilavermaymiz. Buning sababi, birinchidan, mana shu chiqarilgan xulosaga negiz bo'lgan asoslarning qanchalik to'g'riligiga, ya'ni shu hukmlarda voqelikning to'g'ri aks ettirilganligiga qay darajada ishonch borligiga va ikkinchidan, kishi xulosa chiqarishning mantiqiy shakllarini qanchalik egallab o'lganligiga bog'liq bo'ladi. Agar kishi xulosa chiqarish shakllarini to'la egallab olmagan bo'lsa, u to'g'ri va chin asoslar bo'lgan taqdirda ham xato xulosa chiqarishi yoki chin xulosani noto'g'ri xulosa deb qabul qilishi mumkin.

Odaming mavjud ehtiyojlari va manfaatlari hukmning chinligiga va muhokamaning to'g'riligiga hamda qay darajada ishonch bilan qarashiga ta'sir qiladi. Bizning ehtiyojlarimizga va manfaatimizga mos kelgan hukmlar darrov chin hukm deb aytila beradi, hizzing manfaatimizga mos kelmagan hukmlarni, xulosalarni esa, ko'pincha, biz noto'g'ri xulosalar deb qabul qilamiz.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki o'z manfaatlarini ko'zlab hukm yuritishlari mumkin, shu sababli har tomonlama, g'arazgo'ylik bilan chiqarilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar bo'lishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari haqiqatni qidiraverishga yo'llaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng ko'p ishonch bilan qabul qilinadigan, inobatli hukmlardir. Shu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyati jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim hukmlarni tajribada sinab ko'rish va tanqiddan o'tkazish zaruriyati, ehtiyoji tug'ilgan.

Haqiqatni isbot qilish, noto'g'risini rad etish ehtiyoji tug'ilgan. Shu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy shakldagi hukm chiqarishi, hamma dalil va asoslarni bitta-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tug'ilgan. Tafakkurning ikkilanmchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur kishining yoshi o'tgan sari, tarbiya ta'siri ostida o'sadi. Nazorat qiluvchi tafakkurning o'sganligi odamning aql yuksak darajada o'sganligiga, odamning mustaqil fikr yuntayotganligini ko'rsatadi. Hukmlarni muassal turkumlarga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qodalar tuzib berish, shuningdek, shubha tug'diradigan hukmlarni asoslash va isbotlash

shakllarini hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani shug'ullanadi. Shu qoidalar va shakllarga muvofiq keladigan tafakkur mantiqiy tafakkur deb ataladi.

IV. TUSHUNCHIA

Yuqorida aytib o'tilganidek, bizda fikrlar hukmlar tarzidagina shakllanib qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot to'g'risidagi tushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar to'g'risida — ularning xususiyatlari, holatlari, bog'lanishlari va munosabatlari to'g'risida bir-biri bilan bog'langan hukmlardan hosil bo'ladi. Biror narsa to'g'risida tushuncha hosil qilish — shu narsa to'g'risida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to'g'risida qancha ko'p hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo'ladi. Narsaning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim bo'lsa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur bo'ladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri aniq tushuncha, ikkinchisi — abstrakt tushuncha.

Bir butun narsaga taalluqli bo'lgan tushuncha, masalan, stol to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik va boshqa shu kabi narsalar to'g'risidagi tushuncha aniq tushunchadir.

Narsa va hodisalarning o'ziga taalluqli bo'lmasdan, balki narsa va hodisalardan, ularni ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga va bog'lanishlarga taalluqli bo'lgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «og'irlik» to'g'risidagi, «uzunlik» to'g'risidagi, «erenglik» to'g'risidagi, «harakat» to'g'risidagi, «qiymat» to'g'risidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Tushunchalarning idrok va tasavvurlardan farqi

Tushunchani idrok va tasavvurdan farq qilmoq kerak. Ilgari aytib o'tilganidek, sezgi va idroklar narsa va hodisalarning bizning sezuv organlarimizga ta'sir qilishi natijasida hosil bo'ladi. Sezgi va idroklar sezuv organlari faoliyatining mahsulidir. Tasavvurlar yo xotiraning mahsulati, yoki xayolning mahsulidir.

Idrok va tasavvurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushunchalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki ko'p narsalarga, narsalarning butun turkumiga ham taalluqli bo'lgan, umumlashtirilgan bir maz-

munni aks ettiradi. Masalan, «stol» (umuman stol) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha — o'zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiy-
lashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli obyektlarning miqdori tushunchaning ko'lamini (hajmini) tashkil qiladi. Tushunchalar ko'lam jihatidan ikkiga bo'linib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi, Navoiy to'g'risidagi, bir stol to'g'risidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning mazmuni, garchi bitta narsaga taalluqli bo'lsa ham umumiy lashtirilgan tarzda bo'ladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi tushunchada shu daryoni ko'p martalab kuzatish va u haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiy lashtirilgan mazmun ifodalalanadi.

Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqol obraz mavjud bo'ladi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrok-
ka, yoki tasavvurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga o'xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: inorat to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik to'g'risidagi, organizm va hokazolar to'g'risidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasavvurlarga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo bo'ladigan tasavvurlar ayrim hollarda va ayrim kishilarda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo bo'lganida, bizning ongimizda yo ot to'g'risidagi, yoki sigir to'g'risidagi, yoki it to'g'risidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir to'dasi to'g'risidagi tasavvur tug'ilishi mumkin. Aniq tushunchalarda tug'iladigan tasavvur har qancha xilma-xil bo'lsa ham shu tushunchalar shu tushunchada ifodalamaidigan narsalarning bir turiga, bir turkumiga taalluqli bo'ladi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy bo'ladi. Abstrakt tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasavvurlarga bevosita tayamadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz bo'lmaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi elementlari bo'lmaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasavvur tug'ilsa ham, bu tasavvurlar shu tushunchaning o'ziga bevosita taalluqli bo'lmastan, balki bevosita va hatto juda olib munosabatda bo'ladi. Masalan, «cheksizlik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun yo'l to'g'risida tasavvur tug'dirsa, ikkinchi bir kishida bir g'aliak ip to'g'risida tasavvur tug'diradi, uchinchi bir kishida osmon to'la yulduzlar to'g'risida tasavvur tug'diradi, to'rtinchi bir kishida cheksizlik alomati bo'lgan matematik belgi to'g'risida

tasavvur tug'dirishi mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar aniqlash-tutilgandagina tasavvurlar muayyan xarakter kash etadi. Masalan, «balandlik» to'g'risidagi, «oqlik» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz yo'q, lekin «imoratning balandligi» to'g'risidagi, «qorning oqligi» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz, tasavvur bor.

Tushunchalar o'zining mazmuni jihatidan ham idrok va tasavvur obraz-lardan farq qiladi. Sezgi organlari yordami bilan bevosira aks ettirilgan belgilar narsalar to'g'risidagi idrok va tasavvurlarning mazmunini tashkil qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil qiladi, bu hukmlarda o'sha idrok qilinayotgan belgilar, shuningdek, sezish organlarimiz his qilolmaydigan belgilar ko'rsatiladi. Bunda narsaning belgi-lari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bog'lanishlarini va munosabatlariini ifodalaydi. To'g'ri fikr qilingan taqdirda, voqelik tushunchalarda, sezgi va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq, to'liqroq va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nuri sochib turgan katta doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh to'g'risidagi tushunchamiz bir qancha hukmlarni ham o'z ichiga oladi. Bu hukmlarda, idrokka nisbatan, ko'proq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Yerdan qariyb bir yarim million marta katta, to'villab turgan shardir. Quyosh bilan Yerning orasi 150 million kilometr. Quyosh Yer, shuningdek, osmondagi hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo.

Tasavvurlar bilan tushunchalar o'rtasidagi talfovutlar to'g'risida aytilgan bu gaplardan tasavvurlar bizning ongimizda o'zicha paydo bo'la berr ekan, tushunchalar esa o'z yo'li bilan hosil bo'lar ekan, degan ma'no chiqarish yaramaydi. Tasavvurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'langandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil bo'ladi; shu sababli hamma tushunchalar — aniq tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham — idrok va tasavvurlar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvqqat bog'lanishlari tushunchalar hosil bo'lishining nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necha marta aytib o'tganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati hamisha birinchi signal sistemasi asosida va bir-biriga o'tkazayotgan ta'siri natijasida sodir bo'ladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining signallarini abstraktlash, umumiyLashtirish, yuksak darajada analiz va sintez qilish natijasida vujudga keladi.

«Tevarak-arnafdagi narsalarga taalluqli bo'lgan sezgilarimiz va tasavvurlarimiz esa, — deydi I. P. Pavlov, — biz uchun voqelikning birinchi signallardir, aniq signallardir» (Hamma to'plamda umumiy, [1] tom, 2-kitob, 232-bet).

Tushuncha va soʻz

Tushuncha bilan soʻz bir-biriga chambarchas bogʻlangandir: soʻzsiz tushuncha boʻlishi mumkin emas. Soʻz tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir soʻz, yoki bir necha soʻz bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir soʻz bilan ifodlangan, lekin «Oʻzbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki soʻz bilan ifodlangan, «Oʻz Vatanini sevgan kishi» degan tushuncha toʻrt soʻz bilan ifodlangan.

Koʻpincha tushunchalar alohida shartli belgilar yoki savollar vositasi bilan ifodalanadi. Masalan, matematikada + (plus), - (minus), = (tenglik) va boshqa shu kabi belgilar ishlatiladi. Koʻp tushunchalar ayrim harflar — a, b, c, x, y va boshqa shu kabi harflar bilan ifodalanadi. Bunday belgilar, odatda, soʻz bilan ifodalanadigan iboralarning oʻrnida ishlatiladi va shartli ahamiyatiga ega boʻladi. Soʻzlashgan vaqtda bu harflar oʻrniga ogʻzaki tilidagi soʻzlar va gaplar ishlatish mumkin.

Soʻzlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodasiga boʻlib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita boʻladi. Tushunchalar sezgi, idrok, tasavvurlar asosida, soʻz, nutq yordami bilan tafakkur jarayonida hosil boʻladi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy jarayonlari boʻlgan umumiydasturlash va abstraktlash faqat soʻzlar yordami bilanгина toʻgʻri chiqishi mumkin. Soʻzlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» boʻlib xizmat qiladi, soʻz birinchi signal sistemasining hamma signallarining signalleridir; shu signallarining hammasini ifodalaydi, shu signallarning hammasini umumiydasturlaydi (Pavlov).

Har bir soʻz muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, soʻzlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishga xizmat qiladi. Har bir tushuncha soʻzlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz oʻzimizdagi tushunchalarning koʻpchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari oʻzlarida boʻlgan tushunchalarning katta qismini oʻzlaridan oldingi boʻgʻinlardan tayyor holda oladilar. Keyingi boʻgʻindagi odamlar avvalgi boʻgʻindagi odamlar yaratgan tushunchalarni oʻqib olib, ularni chuqurlashtirdilar, aniqlaydilar, boyitadilar. Shu bilan birgalikda, keyingi avlodlar shu tariqa oʻqib olingan tushunchalarga va oʻz tajribalariga asos-

lanib, voqelikning oldingi bo'g'indagi kishilar tushuncha yaratib bema-
gan narsa va hodisalar to'g'risida yangi tushunchalar yaratadilar.

O'qishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana
shu tariqa berish va o'qib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday hoshqalarga berilishi va uqib olini-
shi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi bo'ladi. Voqe-
likdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar tarixan — insoniyat
olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan boshlab
to umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning
takomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini
aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan
iborat bo'ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning
Yer to'g'risidagi, Quyosh to'g'risidagi va Yer bilan Quyoshning bir-biriga
nisbati to'g'risidagi tushunchalari unchalik to'liq va aniq tushunchalar
bo'lmagan edi. O'sha vaqtdagi odamlarning nazarida, Quyosh nur sochib
turgan bir gardish bo'lib, osmon gumbazi bo'ylab, Yer tevaragida aylanar
edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh to'g'risidagi, Yer to'g'risidagi va ular-
ning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalarimiz butunlay o'zgarib
ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va to'g'riroq
bo'lib qoldi. Endi biz Quyoshning nur sochib turgan gardish emas, balki
juda katta Jovillab turgan gazsimon shar ekanligini, Quyosh Yer tevara-
gida aylanmasdan, balki Yer o'z o'qi tevaragida va Quyosh tevaragida
aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, kimyoviy va atom tarkibi to'g'risida endi odamlar
ko'pgina narsalarni bilib olishdi, Quyosh nurlarining Yerga, atmosferada
va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar ko'p narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'lim ta'siri bilan hamda
kishining faoliyati jamiyonda uning ongidagi tushunchalar rivojlanib bo-
radi. Chunonchi, biz bolalik chog'imizdayoq turli o'simliklar to'g'risida
va umuman o'simliklar to'g'risida ba'zi bir tushunchalarga ega bo'lamiz.
Maktabda botanika va hoshqa tabiiyot fanlarini o'qish tufayli, o'simliklar
to'g'risidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar likrlash faoliyatida bir-biri
bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Tushunchalar hukmlarda ochib
beriladi. Muhakama yuritish jarayonida o'zimizda bo'lgan hukmlar aso-
sala xulosa chiqarish yo'li bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni,
shu vaqtgacha ma'mlum bo'lgan) belgilar ochib beriladi va shu bilan
birlikda, bu narsalar to'g'risidagi tushunchalar tag'in ham ko'proq boyiy-
di, chuqurlashadi va aniqlanadi.

V. TAFAKKUR TURLARI

Odamlarning ehtiyojları, hayotiy qiziqishları va faoliyatlari juda xilma-kildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolganida, shuningdek, boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelganida odam o'z fikrini ishlatadi. Mana shundan ijodiy tafakkur va tushunish deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiytlashganlik darajasiga qarab, u aniq va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam o'zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilganligi fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlang'ich momentdir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasavvurlarda, fikrlarda va nutqda biror yetishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganida hamda shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tug'iladi. Idrok, tasavvur va fikrlar bir-biri bilan «o'qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda tanjiblanish, hayratda qolish hissi tug'iladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savollar tug'iladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqrimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tug'iladi.

Tafakkur jarayonining o'zi ham, bilish jarayonining o'zi ham muttasil har xil savollar tug'lishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tug'ilaveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo'ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» «Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo'ladi?» «Ikki marta uch — olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyatning o'zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo'lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning o'zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu — tafakkurning oddiy, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar hisning idrokimizda ifodalanadi hamda tasavvurlar va tushunchalar tariqasida xotiramizda mustahkam o'tin oladi.

Ijodiy tafakkur to'g'risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonni nazarda tutamiz. Bu jarayon bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo'ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab jarayon bo'lib, bu murakkab jarayonda qo'yilgan savol kundan (shu savolning murakkabligiga qarab) dastlab vazifa ifodalanadi, so'ngra esa vazifani, masalani yechish jarayoni, ya'ni qo'yilgan savollarga javob qidirish jarayoni hoshlanadi.

Vazifa, masala — yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham o'z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning o'zi, ko'pincha, murakkab faotiyat bo'ladi. Bunda nimalar ma'lum va noma'lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to'g'ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi — javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan yo'llarni, vositalarni, qor-dalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo'ladi. Qo'yilgan savoblarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarak-atrofdagi vaziyatdan qidirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ba'zan lozim bo'lgan javob «qotira zapaslar» orasidan — tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Ehtihon berayotgan o'quvchining fikri, ko'pincha, shu tanqis ishlaydi. Ko'pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil taxminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko'pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko'pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va o'ylab ko'rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo'llanish yo'li bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo'l bilan

yechiladi. Masala va vaziralarni yechish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yangilashamiz. Shu masalani yechishga olib boradigan to'g'ri yo'ldan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tug'diradigan paytlar ham bo'ladi. Bunday holda tafakkur jarayonida yana bir payt — shu jarayonning nari-jalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazirani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, babbabaravar bo'laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazorat qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari, ayniqsa, katta o'rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odamning tajribasidir.

Masalani, vazirani hal etish yo'llarini va qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ko'pincha boshqa odamlardan qidirishga to'g'ri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida bo'lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam o'zining ijtimoiy mavjudot ekanligini ko'rsatadi. Turli masalalarni, vaziralarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, ko'pincha, boshqa odamlar bilan nutq orqali aloqa qilish yo'li bilan voqe bo'ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahs-lashish va boshqa shu kabilardan iborat bo'ladi.

Tarixga kiringan va ulug' kishilarning nomdan bilan bog'liq bo'lgan ilmiy kashfiyotlar, falsafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning ko'pchiligi ayni vaqtda ko'p irihandan jama tafakkurining, ba'zan bir necha bo'g'indagi odamlar tafakkurining mahsulidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining og'zaki va vazirana nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqini tinglayotganimizda yoki biror yozma matnni o'qiyotganimizda, odarda, biz o'zimiz eshitayotgan yoki o'qiyotgan so'z birikmalarini to'g'ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalari bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbobl va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladi.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy obyektida gavdalan-gan fikr-tar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), obyektning, masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detاللarning ma'nosi va vazirasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jamtadan, o'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o'zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga o'tkazishning o'zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo'lish, lozaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va lozaqal oddiy mashinalar bilan tanish bo'lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavdalantiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunish ham gavdalantiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir bo'ladigan tafakkurdir.

Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bog'liq bo'ladi.

Odaming aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jarayonlari bir-birini istisno cilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkurning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu qabilarda sodir bo'layotadi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Og'zaki nutqni idrok qilish chog'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yoxud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunib qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tug'iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib o'lmoq kerak. Matematika masalasini yechayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushunib olishi, ya'ni matnda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy bog'lanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngisi esa masalani yechishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan matniga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan noma'lum sonni qabrishi va topishi tozimi bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil yechish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'ladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkur jarayonlari

Boshqa aqliy jarayonlar singari, tafakkur jarayoni ham, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sodir bo'lishi mumkin.

Boshqa aqliy faoliyat turlariga idrok, esda qoldirish, esga tushirish, xayolga nushadan tafakkur ko'proq ixtiyoriy jarayondir. Fikrlash faoliyatida ko'pincha maxsus savollar qo'yiladi, masalalar ifodalab beriladi. Javoblarni qidirish, yangi masalalarni yechish vaqtida ko'pincha biz ma'lum darajada kuch sarffaymiz, inodamizni ishga solamiz, bunda ba'zan katta qiyinchiliklarni, to'sqinliklarni yengishga to'g'ri keladi.

Ixtiyoriy tafakkur muhokama qilish tarzida o'tadi. Matematikadan har qanday masalani yechish jarayoni ixtiyoriy tafakkurga misol bo'la oladi. Nazorat qiluvchi tanqidiy tafakkur ham, asosan, ixtiyoriy tafakkur jarayonidir.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz tarzda ham bo'ladi. Bunda ixtiyorsiz jarayonlar ko'pincha ixtiyoriy tafakkur bilan chambarchas chirmashib ketadi. Ba'zan faoliyatning turli sohalariga: maishiy, amaliy, ilmiy-bilish faoliyatlariga doir savollar beixtiyor tug'ilib qoladi. Qo'yilgan savollar-ning javoblari ham, xuddi shuningdek, ba'zan beixtiyor qidiriladi va topiladi. Bunday hollarda fikrlash jarayonlar sezimasdan o'taveradi, savollar-ning javoblari esa fahimga kelganday bo'ladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, biz qattiq fikr qilib turgan vaqtimizda butunlay boshqacha fikrlash bizda beixtiyor (biroz ummaning ta'siri bilan) paydo bo'ladi. Shu fikrlar ongimizga o'mashib olib, bizning e'tiborimizni asosiy ishdan, shu onning o'zida engli ravishda qo'yilgan vazifadan cheiga tortadi. Ko'pincha biz biron-bir vazifani ixtiyoriy ravishda o'z oldimizga qo'yib, uni hal etayotganimizda, shu onning o'zida bizning oldimizda turmagan boshqa masalalarni ham yo'lakay hal qilib qo'yamiz. Shunday hollar ham bo'ladiki, ixtiyoriy ravishda zo'r berib, fikr qilingan vaqtda hal etilmay qolgan masalalar biroz vaqt o'tgach, biz kutmagan holda, o'z-o'zidan hal qilinib qoladi.

Yirik mutafakkirlar beixtiyor fikr qilib turgan paytlarda ilmiy kashfiyotlar qilganliklari singari hollar ham oz emas. Chamonchi, shu narsa ma'lumki, qadimiy grek mutafakkiri Arximed solishtirma og'irlik qonunini shu masala ustida zo'r berib fikr qilgan vaqtda kashf qilolmasdan, balki o'zi sira kutmagan bir paytda, vannada cho'milib turgan vaqtda beixtiyor kashf qilgan.

Mendeleevning aytishiga qaraganda, u elementlarning davriy sistemasi jadvalini tuzmoqchi bo'lib, uch kecha-kunduz turmay ishlagan. Ammo shunda ham bu vazifani hal qila olmagan. Shundan keyin juda charchab o'ranga voltgan-u, shu onda uxlab qolgan. «Men tushimda, — deydi Mendeleev, — shu elementlar tartibini joylashtirib qo'yilgan jadvalni ko'rdim». Mendeleev darhol o'rindan turib, shu jadvalni bir panja qog'ozga yozib qo'ygan.

Masalaning bunday beixtiyor ravishda, kutilmagan holda hal etilishi engi zo'r berib qilingan, lekin bitmay qolgan tafakkur jarayonining tugallanishi bo'lsa kerak.

O'zlari masalani mana shunday beixtiyor hal etgan va shu jarayonni kuzatgan kishilar bu jarayonni mana shu tariqa izohlab berganliklarini ko'ramiz. Masalan, professor Buxterevning aytishiga qaraganda, u tushida yoki etalab uyg'otishi bilanoq, masalani to'saldan yechishga muvaf-

faq bo'lar ekan. Bunday hollarda o'rganilayotgan masala ustida uxlashdan oldin ham qattiq o'ylash va diqqat-u'tiborini shu masalaga to'plashi katta rol o'ynasa kerak.

Beixtiyor tafakkur jarayonlarida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishida oriyehtirovka reflekslari katta rol o'ynaydi, oriyehtirovka reflekslari mana shu bog'lanishlarni faollashtiradi va shu bog'lanishlarning yo'nalishiga ta'sir qiladi.

Taajjublanish va hayratda qolish hislari, qiziqish hissi, ishonch, ishonchsizlik hissi, shubhalanish hissi va, ayniqsa, yangidikni sezish hissi ixtiyorsiz tafakkur jarayonlarini faollashtirishda katta ahamiyatga egadir.

Bu hislar fikrlash jarayonlarining tug'ilishiga sabab bo'ladi yoki shu hisslarning o'zi tafakkur jarayonlari sababli tug'iladi va o'z navbatida shu jarayonlarning bostigiga ta'sir qiladi.

Aniq va abstrakt tafakkur

Tafakkur — aniq tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga bo'linadi. Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasavvur qilsak, bu tafakkur **aniq tafakkur** deb ataladi.

Biznag o'zimiz shu onda turgan xonamiz to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday aniq tafakkurning bir misolidir. Biz tasavvur qilishimiz mumkin bo'lgan biror daryo to'g'risidagi, biror qurilish to'g'risidagi, biror tarixiy voqealar to'g'risidagi muhokamalar ham aniq tafakkurga misol bo'la oladi.

Bu — narsalarning obrazlarga bevosita tayanuvchi tafakkurdir. Bu — yaqqol tafakkurdir.

Aniq tafakkur ham predmetli-yaqqol tafakkur va yaqqol-obrazli tafakkur deb ikkiga bo'linadi.

Tafakkur obyekti bevosita idrok qilinadigan tafakkur **predmetli-yaqqol tafakkur** deb ataladi.

O'zimiz turgan xona to'g'risidagi, biz darazadan ko'rib turgan daraxt to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga misol bo'la oladi.

Dars vaqtida o'qituvchi biror g'ulning tuzilishini tuzatlash bilan birga shu g'ulni o'qituvchilarga ko'rsatayotganida o'qituvchining va o'qituvchilarning tafakkuri predmetli-yaqqol tafakkur bo'lishi mumkin. Tafakkurning bu turi, asosan, idrokka tayangan holda voqe bo'ladi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhokamalaridagina emas, shu bilan birga bevosita harakatlarda ham namoyon bo'ladi. Bunday tafakkur **predmetli-harakatli tafakkurdir**.

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayotgan yoki joylashtirayotgan bolalarda ko'rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar ro'zg'onga taalluqli turli buyumlar bilan va xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kundalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasavver qilgan vaqtimizdagi tafakkur **obrazli-yaqqol tafakkur** deb ataladi. Bunday tafakkur xotira tasavvuriga yoki xayol tasavvuriga tayanadi.

Kecha bo'lib o'tgan voqealar to'g'risidagi muhokamalar. Marsda hayot bormikin, deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida o'qituvchi biror g'ulning tuzilishini o'quvchilarga tushuntirayotgan bo'lsa-yu, lekin bu gul o'quvchilarga o'z tajribalaridan ma'lum va shu sababli o'quvchi or shu gul ko'rsatilmasa ham, uni tasavvur qilishlari mumkin deb hisoblab, o'z darsini davom ettirayotganida o'qituvchi va o'quvchilardagi tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur bo'ladi.

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalarni, tabiat hodisalarini) bevosita idrok va tasavvur qilgan hamma hollarda ham shu kishi aniq tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu — tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdan, umumiy lashtirilgan tafakkordir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, natq, signal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Bizning algebra masalalarini yechish vaqtidagi muhokamalarimiz abstrakt tafakkurga misol bo'la oladi.

Ma'lumki, algebra da biz umuman miqdorlarni va ularning turli nisbatlarini ishlatamiz, masalan: $a-b=c$. Bunda a va b harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni qo'stgan vaqtda yangi miqdor $= c$ hosil bo'ladi. Shu miqdorlarni juda xilma-xil aniq narsalarga, masalan, foton miqdor pulga, foton kilogramm omonga va foton kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qasbimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim aniq miqdori to'g'risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar o'rtasida bo'lgan umumiy miqdor munosabatlari to'g'risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiy lashtirgan tushunchalar yordami bilan fikr qilamiz.

Abstrakt tafakkur aniq tafakkurdan o'zining g'oyat kengligi hisobiga farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilishga imkon berishi bilan ham farq qiladi. Bunda biz bir hukmning o'zida ko'pgina narsalarga va hodisalarga aloqador bog'lanishlar va qonunlar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib bo'lmaydigan, tasavvur ham qilib bo'lmaydigan narsalar

to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat to'g'risida, umuman qonun to'g'risida, miqdor to'g'risida, sifat to'g'risida, teruglik to'g'risida, berliq to'g'risida abstrakt fikr yuritishimiz mumkin (va fikr yuritomiz). Biz cheksizlik to'g'risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni yana ham chuqurroq hamda to'laroq bilishga olib boradigan yo'llardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari to'g'risida gapirganimizda shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va aniq tafakkur odamning yaxshi tafakkurni tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bog'langandir.

Bu bog'lanish avvalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Bolaning eng dastlabki tafakkuri aniq tafakkurdur. Bolaning aniq tafakkurni jarayonida tushunchalar hosil bo'la boshlaganida va shu tushunchalar o'zlashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur ham paydo bo'ladi.

Ikkinchidan, abstrakt tafakkur bilan aniq tafakkurning birligi shundaki, har qanday aniq fikr abstrakt fikrka muayyan bir darajada kiradi va har bir abstrakt tafakkur jarayoni aniq tafakkurga tayanadi. Hatto eng oddiy yakka aniq muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu — to'rtburchak stol» va «Bu — to'rtburchak quti» degan aniq muhokamalarda *to'rtburchak* degan so'zning o'zi abstrakt tushunchadir.

Shu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar — stol va quti — bizda mavjud bo'lgan *«to'rtburchak»* degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xolos. Bunda abstrakt, umumiy lashtirilgan tushuncha aniq (idrok qilinayotgan yoki tasavvur qilinayotgan) tushunchani o'z ichiga oladi.

Shuningdek, abstrakt tafakkur ham aniq tafakkur bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi.

Har qanday abstrakt fikr juda ko'p aniq fikrni albatta o'z ichiga oladi va shu aniq fikrka tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib ko'rayak: «Yakka-yakka holda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir». Muhokama aniq mazmun olishi mumkin bo'lgan taodirdagina bu fikr chinakam fikr bo'ladi. Aks holda bu qoida quruq gap, «yo'llab olingan qoida» bo'lib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotlamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va aniq holatlardan bir qancha misollar topib hera olishi lozim.

Biz aniq tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin ashda biz odamning tafakkurida yo aniq, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur

Tafakkurning yo'nalishiga qarab nazariy va amaliy tafakkur turlari ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Biror narsani izohlab berish noma'lum narsani ma'lum qilish demakdir. Buning uchun esa noma'lum narsani ma'lum narsa bilan bog'lash lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bog'lanishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo'ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo'lgan turkum to'g'risidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qiladigan belgilarini ko'rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko'rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Buning o'zi nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?», «Falon xil hodisa yoki tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul — o'simlikdir», «Psixologiya — fanidir», «Ko'cha ko'l, chunki yomg'ir yog'di», «6 : 1 va 3 : 1 2 miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning hammasida biz hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizimiganida kengayadi», «Ayrim olganda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexanik harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki grammatikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol bo'la oladi.

Nazariy tafakkurda voqeilikda mavjud bo'lgan umumiy, nohum bog'lanishlar va munosabatlar aks etadi. Shu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutulish vaqtini) oldindan ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Biror sonadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarni, bog'lanishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) sistemasi *nazariya* deb ataladi.

Nazariy tafakkur — oldindan ko'rish imkoniyatini beradigan umumlashtirilgan tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqealarni o'zgartirish yo'li bilan o'zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur

amaliy tafakkur deb ataladi. Amaliy tafakkur jarayonlari bir qancha savollar boshidan, masalan: qo'yilgan maqsadga erishmoq uchun «Nimalar qilish kerak?», «Qanday qilish kerak?», «Qay tarzda?», «Huning uchun nimalar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki qo'yilgan savollarga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va o'ylashda voqe bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni avtomatlashtrirish, mashinani takomillashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni soniyasiga o'n marta aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni transmissiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa o'sha parrakni o'zimiz xohlaganimizdek, soniyasiga o'n marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqealikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan, asboblari yordami bilan o'zgartiramiz. Shu sababli amaliy tafakkur, boshqacha qilib aytganda, *texnik tafakkur* deb ham ataladi.

Voqealikni o'zimiz xohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi bir hodisa paydo bo'lganligi, voqealik qayta ko'rilganligi, biror real mahsulot vujudga keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar vujudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur *konstruktiv tafakkur* ham deb ataladi.

«Amaliy tafakkur» degan terminni «amali», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odatda, odamlarning xilma-xil ma'oldiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatlar sistemasini — buning uchun kerak bo'ladigan ko'nikma, malaka va usullarni tushunamiz. Odamlarning amaliy faoliyati tafakkursiz vujudga kela olmaydi. Ammo subyektiv jarayon bo'lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo'lmasa ham ro'y beraverishi mumkin.)

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o'ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, obyektlarda biror belgilarning, bog'lanishlarning, qonuniylarning borligi qat'iy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda subyekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo'q» degan ma'no bilan qat'iy muvohida bog'lanadi.

Amaliy muhokamalarda odamlarning obyektlarga muayyan maqsadda ta'sir o'tkazish yo'li bilan shu obyektlarni o'zgartirish mumkinligi qat'iy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda subyekt bilan predikat o'rtasidagi bog'lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo'lmaydi» degan jumalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamlarning xayol qilishi va o'zi mo'ljallaganidek harakat qilishi, irodasi bilan chimbarchas bog'langan.

Tafakkurning mana shu ikki turini — nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, aniq va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurni o'rganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi haqiqatda hildikka ega bo'lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo'lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur birinchiidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning ekanligini bildiruvchi asosiy mezonidir, kriteriyidir.

VI. TAFAKKUR VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajratgan holda voqe bo'lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va qutq bilan diqqat, his, rodd bilan chambarchas bog'langandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shunchalik ko'p joy oladi.

Aynim psixik jarayonlarning tafakkurdagi ahamiyati, jumladan, quyidagilardan iboratdir.

Biz idrok qilayotgan voqelik, biz turgan vaziyat tafakkurning birinchi va doimiy mavzuidir. Idrok qilish chog'ida turli savollar paydo bo'ladi, savollar esa tafakkur faoliyatini yanada davom ettiradi. Bizning birinchi fikrlarimiz, birinchi muhokamalarimiz idrok qilinayotgan narsalar to'g'risidagi muhokamalardir. Ba'zan odam hatto abstrakt masalalarni hal qilish paytida ham narsalarni bevosita idrok qilishga yoki shu narsalar to'g'risidagi tasavvurlariga murojaat qiladi va bunday qilish ishi uchun katta foyda keltiradi.

Biroq, odamning tafakkuri faqat idrok doirasidagima sodir bo'lib qolmaydi. Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida ham o'zidagi tajriba-ga tayanib, mavjud tasavvurlarga tayanib, fikr qiladi.

Shu sababli tafakkur jarayonlarida xotiraning faoliyati, jumladan, esga tushirish jarayoni katta o'rin oladi.

Xotira tasavvurlari, shuningdek, ilgari o'zlashtirib olingan fikrlar va bilimlar shunday materialdirki, tafakkur jarayonlari shu material yordamida voqe bo'ladi. Biz eslab qolgan va tasavvur qilgan voqelik, shuningdek, biz idrok qilayotgan voqelik tafakkurimizning mavzui bo'lib xizmat qiladi.

Turli tasavvur, fikrlarni esga tushirish va to'qmashtirish jarayonida yangi savollar paydo bo'ladi va tafakkurning yangi jarayoni tug'radi.

Qo'yilgan savollarga oddiy xotiramizga murojaat qilinavoh qidiramiz va shu javoblarni topamiz. O'zlashtirib olingan qoidalar, usullar, sxemalar turli vazifalarni yechishda katta ahamiyatga ega va ayni vaqtda tafakkur jarayonlarida esga tushadi.

Ilgari hosil bo'lgan muvaqqat bog'lanishlar — assotsiatsiyalar tafakkur jarayonlarida katta rol o'ynaydilar. Xotirada mustahkamlanib qolgan taqriba

va bilimlar odam tafakkurining mazmunli va samarali bo'lishini hiyla darajada belgilaydilar. Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta o'ringa oladi. Tafakkur uchun kerakli aniq obrazli material xotiradan olinganidek, fantaziyadan ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayanadi. Bizning ko'pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, taxmin qilish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon bo'ladi. Shu jarayonlarning hammasi xayolning chetaroqsiz ro'yobga chiqmagan bo'lar edi.

Xayol tafakkurning kengligiga va samarasi bo'lishiga ta'sir qiladi, tafakkurga ijodiy va original tus beradi. Xayol qilish qobiliyati sust rivojlangan kishilarda, tafakkur ularning o'zlarida bo'lgan tajriba va bilimlar doirasida voqe bo'ladi. Bu tafakkur atrofidagi narsalarga «yoq'side qolganligi», kam mahsulligi, o'zining origina bo'lmashligi va biron narsani ixtiro qilmasligi bilan farq qiladi, ko'pincha yuzaki va mayda-chayda narsalar to'g'risida fikr yuritish bilan cheklanadi. Shu sababli, zeng, kuchli va real fantaziyani rivojlantirish keng, mazmunli, original va ijodiy tafakkurni rivojlantirishning eng muhim shartlardan biridir.

Diqqat fikrlash faoliyatining zarur shartidir.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va barqarorligi diqqatga bog'liqdir. Har bir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat bo'lganidagina ro'yobga chiqadi. Diqqat sust, zaif bo'lganda fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki to'xtab qoladi. Agar diqqat zaif bo'lsa, fikrlash rez uziladi, o'zining ipini yo'qotib qo'yadi, chalg'iydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazilaga qaratilgan taqdirdagina va diqqat o'zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi ko'pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavvurlar ushbu o'z ichiga toplanib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni ro'yobga chiqadi.

Ba'zan, ayrim o'quvchilar matematik amallarni yechishni bilmaganlikdan yoki bunga o'quvlar bo'lmaganligi natijasida emas, balki ularning diqqat yelardi nishida kuchli, barqaror, keng ravishda rivojlanmaganligi natijasida bir necha amaldan iborat bo'lgan ba'zi matematik masalalarni yecholmay qoladilar. Shu sababli tafakkurni rivojlantirish kuchli va barqaror diqqatni tarbiyalashga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Tafakkur jarayonlari hayratda qolish, mag'lublanish, qiziqish, bilishga intilish, yongilakni sezish singari emosional kechinmalar bilan bog'langan. Mana shu hisslarning hammasi tafakkur jarayonlarini tug'diradi va rag'batlantiradi, bu jarayonlarni maroqli, zavqli qiladi va tortantiradi. Yuqorida aytilganidek, ayrim muhokamalarining chetragi yoki chidabmasligiga, muhokamalarimizning to'g'ri yoki noto'g'riligiga bo'lgan ishonch yoki shubhalanish hissi tafakkur jarayonlarida katta o'ringa oladi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi umumiy emotsional holat yoki kayfiyat ham tafakkur jarayonlarida ancha ahamiyatga ega. Har qanday ijobiy (quvonchli, yuqumli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini ham oshiradi. Odam yomon, noxush kayfiyatda bo'lganida (xafa bo'lib, qo'rqib turganida) uning fikrlash jarayonlari ham pasayib ketadi. Biroq, agar ijobiy hislar juda kuchayib ketsa, bu ijobiy hislar ham tafakkur jarayonlarini bo'shashtirib yuberishi mumkin. Odamda kuchli hislar paydo bo'lganidan ko'pincha uning fikri «chuvalib ketadi», «to'xtalib qoladi».

Emotsional holat fikrlashning yo'nalishiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning va shaxsiy manfaatning ta'siri ostida bizning ayni narsalar to'g'risidagi muhokamalarimiz g'arazli, bir tomondan bo'lishi va shu sababli haqiqatni aks ettirmaydigan xato muhokamalar bo'lishi mumkin.

Odaming irodasi ba'zi hislarning tafakkur jarayonlariga salbiy ta'sirini hosil qilish, yo'qotishda katta rol o'ynaydi. Tafakkur jarayonlaridagi iroda, avvalo, u yoki bu vazifani hal qilishga, qo'yilgan savolga javob topishga intilishda, u yoki bu narsalar to'g'risida chin va to'la ravishda asosli muhokamalar hosil qilishga intilishda namoyon bo'ladi.

Biroq, vazifani hal qilmoq uchun, haqiqatga erishmoq uchun birgina isakning o'zi kifoya qilmaydi. Vazifani hal qilish, qo'yilgan savolga javob topish, tushunish jarayonida muhokamalarning to'g'riligini belgilab olish, fikrni shakllantirish va so'z bilan ifodalash paytlarida bir qancha qiyinchiliklar, ba'zan katta to'siqchiliklar uchraydi, ularni bartaraf qilmoq uchun irodani ishga solishga, sabr va matonat bilan harakat qilishga to'g'ri keladi.

Iroda, asosan, odamning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladir. Amaliyot esa muhokamalarimizning chinligini ko'rsatib beruvchi asosiy mezonlar.

Tafakkur aniq til bilan chambarchas bog'langan. Bu haqda quyidagi bobda gapiramiz.

VII. TAFAKKURNING SIFATLARI

Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmunderligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraligi va tezligi jihatidan turli holatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning **mazmunderligi**, avvalo, u yoki bu narsalar yoki hodisalar to'g'risidagi, voqea¹ning u yoki bu sohalar to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar o'xlamning o'ngida qanchalik o'rin olganligidan ko'rib chiqiladi. Odamda fikr necha to'g'ri ko'p bo'lsa va bu fikrlar necha to'g'ri xilma-xil bo'lsa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli bo'ladi, uning aqli shu qadar hoy bo'ladi. Lekin tafakkurning mazmunderligi mavjud fikrlarning miqdori bilanгина belgilanmaydi. tafakkurning mazmunderligi shu fikrlarda

nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat boy bo'lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur bo'lganida, bunday tafakkur mazmunder tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bog'lanishlari va munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur **chuqur tafakkur** deyiladi.

Tafakkurning mazmunderligi (boyligi va chuqurligi) odamning ta'limiyatiga, hii'mriga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlanganligiga va odamda qiziqish, havaslarning borligiga bog'liqdir.

Tafakkurning mazmunderligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog'langan, voqelikning eng katta sulalarini o'z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o'tirishni va uzoq kelajakni o'z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo'lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, yilma xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan utchalik chuqur bo'lmastligi, yuzaki bo'lishi mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladiki, ular haqqida narsa to'g'risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tayr badan har bir kishiga ma'lum bo'lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam bo'ladi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini o'z ichiga olgan tafakkur **tor tafakkur** deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo'lishi mumkin. Bunday tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassslarda uchraydi. Lekin tor tafakkur ba'zan o'z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki bo'ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shu larga bog'liq bo'lgan qiziqish-havslariga ham bog'liqdir.

Tafakkur o'zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo'lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil bo'lishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo'yishda o'zi tashabbus ko'rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o'zining alohida yo'llari bilan hal qilaversa, shu odamning tafakkuri mustaqil tafakkur bo'ladi. Jumladan, tafakkuridagi mustaqillik aqlning sirtashabbus bo'lishida, pishiq bo'lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sirtashabbusligi yangi, o'zining masala va vazifalarini o'zi qo'yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o'zining yo'llari va vositalarini o'zi qidirishga va topishga intilishida ifodalanadi.

Biror ijtimoiy foydali nazzariy va amaliy vazifalarni gijmon bo'lib hal etishda ko'rsatib etgan odamning ham tafakkur qilishda mustaqillik namoyon bo'ladi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi o'lar usuliga kirgan, shablon bo'lib qolgan (ko'pincha, eskirib qolgan) usullardan yoli bo'la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda

yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata belishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o'zining yoki o'zgalarning fikrlarini haqiqatga mos bo'lish-bo'laraslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga batto bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning turmush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o'z fikrlariga va o'zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor shaklga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina o'zmi-ko'pmi faol ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tanqisida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayanganidagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avonturizm, obro'ni, nafuzga e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsulatini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mu'tabar qo'lanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi birin vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aylishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkuri biz sermahsul, original tafakkur deb araymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil-kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt ulg'ay tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Uldiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur jarayonlarida savollar qo'yilishi bilan o'q darho' shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar bor, ularda murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni tezjavob, zehm o'tkir kishilar deb araymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq o'tadi, hatto ulg'ay tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor

javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rnatilib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy shakllarni va tafakkur qoidalarni qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining echanligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlanganiga bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir.

VIII. TAFAKKURNING O'SISHI

Bola tug'ilgan kunidan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislarni ko'chirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Lekin hali bu holada fikr qilish bo'lmaydi: bola o'zgan sari, tajriba to'play borgan sari nutq orqali sloqqa qilish imkoniyati kengyib, faoliyati o'sib borgan sari ta'tim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham o'sa boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar, ya'm muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayonlari ham o'sib boradi. Lekin idrok va tasavvurlarning ubrazlariga taylanuvchi hamda ish-harakatlar bilan ifodalanuvchi boshlang'ich aniq tafakkur bolalarda tili chiqmasdan oldin paydo bo'la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlang'ich tafakkurni uning o'zi o'yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlari ham ko'rish mumkin. Masalan, sakkiz-to'qqiz oylik bola shaqildiqni, qo'ng'iroqchani qo'lga olib, ularni tuvush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tirqmoqchi bo'ladi, so'ngiya esa qoshiqni og'ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga yetganlarida kattalarning aytgan so'zlarni tushuna boshlaydilar. Kattalarning, «Qan qoshuq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» dekan savollariga javoban, bola shu narsalarga qaynlib qaraydi yoki qo'li bilan shu narsalarni ko'rsatadi. Bolaning atrolidagi kishilar aytgan so'zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini ko'rsatadi.

Bola ikki yoshga yetganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana boshlaydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan bo'ladi. Bola o'z

atrolidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib, tafakkurning mazmunini va shakllarini ko'proq og'allay boradi. Keyin bolaning tafakkur nutqining o'sishi bilan hargahda o'sib boradi.

Yashil yoshidagi bolalarning tafakkuri hali juda cheklangan bo'ladi. Yashil yoshidagi bola, asosan, o'zi shu anda idrok qilgan narsalari to'g'risida fikr qiladi. Ushunskiy degan e'lon: «Bola agar shunday deb aytish mumkin bo'lsa, shakllar, bo'yoqlar, tovushlar, unta'man so'zlar orqali fikr qiladi» (K.I. Ushunskiy. *Математические понятия и их развитие*. II том. Ucheb. ped. g. 1939, 156-bet).

Yashil yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalangani. Bu nutq ko'pincha boshqa kishilarga munosabat qilmay, o'ziga gapirishdan iborat bo'ladi. Bu fikr qilish jarayonlari ayni vaqtda idrok qilinayotgan narsalar bilan qilingan is-harakatlarga bog'liq bo'ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga bini qo'yib yoki yonmay qo'yib taqqoslaydi. Masalan, o'z o'yinchoqlarini bo'lak-bo'lak qilib sandirib, uni anahiz qiladi; kubiklardan yoki cho'plardan «yo» yasab, sintez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyalashtiradi. Bu yoshdagi bolalar hali o'z oldiga biror maqsad qo'ymaydi va o'z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilish ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani ko'rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» deb javob beradi, ya'ni o'z hukmini aytadi, «Qeri aytchi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hukazo. Agar bola narsaning nomini hilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odamda, ering shu narsa nomini aytib berishini kutadi. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning o'ziyoq hukmdir. Lekin bolalar narsalar to'g'risida mana shunday bevosita hukm'a aytish shu narsalarning nomini aytib berish hilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini, sifatini, harakatini, ya'ni o'zlari o'z tajribalarida tanishgan, o'zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yashil yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlari va so'zlarni o'zlashtirib olish yo'li bilan tajriba to'plama horgan sari, ular boshlang'ich tusunchalar tarkib topib boradi. Yashil yoshdagi bola bir so'z bilan shu so'z ifodalagan narsalarga o'xshash harima narsani aytaveradi, ya'ni umumiyalashtiradi, masalan, u o'zi qurgan stolning qanday shaklda va qanday ushga mo'ljallanganidan qat'i nazar, uning hammasini «stol» deb ataydi, begona erkaklarning hammasini u «stolaki» deb ataydi. Bola so'zni va uning umumiy ma'nosini katalardan o'rganib oladi. Lekin bola tushunchaning butun mazmunini hali o'zlashtirib olish, murakkin emas, albatta.

Yashil yoshdagi bola o'zi o'zlashtirib olgan so'zlardan foydalanib, o'zi ham umumiyalashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning mohini belgilarini umumiyalashtira bulmaydi. Bola ko'p vaqtgacha narsalarning tashqi,

ko'pincha, unchalik ahamiyati bo'lmagan belgilariga qarab, ya'ni o'zi idrok qilayotgan, o'z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiy-
lashtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi ko'p bolalar faqat
har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, mo'yna po'stinni ham, mo'yna
telpakni ham *monov* deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr
qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, aniq-yaqqol tafakkurdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan aniq-
amaliy va aniq-yaqqol tafakkur bo'ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar to'planishi sababli hamda
umuman aql-idrokning himpuncha o'sganligi sababli, maktabgacha tarbi-
ya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nis-
batan ancha mazmunli bo'lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham an-
cha takomillashadi: uning taqqoslash ancha aniqroq bo'ladi, amaliy an-
cha mulassimoq, umumiydasturlash ancha aniq va kengroq bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning
maqsadini oldindan belgilab qo'yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola-
ning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq bo'lgan o'yin faoli-
yatida va uning uyidagi o'zi odatlaydigan mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi
hamda o'sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yinda va mehnatda
boshqalarning harakatlariga ko'pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bi-
lan birga, ba'zi vazifalarni o'zi ham mustaqil qiladigan bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning o'sib borishi va uning
kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi
tafakkurning shakllanishida, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doira-
si ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola o'zi bevosita idrok qili-
nayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan bo'lib qoladi. Maktab-
gacha tarbiya yoshidagi bola o'zi shu anda idrok qilayotgan narsalar
to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki o'zi ilgari idrok qilgan narsalar
to'g'risida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayoli-
ning o'sib borishi sababli u yaqin kelajak to'g'risida ham, ya'ni ertagi kun
to'g'risida, bo'ladigan nayram to'g'risida, yaqinda yoz bo'lishi to'g'risida
va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan bo'lib qoladi. Ertaklardagi
voqeani ham xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri
uchun material bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z fikrlarida faqat idroklarga-
gina tayanyib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasavvurlarga ham tayana-
di. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishi-

lardan tayyor holda olingan hukmlar katta o'rin oladi. Shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardak his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biror-bir fikrini ko'pincha chin dehqabul qiladi, chunki u bu fikrning qat'iyiligi uchun shu kishining e'tibori'ga suyanadi: «Oyim shunday degan» yaini keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur hali uncha o'smagan bo'ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va barcha narsaga ishonaverishi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi tushunadigan materiallar doirasida to'g'ri noto'g'ridan farq qiladi, u o'zi idrok qilayotgan so'zlarning real voqeelikka muvotiq kelish yoki kelmasligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bema'niligini payqab oladi. Masalan, to'rt yashar qiz suratga qatib turib, bunday deydi. «O'rimordan archa olib kelishyapsi, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol: otasi qiziga poyezdring suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan so'raydi: «Vagonning zinasini qani?». Otasi: «Narigi tomonda» deydi. Qiz: «Nega vagonning zinasini narigi tomonda?». «Undoq bo'lsa nega bu yerda eshigi bor?».

Bog'lanishli nutq o'sib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlaridagina ifodalani' qolmasdan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tarqasida ham ifodalantadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchilik bo'lavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z muhokamalarida ko'pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» o'tavermi, o'zining tashqil va inkor qilib ayrgan so'zlarida ziddlik bo'ligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z muhokamalarida, asosan, analogiya (bir-biriga o'xshatish) yo'li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga yetay dehqo'nganlarida, ularda deduksiya va induksiya yo'li bilan xulosa chiqarish qobiliyati o'sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish shaklini kattalardan nutq bilan birgalikda o'rganib qadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning iniyasida ko'pgina aniq tushunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tirmash tarribasida va kattalar bilan nutq orqali olingan aloqa jarayonida hosil bo'ladi.

Yasli yoshdagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchasi, anchagina sarmazmun bo'ladi, yo'ni uning tushunchasida narsaning belgilari ko'proq aks etgan bo'ladi. Lekin, shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchalarida narsalarning umelslik ahamiyati bo'lmagan belgilari ham bo'ladi: ba' belgilari, asosan, o'zining vorqinlari, chiroyliligi, harakatchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini o'ziga tortgan belgi-

lardir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan: «Kapalak qanaqa bo'ladi?» deb so'ralsa, u: «Kapolakning qanoti bor, uchib yuradi», deb javob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odarda, narsaning iste'mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib ko'rsatadi: masalan, «Piyola nima?», «O't nimaga kerak?», degan savolga maktabgacha tarbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», «O't yerda o'sadi, o'tni qo'y va sigir yeydi».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat o'zi idrok qilgan va o'zi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan narsalar to'g'risidagina tushunchaga ega bo'ladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola tovarak-atrofdagi narsalarga ko'proq qiziqadi va ularni ko'proq bilishga intiladi, bu esa uning tafakkurini faollashtiradi. U yangi narsalarni tanishish qilish va ushlab ko'rishni yaxshi ko'radi, o'zi tushunadigan narsalar to'g'risida aytib berilgan yoki o'qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko'radi.

To'g'ri tarbiya qilingan taqdirda bola yetti yushga yetganida mantiqiy tafakkurning elementar shakllarini hukm va xulosa chiqarishning asosiy to'rlarini o'zlashtirib oladi. Endi u maktabda o'qishi mumkin.

Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning o'sishi

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, so'z va sayol o'sib borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta o'sishi yo'li — aniq tafakkurdan abstrakt — nazariy tafakkurga o'tish yo'lini o'tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali hamma amaliy, aniq tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bunday bolalarning aniq tafakkur, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning aniq tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarningiz emas, balki, shu bilan bitta, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni hamma bir-hinga taqqoslashni, analiz qilishni va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolani maktabda o'qitish jarayonida unda abstraktilashtirish qobiliyati o'sib boshlaydi. Arifmetika o'qitish vaqtida, amaliy, aniq sanashdan abstrakt hisoblashga o'tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslarini o'qish davrida bu qobiliyat sezilarli sur'atda o'sadi, so'ngra maktabdagi hamma fanlarni o'qitish davrida bu qobiliyat yanada o'sadi. O'quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim

belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarni bir-biridan farq qilishni va muhim belgilarga qarab to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birlitli sinflari boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni – grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham tushunchalarni mantiqiy ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va quidatarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflashi mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini faollashtiradigan maxsus usullar qo'llanilganida o'quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N. Ne'matov birinchi sinf o'quvchilarida talakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba o'tkazilayotgan sinfda dars beshli chog'ida maxsus usullar qo'llanildi. O'quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kiroh o'qish vaqtida, suhbat chog'ida, suratlarni idrok qilish paytida, tevarak-atrofdagi vaziyatni kuzatish chog'ida uchraydigan narsalarni umumiy lashtirishga qaratilgan maxsus usullar qo'llanildi.

Shu tajribalar natijasida o'quv yilining oxiriga borib, muayyan ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba o'tkazilib kelingan sinfning umumiy lashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiy lashtirish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lib, buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

Umumiy lashtirilgan narsalar	O'quv yilining boshidagiga nisbatan umumiy lashtirish faoliyatining oshish (foiz hisobida)	
	tajriba o'tkazilgan sinfda	oddiy sinfda
Idrok qilinayotgan narsalar rasmlari	40	20
	34	17
Og'zaki (tasavvur qilinadigan) material	26	10

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarning fikr qilish faolligini faollashtirish maqsadida qo'llanilgan usullar ayni vaqtda tajriba sinfidagi o'quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yordam berdi: shu sinfda o'quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan baholari boshqa uddaliy sinfdagi o'quvchilarning bilimlariga qo'yilgan baholardan yuqoriroq bo'lib chiqdi.

Ikkinchi sinfda shu taraqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shunday natijalarga erishildi.

O'quvchilar ongida mustahkam o'rnatilgan tushunchalar asosida abstrakt tafakkur o'sadi. O'rta maktab o'quvchilarida abstrakt tafakkur, ayniqsa, tez o'sadi. Bunda tafakkurning o'sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, O'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish, ayniqsa, yordam beradi. Yuqori sinflarning o'quvchilari shu fanlar bilan shug'ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning ko'pincha o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushunchalarga tayanadilar.

Har bir o'quvchi o'qish jarayonida va tarmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majbur bo'ladi. Maktab o'quvchisining o'zi savollarni to'g'ri qo'yishni va vazifalar belgilashni, to'g'ri muhokama yuritishni o'rganadi. Yash oshgan sari, bu muhokamalar tobora ko'proq, mantiqiy muhokamalar bo'lib qoladi. O'qish-o'qitish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilganda o'rta maktab o'quvchilarning muhokamalarida muayyanlik va izchillik bo'ladi.

Maktab o'quvchisi muhokama yuritish yo'li bilan to'g'ri xulosalar — deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mashg'ulotlarida doimo umumiy qoidalar asoslanib, xulosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarni unloning ayrim hollariga tashiq qilishga to'g'ri keladi va hokazo. O'quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'quvchining yordami bilan) grammatika va anafmetikaga doir qoidalar chiqarish yo'li bilan induktiv xulosa chiqarish yo'llarini egallab oladilar. Yuqori sinflarning o'quvchilari tabiiyot, fizika va kimyo fanlarini o'rganish jarayonida umumiy lashtirilgan ancha keng xulosalarni o'zlar mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf o'quvchilari induksiya va deduksiya egallay borish natijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib tush, aynan hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari, so'ngi esa tabiatning ayrim qonunlarini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o'zlariga ma'lum bo'lgan qonunlarni dalil qilib ko'rsatadilar.

O'qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur o'sadi. Shu bilan birga o'quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham o'sadi. Boshlang'ich maktabdanoq o'quvchilardan savollarga faqat to'g'ri javoblar berishinigina talab

qilib qolmasdan, shu bilan binga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar o'quvchining bergan javobi noto'g'ri bo'lsa, sinfning o'zida uning xatosi nimadan iborat ekanligi aniqlanadi, shu xatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi.

Maktab o'quvchilari bilimlarni o'zlashtira berganlari sari, turli qoidalarini asoslashni, isbotlashni, rad qilishni, tekshirib ko'rishni ham o'rganib boradilar. Jumladan, ular misollar, faktlar, umumiy qoidalar va aksiomalardan foydalanishni o'rganadilar. O'qina maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinflarning o'quvchilari, boshqa kishilarning murakkab muhokamalaridagi, shuningdek, o'zlarining ham muhokamalaridagi ziddiyatlar, mantiqsizlikni, asoslanmagan jihatlarini ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mashg'ulotlari, tanqidiy, ishlatilgan tafakkurning o'sishi uchun, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. O'qina maktab o'quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asoslariga doir mashg'ulotlarda ishtirok etadigan va rad qiladigan dalillardan har doim foydalanadilar.

Maktab o'quvchilarining havaskorlik to'garaklarida ishtirok etishlari, ko'rilgan masalalarni muhokama qilishda faol qatnashishlari tanqidiy, ishlatilgan va mustaqil tafakkurning o'sishida va rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Bolalarni o'qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi. Bunga avvalo, shu yo'l bilan erishiladiki, maktabda ko'pgina fanlarni (masalan, fizika, kimyo, botanika, zoologiya fanlarini) o'qitish o'quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo'jaligida tatbiq qilishlari bilan bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich va o'rta maktabda o'quvchilarning hammasida ham tafakkurning o'sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil bo'lmaydi. Albatta, O'quvchilarning individual xususiyatlar ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning — xotira, xayol, nuq, diqqat, erodaning o'sishi bilan bog'lanadi: bu individual xususiyatlar o'quvchilarning qiziqishlariga, ta'lim va amaliy ishlardagi faolliklariga, shuningdek, o'quvchilarning o'z o'zlarini tarbiyalashlariga bog'liq bo'ladi. Bizning maktablarimizdagi harcha ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning faol, og'ir ishtirokida olib boriladi. Shu sababli bizning maktabimiz bolalari keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan to'g'ri tafakkurning o'sishiga ko'p darajada yordam beradi.

IX BOB. NUTQ

1. NUTQ TO'G'RSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Nutq — odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir. Odam o'z nutqi orqali o'zining bilimlari, fikrlari, hislari va istaklarini boshqa kishilarga aytib bera oladi va boshqa kishilarning fikrlarini o'zlashtirib oladi, boshqa kishilarning hislari va istaklarini bilib oladi.

Odamlar o'zlarining faoliyatlari va kundalik hayotlarida bir-birlari bilan shu tarzda aloqa qilib turadilar.

Nutq vositasi bilan aloqa bog'lash jarayonida har bir kishi bilimlarning ko'p qismini boshqa kishilardan oladi.

Nutq vositasi bilan aloqa bog'lash odamning doimiy ehtiyoji bo'lib, bu aloqa fikr olishga xizmat qiladi.

Odam boshqa kishilar bilan nutq orqali muomala qilmay yashay olmaydi. Odam yakkalari o'zi qolganida, ko'pincha, xayolidagi suhbatdoshlar bilan «o'z ichida» gaplashadi. Odam o'ziga notanish bo'lgan bir yoki bir necha kishi o'rtasiga tushib qolsa, unda nimalarnidir aytish yoki shu kishilardan nimalarnidir eshitish ehtiyoji albatta paydo bo'ladi. Bu ehtiyoj qondurilmay qolsa, odamda ma'ynus qilarigan «o'ng'aysizlik» hissi tug'iladi. Odamning «aytladigan hech bir gapi» bo'lmagan taqdinda ham shunday ehtiyoj paydo bo'ladi. Bunday hollarda u «nima qilishini» bilmay qoladi. Bunday hollarda unda «nimani gapirsam ekan?», «nimadan gap boshlasam ekan?», «qanday gap boshlasam ekan?» deb gap mavzuni qidirish boshlanadi.

Uchinchi holda aytilganidek, nutq tarixiy taraqqiyot jarayonida, ong bilan harakat, insonlarda til vositasi bilan aloqa bog'lash, bir-birlariga hiron narsa aytish ehtiyoji tug'ilishi natijasida paydo bo'lgan. Kishi nutqi mehnat jarayonida o'sib borgan.

Har bir kishining nutqi bolalik chog'idan hosilab o'sib boradi, buning sababi ham boshqa kishilar bilan aloqada bo'lish ehtiyojidir.

Nutq to'g'rsida, shu bilan birga, til to'g'rsida gapirganimizda quyidagilarga e'tibor berishimiz kerak.

«Nutq» va «til» degan terminlar ko'pincha bu xil ma'noda ishlatiladi. Ammo bu terminlarning ma'nosini bir-biriga aralashtirib yuborish yaramaydi. Garchi nutq bilan til bir-biriga chambarchas bog'langan bo'lsa ham, lekin ularning ikkovi bitta narsa emas.

Biz biror kishiga: «Siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz?» deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar)dan foydalanishini aniq farq qilamiz.

Har bir kishining yoshiga, bilmiga, umumiy iltimosh saviyasiga qarab, uning nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ayrim kishilar kashining xususiyatlari, shu kishilarning nimalarga qiziqishi, majazi va shu kabi xususiyatlari ularning nutqlarida namoyan bo'ladi. Har bir kishi bir yoki bir necha tildan foydalanib, o'zicha gapiradi. Har bir kishining o'z nutqi bor.

Odamlarning atolunda funksiyasi bo'lgan nutq psixologiya fani tomonidan o'rganiladi. Til esa ijtimoiy hodisadir. Til ayrim kishida mustaqil mavjud. Tilning ijodkori esa xalqning o'zidir, tarixan tarkib topgan millatning o'zidir. Rus tili, o'zbek tili, xitoy tili, nemis tili va hokazo deganlarda, biz mana shu ma'noda gapiramiz. Har bir avlod o'zidan oldin o'tgan avlodlar ishlab chiqqan tilga duch keladi va shu tilni egallab oladi, ya'ni o'zining nutq orqali qiladigan muomalasida shu tildan foydalanadi.

Nutq bilan til bir-biridan farq qiladi, lekin ayni vaqtda ularni bir-biridan ayratib bo'lmaydi; nutq ham, til ham bir-biriga bog'langan, ular birlikda mavjuddir. Bu birlik shundan iboratki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog'lash jarayonida vujudga kelgan va o'sib borgan. Har bir tilning yashab turishi kishilarning shu tilda gaplashuvlariga bog'liq. Agar odamlar biror tilda gaplashmay qo'ysalar, bu til ham yo'q bo'lib ketadi: u «o'lik til» bo'lib qoladi. Biz «o'lik» tillar borligini shu til aks ettirilgan yozma yodgorliklardan bilamiz. Masalan, qadimgi grek (yunon), lotin tillari mana shunday «o'lik» tillardir.

Til bilan nutqning birligi yana shunda namoyan bo'ladi, har bir kishi o'z nutqida biror tildan foydalanadi, bo'zilar esa bir necha tildan foydalanadilar.

Gapirish va boshqa odamlarning nutqini tushunish uchun til bilish, shu til sistemasini bilish, shu tilning tuzilishini bilib olish kerak.

II. NUTQNING XUSUSIY FUNKSIYALARI

Odamlarning o'zaro aloqalarida ularning nutqlari turli ma'nolarda yoki funksiyalarda namoyan bo'ladi.

Nutqning asosiy vazifasi, demak, uning asosiy funksiyasi — odamlarning bir-biri bilan aloqa qilish vositasi bo'lishdir.

Bu aloqa asosan odamlarning o'z fikrlarini bir-birlariga aytishlardan iborat bo'ladi. Aloqa jarayonida fikrlar nutq yordamida shakllanadi, ifodalanadi, aytiladi va tushunib olinadi. Og'zaki yoki yozma nutqda ifoda-

lab berilgan fikrlar shu fikrlarni aytuvchi kishi uchun ham ravshanroq bo'lib qoladi. Shunday qilib, nutq aloqa jarayonida tafakkur quroli bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga mana shu aloqa jarayonida nutq ifodalash vositasi bo'lib, biror nima bildirish vositasi bo'lib, ta'sir o'tkazish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Nutq — ifodalash vositasi

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birlikda his-tuyg'ulanmay ham ifodalanadi. Og'zaki nutqda hissiyotlarimiz (emosional kechinmalarimiz) so'z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qolliyada, xitob va savollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va, ayniqsa, intonatsiyalarda namoyon bo'ladi. Chunonchi, biz biror kishining ismini ataganimizda, shu kishiga bo'lgan turli hislarimizni va munosabatlarimizni o'zimizdagi mehri, g'azabni, g'ururni, muhabbatni, hurmatni, naxratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilar atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning holati ham, charchaganligi, umuman hayajoni, o'ziga bo'lgan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilar ham ifodalanadi.

Link she'rlar, ashulalar, romanlar, anyalar singari nutq shakllarida odamlarning asosan xilma-xil his va tuyg'ulari ifodalanadi.

Turli hissiyotlar bizning og'zaki nutqimiz bilan birgalikda, odatda yuz harakatlaringizda va imo-ishoralaringizda ham yorqin namoyon bo'ladi.

Nutqda bizning iradamiq maqsad-muddaomiz, istagimiz, niyatimiz, qarorimiz ham, shuningdek, irada jarayonlarining ayniqsa xususatlari — qat'iyat va qat'iysizlik, dadillik, kishining o'zini tuta bilish, kishidagi qurt va hoshqa shu kabilar ham namoyon bo'ladi.

Nutq — biror nimanı bildiruvchi vosita

Odaming nutqida uning fikrlari va xilma-xil ichki holati — emosional kechinmalar va iradasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror obyektiv narsa ham bildiriladi.

Sayrash va qichqirish tarzidagi xilma-xil tovush birikmalari hayvonlarda ham bo'ladi, lekin bu tovush birikmalari faqat tug'rna reaksiyalardir — tashqi yoki ichki ta'sir sababli tug'iladigan sharsiz reflekslardir.

Qushlarning sayrashi va hayvonlarning qichqirishi, shuningdek, ularning xilma-xil harakatlari (masalan, itning dumini tikillatib turishi) ulardagi instinktlarning va shu instinktlar bilan bog'langan hislarning ifodasi hamda tarkibiy elementidir, xolos.

Bu tovush birikmalari va harakatlar ifodasi boshqa hayvonlar uchun signal vazifasini ham bajaradi. Masalan, hayvon biror xatarni sezganida alohida tovush bilan qichqiradi, bu qichqiriq uning bolalanda instinkt ravishda mudofaa harakati (yashirinish yoki onasining oldiga yugurib kelish harakati) vujudga keltiradi.

Xuddi shu hayvonning qulay vaziyatdagi qichqinlari boshqacha xarakterga ega bo'lib, bu qichqiriqlar farog'atga, xavfsizlikni, ovqat topilganligini va shu kabilarni bildiruvchi signallar bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hayvonlarga xos bo'lgan xilma-xil tovush birikmalari va harakatlar aslo nutq emas. Hayvonlarda nutq bo'lmaydi.

Odamning nuruqda namoyon bo'ladigan xilma-xil tovush birikmalari uning ichki holatini ifodalabgina qolmasdan, shu bilan birga obyektiv ravishda mavjud bo'lgan narsalar va hodisalarning xilma-xilini bildiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Har qanday so'z biron narsaning ma'nosini bildiradi. Masalan, *stol* degan so'z birikmasi ham nutq bo'lagi bo'lib qoladiki, bunda shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma'nosi bildiriladi. So'zlar bizning ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bog'lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagi bamiyoli bir vakillaridir.

Yakka bir narsani, masalan, Moskva, Volga, Toshkent va shu kabilarni bildiradigan so'zlar bor. Lekin so'zlarning ko'pchilligi bir-biri bilan birer munosabatda bog'langan buyumlar va hodisalarning butun bir turkumini bildiradi. Bizning ongimizda voqealik in'ikas etganida so'z shu in'ikosni umumlashtiruvchi vositadir. So'z bilan hamisha umumiylikni ifodalaymiz. Shu sababli *stol* degan so'zni aytganimizda, bu so'z bilan biz xuddi shu onning o'zida bizning ko'z o'ngimizda turgan bitta stolningina ifodalab qolmasdan, balki umuman «stol» tushunchasini ifodalaymiz. O'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan bitta stolning nomini aytganimizda, biz ma'na shu bitta stol degan so'zda umuman «stol» to'g'risidagi o'zimizda bo'lgan umumiy tushunchani nazarda tutamiz. Shu sababli umumlashtirgan ma'noga ega bo'lgan so'z faqat yakka narsalarga mansub bo'lmagan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Nutq va ayrim so'zlar narsalarning faqat belgilari — «yorliqlari» gina emas. Narsalarni ifodalovchi nomlar nutqning xususiy funksiyalaridan biridir, xolos. Har bir so'zning bundan tashqari yana ichki mazmuni ham bor, har bir so'z ma'lum tushunchani ifodalaydi.

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'sir ko'rsatish — biz nutqimizni kimga qaratayotgan bo'lsak, shu kishida biz istagan hislar, intilishlar va harakatlarni tug'dirish, ularning fikrini biz istagan tomonga burish, ularni o'zimiz xohlaganimizcha o'ylashga majbur etish, ularni ishonitirish demakdir. Ma'lumki, nutq yordami bilan boshqalarda xursandlik, qo'rqov, g'azab, roblanish hislarini tug'dirish mumkin, boshqalarda biz istagan intilishlarni, harakatlarni kuzatishimiz mumkin.

Yozuvchi badiiy asar yaratayotganida odamlarda muayyan fikr, his, intilish tug'dirishni, turmushga muayyan qarash hosil qilishni nazarda tutadi. Agitator o'z nutqi bilan odamlarda muayyan siyosiy kayfiyat, qarashlar, muayyan yo'lida harakat qilish istagini tug'dirishga intiladi.

Nutq ta'sir vositasi bo'lib, tibbiyot ta'ribasida katta rol o'ynaydi. Shu narsa hammaga ma'lumki, shifokorning so'zi, ya'ni uning bemor bilan bevosita nutqiy aloqasi kuchli sur'atda ta'sir qiladigan vositalaridan biridir. So'z og'riqni pusadigan, dardni kiritadigan va boshqa shu kabi shifobaxsh vositadir. Tadbir tabibning aytishlariga qaraganda, so'z kasalning jismoniy va ma'naviy alomtlarini ba'zan doridan ham yaxshiroq yengillashdirar ekan. Masalan, shifokorning maslahatlari, kasalning xavfsizligi va tezda tuzalib ketishiga hamma ishonch va e'tiqod hosil qilishi ham ana shunday ta'sir ko'rsatadigan nutqiy vositalar jumlasiga kiradi.

O'qituvchi va tarbiyachi so'z orqali ta'sir ko'rsatish yo'li bilan o'quvchilarda muayyan intizom va xatti-harakat vujudga keltiradi. Ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lgan nutq ta'lim-tarbiyaning asosiy qurolidir.

Amr-farmon berish, o'tarib so'rash — ikimos qilish, maslahat berish, o'git-nasihat qilish, dalil-isbotlar keltirish va boshqa shu kabilar so'z vositasi bilan ta'sir ko'rsatish shakllandir. Nutq ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki so'zlab turgan kishining nutqida uning hussey intilishlari, iroda va e'tiqodi aks etadi.

Nutqning ta'sir o'tkazuvchi funksiyasida intonatsiya katta rol o'ynaydi. Intonatsiyada nozik va murakkab hislar va irada xususiyatlari — norozilik, istak, talab hislari va shu kabilar namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababli, o'quvchilarda tabiat va turmushdagi biror hodisaga qiziqish paydo qilish, bilimni yanada mustahkamroq bilib olishga ishtiyoq uyg'otish uchun, shuandek, ularni ma'lum bir harakatga yo'llash uchun o'quvchilarga ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lganida o'qituvchi o'z nutqida talaffuzga, ayniqsa, alohida e'tibor bermag'i lozim.

III. TIL VA NUTQNING TUZILISHI

Har bir kishi, avvalo, o'z atrofidagi kishilar so'zlashadigan tilni bilib oladi. Lekin odam maxsus o'qib o'rganish yo'li bilan yoki boshqa millat kishilari bilan muntazil aloqada bo'lib turish natijasida boshqa xalqlarning tillarini ham bilib olishi mumkin.

Tilni bilib olish (masalan, rus, o'zbek, ukrain va hokazo tillarni bilib olish) —shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini va grammatik tuzilishini bilib olish demakdir.

Til va nutqning fonetika jihatli

Odam o'z fikrlarini boshqalarga bildirmoq uchun shu fikrlarni seziladigan, ya'ni sezgi organlari orqali ta'sir qiladigan moddiy vositalarda ifodalashi lozim. Odam ovozini tovushlari va tovushlar birikmasi nutqining mazna shunday moddiy vositalaridir.

Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan muomala qilishda foydalanadigan tillarning hammasi tovush tilidir.

Odam nutqining tovushlari qatorda fonemalar deb ataladi.

Bu tovushlarning alohida belgilari bor. Masalan, *a* fonemasining o'z belgilari, *ʔ* fonemasining o'z belgilari, *sh* fonemasining va hokazolarning ham o'z belgilari bor. Biz shu belgilarga qarab, ayrim so'zlarni fahmlaymiz. Bu belgilar, odatda, fonematik belgilar deb ataladi.

Biz gapirayotganimizda, odatda, mimika va imo-ishoralar bilan foydalanamiz. Lekin mimika va imo-ishoralarni alohida til deb hisoblab bo'lmaydi.

Mimika va imo-ishoralar nutqning emosional (hissiyot) tomonlarini ifodalab beradigan ixtiyorsiz harakatlardan iborat bo'ladi, yoki gapiruvchi odam o'z nutqining ayrim joylarini uqtirmoq bo'lmirish ko'rsatmoq uchun atayin ixtiyoriy ravishda qiladigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Ba'zan odamlar vaziyatga qarab, mimika va imo-ishoralardan nutqning qo'shimcha vositasi sifatida foydalanadilar. Masalan: zarur jumlikni buzmay haror fikrni bildirmoq uchun yoki nutqni eshtirish qiyin bo'lgan, lekin o'zi ko'rinib turgan masolaga biror fikrni xabar qilmoq uchun mimika va imo-ishoralardan foydalaniladi. Lekin bu hollarda mimika va imo-ishoralar tovush tilining so'z va gaplarni ifodalovchi faqat belgi bo'lib, ayrim so'zlar va gaplarning o'rnida ishlatiladi.

Odamlarning imo-ishoralarini, mimikasini va pantomimikasini eslatuvchi xilma-xil harakatlarni biz hamisha hayvonlarda, ayniqsa, ofiy hayvonlarda — maymunlarda ham boshqasi ko'ramiz. Biroq, hayvonlarning bu harakatlari odamlarning imo-ishoralari, mimikasi bilan bir xil-

dagi harakatlar deb hisoblash mumkin emas. Odamlar o'zlarining imo-ishoralarida, mimikalarida va o'zlarining ayrim tovush birliklarida o'zlarining ichki his va tuyg'ularini ifodalaydilar. Lekin, shu bilan bir vaqtda, odam bu harakatlardan nutq elementlari tariqasida ham foydalanishi mumkin, jumladan, odam shular orqali narsalarning ma'nosini ifodalashi, u yoki bu narsalarni ko'rsatishi, narsalarni tasvirlab berishi mumkin.

Kar-soqov (gung) odamlar imo-ishora va mimikadan aloqa vositasi tariqasida foydalanishga ma'burchilar, chunki ular og'zaki nutq tovushlarini eshitmaydilar.

Yozuv ham nutqning moddiy vositasidir. Lekin yozuv tilning qandaydir alohida turi emas, yozuv — tildan foydalanishning faqat alohida usulidir. Og'zaki nutqda ham, yozma nutqda ham biz ayni bir tovush tilidan foydalanamiz. Og'zaki nutq eshitish organ'ın vositasi bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdır. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlarni, so'zlarni, gaplarni ko'z bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdır.

Ko'rlar uchun o'ylab chiqarilgan maxsus yozuv (Brayl sistemasi) bor, u muskul-teri sezgisi organlari yordami bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutq vositasidir. Bu yozuv ham tovush til usuliga ko'rilgan yozuvdir.

Kar-soqovlar (gunglar) ham o'qitish natijasida yozma nutqni bilib oladilar, ular shu nutq vositasi bilan tovush tilining butun boyligini ham bilib oladilar. Ular yozma nutqdan foydalanib, boshqa kishilar bilan aloqa-to'kis aloqa bog'laydigan bo'lib oladilar va hamma normal kishilar singari kamol topaveradilar.

Nutqning fonetika jihatini bilib olish ma'lum bir tildagi har bir tovushni va har bir so'zni og'zaki nutqda to'g'ri aniq va ravshan qilib aytib olish demakdir, yozma nutqda esa shu tildagi har bir so'zni to'g'ri yozish demakdir.

Tilning lug'at tarkibi

Tilda bo'lgan hamma so'zlarning jami tilning lug'at tarkibi deb ataladi. Biror tilning lug'at tarkibi naqadar boy va xilma-xil bo'lsa, bu til shu qadar boy va rivojlangan til bo'ladi. Har bir kishi foydalanayotgan va foydalanishi mumkin bo'lgan lug'at tarkibi qanchalik boy va taraqqiy qilgan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy va taraqqiy qilgan bo'ladi. Odam o'z nutqida foydalanayotgan so'zlarning neqdon shu odam nutqining lug'at (yoki leksika) jihatini, nutqning lug'at tarkibini tashkil qiladi.

Har bir so'zning o'z ma'nosi bor, ya'ni har bir so'z muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shundaydek, narsalarning muayyan bir o'zgarishiga, ularning xususiyatlariga, bog'lanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilariga ega bo'ladi. So'zning ma'nosi odamlarning nutq amaliyotida bir-biri bilan bog'layotgan o'zaro aloqasida ma'lum bo'ladi.

Soʻzning maʼnosi odamlarning bir-birlarini tushunishlarini ham taʼminlaydi. Bir-biri bilan gaplashayotgan ikki kishi bir-birini tushunadi, chunki gaplashayotgan kishilarning har biri muayyan bir narsa toʻgʻrisida muhokama yuritadi va har qaysi soʻzni muayyan bir maʼnoda ishlatadi.

Aristotel ham oʻz vaqtida bunday degan edi: «Bahslashayotgan har ikkala tomon ayni bir fikrni tushunmoqlari uchun, avvalo, ishlatilayotgan soʻzlarning mazmuni ham maʼnosi haqida kelishib olish kerak».

Kishining oʻz nutqida har bir soʻzning maʼnosini aniq, tushunib foydalanayotgan va foydalanishi mumkin boʻlgan lugʻat tarkibi shu kishining nutqi qay darajada oʻzgarishini koʻrsatadi.

Til va nutqning grammatik tuzilishi

Har bir kishi nutqining lugʻat tarkibi tilning grammatik tuzilishidan ajratilgan holda mavjud boʻlishi mumkin emas. Xuddi, shuningdek, har bir kishi oʻz tilining lugʻat tarkibini shu tilning grammatik tuzilishi asosida egallaydi.

Har bir soʻzning oʻz maʼnosi bor, lekin har bir soʻz oʻz shaklini oʻzgartirib, grammatika qoidalarini asosida tuzilgan biron gap tarkibiga kirganidagina muayyan bir maʼno oladi. Grammatika qoidalarini asosida tuzilgan nurgʻ soʻzlardan iborat boʻladi. Lekin bunday gaplarda ifodalangan fikr shu gaplar tarkibiga kirgan soʻzlarning maʼnosining jami bilan iborat boʻladi, degan maʼno chiqmaydi. Gapda ifodalangan fikr yoki boshqacha qilib ayiganda, nutqning maʼnosi, shu gapni tashkil etgan soʻzlarning maʼnosining jami hamisha keng va boy boʻladi. Soʻzlarning maʼnosi bilan nutqning mazmuni bir-biriga aynan teng boʻlmaydi. Buni shundan bilish mumkin. Ki, muayyan bir maʼnodagi soʻzlar, ularning shakllari va gapdagi oʻrinlari oʻzgarishiga qarab, turli maʼno oladi. Masalan: *oʻquvchi, oʻquvchi, gap-pushtaq* degan soʻzlarning har birining oʻz maʼnosi bor. Lekin bu uch soʻz hali hech qanday fikrni ifodalamaydi. Endi bu soʻzlarni biriktirib, bunday bir gap tuzaylik: *oʻquvchi oʻquvchiga gapirdi*. Bunda bir soʻzlar maʼnosining jaminigina tushunib qolmay, balki shu bilan birga nutqdagi fikrni ham tushunamiz. Shu soʻzlarni boshqa bir tartibda oʻzgartirib biriktirsak, boshqacha fikr hosil boʻladi: *oʻquvchi oʻquvchiga gapirdi*.

Oʻzbek tilida gapdagi soʻzlarning oʻrni oʻzgaritmasdan, bitta soʻzning shaklini sulgʻina oʻzgartirish bilan nutqning va har qaysi soʻzning maʼnosi ham oʻzgaradi. Masalan: *«U akasini yubordi», «U akasiga yubordi»*.

Boshqa birorvning nutqini eshitgan vaqtingizda baʼzan shunday gaplar uchraydiki, bu gaplardagi har bir soʻzning maʼnosi tushunardi boʻlsa ham, lekin gapda ifodalangan fikr noaniq boʻlib, tushunilmay qoladi. Mana shu misolning oʻzi ham maʼlum bir gap tarkibidagi soʻzlar maʼnosining jami bilan shu gapda ifodalangan fikr bir-biriga teng emasligini koʻrsatadi.

Tilning grammatik tuzilishining ahamiyati shuni ko'rsatadiki, yakka odam nutqining qay darajada o'rganilgani, qay darajada takomillashganligi faqat so'z boyligining boyligiga va xilma-xilligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki avvalo, shu kishining o'zi gaplashadigan tilning grammatikasini (morfologiyasini va sintaksisini) qay darajada bilib olganligiga bog'liqdir. Odam nutqining silliq va tushunarli bo'lishi uning grammatikani qay darajada bilib olganligiga bog'liq bo'ladi, gaplarda ifodalangan fikrning tushunarli bo'lishi ishlatilayotgan so'zlarning ma'nosi qay darajada tushunib ishlatilganiga bog'liq bo'ladi. Fikrlarimizni to'g'ri yoki noto'g'ri ifodalab berishimiz va bu fikrlarni moddiy qobiqda, ya'ni til bilan ifodalab berishimiz, grammatikani qay darajada bilib olganligimizga bog'liq bo'ladi. Bizning nutqimizni boshqa odamlarning to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishi va boshqa odamlarning nutqini biz ham to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishimiz shunga bog'liq bo'ladi.

Umuman aytganda odam nutqining qay darajada o'rganilgani shu odamda bo'lgan lug'at tarkibining boyligiga qarab hallo berib bo'lmaydi, balki, shu bilan birga, shu nutqning uddali-tumandiligiga, ya'ni shu odamning nutqida o'zi gaplashayotgan tilning grammatika shakllari va qoidalariga qanchalik o'ziga qo'yayotganligiga qarab ham baho beramiz.

IV. NUTQNING ANATOMIK-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Bosh miya bo'shidagi alohida markazlarning faoliyati va nutqqa oid muskul apparati nutqning anatomik-fiziologik asosini tashkil qiladi.

Tovush nutqining (fonetik nutqning) muskul apparati uch qismdan — nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlaridan iborat. Nafas olish apparati diafragmadan, o'pkadan, o'pkani, bronxni va bo'g'izni harakatga keltiruvchi muskullardan iborat. Nafas olish apparatining vazifasi nutq apparatining ovoz qismiga havo kiritib tursadan iborat.

Ovoz apparati — nafas oltiradigan bo'g'izning davomi bo'lgan kekirdak bo'lib, to'g'ri to'g'aydan iborat.

Shu to'g'aylar o'rtasidagi bo'shliqlar ikkita gorizontal elastik muskullar bor, bu ovoz muskullari deb ataladi. Nafas bo'g'izdan chiqib turgan havo bu muskullarni harakatga keltirib, tebratib turadi.

To'g'aylar mana shunday tebratib turishi tufayli ovoz muskullari taranglanishi yoki susayishi mumkin; bu muskullar bir-biriga yopishib yoki bir-biridan ajalib turishi natijasida ularning o'rtasida ovoz teshigi deb atalgan bo'shliq hosil bo'ladi.

Agar ovoz muskullari tarang bo'lib tursa yoki bir-biriga yaqinlashib qolsa (ya'ni, ovoz teshigi yopilib qolsa), u holda nafas yo'lidan chiqqan havo shu teshikka kiritib, ovoz muskullarining chetlarini tebratadi (vi-

32-rasm.
Bo'g'izning tashqi
ko'rinishi.

33-rasm. Bo'g'izning
ichki ko'rinishi.

bratsiya qiladi), natijada tovush hosil bo'ladi. Agar ovoz muskullari bir-biriga yetarli ravishda yaqinlashmagan bo'lsa, nafas oladigan bo'g'izdan chiqayotgan havo ovoz muskullariga yengil ishqalab o'tishi natijasida pichirlagan tovush hosil bo'ladi. Erkin, tovushsiz nafas olinganda ovoz muskullari raxang bo'lmasdan qoladi, ovoz teshigi esa to'la ravishda ochiq bo'lib qoladi.

Artikulyatsiya apparati og'iz bo'shlig'idan va burun bo'shlig'idan iboratdir. Bu bo'shliqlar bo'g'in ustidagi tovushga bemaol o'tirishga qayil beruvchi truba kabi bir narsadir (rezonator).

Og'iz bo'shlig'i bo'g'izda paydo bo'lgan tovushlarning asosiy rezonatori bo'lib xizmat qiladi. Agar tovush to'liqlari og'iz bo'shlig'i orqali hech bir to'siqqa uchramay o'tayotgan bo'lsa, unli tovushlar hosil bo'ladi. Unli tovushlarning (*a, e, i, o, u*) farqi og'iz bo'shlig'ining katta-kichik bo'lishiga va shaklining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Og'iz bo'shlig'ining shakli ko'p jihatdan til va lablarning holatiga va og'izning qay darajada ochilishiga bog'liqdir. Til natqning eng soharakat organidir: til ko'tarilishi, tushirilishi, oldinga cho'zilishi va orqasiga qaytarilishi mumkin. Lablar cho'zilishi, cho'chenaytirilishi mumkin.

Undosh tovushlar tovush to'liqlarining og'iz bo'shlig'idan bemaol o'tirishiga katta yoki kichik biror to'siq paydo bo'lishi natijasida hosil bo'ladi.

Bu to'siqlar lablarni yumish yo'li bilan vujudga keltirilganida *p, b, m* tovushlari hosil bo'ladi, bu pastki lab va yuqori tishlar bilan vujudga keltirilganida *f, v* tovushlari hosil bo'ladi, til va uski tishlar bilan vujudga keltirilganida *t, d, n, s, z* tovushlari hosil bo'ladi, til va tanglayning biror qismi bilan vujudga keltirilganida *r, sh, x* tovushlari hosil bo'ladi. Burun bo'shlig'i tovushlarni hosil qilishda turlicha rol o'ynaydi. Burun bo'shlig'i ochiq yoki yopiq bo'lishiga qarab, turlicha tovushlar hosil bo'ladi. Agar burun bo'shlig'i yopiq bo'lsa, burundan chiqmaydigan tovushlar (*o, u, yu*), agar bu bo'shliq ochiq bo'lsa, berundan chiqadigan undosh tovushlar (*o, u*) hosil bo'ladi.

Tovushlar turli ravishda bir-biriga qo'shilganda bo'g'in va so'zlar hosil bo'ladi, so'zlardan esa gap hosil bo'ladi. Bizning og'zaki nutqimiz shu tariqa vujudga keladi.

Nutq yozuv vositasi bilan ifodalananda soʻzlarning tovush tuzilishi yozma, grafik belgilar sistemasiga koʻchiriladi. Nutqning yozma ifodasi qoʻl va barmoq muskullari yordami bilan hosil qilinadi. Lekin bunda yozish jarayoni artikulyatsiyadan ajralgan holda emas, balki artikulyatsiya asosida voqe boʻladi. Yozishning artikulyatsiya bilan bunday bogʻlanganligi savod chiqarishning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, sezilarli boʻladi. Endigina savod chiqarayotgan oʻquvchi har bir soʻzni yozayotganida shu soʻzni albatto gapirib yoki pichirlab aytib turadi. Yozish malakasi rivojlanib ketganida (avtomatik tus olganida) har bir boʻgʻizning yengil harakat qirashi davom etaveradi, bunda alohida ashoblar yordami bilan qayd qilish mumkin (32–33-rasm).

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkurning asos boʻlgani kabi, nutqning ham nerv-fiziologik asosidir (uchinchi boʻlga qaralsin). Hayvonlarning tashqi dunyo bilan munosabati ularning liqat bevosita taassurotlar orqali voqe boʻladi. Odamning tarixiy rivojlanishi natijasida esa unda «ikkinchi signal sistemalar, ana shu birinchi signallarning signallari soʻzlar tarqasida paydo boʻldi, rivojlandi va rihoyat darajada takomillashdi». Qoʻzgʻovchi vosita sifatida, soʻz uch shaklda namoyon boʻlishi mumkin: 1) eshitish organini qoʻzgʻovchi shaklda – eshitiladigan soʻz; 2) koʻrish organini qoʻzgʻovchi shaklda – yozilgan soʻz; 3) kinestezik qoʻzgʻovchi shakl sifatida – aytilayotgan yoki yozilayotgan soʻz (I. P. Pavlov, *Полное собрание сочинений*. III tom, 2-kitob, 232-bet). Shu shakllar orasida I. P. Pavlov organlarining kinestezik qoʻzgʻalishi alohida ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi: «Nutq, avvalo, nutq organlaridan bosh naya pastiga oʻtuvchi maxsus kinestezik qoʻzgʻatishdir. Nutq ikkinchi signallardir, signallarning signalidir». Eshitib turgan, aytilayotgan va koʻrinib turgan (yozuv) soʻz qoʻzgʻovchi boʻlibgina xizmat qilmasdan, shu bilan birga, qoʻzgʻalishga javob reaksiyasi boʻlib ham xizmat qiladi. Bunda javob reaksiyasi boʻlgan soʻz oʻz navbatida – ikkinchi signal sistemasidagi jarayonlarga vujudga keltiradigan qoʻzgʻovchidir.

Qoʻzgʻovchi nutq va javob soʻz reaksiyasi boʻlgan nutq, bosh miya pushtining maxsus uchastkalar bilan – nutq markazlar bilan bogʻlangan. Nutq markazlari eshitish markazi, harakatlantirish markazi va koʻrish markazi deb uch xil markazga boʻlinadi.

Eshitish markazi soʻl chakkaning orqa boʻlmida joylashgan. Miyaning bu uchastkasi eshitilgan soʻzlarni idrok qiladi, boshqalarning nutqini tushunish va ulashtirishni vujudga keltiradi, bu markaz buzilib qolganida nutq chiqarib ketadi, bunda sensorli ufaziya deb ataladi. Bunday kasalga duchor boʻlgan kishi oʻzgalarning nutqini tushunmaydi, tovush va soʻzlarni eshitadi-yu, lekin soʻzlarning mazmunini bilmaydi, gapning maʼnosini tushunmaydi.

Nutqning **harakatlantirish** markazi chap yarim sharhning uchunchu manglay qismida joylashgan. Bu markaz gapiruvchi koshining faol nutqini vujudga keltiradi. Bu markaz buzilib qolganida odam gapir olmaydigan bo'lib qoladi. Nutqning bunday buzilishi **harakat afaziyasi** deb ataladi.

Nutqning ko'rish markazi bosh miyaning orqa qismiga joylashgan. Yozilgan xatni o'qiganida va yozgan vaqtda yozuv belgilari shu markaz tufayli idrok qilinadi. Bu markaz buzilib qolgan taqdirda odam harflarni tanimaydi, o'qiy olmay qoladi (aleksiya kasalligi), yoz olmay qoladi (agrafiya kasalligi).

Buroq, akademik I.P. Pavlovning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, bosh miya po'stining boshqa markazlari kabi bu nutq markazlarining qat'iy chegaralari yo'q va bir-biridan ajralgan holda harakat qilmaydi. Bu markazlar bir-biri bilan qo'shilaveradi va bir-birining vazifasini bajaraveradi, bosh miya po'stining boshqa markazlari bilan ham qo'shilaveradi. Nutq markazlari deb eom berilgan markazlar bosh miya po'stining u yoki bu xil nutq jarayonlarida ko'proq ahamiyatga ega bo'lgan uchastkalardir. xolos. O'zgalarning nutqini va gapirayotgan kishining o'z nutqini idrok qilish bosh miya po'stining faoliyatiga va asosan, bosh miya po'stining ikkinchi signal sistemasi bilan bog'lanishlarni vujudga keltiruvchi qismiga bog'liqdir.

V. NUTQ VA TAFAKKUR

Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Odam o'ng bo'lmasa, til vositalari bo'lmasa fikr qilmaydi. Yuqorida aytib o'tilganidek, nutq fikrlash qaratidir. Tafakkur bo'lmasa nutq tili bo'lishi ham mumkin emas.

Panga vilof bo'lgan burjuan idealistik ta'limot uchun xarakterli narsa shuki, u tafakkurni nutqdan, til shakllardan ajratib qo'yadi. Masalan, psixologlarning Vyursburg maktabi deb atalgan idealistik psixologiya namoyandalari (Byuller, Messer, Kyulpe, Ax va boshqalar) odamdag tafakkur jarayonlar, obrazlardan - idroklar va tasavvurlardan mustaqil ravishda, shuningdek, nutq tildan mustaqil ravishda sodir bo'ladi, deb ishor qilmoq uchun, buni hatto tajriba qilib ko'rsatishga ham urinib ko'rdilar.

Obrazlardan va nutqdan mustaqil mana shunday «sof» tafakkur bo'lishi mumkin, degan idealistik ta'limot buni ham asossiz ta'limdir. Tafakkur idrok va tasavvurlardan mustaqil sur'atda o'sa olmaydi. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi.

Bizning hukmlarimiz, manriqiy ta'riflarimiz, xulosalarimiz til materiallari va gaplar yordami bilan ifodalanadi. Til materiallari va gaplar vositasi bilan analiz va sintez qilinadi, abstraksiya qilmadi va umumiydashiradi.

Til materiallari bo'lmasa, biz hatto eng oddiy hukmni ham o'zimiz uchun ifodalay olmaymiz — biz shu onning o'zida idrok qilib turgan buyumlar to'g'risida ham biror nimani tasdiq qilib yoki inkor qilib aytolmaymiz. Bir so'zlar bo'lmasa, bitta ham tushunchani fikrimizga joylashtirib olmaymiz.

Faqat til yordami bilanгина odamlar bir-birlariga o'z fikrlarini aytib oladilar. Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan aloqa bog'laganlarida, tafakkur natijalarini va o'tmish aydodlarning bilish sohasida erishgan muvaffaqiyatlarini til yordami bilan o'zlashtirib oladilar va ayni vaqtda o'z fikrlarini va bilimlarini aydodlarga topshiradilar.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot jarayonida, til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqalarida o'sdi — tafakkurning mantiqiy shakllari ishlab chiqildi.

Har bir kishining tafakkuri uning butun umri davomida til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqasi jarayonida o'sib boradi.

Lekin biz tafakkur, nutq va til bir-biriga chambarchas bog'langan deganimizda shuni ham nazarda tutishimiz kerakki, nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emas, nutq bilan tafakkurni, fikr bilan tilni bir-biriga aynan teng deyish yaramaydi. Biz ba'zi burjuva psixologlarining tafakkur bilan nutq aynan bir narsa, deb da'vo qiluvchi soxta ta'limotini qat'iyon rad qilishimiz lozim.

Amerika psixologiyasi deb atalgan oqimning namoyandalari bo'lgan bixevioristlar nutq bilan tafakkur bir-biriga aynan teng bir narsa degan nana shunday mexanistik ta'limotni, bunga butunlay xilof bo'lgan ta'limotni targ'ib qilishga, ayniqsa, zo'r berib undidilar.

Ularning ta'limotiga ko'ra, tafakkur nutqdan iborat bo'ladi. Faqat nutqning o'ziga real mavjud. Tafakkur esa u ham o'zi bir nutqdur, lekin tovushsiz yoki rorareqlantirilgan nutqdur. Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, nutq nerv-muskul harakatlardan tarkib topadi, u alohida ko'nikmalardan iboratdir, demak, tafakkur ham faqat mana shu malakalardan iborat bo'lishi lozim. Shu ta'limorga qaraganda, biz muskulni yordami bilan fikr qiladigan bo'lib chiqamiz. Bixevioristlarning shu ta'limotiga ko'ra, tafakkur muammosining o'zi ham bo'lishi mumkin emas, tafakkur masalasi hatamom nutq masalasining o'zi bo'lib qoladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa, degan ta'limotni burjuva psixologlari tafakkurning ta'limotini rad qilmoq uchun, shu bilan birlikda, mehrikkash kishilarning faoliyatida ongning faol roli borligini ham rad qilmoq uchun o'ylab chiqardilar. Bixevioristlarning tafakkur nutqdan iborat, degan bu ta'limotni voqelikka butunlay zid ta'limotdir. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emasligini ko'rsatadigan juda ko'p faktlar bor.

Masalan, ma'lumki, boshqa birovning nutqini tushunib olishda ba'zan birmuncha qiyinalamiz. Odatda, biz, boshqa birovning nutqini eshitayotganimizda yoki yozma nutqni ichimizda o'qiyotganimizda, shuningdek, boshqa birovning nutqini haland ovoz bilan takrorlayotganimizda, bu nutqlarda ifodalangan fikrlarni ayni shu vaqtda tushunib ololmaymiz. Ko'pincha, hamma nutq organlari to'la-to'kis harakat qyadi (to'g'ri talaffuz qiladi), lekin bunda ham nutqdagi fikrni ayni shu vaqtda darrov tushunib bo'lmaydi. Ba'zan nutqni tushunmoq, ya'ni uning ma'nosini bilib olish uchun aniq ta'riflarni (og'zaki yoki yozma) bir necha marta takrorlashga to'g'ri keladi.

Agar nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganda edi, boshqa birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq, tushunib olingan bo'lar edi. Modomiki, birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq tushunib bo'lmaz ekan, binobarin, tafakkur bilan nutqni ham aynan bir narsa deb bo'lmaydi.

Shunday ham bo'ladiki, ayni bir fikrning o'zini turli odamlar va ayni bir kishining o'zi turli hollarda, turli so'zlarda, turli ihoralarda ifodalaydi. Misol uchun matematikaning quyidagi ta'rifini ko'rsanish mumkin: plus-plusga ko'paytirilganida va minus-minusga ko'paytirilganida plus hosil bo'ladi, plus minusga ko'paytirilganida esa minus hosil bo'ladi. Shu fikrning o'zi boshqa bir ihorada ifodalanshi mumkin: bir xildagi alomatlariga ega bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganda qushiq raqam hosil bo'ladi, alomatlari turlicha bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganida manfiy raqam hosil bo'ladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, bunday hodisalarning bo'lishi mumkin bo'lmaz edi.

Tafakkur bilan nutq o'rtasida farq bo'ligini shu fikrdan ham bilish mumkinki, ayni bir fikrni grammatik tuzilishi turlicha bo'lgan turli tillarda (masalan, rus, o'zbek, xitoy va boshqa tillarda) aynan bir ma'no bildiradigan qilib ifodalash mumkin.

Agar ta bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, u holda hamma tillarda grammatik tuzilish ham aynan bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak edi, yoki har qaysi millatda shu millat tilidagi grammatik tuzilishiga muvofiq ravishda, tafakkur shakllarining tuzilishi ham turlicha bo'lishi kerak edi. Har bir xalqda o'ziga xos mantiq bo'lishi lozim edi. Lekin bunday holda, turli millat odamlarining bir-birlarini tushunishlari mumkin bo'lmadi, aynan bu fikrni, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish mumkin bo'lmadi. Til bilan tafakkurning bevosita aloqasi faqat tilning tafakkur uchun ko'pynat alomiyatidagina ifodalash qabulidan, balki, shu bilan birga, tafakkurning til uchun bo'lgan alomiyatida ham ifodalanadi.

Tafakkurning tarqquyot fazida tilning roli qanchalik katta bo'lsa, tilning tarquyot fazida ham tafakkurning roli shunchalik kattadir. Uning

matika qonunlarini, shakllarini va qoidalarini tuzishda hamda ularning takomillashib borishida tafakkor, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir kishidagi tafakkurning o'sishi shu kishi nutqining o'sishi bilan tabiiy ravishda bog'lanadi. Shu kishi nutqining o'sishi ham undagi tafakkurning o'sishiga bog'liq bo'lgan. Grammatika shakllari va qoidalarini o'zlashtirish jarayonining o'zi odamning o'z tafakkurini zo'r berib ishlatishni talab qiladiki, bu haromaga ma'lumdur.

Shunday qilib, tafakkur bilan nutq turli hodisalardir, lekin ayro-ayro vaqt-da bu ikki hodisa bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bir-birini taqozo qiluvchi va bir-biridan tashqarida voqe bo'lmaydigan va o'sa o'lmaydigan hodisadir. Nutq va tafakkur bir-biri bilan dialektik birlik asosida bog'langandir.

Nutq bilan tafakkurning birligini Pavlovning ikkinchi signal sistemasi to'g'risidagi ta'limoti ham isbotlab beradi. ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan bir-biriga o'zaro ta'sir qilgan holda nutqning ham, tafakkurning ham nerv-fiziologik negizini tashkil qiladi.

VI. NUTQ TURLARI

Nutq o'zining tashqi ifodalaniش usuliga qarab og'zaki va yozma nutqqa ajralib qolmasdan shu bilan birga, qanday vazifani bajarishiga va sarakrik tuzilishining xususiyatlariga qarab ham bir-biridan farq qiladi.

Nutq o'zining bajaradigan vazifasiga qarab, ichki va tashqi nutqqa bo'linadi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdurki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilinmasdan oldin ichda ifodalanadi.

Ichki nutqning o'z xususiyatlari bor. Bu nutq, ko'pincha tovushlar ovozi chiqarib aytmaydigan nutqdur. Bu nutq odam o'z ichida gapiradigan nutqdur. Ba'zan ichki nutq «tashqariga» chiqadi, ya'ni tovushlar ovozi chiqarib aytiladi. Biron birinchi fikr qilayotgan odam qandaydir qiyinchilikka uchrab qo'nganda, shuningdek, hissiyoti qattiq qo'zg'alish natijasida haya'jonlanib ketganida yoki o'zining oldida boshqa odamlar bo'lmagan vaziyatda u, o'zi sezmagan holda, «ovoz chiqarib o'ylaydi» — ovoz chiqarib o'z-o'zi bilan gaplasha boshlaydi. Odam yakkaga qolib, o'z ichida o'ylab o'tganda ko'pincha imo-ishora va mimasidan ham foydalanadi. Kichkina bu alar ko'pincha «ovoz chiqarib o'ylaydilar», gaplashib va harakat qilib turib fikr qiladilar.

Shakl jihatidan ichki nutq ko'proq monolog tarzida sodir bo'ladi.

ichki nutqni odamning o'z-o'zi bilan va o'zicha gaplashuvi deyish mumkin. Lekin ba'zan ichki dialog shaklida, xayoldagi suhbatdosh bilan gaplashish yoki munozara qilish tarzida ham sodir bo'ladi.

Sintaksis tuzilishi jihatidan ko'pincha ichki nutq qisqartirilgan, bo'lak-bo'lak gaplardan iborat bo'ladi. Ichki nutqda gapning faqat ayrim bo'laklarigina, asosan ego birmuncha aniq qilib ifodalanadi («ichdan, o'z-o'ziga» aytiladi). Ichki nutq ovoz chiqarib «aytib yuborilganida» ham o'zining shu xususiyatini saqlab qoladi. Masalan, poyezddan ketga qolgan yo'lovchi vokzalga yaqinlasha turib soatga qaraydi va shu oning o'zidayoq, o'ziga kerakli poyezdning ketgan yoki ketmaganligini o'zicha hal qilib, o'z fikrini ovoz chiqarib aytilgan: «Eh, ketib qolindi-yal» degan so'z bilan ifodalab yuboradi. Bunda faqat kesimning o'ziga ifodalanadi. Lekin shu kishining ichki nutqida (ichida, o'z-o'zicha nutqida), albatta, gapning bo'laklari, boshqa so'zlar ham bo'ladi, faqat gapning shu bo'laklari unchalik shakllanmagan bo'ladi, shu sababli, gapning shakllanmagan shu bo'laklari darhol tashqarga chiqmaydi, eshutilib aytila qolmaydi. Bu holda faqat bitta kesim bilan aytilgan fikr poyezdga xuddi shu kishidek shushlab ketayotgan va mana shunday shubhaga tushib qolgan boshqa kishilargagina tushuradi bo'ladi. Ichki nutqning to'liq bo'lmashligiga, bo'lak-bo'lak bo'lishiga sabab shuki, tafakkur obyekti va shu tafakkur sodir bo'layotgan vaziyat fikr quruvchi kishining o'ziga ravshanidir va to'liq gap bilan qayd qilinishini talab etmaydi. Nutq tafakkur obyekti-da tasdiqlandigan yoki inkor qilinadigan narsa ustidagina to'xtaladi.

Ichki nutq, odatda, ixtiyorsiz ravishda o'tadi. Bunda tafakkur jarayonlarning o'zi ixtiyoriy ravishda, ma'lum kuch sarflash yo'li bilan nam borishi mumkin. Lekin ixtiyoriy tafakkur jarayonining borishiga yordam bergan ichki nutq ixtiyorsiz ravishda o'z-o'zicha maydonga chiqadi deyish mumkin. Ichki nutq dialog shaklida sodir bo'lgan hollardagina ixtiyoriylik momentlar paydo bo'ladi. Bunday hollarda ichki nutq o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham tashqi nutq tuzilishiga yaqinlashib qo'adi. Ichki nutqning xarakterli belgisi shuki, bunda tovushlarning artikulyatsiyasi ko'zga ko'rinmaydi. I. M. Sechenov buni quyidagicha tasvirlaydi: «Men fikr qilayotganimda juda ko'p vaqt og'zimni uchunay va vopib turib, gapiraveraman, ya'ni og'iz bo'shidig'idagi til muskullari harakat qilaveradi. Biron fikrni, asosan boshqalarga oqitmoqchi bo'lib, ifodalashga uringan hollarning hammasida esa shu fikrni albatta pichirlab takrorlab turaman» (*Избранные физиологические и психологические произведения*, Gospolitizdat, 1947, 142-bet).

Ichki nutqning ko'zga ko'rinmaydigan mana shunday artikulyatsiyasi boshqa hozirgi vaqtda eksperimental yo'l bilan isbotlangan.

Tashqi nutq

Tashqi nutq boshqa odamlar bilan aloqa qilishimizda foydalaniladigan nutqdır.

Bu nutq biron kishiga qaratilgan, biron nimani xabar qiladigan nutqdır. Tashqi nutqning o'zi ham og'zaki va yozma nutqqa bo'linadi.

Og'zaki nutq

Og'zaki nutq – boshqa kishilar bilan bevosita qilayotgan aloqamizda foydalanilayotgan nutqdır. Bu nutq odatdagi gaplashuv nutqidır. Bu nutq hamisha boshqa kishilarning eshitishi organlari yordami bilan idruk qilishlari uchun mo'ljallangan «tovushli» nutqdır. Shu sababli, odatda, og'zaki nutq ovoz bilan va (ba'zan) shivirlab aytiladi. Og'zaki nutq vaqtida, odatda, gapirayotgan kishi bu nutqni mimika, imo-ishoralar bilan ishlatadi.

Og'zaki nutqning xarakterli xususiyati shuki, bu nutq suhbatdoshlar o'rtasida bo'ladi. Suhbatdoshning yoki suhbatdoshlarning bunday ishtirok etishi ularning gapirayotgan kishining nutqiga diqqat qiltirishi, savo lar berib turishi, so'z tashlab turishdan iborat bo'ladi; suhbatdoshlar gapirayotgan kishining fikriga e'tiroz bildiradilar, yoki bu fikrga o'zlarining roz. bo'lganliklarini izhor qiladilar, yoxud shu fikrga kengaytiradilar.

Suhbatdoshlarning og'zaki nutqda qatnashishlari qay xarakterda va qay darajada bo'lishiga qarab, og'zaki nutq ikki shaklga bo'linadi. Bularning biri dialog nutq (dialog) va ikkinchisi monolog nutq (monolog) deb atiladi.

Ikki yoki ko'p suhbatdosh o'rtasidagi gaplashish tarqasida bo'ladigan nutq *dialog* deb atiladi. Suhbatdoshlar navbatma-navbat gaplashaveradilar – biri so'zlaydi, biron narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, javob beradilar.

Odamlar bitta o'zi gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga faqat qatnashmay faqat uning nutqini tinglab tursalar, nutqning bu shakli *monolog* deb ataladi. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda so'zlanadigan nutq monolog nutqdır yoki monologdir.

Og'zaki nutq so'zlayotgan kishi o'z fikrini suhbatdoshlari to'g'ri tushunib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, og'zaki nutqda ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi so'zlarni ham to'la aytishga to'g'ri keladi. Dunyo, ba'zi og'zaki nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap bo'laklarini tushirib qoldirgan holda gapiriladi. Ba'zi holdarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar hilangina ifodalinishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ularning hammasi tramvay keladigan tomonga ko'z tikib turibdi. Ular o'rtasida taxminan shunday gaplar

bo'ladi: «Ko'rinmayaptimi?» — «Yo'q, ko'rinmayapti». Ondan biroz o'tgach: «Kelyaptimi?» — «Ha, kelyapti». Bu gaplar liqat kesimlarning o'zidagigina iborat gaplardir. Ammo, shunday bo'lsa ham, gaplashayotgan kishilarning hammasi bir-birlarining fikrlarini tushunadilar.

Og'zaki nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lmashligiga, avvalo, sabab shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir bo'layotgan vaziyat ham, odatda, gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshandir. Shu sababli, og'zaki nutq, vaqtida gap bo'laklarining barmamasini, ega, kesim, ariqlovchi, to'ldiruvchi va hozazolarni gapda har safar to'liq aytishga hojat qolmaydi. Bundan tashqari, mamlaka va imo-ishoralar, imonatsiyalar, pauzalar, mantiqiy urg'ular va shu kabilar, xullas nutqimizni jonlantiradigan vositalarning hammasi og'zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdan, uni odamlar ko'rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutq, ko'pincha, og'zidan chiqishi bilanoq tushunilaveradi.

Og'zaki nutq ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy bo'ladi. Gapirayotgan kishi so'z va grammatika shakllarini maxsus tanlamay, og'ziga kelganicha so'zlasinsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z so'zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganda, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lganida, bunday hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega bo'lib qoladi. Masalan, o'quvchining o'z o'qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixtiyoriy nutqdir. Bunday hollarda gapirayotgan kishi to'zim bo'lgan so'zlarni tanlab, joy-joyga qo'yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilishga intiladi va harakat qiladi.

Dialog — ikki yoki bir necha odam o'rtasida bo'ladigan gapdir. Bunda suhbatdoshlarning gapi bir-biriga bog'lanadi, ulanib ketadi, ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog ma'nosi bir-biriga ulangan nutqni ancha osunlashtiradi. Monolog nutq esa ancha og'ir ko'chadi. Monolog — gapirayotgan kishidan juda ko'p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi, gapirayotgan kishining liqat o'z nutqining mazmunigagina diqqat-e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib bo'lishiga ham rioya qilishi lozim bo'ladi.

Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir.

Og'zaki nutq (dialog ham, monolog ham) ichki nutq singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishining o'z fikrlari ham o'ziga ravshan bo'lib qoladi.

Ko'pincha mana bunday bo'ladi: miyamuzda paydo bo'lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr o'zimiz muhokama qilib ko'rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida o'zimizga ham ravshan bo'lib

qoladi — pishib yetiladi. Ba'zi bu fikrlarimizni pishitib yetishtirishda, boshqalarning fikrini aqib bilib olish (trushurub olish) vaqtda biz ko'pincha bu fikrlarni go'yni birinchi sabbatdoshga aytayorgandek yoki o'z-o'zimizga ovoz chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda.

Bunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq o'rtasida ajralish yo'qligini ko'rsatadi: fikrni nutq bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nutqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tish bollari bo'lib turadi.

Yozma nutq

Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bog'lash vositasi bo'lmagan, balki, ko'pincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda turgan yoki turishi mumkin bo'lgan odamlar bilan aloqa bog'lash vositasidir. Masalan, biz o'z do'stimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan xabarimizni u elamolsi bir kundan keyin, ikki kundan keyin, bir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda o'qib bilishi mumkin. Biz bundan yatan yil, bir yil, hatto bir necha o'n va yuz yil moqaddarlarni yozib qoldirilgan kitoblarni o'qib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz.

Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog shaklida bo'ladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Radiyo-adabiy asarlar dialog shaklida ham, monolog shaklida ham yoziladi. Ba'zan oddiy maktublar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktubni yozayotgan kishi uni o'qiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktubda o'zi savollar beradi va shu savollarga o'zi javob qaytaradi.

Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng to'liq va mukammal nutqdur. Har bir kishi, oddiy maktubni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, e'g'zaki nutqdagiga qaraganda, ko'proq rioya qilinadi. Yozma nutqda gap bo'laklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqni o'qigan kishilar uni qiyinlab tushunadilar yoki butunlay tushunolmaydilar. Yozma nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lishi shuning oqibatidir. Yozma nutq uchun xarakterli bo'lgan mumkin, noto'g'ri ishlatilgan, izdorasizliklar va boshqa shu kabi qo'shimcha elementlarni yozma nutqda islatib bo'lmaydi.

Yozma nutq, asosan, ixtyoriy nutq bo'ladi. Maktub, doklad, ma'ruzalar va boshqa shu kabilarni yozayotgan kishi so'zlarni o'ngi ravishda tanlaydi, gaplarni yaxshiroq qilib tuzishga intiladi. Ko'pincha o'z fikrlarimizni o'qiydigan kishilarga so'zlar vositasi bilan g'ayrat ravshan va tushunarli qilib ifodalashni uchun ancha-muncha kunda sarflashimiz lazimi bo'ladi.

Yozma nutq fikrlarimizni ifodalash berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va shaklidagi ayrim kamchiliklar ochiq ko'rinib qoladi va fikrning o'zi mazmun va shakl jihatidan eng ravshan, aniq qilinib ifodalanadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilan shug'ullanayotganimizda, biror masalani hal qilganimizda yoki tayyor bilimlarni o'zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilimimizni ko'pincha, xatga yozib qo'yamiz, ba'zan esa bir necha marta ko'churib yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar — hikoya qilib yozib berish, insho yozish, konspekt olish — tafakkurning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining og'zaki nutqini takomillashtirishga ham yordam beradi. Natijada og'zaki nutq o'zining lug'at tarkibi jihatidan boyroq bo'lib qoladi, grammatika jihatidan to'g'riroq ifodalanadigan bo'ladi, ancha munozarali va sistemaga tushgan nutqqa aylanadi. Mana shuning o'zi og'zaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Og'zaki nutq bilan yozma nutq o'rtasida o'rtacha joy oladigan nutqlar boriki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. Og'zaki dokladlar: ma'ruzalar, nutqlar, o'qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabiilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqinroqdir. Odatda, ma'ruza, doklad qilmoqchi, nutq so'zlamqchi, dars bermoqchi bo'lgan kishi buning uchun **tayyorgarlik ko'radi**.

Mana shu tayyorgarlikning o'zi, ko'pincha, qilinadigan dokladlarni, ma'ruzalarni va boshqa shu kabilarni oldin yozma tayyor qilishdan iborat bo'ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirilish texnikasi jihatidan, ko'pincha (agar yozilgan materialni o'qib berilmasa), og'zaki nutqqa yaqinlashadi. Shunday hollarda bu xildagi nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham og'zaki nutqda yaqinlashadi. O'qudagi og'zaki gaplashuv nutqida bo'lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-istoimalar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydalaniladi. Shu sababli, ba'xil nutq o'zining «jonli» bo'lishi jihatidan ham og'zaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Faol va passiv nutq

Nutq vositasi bilan bog'lanadigan aloqada hamisha ikki yoki bir necha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi bilan narsani ya og'zaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi bo'lsa, qolgani, yoki qolgandari shu nutqni idrok qiluvchi — eshituvchi yoki o'quvchi kishi, yoki kishilar bo'ladi. Shuning uchun ham nutqni faol nutq va passiv nutq deb ajratiladi.

Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga og'zaki yoki yozma bayon qilsak, hisning bu nutqimiz faol nutq deb ataladi. Faol nutq biror narsa

gapirayotgan va yozayotgan kishining nutqidir. Shuningdek, kishi biror shaxsga maktab yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi o'zining adabiy asarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham faol nutq bo'ladi.

Boshqa birovning faol nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni passiv nutqdur. Gapirayotgan kishining so'zini tinglab turgan yoki yozilgan narsani o'qiyotgan kishi boshqa bir kishining faol nutqini o'zicha takrorlagandek bo'ladi. Masalan, o'qituvchi darsni tushuntirib berayotganida, o'quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida o'qituvchining nutqi faol nutq bo'ladi, o'quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish jarayoni esa passiv nutq bo'ladi.

Boshqa birovning nutqini, shu nutq so'zlanayotgan tilni o'zimiz bilganimiz taqdidagina bu nutqni idrok qilishimiz va o'zlashtirishimiz mumkin. Ammo shunda ham o'sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiq bo'lmaymaydi. Ba'zan boshqa bir kishining nutqini tushunmaslik, he natqni bir tomonlama, noto'g'ri tushunish, so'z illuziyalari va boshqa shu kahlarning hosil bo'lishiga sabab ham shudir. Passiv nutqning bu xususiyatlari idrok qilayotgan kishining aqli qay darajada yetukligiga bog'liq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z nutqining mazmunini va shaklini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada idrok qilishini ko'zda tutib tutadi. Chunkinchi, o'qituvchi o'z nutqining o'quvchilar qanchalik tushun olustini nazarda tutib, so'zlayotgan nutqni shunga qarab tutadi.

Har bir kishi passiv nutqni faol nutqqa qaraganda, birmuncha oldinroq egallaydi. Yosh bola oldin katalarning gapini tushunadigan bo'ladi, so'ngra o'zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa bir tilni o'rganish vaqtida o'rganilayotgan tilda faol nutqni egallash passiv nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi.

VII. NUTQNING O'SISHI

Bolalar, adaltda, ikki yoshga o'tganida, o'nta hisobda o'nta yeri-o'n sakkiz oylik bo'lganida faol nutqni egallay boshlaydilar. Bolaning nutqni egallash vaqtigacha bo'lgan davrni va shu davrdagi o'sib borish vaqtini uning til chiqmagan davri yoki til chiqmagan bosqich deb aytiladi. Bolaning o'sishidagi bu davr nutqni egallashga tayyorgarlik davri bo'ladi.

Tayyorgarlik davri

Bola nutqni o'sishning tayyorgarlik davrida uchta bosqich o'tqizishi bosqichi (tingalash), to'rtinchi bosqichi, til chiqq bosqichi bosqichi bo'lgan ko'rish mumkin.

Ma'lumki, chaqaloq tug'ilgan paytdan boshlab, chinqira boshlaydi: u yig'laydi. Chaqaloqning chinqirib yig'lashi uning o'zini bezovta qilayotgan organik va tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siriga — ochlikka, og'riqqa, sovuqqa, tagi ho'llikka va shu kabilarga bo'lgan reaksiyasidir. Chaqaloqlarning chinqirib yig'lashi ularning o'sishida jübiiy ahamiyat ham bor: chinqirib yig'lash tufayli chaqaloqning nafas olish va nutq apparati o'sadi va mustahkamlanadi. Shu sababli, bolalarning chaqaloqlik vaqtidagi chinqirib yig'lashlari keyinchalik ular nutqning o'sishi uchun zarur shartlarning biridir.

Chaqaloq ikki yo uch oylik bo'lganida, odardagi chinqirib yig'lashdan tashqari «aa», «uu», «guv-guv», «ruv-ruv», «ga», «agu-guv», «bu» va boshqa shu kabi tovush birikmalarini chiqara boshlaydi. Bu tovushlar guvrashning boshlanishidir. Bu xil tovushlarni chaqaloq yayrah yotganida chiqaradi: chaqaloqqa go'yo o'z nutq apparati bilan «o'ynashayotganidan» buzur qilgandek bo'lib, shunday tovushlarni chiqarayotgandek ko'rinadi. Bu vaqtda chaqaloq tovushlarga taqlid qilishni hali bilmaydi. Chaqaloqning mana shunday ayrim tovushlar chiqarishi uning nutq apparatini o'stiradi, mustahkamlaydi, shuningdek, unda bir qancha yangi tovushlar hosil bo'ladi.

Bola uch-to'rt oylik bo'lganida u til chiqara boshlaydi. Chaqaloqda, masalan, «buy-vaa», «nan-nan-nan», «gi-gi-gi», «dad-dad-da» va boshqa shu kabi tovush birikmalari paydo bo'ladi.

Bolaning til chiqarishida boshqa odamlar nutqining ta'siri sezila boshlaydi. Go'dak tovarak-atrofdagi kishining nutqi eshitib, shu nutq tovush birikmalariga o'zi angkumagan holda taqlid qila boshlaydi. Gung (kar-sogov) bolalarda ham qichqirish va guvrash bo'ladi, lekin faqat normal holatlarga til chiqara boshlaydi. Bolalarning til chiqara boshlashi nutqning o'sishi jarayomida tayyorgarlik rolini o'ynaydi: til chiqara boshlash vaqtida tovushlar va bu tovushlar birikmasi hosil bo'ladi, nutq apparati mustahkamlanadi.

Bolalar yetti-sakkiz oylik bo'lganida ularning boshqalardan eshitgan so'zlari bilan shu so'zlarda ifodalangan narsalar o'rtasidagi dastlabki bog'lanishlar ham hosil bo'ladi. Bolalar o'zlariga aytilgan so'zga javoban harakat qiladilar. Masalan, «tik-tak» deyilgan vaqtda bolaning ko'zi suvga buriladi, «aya» degan so'zga aytganimizda bola boshini onasi tomonga buradi, bu — passiv nutqni egallashning boshlang'ichidir.

Keyinroq bola to'qqiz yoki on oylik bo'lganida, o'zi og'zidan chiqarayotgan tovushlar birikmasini ma'lum bir narsa bilan bog'laydi. Chumunchik bola suvga qarab «tik-tik» deb aytib boshlaydi. Bola bu tovush birikmasini taqlid yo'li bilan aytadi, lekin shu tovush birikmalarining o'zida hali nutq boshlang'ich bo'lganini ko'rish mumkin.

Yasli yoshidagi va maktabgacha tarhiya yoshidagi bolalarda nutqning o'sishi

Bola tovushlarni birga qo'shib, narsalarning nomini va o'z fikrini ifodalashga qadam qo'yishidan boshlab, u to'p ma'nodagi nutqni egallay boshlaydi.

Abstraksiyalashga va umumiyLashtirishga imkon beradigan ikkinchi signal sistemasi o'sa borishi bilan ma'navi nutq paydo bo'la boshlaydi.

Tarbiyaning belgilovchi ta'siri ostida talakkur o'sa boshlaydi va shu bilan chambarchas bog'langan holda nutq ham o'sadi.

Nutqning fonetika (tovush) jihatidan o'sishi

Bola ilga kira boshlagan dastlabki paytlarda u nutq tovushlarini hali mukammal aytolmaydi. Bolalar ba'zi tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladilar. Masalan, *r* o'rniga *l*, *sh* o'rniga *s*, *k* o'rniga *t* tovushini talaffuz qiladilar. Masalan, *qirg* degan so'zni *olig*, *Karim* o'rniga *Tayim*, *qand* o'rniga *ant*, *ash* o'rniga *os*, *Raxim* o'rniga *Layim* deydlar va hokazo. Ko'pincha so'zlardagi ayrim tovushlarni va hatto butun-butun ho'g'irlarni tushirib qoldiradilar, masalan, *ber* deyish o'rniga *he*, *olib kel* deyish o'rniga *opte* deb aytadilar va hokazo. Ko'pincha tovushlarning o'rnini almashtirib yuboradilar, masalan, *bolva* o'rniga *bavla*, *sayrog'* o'rniga *sayma* deydlar va hokazo.

Endi tili chinib ketayotgan bolalar nutqning fonetik jihatdan to'liq bo'lmashligining (autq tovushlarini to'la ajratolmaslikning) sababi shuki, bunday bolalarda nutq (artikulyatsiya) apparati yetarli sur'atda o'smagan bo'ladi. Shuningdek, bunga yuksak nerv faoliyatining o'sishidagi xususiyatlar ham sabab bo'ladi. Fonetika kamchiliklariga yana bir sabab shuki, bola ayrim so'zlarda o'zi i'rok qilayotgan tovushlarni hali yetarli farq qila olmaydi, umumiyLashtira va so'z tarkibiga kirita olmaydi.

Bola besh yoshga to'lib, olti yoshga o'ngarida, odatda, u o'z ona tilining fonetikasini egallab oladi.

Ba'zan tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlar maktab yoshidagi bolalarda ham uchraydi. Bu nuqsonlar ayrim hollarda nutq apparatining nuqsonlariga bog'liq bo'ladi. Bunday hollarda nutqni to'g'irlamoq uchun mutaxassis shifokorga murojaat qilmoq kerak. Ko'pincha esa noto'g'ri tarhiya bola nutqidagi mana shunday fonetika nuqsonlarining ancha vaqtgacha saqlanib qolishiga sabab bo'ladi. Katta yoshdagi kishilarning o'zlar ham juda ko'p hollarda bolalarning chuchuk tiliga taqlid qilib, xuddi shu bolalardек, fonetika jihatidan nuqsonli til bilan gaplasha boshlaydilar va bolalarning nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatmaydilar. Natijada bolalarning nutqidagi kamchiliklar ularda qattiq o'rnatilib qoladi. Bolalarning nutqi to'g'ri o'sib borishi uchun bolalar bilan va bolalar oldida to'g'ri gapirish hamda ularning nutqidagi kamchi-

liklarni o'z vaqtida tuzatib turish kerak. Bunday qilganda bolalarning nutqi hamisha nazorat qilinib turiladi, holalar kattalarning to'g'ri nutqiga taqlid qilishga intiladilar, shu tariqa, o'z nutqlaridagi kamchiliklarni ham tez to'g'rilab va tuzatib oladilar.

Bolalar nutqida lug'at tarkibining oshib borishi. Bolalarning tili chiqqanidan boshlab, ularning o'z nutqlarida foydalanayotgan so'zlar tez ko'payib boshlaydi. Ayni bir yoshdagi bolalarda so'z boyligi turlicha bo'ladi. Masalan, ba'zi psixologlarning qilgan hisoblariga qaraganda, ikki yashar bolalarning so'z boyligi 250–400 so'zga yetadi, bolalar yetti yoshga yetganlarida ularning so'z boyligi 3000–3500 ga boradi. Tevarak-atrofdagi ulamlar bilan doimiy gaplashib turish sharoitida tarbiyalangan bolalarning olti yoshli so'z boyligi esa ular ikki yashar chog'ida 285 taga, uch yashar chog'ida esa 2050 taga yetadi. Bolalarda so'z boyligi ko'payib borgan sari ular nutqining semantik jihat ham rivoj topaveradi, so'zlarning ma'nosini tushunishlari ham rivoj topaveradi. Bolalar o'z nutqlarini o'sib borishining dastlabki bosqichlarida, ko'pincha, so'zlarni noto'g'ri ma'noda ishlatadilar. Ko'pincha bola tasodifiy belgilarga qarab, ba'zi so'zlarga butunlay boshqacha ma'no beradi.

Chunonchi, supurgi bilan polni supurayotgan ikki yashar qizdan «Nima qilayapsan?» deb so'ralganida, u «changitayapman» deb javob bergan. «Nega changitayapsan?», «Toza bo'lsin, pol illos», ya'ni «Polning illosini tozalamoq uchun changitayapman» deb javob bergan. Bu qizcha changitish so'zini «supurish» ma'nosida ishlatgan. Keyin ma'lum bo'lishicha, qizcha onasiga taqlid qilib, supurgi bilan supura hoshlaganida onasi hamisha «Changitma, changitma» deb uni ko'rib, qo'lidan supurgini otar ekan. Shu sababli, qizchada *changitish* degan so'z supurish degan noto'g'ri ma'noda o'rnatilib qolgan.

Dastlab bola bir so'zni faqat bitta narsaning ifodasi deb va bir ma'nodagina tushunadi. Chunonchi, u *stol* degan so'zni faqat o'zi bilgan bitta *stol* deb, *piyola* deganda o'zi-o'zining piyolasini tushunadi. Lekin bola so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini juda barvaqt (ikki yoshga kirgach) hoshlab egallay boshlaydi. Bir so'z bilan bir-hiriga o'xshash ko'p narsalar ifodalanaverganligi va shu so'z qayta-qayta shu ma'noda takrorlanaverganligi ta'sir qilib, shu ma'ni, bolada so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini tushunish o'sa boshlaydi. Nutq orqali adola bog'lash tufayli, bola, masalan, bitta stolning o'ziga emas, balki hamma stolning ham *stol* deb aytilishini, *piyola* deb bitta piyolaning o'ziga emas, balki hamma piyolalarning ham aytilishini bilib oladi. Shu tariqa, bolaning narsi o'sa borishi, o'z atrofidagi kishilarning tilini o'zlashtirib borishi bilan unda inqil narsalar to'g'risida idrok va tasavvurlar paydo bo'lib va o'sibgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar ham hosil bo'la boshlaydi.

Bolalar nutqi grammatik tuzilishining o'zishi

Tilga kira hoshlagan bola o'z nutqida dastlab, bosh kelishikda keladigan bir necha otlarni va infinitiv hamda hayruq shaklda keladigan ha'zi fe'llarni ishlatadi.

Bolalarning dastlabki gaplari bir so'zdan iborat bo'ladi. Shu bilan birga, bolaning ayrgan birinchi so'zi — gapni bir necha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Masalan, bola: *sut* (*shut*) deyar ekan, bundan: «*Sut ber*», «*Sut ichaman*», «*Ana sut*» degan va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, bola: «*mushuk*» der ekan, bu bilan: «*mushuk meni timaladi*», «*mushukni menga ber*», «*mushuk bilan o'ynayapman*» degan gaplarni aytayotgan bo'lishi mumkin.

Bolalarning tili chuqishining mana shu dastlabki bosqichida ba'zan ularning gapi bir necha (ikki-uch) so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Lekin bu so'zlar biriktiruvchi yuklamalar yordami bilan yoki shu so'zlarning shaklini o'zgartirish yo'li bilan bog'lanmagan bo'ladi. Masalan, bola qo'lga qog'o'z ushlab olib onasiga: «*Sulat, qaypoq*», deb murojaat qiladi. Bolaning onasi ilgari unga shunga qog'o'zga surat solib bergan, yoki qog'o'zdan qalpoq yasab berganligi uchun ham, u bolaning nima demoqchi bo'lganini tushunadi. Bola: «*Oyi, menga qog'o'zdan qalpoq qilib ber. qog'o'zga chizib ber*» degan ma'noni ifodalab, keyinchalik uzun gapni ikkita so'z bilan ayrib qo'ya qoladi, ya'ni: *surat, qalpoq*.

Bola bir yoki bir necha so'zdan iborat gapni aytib bilan o'z fikrida bo'lgan va nymaqchil bo'lgan narsasini qo'l yoki imo-ishora bilan ko'rsatib berganidagina bolaning oldida turgan kishilar uning mana shu chala-chulpa gapini tushunishlari mumkin. Tilga kirgan bola bilan bir vaziyatda turgan vaqtinizdagina uning gapini tushunish mumkin.

Lekin bola bir yamni yoshga to'lgandan keyin, ayniqsa, uch yoshga qadam qo'yganda ona tilining grammatik tuzilishini egallay boshlaydi.

Bola *oz* va *ko'p* tushunchasini juda erta farq qila boshlaydi. Bola ikki yoshga to'lganicha *katta* va *kichik* tushunchasini ham farq qila boshlaydigan bo'lib qoladi (*aka, opa, «ninni», ukat*). Shuningdek, bola kelishiklarni ham juda erta (ikki yoshgacha) farq qila boshlaydi. Ammo qaratqich kelishigi o'nida, ko'pincha, tushum kelishigi ishlatadi (hazni uyimiz). Bolalar bu yoshda fe'llarni shaxs va zamon o'lchovi bilan ham bir muncha to'g'ri ishlatadigan bo'lib qoladi. Bolalar buyruq fe'li ancha tez va harvaq o'zlashtirib oladilar.

Bola ikki yoshga to'lib, uch yoshga o'tganida sodda gaplarni to'g'ri tuzib gapirishni o'rganadi. Bola: «*Sut ber*», «*Bobov suyak yeydi*», «*Surat qilib ber*», «*Uyquq keldi*» deb gapiradigan bo'lib qoladi. Endi bola nutqi bevosita o'zi turgan vaziyatdan tashqaridagi narsalar, shu paytdagi biron ish-harakat

bilan bevosita bog'lanmagan narsalar haqida ham gapira boshlaydi, ya'ni o'zi bevosita ko'rib turgan narsalar to'g'risida gapira boshlaydi.

Bu xildagi nutq esa tasavvurlarga asoslanib fikr qilishning ifodaligidir. Ikki yammi yoshdan besh yoshgacha bo'lgan bolalarning o'zicha so'z yasay boshlashi maktabgacha tarbiya yoshida bo'lgan bolaning kattalardan eshitgan so'zlarningina takrorlab qolmasdan, balki, shu bilan birga, grammatika shakllarini haqiqatdan egallay borganliklarni ko'rsatuvchi belgidir. Bu so'z yasash shundan iborat bo'ladiki, shu yoshdagi bolalar o'zlari bilgan so'zlarning shakllariga o'xshatib so'z tuza boshlaydilar: «nun» + «nanna», «osh» + «oshsha», «u yerga» + «o'ttaga» va hokazo.

Bolalar to'g'ri tarbiyalanib borganlarida, ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshiga yetganlarida, ularda tilning grammatika shakllarini amaliy ravishda egallash juda tez qadam bilan olg'a qarab boradi. Shu yoshda bolalar murakkab gap sintaksisini ham egallab o'ladilar. Bolaning narqida bir biri bilan bog'langan qo'sima gaplar paydo bo'ladi. Bolalarning nutqda sodda gap, bosh gap, ergash gap va hokazolar aniq ko'rna boshlaydi. Ularning nutqlarida murakkab gaplar ishlatiladi. Bu gaplarda biror sabab, maqsad, xulosa, izoh, shart va shu kabi aks ettirila boshlaydi. Nutqning tuzilishidagi bu murakkab shakllar tafakkurning murakkabroq shakllari o'sib borishiga bog'liqdir. Bolalarda nutq o'sishining ana shu bosqichida hodisalarning sabablar va bir-biriga bog'lanishi to'g'risida turli savollar tug'ilaveradi. Shu yoshdagi bolalar kattalardan muttasil: «Nega?», «Nima uchun?» deb so'rayveradilar.

Bola yetti yoshga yetganida og'zaki nutqning grammatikasi amaliy yo'l bilan egallab oladi, deyish mumkin. Bolaning nutqni ana shunday amaliy egallab o'sishi keyinchalik savod chiqarish va tilning grammatikasini o'rganishga imkon beradi.

Maktabda ta'lim jarayonida nutqning o'sishi

Bolalar nutqning o'sishida ularning maktabda o'qishi, ayniqsa, katta rol o'ynaydi.

Bola maktabga kirmasdan oldin o'zi qanday gapirayotganligi ustida o'ylab o'tinmasdan, o'z nutqidagi aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanardi.

Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan tila bo'lib qoladi. Maktabda o'qiyotgan bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanish natijasida, o'z nutqni grammatika qoidalariga muvofiq suratda aniq ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqning fonetika jihatini aniqlanadi, nutqning morfologiya jihatini to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi ancha takomillashadi.

Nutqning ayrim jihatlarga xos bo'lgan bu sifatlari faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan hoshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi.

Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan shug'ullanish jarayonida o'quvchi nutqining lug'at boyligi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har qaysi terminning ma'nosi aniqlanadi. Adabiyot darslari bilan shug'ullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga, ayniqsa, katta ta'sir qiladi. O'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanashadilar.

Tilga doir maxsus mashg'ulotlarda, shuningdek, boshqa fanlarni o'qirish vaqtida, o'qituvchilar o'quvchilar oldiga o'z nutqlarini muayyan talablarga javob beradigan qilib tuzish, masalan, muayyan savolga to'liq va keng javoblar berish, muayyan reja asosida hikoya qilib berish, bir narsani hadeb takrorlayvermaslik, ravon tuzilgan, to'g'ri gaplar bilan to'g'ri gapirish va boshqa shu kabi vazifalarni qo'yadilar.

Balnlarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganish oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va, ayniqsa, o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalash, hayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallamoq uchun katta ahamiyatga egadir. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi o'quvchilarni o'zi yozayotgan narsaning mazmuniga g'amliqat berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'zining qanday qilib yozayotganiga ham e'tibor berishga majbur qiladi, uni o'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz qilib ko'rishga majbur qiladi. O'quvchi yozib bayon qilayotganida, ko'pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko'rib chiqishga, o'zgartirishga, to'ldirishga, qaytadan islatib chiqishga majbur bo'ladi.

O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o'zining shu ismga baho berishga, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga e'tiborgina berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'z fikrining qanday tili bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishni o'lkidan bilib tutadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o'z nutqini grammatika va ma'nuq talablarga muvofiq keladigan qilib, anqli ravishda tuzishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa, morfolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni qayayotish vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muvofiq tutash qilsa turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni qayayotayotgan

vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib qo'yib, o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda, ayniqsa, tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bo'yicha kuzatib qilmaydi, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvch yaxshi biladi.

O'quvchi ovoz chiqarib, aynan, yo'xi o'z so'zfozi bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulasiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'ri ekanini nazorat qiladi, shu bilan birga, o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunalik nuncius hisoblanadi. Shu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilarni nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ushida to'xtovsiz va tinmay ishlashi lozim.

Mazmunli, to'liq fikrli, to'g'ri tuzilgan va uslub jihatidan chiroyli bo'lgan nutqni o'stirish maktabda bolalarning o'qitish sohasida qo'yilgan muhim vazifalarning biridir.

X bob. DIQQAT

I. DIQQAT TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHI

Biz bundan oldingi boblarda aqliy faoliyatning ayrim to'rlarini bayon qilganda diqqatning ahamiyati haqida gapirib o'tgan edik. Aqliy faoliyatning barcha turlarida diqqat ishtirok etadi. Bizning ish-harakatlarimiz ham diqqat ishtiroki bilan sodir bo'ladi.

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, ma'yan bir obyektga faol qaratilishini aytamiz; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

Diqqat paytida **ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishidan iboratdir;** bunda go'yoki ong doiras anchagina tig'izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tormozlangan va binoharira, eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan barcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavvurlar, fikrlar) juda to'la, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladi.

Diqqatga hamma vaqt o'yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtaga to'planishining kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yo'naltirishini saqlab turishdan iboratdir.

Diqqatimiz qaratilgan obyektlar ongimizning to'plangan «zonasida» juda aniqlik va yuqorilik bilan aks ettiriladi. Bu yerda yana shuni ham nazarda tutish kerakki, diqqat — idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq singari alohida psixik jarayon emas. Diqqat hamma psixik jarayonlarda ko'rinadi. Biz «shunchaki» diqqatli bo'la olmaymiz, balki biz diqqat bilan idrok qilamiz (qaratamiz), eshitamiz, diqqat bilan esda olib qolamiz, o'ylaymiz, diqqat bilan muhokama yuritamiz, gaplashamiz. Diqqat aqliy jarayonlarning sifatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat har qanday faoliyatning zaruriy shartidir. Mana shu hol faqat olimlaridan Kuyum o'z zamonasida geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashga undagan edi. Masalan, u Nyutonning genialligi diqqatning kuchi va barqarorligidadir, deb ko'rsatadi. Nyutonning o'zi «Siz butun dunyo tutilish qanunini ochishga nima tufayli muvassar bo'ldingiz» deb berilgan savolga: «fikr-zikrimga diqqat shu masalaga qaratilganligidan muvassar bo'ldim», deb javob bergan.

Albatta, diqqatga bunday haho berish uning ahamiyatini haddan tashqari oshirib ko'rsatishdir. Lekin bu haho diqqatning inson faoliyatining barcha turlari uchun ahamiyati katta ekanligini ko'rsatib beradi. Darhaqiqat, o'tir yorish, yer chopish kabi eng oddiy ishlarni ham, mashinalar bilan ishlash, ilmiy tekshirishlar olib borish kabi eng murakkab ishlarni esa diqqatning ishtirokisiz bajarib bo'lmaydi.

Diqqat o'qish ishining ham zaruriy shartidir. O'quvchilarning dars materiallarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishlari, dastavval diqqatning mavjud bo'lishiga bog'liqdir. K. D. Ushinskiyning aytishicha: «Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kimdi».

Ayrim o'quvchilarda uchraydigan o'zlashtira olmaslik holatining sababini, avvalo, ular diqqatining yetarli emasligidan qidinish kerak. Xotiraning ho'shligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishning bo'shligi, asosan, diqqatning bo'shligidan kelib chiqadi.

Mana shuning uchun ham pedagog o'qitish ishida yuksak muvaffaqiyatga erishishni istar ekan, o'quvchilar diqqatini va, xususan, eng baqarori va eng kuchli diqqatini uyushtirish hamda tarbiyalash haqida jor kuydirishi lozim.

II. DIQQATNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi «optimal qo'zg'atish nuqtasi» tashkil qiladi. Bunday joyni yaqqol qilib ko'rsatish uchun I. P. Pavlov shunday tasvirlaydi: «Agar bosh suyagiga qamganda uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal qo'zg'atish uchun eng yaxshi sharoit tug'ilgan nuqtasi yilqillab ko'rinadigan bo'lsa edi, engi sog'lom bo'lib, hir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim sharlarida juda g'afati jimjimador shakl bo'lib, surati va hajmi har lahzada bu o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilish turuvchi yorug' narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bir yonig' narsa atrofidagi boshqa yerlari birmuncha sira tortib turganini ko'rai edik» (Павлов И. П. *Собр. соч.* т. III, 1-кн., 248-бет).

Optimal qo'zg'atish nuqtasi majburiy induksiya qo'zg'atishga ko'ra, bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradi.

«Miya yarim sharlarining optimal qo'zg'atishga ega bo'lgan qismida, — deydi I. P. Pavlov, — yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil bo'ladi va differentsiavkalar muvaffaqiyatli o'vishda paydo bo'ladi. Shunday qilib, optimal qo'zg'atishga ega bo'lgan joy ayni daog'da bosh miya yarim sharlarining qodga favquloh qismi desa bo'ladi. Miya yarim sharlarining suz

qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'dagi funksiyasi, juda nari borib, tegishli qo'zg'ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Bunday qismlarning faoliyati biz orqasiz, avtomatlashgan faoliyat deb ataydigan subyektiv faoliyatlardan iboratdir» (O'sha kitob, 277—278-bet). Bosh miya yarim sharlarning formozlangan qismiga ta'sir qiluvchi qo'zg'ovchilar idrok va tasavvurning yorqin obrazlarni tug'dira olmaydi.

Miya po'stining optimal qo'zg'algan joyi («yitkilib turgan nuqtasi») o'z o'rnini almashtirib turishi diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga ko'chishini va shuning bilan birga, ongimizning ma'lum narsa, ma'lum faoliyat turganiga qaratib yo'naltirilishi va to'planishini shartlaydi.

Diqqatning fiziologik asosi bo'lmish optimal qo'zg'atish o'chog'i haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A. Ustomskiyning olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keldi. Bu tekshirishlar natijasida quyidagilar ma'lum bo'ldi. Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya po'stida shu oning o'ziga bir necha qo'zg'atish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'zg'atish o'chog'i bosh miya po'stining hamma yeriga tarqalishga, irradatsiyalanishga moyidir. Shuning uchun ayrim qo'zg'atish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'atish o'choqlaridan biri hukmron (dominant) bo'lib oladi. Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'atish o'chog'ini akademik Ustomskiy «dominant» deb ataydi. Ustomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra, dominant — bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'atish o'chog'idir.

Dominantlar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'atish o'choqlari («subdominantlar») — nisbatan kuchsiz qo'zg'atish o'choqlari ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantga qo'shib, uni kuchaytiradilar yoki dominant bilan kurash boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominant dominant bo'lib olishi mumkin, ilgirigi dominant esa subdominant bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'zg'atish o'chog'i bo'lgan dominant diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir.

Diqqatning sintetik alomatlari, odatda, organizmning alohida moslashuv harakatlari bilan tashqaridan ko'rinadi. Masalan, muayyan bir narsani e'tibor bilan idrok qilganimizda, biz bu narsaga alohida tarzda rasm solamiz, bunda biz narsaga anchaqara sinchiklab qaraymiz, hadda ko'ramiz va unga diqqat bilan tikilamiz. Biron narsani diqqat bilan eshitishda o'ng yoki chap quloqimiz orqali yaxshi o'qib olish uchun boshimizni shunga moslagan holda buramiz. Bunda biz gapga quloq solib, diqqat bilan tinglaymiz. Agar diqqatimiz o'z fikrimizga qaratilgan bo'lsa, u paytda ko'zlarimiz bir qadar chuqur, go'yoki «chinqarlashib» kengayib boradi.

Agar diqqatimiz yodiy xayol bilan bogʻliq boʻlsa, bunda koʻzlarimiz «uzoqlarga» tutilgan boʻladi.

Diqqatning oʻta horishi bilan nafas olish ham oʻzgaradi. Bunday holatda nafas olish huzuz susayib, havo olish va chiqarish goho sekinlashadi, goho chuqurlashadi. Baʼzan nafas olishimiz toʻxtab ham qoladi. Biron narsani eshitayotgan yoki koʻrayotgan paytimizda nafasimiz aʼlumizga niqʻib ketadi.

Diqqat paytida muskullar sistemasida ham oʻzgarish paydo boʻladi. Barcha ortiqcha harakatlari toʻxtatilib, organizni qonvulmay qoladi. Muskullar sistemasini avval bir tarang holatda boʻladi. Diqqat paytida organi aʼholida vaziyatda boʻladi. Ammo bu vaziyat diqqatning faqat tashqi ifodasi boʻlbigina qolmay, balki uning maʼlum yoʻnalishi va harqarorligini saqlan turuvchi shartlardan biri hamdir. Odatda, biz ishimizda organimizning diqqat paytida sirtidan moslashuviga eʼtibor beramiz. Shuning uchun koʻpincha, biror ishni boshlashdan oldin organimizni shu ishga moslab, maʼayyan bir vaziyatda turib olamiz.

III. DIQQATNING TURLARI

Diqqat dastavval oʻzining faoʻlchil jihatidan — ixtiyorsiz va ixtiyoriy deb farqlanadi. Diqqat asosan ikki turga, yaʼni ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat turiga ajratiladi. B roq tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqari hosil boʻladigan diqqatni *ixtiyorsiz* diqqat deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni tugʻdiruvchi sabablar, avvalo, bizga taʼsir qiluvchi qoʻzgʻovchilarning qandaydir mashhur xususiyatlaridir: chunonchi, ularning goʻzalligi, yorqinligi, kuchi, kattaligi, harakatchanligi, uzoq davom etishi, toʻsatdan sodir boʻlishi, kontrastligi va hokazo. Masalan, shiqildogli churayli va yalrinogʻ oʻyinchoq bogʻcha yoshigacha boʻlgan bolalarning diqqatini oʻziga jalb qiladi. Qattiq tovush — toʻmagaldiroq, otilgan oʻqning ovozi — beixtiyor ravishda diqqatimizni oʻziga tortadi. Chunonchi, kutilmagan holda toʻsatdan sirtga uchib kirgan kapalak voki dovvoqan ixtiyorsiz ravishda oʻquvchilarning diqqatini oʻziga tortadi. Shuningdek, Moskva-niing koʻchalardagi juda katta baland binolar diqqatimizni beixtiyor oʻziga jalb qiladi. Jirgʻitlik davom etib turgan bir paytda toʻsatdan paydo boʻlgan shovqin-simor va, aksincha, shovqin-sarondan soʻng sodir boʻlgan jirgʻitlik ham beixtiyor ravishda diqqatimizni jalb qiladi.

Bunday tashqari, ixtiyorsiz diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajrhamiz bilan bogʻliq boʻlgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob beru oluvchi hamda bizda maʼlum bir hissiyot uygʻota oluvchi narsalarning taʼsiri bilan ham vujudga keladi.

Ixtiyorsiz diqqatning yuzaga kelishi odamning ayni choʻgʻdagi holati-

ga ham bog'liq. Bir xil narsalar va hodisalar diqqatini o'ziga tortishi mumkin va mufaqqo tortmasligi ham mumkin. Bu narsa odamning aym chog'dagi holati bilan bog'liq bo'ladi.

Ixtiyorsiz diqqatning dastlabki fiziologik asosi **oriyentirovka** yoki **tekshirish** reflekslaridan iborat.

Bu reflekslarni akademik I.P. Pavlov hoshiqacha nom bilan «bu nima ekan» reflekslari deb ataydi. Shu bilan birga, Pavlov kishilarda «bu refleks juda ham yuksak taraqqiy qila borib, nihoyat fanni yarata oladigan bilim-ga havas tarzida ko'rinadi» deydi (Полное собрание сочинений, IV tom, 28 bet).

Diqqatimiz qaratilishi lozim bo'lgan narsani oldin belgilab olib, ongli ravishda qo'yilgan maqsad bilan ishga solingan diqqatni **ixtiyoriy diqqat** deyiladi.

Bu diqqatning hoshlanishi va, ko'pincha, butun qilinayotgan ish mohaynida davom ettirilishi kuch va zo'r berishni, ya'ni inodaning ishtirokini talab qiladi. Shuning uchun uni **irodaviy diqqat** deyiladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi asosan qiyinchiliklarni yengish bilan bog'liq bo'lgan irodaviy zo'r berish darajasi bilan xarakterlanadi.

Masalan, bu yerda ana shunday qiyinchiliklarni aym chog'dagi ishga hech qanday aloqasi bo'lmagan va ixtiyorsiz tarzda yuzaga keladigan koinaksiz tassarot, tasavvur, fikr, hissiyot va maylarni yenga bilish orqali ifodalab berish mumkin.

Ixtiyoriy diqqat fiziologik tomondan, asosan, ikkinchi signalar sistemasining ta'liiyati bilan belgilanadi.

O'quvchining tushuntirilayotgan yangi darsni eshitib o'tirishi shu ixtiyoriy diqqat bilan ishlashning misoli bo'la oladi. Bunda o'quvchi «eshitib o'tiraman» deb, ilgari «o'z oldiga maqsad qo'yadi va o'z diqqatini faqatgina o'qituvchining so'ziga qaratish uchun kuch sarf qiladi. Shuning bilan birga, o'quvchi beixtiyor ravishda paydo bo'lib, o'qituvchining so'zini eshitishga xalaqi beruvchi idrok, fikr, hissiyot, xayol kabi boshqa psixik jamiyotlarni yo'qotish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Ixtiyoriy diqqat, masalan, nimaga ip taqish kabi juda oddiy ishda, ayniqsa, ochiq ko'rinadi. Juda ko'p har xil ishlar borki, ular asosan, ixtiyoriy diqqatni talab qiladi. Masalan: mushhabinning ishi, g'isht teruvchining ishi, ekskavatorlarda ishlash va shuning kabitlar. Bu ishlar boshlanishdan oxirigacha ixtiyoriy diqqat asosida bajariladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari o'rtasidagi farq yana shundan iboratki, ixtiyorsiz diqqat bilan qilinadigan ta'liiyat ko'pincha unchalik zo'r bermay, ancha yengillik bilan va deyarli toliqmasdan amalga oshiriladi; ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladigan har qanday ta'liiyat esa ancha-gina zo'r berishni talab qiladi va birmuncha toliqarli bo'ladi. Yuqorid

ko'rsatilgan ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat o'rtasidagi ayirmalarga ajkuta alohida funksiya deb qarash yaramaydi. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatning ham muhim belgilari bir xaldir. Bunday belgilar biron faoliyat davomida biz idrok va tasavvut qiladigan hamda uning haqida fikr yuritadigan ma'lum narsaga ongimizning qaratilishi va to'planishidan iboratdir.

Bir xil ish jarayonida va, shu jumladan, o'qish jarayonida ham, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga va, aksincha, ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketishi mumkin. Masalan, qandaydir o'qish materialini o'zlashtirishning boshlanishi o'quvchilardan ixtiyoriy diqqat talab qiladi. Lekin, ko'pincha, o'zlashtirish jarayonida bu ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga o'tib ketadi. Diqqatning bunday o'zgarishi o'qish materiali mazmunining ba'zi xususiyatlari (masalan, uning ma'nodorligi, qiziqarliligi) tufayli yoki bayon qilishning xususiyatlari — ko'ngozmali bo'lishi, jonliligi va shuning bilan birga, o'quvchilarning o'qish materiali mazmuniga qiziqishlari tufayli sodir bo'ladi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsiz diqqatga mana shunday o'tib ketishi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini ancha yengilashtradi.

Buning aksincha holati ham bo'ladi. Agar biron faoliyat jarayonida (masalan, bilim egallash jarayonida) qandaydir qiyinchilik uchray qolsa, bunday paytda ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketadi.

Faoliyat jarayonida, ko'pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan bo'lak narsalarga ko'chib turishi uchraydi. Bunday hodisani diqqatning chalg'ishi deb ataladi. Diqqatning chalg'ishi ishga yomon ta'sir qiladi. Shu sababli, diqqatni, garchi salgina bo'lsa ham chalg'itmaslik uchun ish jarayonida ora-sira ixtiyoriy diqqatni kuchaytirishga hamda heixtivor paydo bo'lib, ishga o'loqasi bo'lmagan idrok tasavvut va fikrlarni hosnloq uchun zo'r husluga to'g'ri keladi.

Ixtiyorsiz diqqat ham, ixtiyoriy diqqat ham o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin.

Masdan bizning ongimizdan tashqarida bo'lgan diqqatga *tashqi diqqat* deb ataladi. Tashqi diqqat dastavval bizning idroklarimiz jarayonida namoyon bo'ladi. Haydovchi, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatga misol bo'la oladi. O'quvchilarning o'qituvchi bayonini tinglashdagi, kitob o'qishdagi, suhbatlarni ko'rishdagi va tabiiat hodisalarni kuzatishdagi diqqati ham tashqi diqqatdir.

Narsa va hodisalarni qaysi sezgi a'zoinimiz bilan idrok qilayotganimizga qarab, tashqi diqqatni ko'rish, eshitish va shuning bilan birga, tuyish, his bilish va ta'm bilish turlariga ajratish mumkin.

Tashqi diqqat faqat idrok qilishimiz jarayonidagina namoyon bo'ladi; der hisoblab bo'lmaydi. Tashqi diqqat biz tasavvut qilayotgan va fikr qilayotgan narsalarimizga ham qaratilishi mumkin. Masalan, sauhandas o'z asosida ishlab o'tirib, ko'rilayotgan binoning ko'rinishini tasavvut qilayot-

ganda va bu bilimning qurilishi bilan bog'liq bo'lgan matematik hisoblarni chiqarayotganda uning diqqati tashqi diqqat tarzida namoyon bo'ladi.

Ma'nayiy b-zning tasavvurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va mayllarimizdan iborat bo'lgan diqqatga *ichki diqqat* deb ataladi.

Biz ongimizning o'zida sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni o'z hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shuning kabilarini kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi. Masalan, biz o'z fikr-arizimizni kuzatayotganimizda, bu fikrlarni tekshirayotganimizda, pushaymon qilish hisini boshimizdan kechirayotganimizda, o'z-o'zimizni tanqid qilayotganimizda va o'z istaklarimizni muohaza qilayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi darsning borishini va o'z fikrlarning bayon etilish sistemasini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon bo'ladi. O'quvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash ishi bilan shug'ullanayotganlarida va xususan ular qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon bo'ladi. Diqqatning bu turi odamning o'z-o'zini tarbiyalash ishida juda yaqqol ko'rinadi. Ichki diqqat odamning o'z-o'zini tarbiyalashi bilan uzviy bog'liqdir. Ichki diqqat o'z-o'zini tarbiyalashning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Ichki diqqat tashqi diqqatdan o'zining ortiq kuchliligi bilan farqlanadi va ko'proq ixtiyoriy bo'ladi.

IV. DIQQATNING XUSUSIYATLARI

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan asosiylari — diqqatning ko'chuvchanligi, bo'linishi, ko'tarni, kuchi va barqarorligidir.

Bu xususiyatlarining qanchalik yaqqol ifodalanishiga qarab, har turli faoliyat jarayonida ayrim odamlar diqqatining ma'lum bir (ijobiy yoki salbiy) sifatini belgilanadi.

Diqqatning ko'chuvchanligi

Diqqatning ko'chishi deganda, biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga o'tishini tushunamiz. Masalan, odam o'z diqqatini kitob o'qishdan surat ko'rishga, surat ko'rishdan esa o'z fikrlarini bayon etishga ko'chirishi mumkin. O'quvchilar o'z diqqatlarini bir fanin o'qishdan boshqa fanga ko'chiradilar, chunki-chu, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning ko'chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir bo'lishi mumkin.

Diqqatni ko'chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signal lar sistemasining signallari orqali bosh miyaning po'stida paydo bo'lgan optimal qo'zg'atish o'chog'ining o'rin almashtirishidir.

Diqqatning ko'chirilishi ko'p hollarda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi obyektidan ajratish qiyin bo'lsa, boshqa hollarda olding: ishmang ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin bo'ladi. Diqqatni ko'chirishning yengillik yoki qiyinligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Bu sabablardan biri — ketma-ket qilinadigan ish mazmurlari o'rtasida bog'liqlik bor yoki yo'qligidir; agarida bunday bog'liq yo'q bo'lsa, diqqat tez va yengillik bilan ko'chishi mumkin. Diqqatni ko'chirishning yengillik yoki qiyinlik sabablaridan yana biri diqqat qaratilgan narsalarga va bajarilayotgan ishlarga nisbatan kishining munosabatidir. Masalan, agar kishi ilgari qilgan ishiga zo'r qiziqish bilan qaraib, undan keyingi qilinadigan ishga aytarli qiziqmasa, bunday paytda ilgangi ishdan diqqatni ko'chirish qiyin bo'ladi va sekinlik bilan amalga oshiriladi. Aksincha, agar keyingi qilinadigan ish oldingisiga qaraganda qiziqarli va yuqurliroq bo'lsa, diqqat tez va osonlik bilan ko'chadi. Agar qilinayotgan ish to'la tugallansa, u paytda kishi o'z diqqatini bir faoliyattan ikkinchisiga yengillik bilan ko'chira oladi. aksincha, agar oldingi ishni oxirigacha yetkazmay turib, qandaydir sababga ko'ra, diqqatni yangi bir faoliyatga ko'chirish lozim bo'lib qolsa, bu narsa ancha qiyin bo'ladi.

Eng yaxshi, diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda o'zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi. Diqqatning tez ko'chuvchanligi kishining ishini ham tezlashiradi.

Diqqatning tez ko'chuvchanligi, uring boshqa sifatlari kabi kishining amaliy faoliyati jarayonida taraqqiy etadi.

Diqqatning bo'linishi

Ma'lum faoliyat jarayonida diqqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoliyat turlariga bo'lina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni **konsentrat-siyalashgan** (yig'itgan) yoki **to'plangan** diqqat deyiladi. Masalan, tinchlikda yotayotganda, qo'lda biror narsa tikishdagi, matematik masala yechishdagi, ma'rizni eslatishdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarida diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining o'zida ikki yoki uch narsaga qaratilgan va faoliyatning turli usullari bilan bog'liq bo'lsa, bunday diqqatni **bo'lingan** yoki **taqsim** qilingan diqqat deyiladi. Masalan, tramvay haydovchisi o'z ishi davomida diqqatni ayni bir vaqtda piyoda yuruvchilar, avtomobillar va boshqa tramvaylar harakatini hamda shuning bilan birga, merorning ishtirokini na konduktorning signallarini kuzatib boradigan qilib taqsimlashi lozim. Haydovchi ham o'z diqqatini xuddi shunday taqsimlashi kerak. O'qituvchi darsni tushuntirish paytida o'z diqqatini o'quvchilar xul-

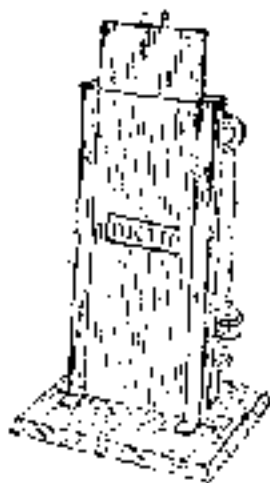
qiga, ko'ngazma qurollarni ko'rsatishga, sint' daskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Konsentratsiyalanish va bo'linishtek har qanday diqqatga xos bo'lgan xususiyatdir. Bo'lingan diqqat aynan bir vaqtning o'zida bir nechta narsalarga qaratilgan bo'lmasa kerak, deb o'ylash lozim. Bo'lingan diqqat bu diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tezlik bilan ko'chishidir.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go'yoki bir vaqtning o'zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o'ylash, uchinchi narsani eshitish va to'rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlar-ni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtayi nazaridan, bunday hodisaning bo'lishi mulliqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa kerak. Shu sababli, Yuliy Sezar o'z diqqatini bir vaqtning o'zida to'rt xil faoliyatga qaratib oladi, deb o'ylaganlar.

Shunday hollar ham bo'ladi, bunda kishi hiron doklad yoki ma'ruza eshitib o'tirar ekan, ayni shu vaqtning o'zida xayol surishi, qandaydir boshqa narsalar haqida o'ylashi, kitob yoki gazeta o'qishi mumkin. Bu narsa hammaga o'z turtmush tajribasidan ma'lum. Bunday hollarda diqqat bir narsadan (doklad eshitishdan) boshqa bir narsaga (kitob yoki gazeta o'qishga) tezlik bilan «o'tib turadi». Bizga esa ikki xil ongli faoliyat bir vaqtda bajarilayotganday tuyuladi.

Kishi faqat shunday holda ikkita ishni birdaniga bajara olishi mumkin, bunda qilinayotgan ishlardan biri ma'lum darajada avtomatlashgan bo'lishi kerak. Masdan, biz ayni bir vaqtning o'zida doklad yoki ma'ruzani ham eshitib, ham yozib berishimiz mumkin. Bunda ma'ruzani deyarli avtomatik ravishda yozib beriladi: lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo'linishida unchalik zo'r berishni talab qilmaydigan, ya'ni odat bo'lib qolgan ish, miya po'stining ma'lum darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin. «Biz, asosan, bir ish, bir fikr bilan band bo'lganimizda, albatta, shu asosiy ishimizga aloqasi bo'lgan miya yarim sharri nuqtasi kuchli qo'zg'algan holda bo'lganda, ayni zamonda biz juda yaxshi ko'nikkan bir ishni bajara olishimiz, ya'ni miya yarim sharrlarining tashqi tormozlanish mexanizmi asosida tormozlangan qismlari bilan ishlay olishimiz oddiy bir narsa emasmi, axir», — deydi I.P. Pavlov (IV tom, 428-bet).

34-rasm. Tachoskop

Inson diqqatining ijobiy xususiyati o'z diqqatini bir narsa ustida to'play olish va faoliyat xarakteriga qarab, uni tegishli ravishda bo'la olishdadir.

Aynim kishilar bu jihatdan bir-biridan shu bilan farq qiladilarki, ularning birasida asosan, konsentratsiya oshgan diqqat taraqqiy qilgan bo'lsa, boshqasida bo'lingan diqqat taraqqiy qilgan bo'ladi. Odamlar diqqatidagi bu ayirma har bir kishining qiladigan faoliyat va kashiga qarab, amaliy ish jarayonida hosil bo'ladi.

Diqqatning ko'lami

Diqqatning ko'lami — diqqatga eng qisqa vaqt ichida (go'yoki birdaniga) sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Diqqat ko'lami jihatidan *tor* yoki *keng* bo'lishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning ko'lami, odatda, tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning o'zida bir qancha o'zaro bog'lanmagan harflarni, so'zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko'rsatish yo'li bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko'pini bironamiga idrok eta olsa (diqqat doirasiga sig'dira olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng bo'ladi.

Diqqatning ko'lamini aniqlash uchun taxistoskop degan maxsus asbob qo'llaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekrandidagi teshikdan ko'rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekilib qoladi.

Taxistoskop vositasi bilan o'tkazilgan tajribalar ko'rsatishicha, katta yushli odam ayni vaqtning o'zida diqqat doirasiga uchtdan to' oltitagacha bir-biriga *bog'liq* bo'lmagan narsalarni, masalan, undoshi harflarni, shakllarni sig'dira oladi.

Lekin idrok qilinadigan narsalar ma'no jihatidan bir-biri bilan *bog'liq* bo'lsa va yoki bu narsalar yaxlit bir narsaning elementlari bo'lsa, bunda diqqat doirasiga shu kabi narsalarning ko'pi sig'ishi mumkin. Masalan, taxistoskopda alohida-alohida harflar emas, balki uch-to'rt harflardan tuzilgan so'zlar ko'rsatilsa, savodli kishi bunday so'zlardan uch-to'rttasini, ya'ni to'qqizlidan tortib, to' o'n oltitagacha harflarni idrok eta oladi, chunki savodli kishilar aynim-ayrim harflarni donalab o'qimay, balki butun so'zlarni birdaniga o'qiydi.

Taxistoskop vositasi bilan diqqat ko'lami yuzasidan o'tkaziladigan eksperimental tekshirishlarda diqqatning ayrim individual xususiyatlari ham aniqlangan.

Masalan, shunday odamlar borki, ularga taxistoskopdan nima ko'rsatilsa, shuni o'zlaridan hech narsa qo'shmay, aniq idrok etadilar. Bunday odamlar «obyektiv» tipdagi odamlardir. Yana shunday odamlar ham bo'ladiki, ularga bir narsa ko'rsatsang, bunga o'zidan boshqa narsa-

larni qo'shib idrok yetadi. Bunday odamlar «subyektiv» tipdagi odamlardir. Lekin mashq qildirish yo'li bilan subyektiv tipdagi odamlarni taxis-toskonda ko'rsatilgan narsani aniq idrok qilishiga erishsa bo'ladi.

Diqqat ko'lamining kengligi aniq idrok etish bilan birga qo'shilgan taqdirladigina yaxshi sifatlardan hisoblanadi. Diqqat ko'lamining keng bo'lishi, masalan, sinfda mashg'ulotlar o'tkazilayotgan paytda o'qituvchi uchun zarurdir; o'qituvchi sinfda o'tingan barcha o'quvchilarga nazar solib turishi lozim. Lekin diqqat ko'lamining torligi ham haroma vaqt yomon bo'la olmaydi. Faoliyatning ayrim turlarida diqqat ko'lamining tor bo'lishi, lekin shu bilan bir vaqtda, chuqur va konsentratsiyalashgan bo'lishi talab yetiladi. Masalan, bunday diqqat odamga mikroskop bilan ish qilganda zarurdir.

Diqqat ko'lamining fiziologik asosi miya po'stida optimal qo'zg'algan xavning kengayishi yoki torayishidan iborat. Bunda miya po'stidagi optimal qo'zg'algan joy ayri vaqtda ta'sir qilib turuvchi boshqa qo'zg'atuvchilar bilan hosil qilingan qo'zg'alish jarayonlarining qo'shilishi tufayli kengayadi, ichki tormozlash jarayonlarining kuchayishi natijasida esa bu joy torayadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi

Diqqatning kuchi va barqarorligi eritlag muhim xossasidir. Diqqatning kuchi turli darajada bo'lishi — diqqat kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli bo'lsa, u diqqat obyektiga shunchalik ko'p to'planadi, boshqa, ayri vaqtda keraksiz bo'lgan narsalarga shunchalik kam e'tibor beriladi. Biz tasavvurimizdan diqqatning kuchi to'g'risida asosan, uning e'tibor darajasiga qarab hukm chiqaramiz. O'quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki qo'zg'ovchilardan, chetona, qalamning tushib ketishiga, o'shmi darajadagi o'roqlarning pichurlashganiga, koridorda bo'layotgan gaplarga e'tibor berib ketaversa — bu ayrim vaqtda o'quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar o'quvchi bunday chetki qo'zg'ovchilar (hatto hatto kuchli qo'zg'ovchilar) ta'sirini ham go'yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilish quvvati bilan ishlasa, bu ayni vaqtda o'quvchi diqqatining kuchliigidir.

Eng kuchsiz diqqat, oddiy, tarqoq diqqat, parishon diqqat yoki to'g'ridan to'g'ri parishonlik deyiladi. Parishonlik odamning o'z diqqatini biron-bir muayyan ishga tutib tura olmaydigan holatidir. Parishonlikda odamning diqqati bir narsadan boshqa bir narsaga beqaror ravishda o'tib turadi, bu narsalardan birontasida ham ta'tab turmaydi. Parishonlik holatini biz bolalar hayotining dastlabki kunlarida uchratishimiz mumkin: yosh bola diqqatini hali hech bir narsa ustida tutib tura olmaydi. Parishonlik holati katta yoshdagi odamlarda ham bo'ladi, masalan, charchaganda, nerv kasalligiga duchor bo'lganda, nerv sistemasi zaharlanganda. Maktabda parishonlik o'quvchilar uchraydi. Bunday o'quvchilar haromsha ham-

ma yuqqa «alang-jalangi» qilaveradi, biron narsa ustida diqqatini to'lib tura olmaydi. Bolalarning parishon bo'lib qolishlariga, ko'pincha, yosti va maktabda ular diqqatini yetarli darajada tarbiyalanmaslik sabab bo'ladi.

Parishonlikni odamning hech bir narsaga diqqat qila olmashgi deb tushunish yaramaydi. O'qish hamisha diqqat qila olish qobiliyatiga egaadir, lekin odam diqqatining to'planish darajasi hamma vaqt bir xil bo'layvermaydi. Parishonlik — bu eng kuchsiz diqqatdir, miya po'stida qo'zg'algan joyning kuchsiz bo'lishligidir.

Diqqat hadidan tashqari kuchli bo'lganida ham alohida parishonlikni ko'rish mumkin. Eng kuchli diqqatda ongimiz diqqat qaratilgan narsaga hatamtem to'planadi va kam chalg'iydi yoki hatto boshqa kuchli qo'zg'iyehilar ta'sir qilib turganida ham sira chalg'lmaydi. Odam narsaga juda berilib ketganda vaziyatni uzutib qo'yadi, tevarak-atrofdagilarning gapi qulog'iga kirmaydi, o'zining odatlangan ish-harakatlarini sezmay qoladi. Diqqat kuchli bo'lgan vaqtda odamning parishon bo'lib qolishini har bir kishi o'z tajribasidan yoki boshqa odamlarda ko'rganlaridan yaxshi biladi. Masalan, odam hadidan tashqari quvongan vaqtda mana shunday parishon bo'lib qoladi. Odamning quvunishiga sabab bo'lgan narsa, hodisalar ba'zan odam ongini o'ziga shu kadar jalb qilib oladiki, boshqa hech bir narsa uning ongiga borib yetmaydi yoki yetsa ham, juda qiyinchiliklar bilan borib yetadi. Odam hadidan tashqari xursand vaqtda shu xursandchilik uyg'otgan obyektga taalluqli narsalargaigina idrok qiladi, leqat shu narsalar to'g'risidagina o'ylaydi. Ba'zan biron-bir juda qiziqarli rosmni o'qiganda, matematikadan murakkab bir masalani yechiganda va umuman biron faoiyatga juda berilib ketgan vaqtda bizda haer shunday parishonlik holati sodir bo'ladi.

P. Pavlov bunday parishonlikning fiziologik asosini ko'rsatib bergan: «O'yg'a chalanib ketganimizda, biron isha juda beri ganimizda tevarak-atrofimizda bo'layotgan narsalarni ko'zimiz ko'rmaydi, qulog'imiz eshitmaydi — bu yaqqal mantiy induksiyaning yuz berishidir» (III tom, 2-kiroh, 335-bet). Buning ma'nos, bosh miya po'stining bir uchastkasida sodir bo'lgan qo'zg'alish po'stning boshqa uchastkalarini tormozlaydi, demakdir.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat ma'lum darajada barqaror va beqaror bo'lishi mumkin.

Lzoq muddatgacha bir narsaning o'ziga qaratilib tura oladigan diqqat **barqaror diqqat** deyiladi. Agar diqqat biron-bir lahiyat jarayonida boshqa narsalarga, keraksiz narsalarga chalg'iyversa yoki tez susalashib va susitib qolsa, bunday diqqat **beqaror diqqat** deyiladi. Masalan, o'quvchi birin dars davomida darsning berishiga diqqat qilib o'qituvchining tushuntirishlarini boshqa narsalarga chalg'lmay tinglab borsa, biz o'quvchining

diqqatini barqaror diqqat deyimiz. Bardi-yu, o'quvchi o'qituvchining tushuntirishlariga avval boshda quloq solib borib, lekin 10—15 daqiqadan keyin boshqa narsa bilan shug'ullansa, yoki boshqa narsalar to'g'risida sayolga berilib ketsa, yoki o'qituvchining tushuntirishidagi ayrim momentlarni «eshita olmay qolihmans» desa, yo bo'lmasa kutib o'qisa-yu, uning mazmunining ayrim momentlariga «e'tibor bermahanam» desa, bunday diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning barqaror diqqat yoki beqaror diqqat turiga kirishini ko'rsatuvchi qat'iy belgilangan biror-bir me'yor, ko'rsatkich yo'q va bunday me'yor, ko'rsatkichning bo'lishi mumkin ham emas. Diqqatning barqarorligini diqqatning turi — ixtiyoriy va ixtiyorsizligiga qarab, shuningdek, biror-bir turdagi diqqat bilan bajarilayotgan ishning mazmuni va xarakteriga qamh har yil baho berish mumkin.

Har bir kishining diqqati amaliyotda, faoliyat jarayonida, tarbiya qilish va o'z-o'zini tarbiyalash yo'li bilan o'sib, ma'lum darajada kuchli va barqaror diqqat bo'lib qoladi.

V. DIQQATNING KUCHI VA BARQARORLIGINI TAMIN ETADIGAN SHART-SHAROITLAR

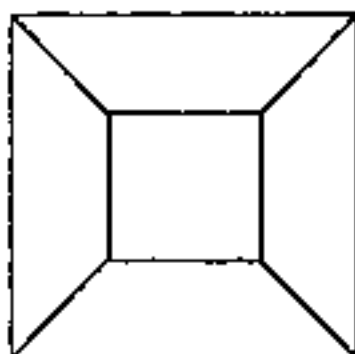
Odam faoliyatining barcha turida, albatta, nihoyatda kuchli (eng ko'p to'plangan) va nihoyatda barqaror diqqatning ahamiyati juda kattadir.

Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi bir qator shartlarga: diqqat obyektining mazmundoirligiga, faoliyatga, ish bajarilayotgan vaziyatga, odamning ruhiy holatiga, imodisiga va qiziqishlariga bog'liqlir.

Diqqat obyektining xarakteri va islining mazmundoirligi: Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi diqqat obyektining mazmundoirligiga ko'p o'lchadan bog'liqdir. Diqqat objekti qanchalik mazmundoir bo'lsa, diqqat ham shu qadar kuchli va barqaror bo'lishi mumkin. Mazmunsiz narsalarga diqqatni qaratish va tutib turish ancha mahol ish. Masalan, bu xarob toza qog'ozga chizilgan doiraga uzug vaqt diqqat bilan qarab turish yoki qayindamay turgan moqtaga tiklib qarab turish ancha qiyindir.

Shuningdek, tin masiz bir xil balandlikda va bir xil kuch bilan chiqayotgan tovushni ancha muddatgacha eshitib turish ham qiyin (ba'zan mumkin ham emas). Bu sangan mazmunsiz narsalar ustida diqqatni to'xtatib tushlikka urinib ko'rsak, diqqatimiz har 3—5 soniyadan keyin boshqa narsalarga cha'g'iydi yoki tehranib turadi, ya'ni har 3—5 soniya oralig'ida odam goh qunt bilan diqqat qiladi, goh diqqati sustlashadi, bu ikki hol birtanidan ikkinchisiga o'tib turadi.

Diqqatning tehranish holatini, masalan, quyidagi misolda ko'ra olamiz.

35-rasm.

Agar kesik piramidaning rasmiga bir necha vaqt tikilib qarab tursak, bunda piramidadagi kichik to'rtburchak gah yuqoriga ko'tilib, gah ichkariga boriq ko'tilib ko'rinadi.

Diqqatning shunga o'xshash tebranishini jimjat sharoitda cho'ntak soatining chi qilishiga quloq solib ko'rilganda kuzatish mumkin: soatning chiqillashi gah sekinlashadi, gah to'xtab qoladi; gah, soat yana chiqillay boshlaydi. Idrok qilishdagi bunday o'zgarishlar — diqqat tebranishining natijasidir. Diqqatning tebranishi, ya'ni qunt bilan diqqat qilish va diqqatning sustlashishi ba'zan bir daqiqa ichida 25–30 marta gacha bo'ladi. Rus psixologi N. N. Lungening ta'kshirishlarida ko'rsatilishicha, diqqat 2–3 soniyagacha, ko'pi bilan 12 soniyagacha tebranmay tura oladi. Odam charchagan vaqtida diqqat tebranishining tezligi ortadi.

Ammo diqqat qaratiladigan narsaning mazmuni har xil bo'lsa va ayniqsa, bu narsa harakat qilib tursa, diqqat ancha barqaror bo'ladi. Odam mazmundor ishga diqqat qilgachda, uning diqqati 15–20 daqiqaga va undan ko'p vaqt hech bir narsaga bo'linmay hamda cho'g'may to'xtab tura oladi. Diqqatning muttasil 20 daqiqa qaratilgandan keyin boshqa yuqsq bir nechta soniya cho'lg'isi ishning boshiga deyarli yomon ta'sir etmaydi. Bunda uz-moz 2–3 soniya dam berilishi bilan diqqat bir necha soat davomida barqaror turishi mumkin.

Shu bilan birga, ish qanchalik mazmunli bo'lsa, bu ishda xotira, xayol va liklash jaryonlari qanchalik samarali va xilma-xil bo'lsa, odamning sha ishga qaratilgan diqqati shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Idrok, esga tushirish va shuning kabi hissiy faoliyatlarga nisbatan tashqi harakatlardan bog'liq bo'lgan faoliyatlarda diqqat kuchli, hamda barqaror tarzda namoyon bo'ladi.

Ish sharoiti va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi fuor yumush bajarilayotgan va odam idrok qilib turgan sharoitga bog'liqdir. Bu sharoitda biror-bir narsa odam diqqatini beixtiyor ravisida jalb qilsa, diqqatning barqarorligiga halal berishi, diqqat kuchi esa zaitlashishi mumkin. Masalan, sinfning eshigi ochilib-yopilib tursa, sinfda ikki-uch o'quvchi gaplashib o'tirsa yoki koridorda to'polon bo'lib tursa va shunga o'xshash holatlarda o'quv ishi jaryonida diqqatning barqarorligiga halal beradi va diqqat kuchi zaitlashadi. Shuningdek, sinf doskasidagi muayyan darsga bevosita aloqasi bo'lmagan har xil yozuvlar, rasmlar ham diqqatni

chalg'itadi. Bularning hammasi o'quvchining zahir narsalarga qaratilgan diqqatini bo'shashitiradigan ikkinchi darajali taassurotlardir.

Albatta, diqqatni sira chalg'itmaydigan sharoit kam uchraydi. Fabrika va zavod sexlaridagi mashinalarning shovqin-suronlari orasida g'oyatda kuchli va barqaror diqqatni talab qiluvchi ishni bajarishga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turish uchun uni chalg'itadigan qo'zg'ovchilar ta'sirini yengishga to'g'ri keladi. Diqqatning kuchsizligi, uning beqarorligi, jumladan, odatdagi diqqatni chalqituvchi qo'zg'ovchilar ta'sirini yengib o'tmasligida ko'rinadi.

Yana shu narsani ham ko'zda tutish kerakki, har qanday o'zga qo'zg'ovchilar diqqatning kuchli va barqarorligiga hamma vaqt ham yomon ta'sir qilavermaydilar. Juda ko'p hollarda unchalik kuchli bo'lmagan ikkinchi darajali qo'zg'ovchining to'xtovsiz bir tekisda ta'sir etib turishini biz payqamaymiz. Bunday qo'zg'ovchining ta'siri diqqatimizni chalqitmaydi hamda uning kuchli va barqarorligini huzmaydi. Masalan, biz kitob o'qib yoki hikoya eshitib turgan paytimizda soatning chiqqilishini, o'zimiz tushib ketayotgan tramvay yoki poyezdning shovqinini payqamaymiz. Ma'lumki, mana shunday ikkinchi darajali qo'zg'ovchilar ba'zan, hattoiki diqqatimizni kuchaytiradi. Ba'zi vaqtda shamolning ovozi, sekin eshitilib turgan musiqa sadosining ta'siri ostida biron narsani o'qir yoki fikr yuritib ekanmiz, bizda g'oyat to'plangan diqqat yuz beradi. Bunday holat ikkinchi darajali qo'zg'ovchi ta'siri bilan tug'ilgan qo'zg'ulishning diqqat markazida turgan narsadan keladigan qo'zg'ulishga qo'shilishi talayli sodir bo'lsa kerak, lekin qo'zg'ulishning bunday «kuchayishi» ikkinchi darajali qo'zg'ovchi «sezilib» turishiga qaramay, uning ta'siri diqqat markazida turgan narsaning ta'siridan anchaqana sarsa bo'lgandagina yuz berishi mumkin.

Hissiyot va diqqat. Diqqatning kuchli va barqarorligi hissiyotga bog'liq. Bu yerda hissiyotning roli ikki xil — ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin.

Hissiyot diqqat qaratilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan taqdirdagina diqqat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi: bunday hissiyot qanchalik kuchli bo'lsa, diqqat ham shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchli va barqarorligi, asosan, hissiyotga bog'liq. Kishining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislat, emotsiyalar ham ixtiyoriy diqqatning kuchli va barqarorligini mustahkamlaydi va zo'rlayadi. Bilish va amaliy faoliyat jarayonida kishining anga tobora ko'proq yangi narsalar bilan boyib boradi, bilinmagan va ez bilgan narsalarni bilib borar ekan, diqqatning to'planishi va barqarorligi ham oshib boradi. Yangilikni sezish hissi kishining bilish faoliyatini kuchaytiradi, faollashtiradi, shu bilan birga, diqqatning kuchini va barqarorligini mustahkamlaydi.

Diqqatning kuchli va barqarorligiga kishining ayni paytdagi umumiyy

kayfiyati ham ta'sir qiladi. Yaxshi kayfiyat har qanday ishda diqqatimizning kuchluni oshiradi.

Diqqat obyektidan bo'lak sabablar tufayli qo'zg'algan his-tuyg'ular diqqatning kuchi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday his-tuyg'ular diqqatni echalitadi va kuchaytiradi hamda uning barqarorligini buzadi. Masalan, qo'shni sinfdagi musiqa yoki oshula ovozi tufayli tug'ilgan hissiyot o'quvchilarning darsga qaratilgan diqqatlarini bo'shashtiradi.

Iroda va diqqat. Ixtiyoriy (irodaviy) diqqatning kuchi iroda kuchi bilan saqlanib turiladi. Ko'pincha, ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi ham faoliyat jarayonida irodaning zo'r bilan oshib borib boriladi. Shuning uchun iroda, asosan, diqqatda ko'rinadi, desak bo'ladi. Agar kishi diqqatli bo'lishni xohlab, buning uchun zo'r bersa, diqqat kuchli va barqaror bo'ladi; bunda kishi ixtiyorsiz ravishda paydo bo'ladigan va diqqatning obyektiga munosabati bilmagan taassurotlar, tasavvurlar, fikr va hissiyotlarni siqib chiqarish va yo'q qilib yuborish uchun zo'r harakat qiladi.

Irodaning ishga solinishida kishining bir maqsadga intilishi, uning ishga shaylanib, hozirlanib turishi katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat hosil qilishda ma'lum ishga moyillik va tayyor bo'lishlik katta rol o'ynaydi. Bu ishga shaylanish, yo'l tutishdir. Chunki, agar o'quvchi uy vazifasini tayyorlashga shaylansa, o'qish ishga hafsala qo'ysa, uning diqqati har qanday ish davomida uchalik zo'r berishni talab qilmaydi. Shuning bilan bir vaqtda, uning diqqati kuchliroq va barqarorroq bo'ladi. Diqqatning g'oyat darajada mujassamligini va barqarorligini saqlab turish uchun kishining ishga muvaffqlanishi, ishlashga odatlanib qolganligi katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, deyarli har qanday ish boshda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi, kishidan alohida kuch bilan zo'r berishlikni talab qiladi. Bironta yangi ishning boshlanishida unga qarata birdaniga diqqatni to'plash qiyin bo'ladi. Biz, ko'pincha, o'zimizni ma'lum bir ish bilan shug'ullanishga majbur qilamiz. Masalan, fanning bir uchun qandaydir yangi bo'lgan sohasi bo'yicha kitoblarni sistemali ravishda o'qiymiz. Bunday hollarda diqqatimizni to'plash uchun, ko'pincha, anchagina zo'r berishga, ko'p kuch sarf qilishga to'g'ri keladi. Lekin, ma'lum bir vaqt davomida aynan bir sharoit va ayni bir vaqt ichida ma'lum ish bilan shug'ullanar ekanmiz, natijada bunday ishga o'rganib qolamiz. Masalan, kitob bilan ishlashni o'sak, unga o'rganib qolgan sharoitimiz hilanoq aytardi zo'r bermay va uchalik kuch sarf qilmay o'qiy boshlaymiz. Faoliyatimizning boshqa turunda ham diqqat berib turish uchun bizda hosil bo'lgan odatlar xuddi shunday ahamiyatga egadir.

Shunday yo'l bilan biz uchun mosli odat bo'lib qolgan diqqat, ya'ni ma'lum bir ishqa ifodaga ega bo'lgan va organizmning ayni ish sharoitiga odatlanib ko'nikishi tufayli doimo ishga tayyor diqqat hosil bo'ladi.

Bunday diqqat psixologiyada, bostrqacha qilib aytganda, odat bo'lib qolgan diqqat deb ataladi.

Bunday odat bo'lib qolgan diqqatning hosil bo'lishida ishdagi saranjomlik, jumladan, ma'lum ish joyining tayin bo'lishligi, muayyan bir ishning ma'lum reja bilan qilinishi (o'qish mashg'ulotlarining qul'iy jadvaliga ri-oya qilinishi), mehnat asboblarning va materiallarining joy-joyida bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Maktabda portadagi o'rinni tez-tez almashtirib turish, uyda doimiy ish joyining bo'lmasligi — bulanning harumasi o'quvchining diqqatiga salbiy ta'sir qiladi.

Odat bo'lib qolgan diqqat ishda saranjomlik bo'lishi uchun juda muhimdir. Bizdagi odamlar masnu natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat ham masnuqning mahsulidir.

Qiziqishlar va diqqat. Diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turishda kishining qiziqishlari katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi, asosan, kishining ayni faoliyatiga bevosita qiziqishiga, ishti-yoqiga bog'liq. Bevosita qiziqish — bu ayni ish jarayonining, ish-harakat-larning o'ziga, ish usullariga bo'lgan qiziqishdir.

Ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan vositali qiziqishga, ya'ni faoliyatning maqsadi, ishning natijasi bilan qiziqishga bog'liq. Ixti-yoriy diqqat asosida qilinadigan ish jarayonining o'zi zo'r berishni talab qilish tufayli noxush bo'lishi mumkin. Bunday ish davomida diqqatning to'planishi va barqarorligi erishilgan maqsadni, ish natijalarining zarurligi va ahamiyatini anglash orqali saqlab tutiladi. Yoshlarning qiziqishlari, ularning asosiy va hayotiy maqsadlari O'zbekistonning mustaqilligini mus-tahkamlashi, uning kelajagini, faolligini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni anglash o'z ishi jarayonida diqqatining g'oyat darajada to'planishi va barqarorligini ta'min etuvchi eng muhim shartlardandir.

VI. DIQQATNING TARAQQIYSI

Bolalar diqqati juda erta — hayotlarning birinchi oylaridayoq ko'rma boshlaydi. Dastavval ixtiyorsiz diqqat namoyon bo'ladi. Bola o'z diqqatini birin jihat bilan — rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi ma'lum bir narsalarga (tovushlarga va shuning kabilarga) qaratadi. Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, o'yin faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan ixtiyorsiz diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi o'sib borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bog'liqdir. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi shundan iboratki, bunda ixtiyor-siz diqqat tug'diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ix-tiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror bo'la boradi.

Ixtiyorsiz diqqat inson faoliyatining barcha turlarida katta o'rni oladi

Jumladan, ixtiyorsiz diqqat ish jarayonida katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqat o'qish materialini o'zlashtirishni yengillashtiradi va o'quvchilarni unchalik raliqtirmaydi. Bunday material yengil va ko'pincha juda puxta o'zlashtiriladi. Shuning uchun, o'qish jarayonida o'quvchilarning ixtiyorsiz diqqatlaridan mumkin qadar foydalanish lozim. O'qitishning ko'ngazmali va jonli bo'lishi, o'qish materialini o'quvchilardagi bor bilimlar bilan bog'lab bevosita qiziqarli qilib berish ixtiyorsiz diqqatni saqlash turishga yordam beradi.

Lekin o'qish jarayonining hammasini faqatgina ixtiyorsiz diqqat asosida olib borish yaramaydi.

«Biroq, passiv diqqatning bir o'zi kifoya qilmaydi, hatto uning juda erta va haddan tashqari tez hamda faol diqqatning yordamisiz o'sishi bir xil ruhiy dardga aylanib ketishi mumkin. Bunda ruh kuchsizlanib, yalqovlanib, hamisha qiziq-qiziq hikoyalar yoki qiziq-qiziq kitoblar bilan ta'sirlanib turishni talab qiladigan bo'lib qoladi» (K.D. Ushinskiy. *Ma'rifatning pedagogicheskie sochineniya*, II tom. Uchpedgiz, 1939-y., 171-bet).

Ta'lim va umuman inson faoliyatining harcha turlari, asosan ixtiyoriy diqqat bilan amalg oshiriladi.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat asosida o'sib boradi. Ixtiyoriy diqqat yush ulg'ayishi bilan, inson faoliyati davomida va asosan tarbiyaning ta'siri ostida o'sib boradi.

Dastlab katta kishilar bolalarning diqqatini biron-bir narsaga qaratadilar. Odatda, bolalarga shunday deyilar: «bu yoqqa qara», «mening gapimni esha», «ashulaga quloq sol» va shuning kabilar. Kattalar tomonidan qaratiladigan mana shu tarzda ixtiyoriy diqqat bolaning ikki yoshga qadam qo'yishi bilan oq ko'rina boshlaydi. Bunda bola diqqatining to'planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab belxliyar o'ziga jalb qiladigan qo'zg'atuvchilarning taassurotini yengishga to'g'in keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartibli, yakka, intizomli bo'lishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga o'rgatadilar. Bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3-5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning o'z tashabbusi bilan ham o'sa boshlaydi.

Bolaning mana shu yoshlarida va hutun bog'cha yoshi davrida ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. Ma'lum bir o'yin qoidalarini bolalarning o'zlari tanlab oladilar. bunga o'z harakatlarini moslashtiradilar va bir-birlarining harakatlarini kuzatib boradilar. Mana shularning hammasida faqat ixtiyorsiz diqqat emas, balki bolalardagi ixtiyoriy diqqat ham ko'nnadi, bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin bilan bir qatorda, ularning uyidagi ishlarning ba'zi birlarida

qatnashishlari, jumladan, o'zlariga tegishli ishlarni o'zlari bajarishlari katta ahamiyatga ega.

Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez o'sa boshlaydi. O'qish ishida — darsni eshitish, kitob o'qish, masalalarni yechishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab qilinadi. Shuning bilan birga, o'qish jarayonining o'zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining o'sishiga yordam beradi.

Bolalarda ixtiyoriy diqqat bilan ishlash qobiliyatini o'stirib berish maxsus tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabda ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi vazifalarga, jumladan, o'quvchilar irodasi va intizomini tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash vazifasi ham kiradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning ayrim sifatлари, uning ko'larini, ko'chuvchanligi, bo'linuvchanligi, kuchi va barqarorligi o'sa boradi.

Bolalarning diqqati, avvalo, ko'larining torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan ko'chishi va zo'rqa bo'linishi bilan ajralib turadi. Bir yoshgacha bo'lgan bolalarda bir, faqatgina juda tor konsentratsiyalashgan diqqatni ko'rishimiz mumkin. Masalan, agar bir qo'lida olma ushlab turgan bolaning ikkinchi qo'liga ham olma bersak, u paytda ikkinchi olmani olishi bilanoq, avvalgi ushlab turgan olmasini tashlab yuboradi. Demak, bunda bolaning diqqati o'z qo'lida ushlab turgan ikkita narsaga ham taqsimlay olmaydi. Keyinchalik diqqatning bo'linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning o'yin faoliyatlarida, o'qish jarayonida va amaliy mehnat jarayonida o'sib boradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning kuchi va barqarorligi o'sa boradi. Diqqatning bu xususiyatlari bolalarning o'yin faoliyatlarida, mehnatda va asosan o'qish jarayonida o'sadi.

O'qish jarayoni uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror bo'lishi talab qilinadi. Diqqat barqarorligining o'sishiga bolalar ongining mazmunan boyishi va xususan, ular tafakkurining o'sishi katta yordam beradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar diqqatining kuchi va barqarorligi ularning tajribadagi hissiyotchilik bilan ko'p jihatdan bog'liq. Bu yoshdagi bolalarning hissiyotlari davomli va barqaror bo'lmaganidek, ularning diqqatlari ham aydarli barqaror bo'lmaydi. Lekin bolalarning hissiyotlari ko'pincha juda kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari, garchi qisqa vaqt ichida davom etsa ham, kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari anchagina barqaror bo'la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o'qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, bu bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turishga yordam beradi. Shuning uchun diqqatga doir bu sifatларning keyingi taraqqiyoti ham irodaning taraqqiyoti bilan bog'liqdir.

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI boh. HISSIYOT (EMOTSIYA)

I. HISSIYOT TO'G'IRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Kishi biror narsani idrok va tasavvur qilganida, eslab qolganida va esga tushinganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechinmalarda odamning o'z tovarak-atrofidagi narsalarga (hodisalarga), odamlarga va o'ziga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (**emotsiyalarimizning**) birinchi belgisi va elementidir.

Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalar xafa qiladi, ba'zi hodisalarga kishi qayil qoladi, ba'zi hodisalardan g'azablanadi, odam ba'zi hodisalarni ko'rib jahli chiqadi, ba'zilaridan qo'rqadi. Xursandlik, xafalik, qayil bo'lish, g'azablanish, qahr, qo'rquv va shu kabilarning hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlanidir. Odamning voqelikka bo'lgan turli subyektiv munosabatlar, odamning o'ziga ta'sir qilyotgan va uning o'zi ta'sir qilayotgan narsalardan tug'iladigan kechinmalardir.

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalarga va o'ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subyektiv kechinmalardan iborat bo'lgan hissiyotlar **ijobiy va salbiy hissiyotlar** deb ajratiladi. Lekin hissiyotlar yoqimli yoki yoqimsiz subyektiv kechinmalar bo'lish jihatidagina emas, shu bilan birga obyektiv, ijtimoiy ahamiyatlari jihatidan ham **ijobiy va salbiy hissiyotlar** deb farq qilinadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazaridan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtayi nazaridan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo'lmaymaydi. Subyektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko'pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyalish yildon azobi yoqimsiz va hatto qat'iy azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy axloqiy hislardir.

G'azab va qahr hissi har bir kishida salbiy, nokush kechinma holatida o'tadi. Ammo ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hissiyot nima sababdan tug'ilganligiga va nimaga yo'nalganligiga qarab ijobiy yoki salbiy hissiyot bo'lishi mumkin. Agar bu hissiyotlar axloq namoyidlarga to'g'ri kelmaydigan nojo'ya ish qilib qo'ygan kishiga nisbatan tug'ilgan bo'lsa, bu hissiyot ijobiy axloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot butor shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tug'ilgan bo'lsa, bunday hissiyot o'zbek kishisiga nomunosib, pasl hissiyotdir.

Hissiyot biz idrok qilayotgan, tasavvur qilayotgan va fikr qilayotgan hodisalari va tasavvurlar, shuningdek, bizning harakatlaramiz va qiliqlarimiz ta'siri bilan tug'iladi. Narsalar idrok, tasavvur va fikr qilinayotganligi uchunгина bizda ayrim tuyg'ular tug'ulib qolmasdan, balki, asosan, bu narsalar bizning ehtiyojlarimiz, manfaatlarimiz bilan ma'lum bir darajada bog'langanligi uchun ham bizda turli tuyg'ular tug'iladi, biz idrok, tasavvur va fikr qilayotgan narsalar bizning ehtiyojlarimizga va manfaatlarimizga aloqasi bo'lmagan taqdirda bizda sezilarli hissiyotlar tug'ilmaydi. Bunday narsalar ko'pincha e'tiborimizdan chetda qolaveradi.

Shunday qilib, hissiyotlarning manbalar (yoki sabablari), bir tomondan, bizning ongimizda aks etayotgan tavarak-atrofdagi voqealik bo'lsa, ikkinchi tomondan, bizning ehtiyojlarimizdir.

Ko'p hollarda emosional kechinmalarimizning mazmunga bizning intilishlarimiz ham kiradi. Intilishlar esa hamisha ehtiyojni ifodalaydi. Lekin hissiyotlar ehtiyojlar sababli paydo bo'lishi tufayli, intilishlar bilan hissiyotlar bir-biriga «qo'shib kerib» bitta tuyg'u, kechinma holida namoyon bo'ladi. Bunday hollarda hissiyotlar, ndarda, intilishlarni tug'diradi yoki mavjud intilishlarni kuchaytiradi, shuning uchun ehtiyojlarning o'zi ham faol kechinmalar bo'lib qoladi. Hissiyotlarning yo'nalishi, faolligi intilishlarda namoyon bo'ladi.

Shunday emosional holatlar ham bo'ladiki, bunda intilish juda sust bo'ladi yoki butanlay bo'lmaydi. Bu xil samarasiz, passiv hissiyotlarni, odatda, sentimentallik deb ataydilar. Sentimentallik – harakatsiz hissiyot bo'lib, odatda, faqat ko'z bilan cheklanib, oh-vohlar qilish, ba'zan ko'z yoshi to'kishdan tashqari bormaydi.

Hissiyotlarning faollik darajasi kishidagi qo'zg'alish va kuchlanish holatida yoki tinchlush va bo'shashish holatida, yoki kishidagi hamma kuchlar g'ayratga kirgan holatda, voxud bu kuchlar zaiflashgan va bo'shashgan holatda namoyon bo'ladi. Hissiyotlarning mana shu faollik darajasiga qarab, ular stenik va astenik hissiyotlarga bo'linadi.

Kishining hayotiy faoliyatini oshiradigan, g'ayratini orttiradigan hissiyotlar stenik hissiyotlar deb ataladi. Masalan, ulfayotda xursandlik, g'azablanish hislari stenik hissiyotlar qatoriga kiradi. Kishining hayotiy

faoliyatini pasaytiradigan, g'ayratini susaytiradigan hissiyotlar **astenik** hissiyotlar deb ataladi. G'am-g'ussa, ma'yuslik, afsuslanish kabi hissiyotlar majma shunday astenik hissiyotlardir.

«His» degan termin ko'pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishlatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yorug'likni his qilyapman, men issiqlikni his qilyapman» deyish o'rniga: «Men yorug'likni sezyapman, men issiqlikni sezyapman» deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiyada ham sezgi organlari deyish o'rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilish kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikusidir. Hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuyg'ular, kechinmalardir. Sezgilar bizga narsalar va hodisalarning o'zini bildiradi, ammo hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini, bu narsalar va hodisalar odamda qanday holat tug'dirganligini (xush yoki noxush holat tug'dirganligini) bildiradi.

II. HISSIYOTNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Emotsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi har kungi tajribada ko'rinib turibdi. Masalan, emotsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xil emotsional kechinmalar chog'ida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar chog'ida esa odam oqaradi yoki bo'zaradi. Emotsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi. Odatda, «yuragim orziqib ketdi», «yuragim orqamga tortib ketdi», «yungim yorilay dedi» deb gapirilganida, «yurak» so'zi bilan qo'rqib ketish, sevinish kabi hislar ifodalanadi.

Emotsional kechinmalar vaqtida nafas olish ham o'zgaradi: ayrim kechinmalar vaqtida nafas olish tezlashadi, ayrim kechinmalar vaqtida esa nafas olish susayadi. Shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonalari va ichki sekretsiya bezlarining faoliyati ham o'zgaradi. Emotsional jarayonlar butun organizmning faoliyatiga ta'sir qiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, avvalo, bosh miya po'stida sodir bo'ladigan jarayonlardir.

Bosh miya po'sti hissiyotlarning kechini va barqarorligini idora qilish tuzadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarimi shartlari olib tashlangan hayvonlar eng arizmas sabablar bilan marbut va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya po'sti zaiflangani natijasi

jisida bet muskullari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga, hatto juda arzimaz narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar. Bosh miya po'stining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil taassurot, bu taassurotga butunlay muvofiq bo'lmagan teskari emotsional alomatlarini qo'zg'atadi - kuldiradi yoki yig'latadi. Bunday hollarda bemor kishilar ko'pincha o'zlari kutib tursalar ham, aslida g'amgin bo'ladilar, ko'z yoshi to'ka turib esa xursandlik his qiladilar.

I.P. Pavlov tarkib topgan dinamik stereotip faoliyatidagi buzilishlar ko'pgina hissiyotlarning fiziologik asosi ekanligini ko'rsatib o'tgan. U dinamik stereotiplagi buzilishlarni ko'p kuzatish natijasida chiqargan xulosasi ta'kidlab bunday deb yozadi: «Mening fikrimcha, katta miya yarimi shartlaridagi hoya bayon qilingan fiziologik jarayonlarni, odarda, o'zimizcha subyektiv tarzda, umuman ijobiy va salbiy deb ataydigan *hushlarga* muvofiq keladi, deb o'ylash uchun yerarli asos bor». Bular qiyinlik va yengil tortish hissi, ietiklik va charchash hissi, mamnunlik va norozilik, suyunish, tantana va umidsizlik hissi va hokazo.

Menimcha, ko'pincha odadagi turmush tartibining o'zgargan paytlarida, odni bo'lib qolgan bironta mashg'ulot to'xtatilganida, yaqin kishidan juda bo'lganda, aqliy iztirib chog'ida, maslak va e'tiqodlarda keskin buzilishlar ro'y bergan chog'ida kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik stereotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik stereotipning qiyinlik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak (III tom, 2-kitob, 243—244-bet).

Hissiyotlar bosh miya po'stining ostki qismlari faoliyati bilan ham bog'langandir. Jumladan, ko'rish bo'rtig'i hisslarni ifodalaydigan ixtyosiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko'rish bo'rtig'ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po'sti ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Bosh miya po'sti ostidagi qismlarda vegetativ nerv sistemasini boshqaruvchi markazlar bor. Bu markazlar emotsional kechinmalar bilan mustahkam bog'langandir.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining hamda bu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tug'iladi. Shu sababli, ba'zi emotsional kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarganligini, ko'zning nurlanishini, rangning qizarganligini ko'ramiz va hokazo. Bunday hollarda ichki sekretiya bezlarining faoliyati oshib ketib, ular nerv sistemasini oziqlantiruvchi va qo'zg'atuvchi kengli moddalarni organizmga ajratib beradi. Bunday emotsional holat

chog'ida biz g'ayratimiz oshib ketganligini sezamiz, o'zimizni bardam, ishchan his qilamiz.

Aksincha, boshqa ba'zi bir hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining va shu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining pasayishi sababli tug'iladi. Qayg'u, g'am, qo'rquv singari mana shunday salbiy emotsiyalar chog'ida qon aylanishi, ovqat hazm qilish, nafas olish o'zgaradi, kishining rangi oqarib-bo'zari ketadi, uning ko'zlari nursizlanadi va hokazo.

Ba'zi salbiy hissiyotlar, masalan, g'azab, vahima ba'zan vegetativ nerv sistemasining faoliyatini ushrib yuboradi. Lekin bunday holatlarda ham shu hissiyotlarning salbiy xarakteri shu narsada namoyon bo'ladiki, bunday hissiyotlar tugashi bilan organizm bo'shashib ketadi, kishining tinkasi qumiydi, ba'zan esa kishida alohida asabiy betoblik vujudga keladi.

Biz o'zimiz sababini anglamagan emotsional holatning, ya'ni bizga sababi ma'lum bo'lmagan tuyg'ularning hizada tug'ilishi vegetativ nerv sistemasida va hu sistema boshqaradigan organlarda bo'ladigan o'zgarishlar bilan izohlanadi. Chunonchi, odamda ba'zan besabab xushnauqliqlik, besabab xavotirlanish, ko'ngil g'ashlik va shu kabi holatlar paydo bo'ladi.

Biroq, shuni nazarda tutish kerakki, vegetativ nerv sistemasi bosh miya po'sti bilan bog'langan bo'lib, odam organizmida bo'ladigan vegetativ jarayonlarning hammasi bosh miya po'stiga borysonadi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, nerv sistemasining oliy bo'limi bo'lgan bosh miya «badarda bo'ladigan hodisalarning hammasini idora qilib turadi» (O'sha kitob, 410-bet).

Bundan chiqadigan xulosa shuki, emotsional kechinmalarning hammasi bosh miya po'stining faoliyati bilan ma'lum darajada bog'langandir.

Ikkinchi signal sistemasi odamning emotsional kechinmalarida katta rol o'ynaydi, ikkinchi signal sistemasidagi bog'lanishlar insoniy oliy hisslarning — intellektual, axloqiy, estetik hisslarning — nerv-fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasini bilan uzilmas ravishda bog'langanligi va shu orqali bosh miya po'sti ostidagi qismning faoliyatiga ta'sir qilib turishi sababli, odam o'z hissiyotlarini og'oh ravishda o'zi boshqarib tura oladi.

III. HISSIYOTNING TASHQI IFODALANISHI

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi o'zgarishlarida va harakatlariida ma'lum darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyotlari ayrimqsa, yaqqol ifodalanadi. Emotsional kechinmalar organizmning tashqi o'zgarishlarida shu qadar yaqqol alomatlarda ifodalanadiki, odatda, biz odamning tashqi ko'rinishiga qarab unda qanday hissiyotlar yuz berayotganligini — u xursandmi, yoki xafami, g'azablanganmi yoki hiror

nimadan qoʻrqib turganmi, unda muhabbat paydo boʻlganmi yoki nafrat paydo boʻlganmi, shodlik paydo boʻlganmi yoki uyatlash paydo boʻlganmi, xullas, mana shu hisslarning koʻpincha aytib bera olamiz. Rang koʻr, hnl soʻr, degan hikmatli soʻzning psixologik maʼnosi bunga misol boʻla oladi. hissiyotlarning tashqi alomatlarini *ifodali harakatlar* deb ataladi.

Emotsional kechinmalar avvalo muskullarning ixtiyorsiz boʻladigan harakatlarda ifodalanadi. Jibiy hissiyotlar vaqtida bu harakatlar, odatda, shu hisslarni tugʻdigan narsa tomonga yoʻnalgan boʻladi, salbiy hissiyotlar vaqtida esa bu harakatlar shu hisslarni tugʻdigan narsadan teskari tomonga yoʻnalgan boʻladi. Masalan, biz bir hadiyy suratni koʻrib undan zavqlansak, bizda yuqumli his tugʻiladi, shuning uchun beixtiyor shu suratga yaqinlashamiz. Shuningdek, qalin doʻstimiz bifa toʻsardan uchrashib qolganimizda, biz shu doʻstimizga tomon beixtiyor harakat qilamiz, yaʼni unga yaqin borib qolganligimizni oʻzimiz ham sezmay qolamiz.

Ayrim salbiy hissiyotlar vaqtida bizning harakatlارimiz shu hisni tugʻdigan narsadan chertlarishga intiladi. Boshqa baʼzi salbiy hissiyotlar vaqtida, masalan, gʻazab, nafrat hislari vaqtida bizning harakatlارimiz shu emotsional kechinmalarga sabab boʻlgan narsa tomonga yoʻnalgan. Buning sababi shuki, bizda shu narsani yoʻq qilish yoki uning harakatini hostirish harakati tugʻiladi va biz shunga intilamiz. Mustaqil vatanimizning dushmanlari, terrorizenga, diniy aqidaparastlikka, valubuzmga nisbatan bizdagi gʻazab va nafratning ajoyih ahamiyori bor, chunki bu gʻazab va nafrat dushmanini yoʻq qilishga qaratilgan emotsional kechinmalardir.

Bizning emotsional kechinmalarimiz marakada, gavda harakatlارida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishilarning emotsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda yigʻi, kulgi va boshqa shu kabilarda ham namoyon boʻladi.

Hissiylarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralar va maʼnoli koʻz qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tarqqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish yoʻli bilan qayd qilibishi mumkin.

Kushining emotsional kechinmalari uning nutqida ifodalanadi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida uning tezligi oʻzgaradi, koʻpincha, nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, ritmika va intonatsiya oʻzgaradi. Oʻtkazilgan tekshirishlar shuni koʻrsatdiki, gʻamginlik va maʼyuslik hisslarini ifodalovchi nutq vaqtida shu nutqni soʻzlovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, nutqning oʻzi susayib qoladi, soʻzlayotgan kishining tovushi ham boʻlinib boʻlinib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima soʻzlayotgan kishining nutqida bunga hechqalay teskari holat namoyon boʻladi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida ovozning titrashi va uning past-balandligi turlicha oʻzgaradi.

Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari. odarda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim hislar o'ziga xos shaklda ifodalanadi. Masalan, qo'rquv vaqtida kishining ko'z qorachiq-lari kengayib ketadi, badani qaltiraydi, yuzi oqarib-bo'zari-b ketadi. Xursandlik hissi vaqtida kishining ko'zi yorqirab ketadi, yuzida qizirish paydo bo'ladi. harakatlari tezlashadi va hokazo.

Ammo odam o'zining ifodali harakatlarni o'zgartirishi mumkin: u ba'zi harakatlarni tiyib turishi, ba'zilarini esa kuchaytirishi mumkin. Odam sun'iy ravishda yangi ifodali harakatlari yaratishi va shu ifodali harakatlari yordami bilan o'zidagi emotsional kechinmalarni to'liq va xilma-xil qilib ochib berishi mumkin.

Odam o'zining mimikasi va g'ayda harakatini, shuningdek, tovushini atayin ehtiyojli qilib ko'rsatishi mumkin. U garchi o'zi muayyan hissiyotlarni kechinmayotgan bo'lsa ham, ammo shu hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlari yaratishi mumkin. Chunki, artistlar sahna-da o'z hislarini emos, balki sun'iy mimika, imo-ishoralari, nutqining intonatsiyasi va shu kabilarda yaratish yo'li bilan muayyan ifodali harakatlarni tasvirlab ko'rsatishlari lozim bo'ladi. Har bir kishi ham o'z hissiyotlarining tashqi ifodalarni ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin.

Mana shu o'zgartiriladigan va vaqsidan vujudga kelinadigan ifodali harakatlari, ya'ni emotsional kechinmalarning tashqi alomatlari kishida mustahkam o'rnatilib qolishi, ko'nikma va odatga aylanishi, so'ngi esa hisslarning tabiiy ifodasi tariqasida beixtiyor namoyon bo'lishi mumkin.

IV. EMOTSIONAL HOLATLAR VA ULARNING TURLARI

Hissiyotlar paydo bo'lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo'lish tezligi. Emotsional kechinmalar turli holatlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez ko'rsatilib, darhol paydo bo'ladi, masalan, kishi bordan xursand bo'lib ketadi, dardliq g'azabga ketadi, darhol nehcchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlarning o'zi dardliq o'zgarmaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Xursandlik ham, g'azab ham, asta-sekin qo'zg'aladi. (Bunday holatni biz «qo'rqqanligi» yoki «suyunganligi darrov bilinmadi» deb aytamiz.)

Lekin shunday emotsional kechinmalar borki, ularning qay darajada tez paydo bo'lganligini belgilashi qiyin yoki butunlay belgilab bo'lmaydi. Masalan, bizdagi kayfiyatlarining ko'pchiligi shular jumlasiga kiradi.

Hissiyotning kuchi. Emorsional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotning kuchi, avvalo, yuqimli yoki yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand bo'ldim», «unchalik yoqmad» va shu kabi iboralar ishlatiladi. Subyektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros da kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

Hissiyotning kuchi intellektual (aql-idrok) jarayonlarga ham sezilarli ravishda ta'sir qiladi. Emorsional qo'zg'alishning ma'lum bir darajasida intellektual jarayonlar kuchayadi, idrok va tasavvur yaqqolroq bo'ladi, tafakkur jarayonlari jadallashadi. Lekin hazzan, ayniqsa, kuchli emorsional kechinmalar vaqtida intellektual jarayonlar cheklanadi, suslashadi va hatto aql-farosat qochadi. Odam o'z hissiyotlarini tiyib tura olmaganlarida ko'proq shunday bo'ladi. Paydo bo'lgan tasavvurlar va fikrlar to'xtalib qoladi yoki yo'qoladi, mantiqiy bog'lanishlar susayadi, tafakkurning nazorat qiluvchi, tanqidiy faoliyati ho'shashadi yoki butunlay to'xtab qoladi. Odam mana shunday qattiq emorsional ixtirob holatida qattiq hayajonga tushgan yoki hovliqqan paytlarida ko'pincha nojo'ya ishlar qilib qo'yadi, mantiqqa sig'maydigan, subyektiv, haqsiz, g'arazli xulosalar chiqaradi, eng oddiy masalalarni ham hal qila olmay qiyinalib qoladi. O'z atrofidagi vaziyatni yaxshi payqay olmaydi. Agar kuchli hissiyotlarni bizning ongimiz boshqarib tursa, bu hissiyotlar bizning namoyillarnavaz tufayli tug'ilgan bo'lsa, bunday kuchli hissiyotlar ijobiy ahamiyat kash qiladi. Ifodalovchi harakatlarning muskul-harakatlantiruvchi sohadagi va nutqdagi eng sezilarli o'zgarishlar bilan birga kuchayishi yoki kuchsizlanishi sirdan qaraganda hissiyotlarning kuchi qay darajada ekanligini bildirib turadi. Hissiyot naqadar kuchli bo'lsa, uning sirtqi ko'rinishi shu qadar ifodalı bo'ladi.

Muayyan narsaga zo'r utilish bilan namoyon bo'ladigan kuchli hissiyotlar katta-katta to'siqlarni yenga oladigan kuchli harakatlarda ifodalanadi.

Sensor hissiyotdan farqli bo'lgan emorsional hissiyot his-tuyg'ular paydo bo'lishining tezligi va kuchi bilan belgilanadi.

His-tuyg'ularning barqarorligi. Emorsional kechinmalar qanchalik uzoq davom etishi (barqarorligi) bilan ham bir-biridan farq qiladi. Paydo bo'lgan kechinmalar uzoq vaqt davom etilsa, bunday his-tuyg'ular barqaror kechinmalar deb ataladi. His-tuyg'ular paydo bo'lishi bilan davom so'rib qolsa, yoki boshqa biron emorsional kechinmaga tez o'tib ketsa, bunday his-tuyg'ular beqaror his-tuyg'ular deb ataladi.

His-tuyg'ularning kuchi va barqarorligini ularning chuqurligidan farq qilnuq kerak. His-tuyg'ularning chuqurligi, odatda, tasavvurlar va fikrlarning, shuningdek, mana shu konkret emorsional kechinma sababli paydo bo'lgan va shu kechinmalarga muayyan bir ma'no berayotgaa intilish-

larning xilma-xilligi va boyligi bilan belgilanadi. Odamning e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqishlari va mayllari bilan aloqador tasavvurlarga, fikrlarga va intilishlarga boy bo'lgan his-tuyg'ular chuqur his-tuyg'ulardir. Chuqur his-tuyg'ular o'tib ketganidan keyin ham, odatda, ularning izi uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ko'pincha tasodifiy idrok qilishlar va tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan beqaror his-tuyg'ular, ya'ni «havas» deb ataladigan his-tuyg'ular chuqur bo'lmaydi. Bunday vaqtincha havaslar, odatda, odamning xotirasida biror sezilarli iz qoldirmaydi.

His-tuyg'ularni qo'zg'atuvchi emotsiyalarning xususiyati — paydo bo'lish tezligi kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga, ya'ni nerv sistemasining holatiga, muayyan paytda paydo bo'lib qolgan ehtiyojlarning kuchiga, shu hislarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini odam qay darajada anglaganligiga, shu his-tuyg'ular paydo bo'layotgan va o'tayotgan vaziyatga, shaxsning individual xususiyatlariga bog'liqdir.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror bo'lishiga qarab, emotsional holatlarning turlari farq qilinadi. Emotsional holatlarning asosiy turlari — kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Kayfiyat

Kayfiyat zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kuni, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham ko'proq davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amginlik kayfiyati, g'azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollarining qalay, deb so'raganimizda, hozir, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tug'ilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligi odamda bir necha kun davom qiladigan xursandlik, shodlik kayfiyatini tug'dirishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligiga muvotabar kishi yoki muassasa tomonidan berilgan yuksak baho odamning kayfini chog' qilib yuboradi. Ishdagi chatoqlik, muvaffaqiyatsizlik, odamning qilgan ishiga past baho berilganligi uning ruhini tushib yuboradi, unda ma'yuslik tug'diradi, uning o'z kuchiga ishonchsizlik vujudga keltiradi.

Odamdagi nerv sistemasining holati va umuman odam sog'lig'ining holati odamda ma'lum bir kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Ba'zan kishi o'zida muayyan kayfiyat tug'lingan sabab nimaligini anglamaydi. Bunday hodisa ko'pincha organizmning holati, jumladan, nerv sistemasining holati sababli vujudga keladi.

Odatda, muayyan kishida u yoki bu xil kayfiyat ustunlik qilishi mumkin. Odatda, qay xildagi kayfiyatning ustunlik qilganiga qarab, biz ba'zi kishilarni quvnoq, xushchaqchaq, bardam kishilar deyimiz, ba'zi kishilarni esa g'amgin, ma'yus, beparvo kishilar deyimiz. Mana shunday ustunlik qilgan kayfiyat odam xarakterining xislati bo'lib qoladi.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol o'ynaydi. Tasavvotlar va fikrlarning o'tishidagi tezlikka, shuningdek, tasavvur va fikrlarning mazmuniga hamda yo'nalishiga kayfiyat ta'sir qiladi. Odamdagi boshqa emosional kechinmalarning hammasiga kayfiyat, odatda, o'zining ta'sirini o'tkazib turadi, bu kechinmalarning, intilishlarning va harakatlarning faolligida shu kayfiyat o'zgarishini ko'rsatadi. Masalan, odamning kayfi chog' bo'lsa, u ancha faolroq bo'ladi, odam ma'yus bo'lsa, unchalik faol bo'lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishilarga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand bo'lib turganida uning ko'ziga hamma narsa yaxshi bo'lib ko'rinadi, odam xafa va ma'yus bo'lib turganda, uning ko'ziga hamma narsa yomon ko'rinadi. Ijobiy kayfiyat, xushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun bo'lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan o'tkazib yuboradi.

Odamrod onglidir, binobarin, u salbiy kayfiyat bilan kurashmog'i: ma'yuslikka, bo'shanglikka, sababsiz tjanglikka berilmasligi mumkin va lozim. Odamning o'zida va boshqa kishilarda bardamlik, xursandlik, xushchaqchaqlik kayfiyati tug'dira hilish uning eng yaxshi xislatidir.

Odamning o'zidagi e'tiqod, maslak, qiziqish hamda o'zi yashab va ishlab turgan vaziyat undagi muayyan kayfiyatning davom ettirilishi uchun katta ahamiyatga egadir. Bardamlik, xushchaqchaqlik kayfiyati bizning kishilarimizning asosiy xususiyatidir. O'zbek xalqi mustaqillikka erishishini o'z maqsadi va maslasi deb biladi. U o'z mehnatining erkantligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilyotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rahat ekanligini his qiladi.

Ma'lumki, mehnat ijtimoiy foydali, moddiy yoki ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat faoliyati o'zining amalga oshirilishi uchun yuksak psixologik funksiyalarni talab qilish bilan barga, insoniyat taraqqiyoti jarayonida ularni tarkib topishi uchun shart-sharoitlar yuzaga keltiradi. Bu esa inson kayfiyatiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning chog'ligi mehnat unumdorligini oshiradi. Uni sarmahsul qiladi.

Mustaqillikka to'la erishib olgunga qadar qancha uqubatti mehnatlarga duch keladi. Xalqimiz tushkunlikka tushmay, qiyinchiliklarga bardosh berib, to'siqlarni yengib, ko'tarinki kayfiyat bilan mehnat qilib o'z

maqsadlariga erishdilar. Xalqimiz qiyinchiliklarni qunt bilan yengishga doim rayyordilar.

**«O'tadi shubhasiz yaxshi va yomon,
Baxtldir yaxshi nomi qoldirgan inson».**

Shayx Sa'diy

Ehtiros

Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror bo'lgan emotsional holatdir. Lekin kayfiyatcha ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan obyektga muttasil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emotsional holatdir. Ehtiros hamisha aniq bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Masalan, odamlarda bilimga, ixtirochilikka, musiqa bo'lgan ehtiros mana shunday aniq ehtiroslar. Bular ijobiy ehtiroslarga misol bo'la oladi. Bizning axloqimiz nuqtayi nazaridan qaraganda, salbiy ehtiroslar ham bor.

Masalan, ichkilikbezlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hirs qo'yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtiroslardir. Ijobiy ehtiroslar odamni ulkan ijodiy faoliyat yo'lga yaraklovchi kuchdir.

K.E. Siolkovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga xudda mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun umr bo'yi mana shunday ehtiros bilan yashadi. I.P. Pavlov yoshlarga yozgan o'zining mashhur kitida ilmiy tadqiqot sohasidagi ehtirosning ulug' ahamiyati borligini ko'rsatib bunday degan edi: «Ilm-fan odamda ko'p kuch sarflash, zo'r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. O'zlaringizning ishingizda va qidirishlaringizda ehtirosli bo'lingiz».

Ruhlanish

Emotsional holatning bir turi bo'lgan ruhlanish xilma-xil faoliyatlarda namoyon bo'ladi. Kishidagi ruhlanish muayyan faoliyatga katta kuch va isak bilan intilishdan iboratdir.

Faoliyatcha kuzatilgan maqsad ravshan bo'lganida va bu faoliyatning natijasi ochiq ko'rinib turganida hamda kerakli, qimmatli natija ekanligi bilini borganida birdaniga va tez ruhlanish paydo bo'lishi mumkin. Faoliyat jamoasining o'zida shu faoliyatning qimmatli va g'limoiy ahamiyatli ekanligi aniqlanib qolgan hollarda ham bunday emotsional holat asta-sekin vujudga kelishi mumkin.

Ruhlanish ba'zan qisqa muddat, ba'zan esa uzoq muddat davom etadi. Ruhlanish ijobiy emotsional holatdir. Ruhlanish faqat ayrim kishining o'zigagina xos holat bo'lmasdan, shu bilan birga, juda ko'p vaqt butun bir jamoaga mushtarak kechigina tanqasida ham namoyon bo'ladi. Bir xildagi vaziyatda, birta faoliyatning o'zi bilan shug'ullanayotgan vaqtda, hatta muayyan g'oyani amalga oshirayotgan vaqtda bir kishida yoki bir guruh odamlarda paydo bo'lgan ruhlanish boshqa odamlarga tez o'tishi mumkin.

Bunday hollarda shu tanqa ruhlangan odamlar qanchalik ko'p bo'lsa, shu guruhdagi har bir kishida bu ruhlanish hissi shunchalik kuchli bo'ladi.

Inson faoliyatining hamma turlarida o'ziga xos ruhlanish voqea bo'lishi mumkin: bunday faoliyat jamiyat uchun va ayrim shaxs uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan hollarda ham, faoliyat natijalan g'oyat maroqli bo'lgan hollarda ham odatlarda mana shunday ruhlanish paydo bo'ladi. Bu emosional holat odamlarning ijodiy faoliyatida, ayniqsa, tez-tez va g'oyat yorqin namoyon bo'ladi. Ruhlanish — odamning o'zidagi eng yaxshi ruhiy kuchlarning hammasini salohiyat qilib berishidir. Bu his mehnat va ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishni va dushmanga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonishni ta'minlaydigan hal qiluvchi faktorlarning biridir.

Affektlar

Tez paydo bo'ladigan, nihoyat darajada kuchli, g'oyat jo'shqinlik bilan o'tadigan qisqa muddatli emosional holatlar affektlar deb ataladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, g'azablanish, to'satdan qo'rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir ko'rinishidir. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan atigi bir necha daqiqa davom etadi. Affekt holatida kishining ongi, tasavvur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Mana shunday kuchli emosional qo'zg'alish shiddatli harakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuburishda, ko'pincha, baqirib yuborish tarzida namoyon bo'ladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «porlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvica bo'ladi. Cautionli, kutilmagan bir quvonchli holatni ko'rib sayonib ketgan kishi «o'zini yo'qotib qo'yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat ko'pincha odam birlaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida, birdaniga g'azablanganida va shu kabi hollarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Affektlar kishining iradasi bo'shashgan vaqtda paydo bo'ladi, affektlar odamning o'zini tiya olmasligini, o'zini tuta bilmasligini ko'rsatadigan alomatlar. Affekt — emosional xatti-harakatning ibtidoiy shaklidir.

Lekin har bir kishi o'zi yetarli daraja ongli bo'lganligi uchun, o'zida affekt paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligi yoki affekt paydo bo'lishi bilan o'zini darhol bosib olishi mumkin. Odam affekt juda zo'r kuch bilan paydo bo'lgan vaqtda ham «o'zini tutib qolish» mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchli irada bo'lishi, unda o'zini tuta bilish, o'zini tiya bilish singari irada sifatleri mavjud bo'lishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va o'z-o'zini tarbiya qilish yo'li bilan paydo uilinadi.

V. ODAM HISSIYOTLARINING MAZMUNI

Yoqimli va yoqimsiz kechinmalar odamlagi hissiyotlarning birinchi belgisi ekanligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Lekin hissiyotlarni faqat shu kechinmalardagina iborat deb bo'lmaydi. Har bir kishiga ma'lumki, yoqimli va yoqimsiz kechinmalar, zavqlanish, huzur qilish yoki zavqlanmaslik holati turli holatlarda kishida turlicha o'tadi. Odam o'zining ochligini yoki chanoqovini qondirganida huzur qiladi, ammo shu odamning o'zi musiqa tinglaganida, do'stlari bilan uchrashganida, biron ma'naviy zavq bag'ishlaydigan ish qilganida va shu kabi holatlarda boshqacha huzur qiladi. Suvusash odamda yoqimsiz bir his tug'diradi, lekin shu biron qiyin vazifani bajara olmay qolganida, unda boshqacha bir yoqimsiz his tug'ladi. Ammo ayot shu odam axloq doirasiga sig'maydigan yomon ish qilib qo'yganda va biror narsadan yoki ishdan uyalganida, vijdon azobiga tushib qolganida esa unda hutunlay boshqacha yoqimsiz his tug'ladi va hokazo. Hissiyotlarni bir-biridan farq qiladigan mana shu xususiyatlarning hammasi hissiyotlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hissiyotlarning mazmuni, bir tomondan, odamning ehtiyojlar bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, shu hissiyotlarning tuzilishiga sabab bo'lgan faoliyat va idrolar, tasavvurlar, fikrlar bilan belgilanadi. Odamga, avvalo, biologik (tabiiy) ehtiyojlar xosdir, shu sababli odamga biologik ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan hislar ham xosdir. Ochlikni, chanoqashni va to'yishni his qilish, sog'liqni, reukhka, charenashni his qilish, og'riqni his qilish, shuningdek, organizmning holati va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa hislar ham mana shunday ehtiyojlarga bog'liq (jihoiz va salbiy) hislar jumlasidandir.

Odamga tarixan rivojlangan yuksak yoki ma'naviy ehtiyojlar xos bo'lganligi sababli, bu ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan yuksak hislar — intellektual, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi hislar ham unga xosdir.

Yuksak hislar tufayli odamning tabiiy (biologik) hislari ham ma'naviy tus oladi desa bo'ladi: bu hislar intellektual va axloqiy hislarni ham, estetik hislarni ham qisman o'z ichiga oladi, hatto organik, biologik ehtiyojlar va jarayonlar sababli tug'ilgan hissiyotlarni — ochlik va to'yish hissi, sog'liq, kasallik va charchash kabi hislarni ham odam jimoiy mavjudot sifatida, shaxs sifatida kechiradi.

Odamning boshqa organik ehtiyojlari singan ochlikni qondirishi uning ma'naviy va estetik hislari bilan chambarchas bog'langandir.

Odamning tarixiy rivojlanish jarayonida uning hissiyotlari ham o'zgaraveradi. Huzur qilish va ranjish, sevgi, g'azab va qafirat, xursandlik va g'amginlik singan hislar hamma odamlarga xos hislardir, albatta. Lekin shu hislarning kechishiga sabab bo'ladigan narsalarning hammasi,

shu hislar yo'nalgan narsalarning hammasi odamning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish usullari o'zgaraverdi, odamlarning ishlab chiqarish munosabatlari o'zgaraverdi, ularning qarashlari, ularning daryoqarashi o'zgaraverdi, ehtiyojlar o'zgara va rivojlanaveradi, shular bilan birgalikda odamlarning hislari ham o'zgaraverdi.

Ijtimoiy turmush sharoitida hissiyotlarga nobiy hissiyotlar va salbiy hissiyotlar deb beriladigan baho ham o'zgardi. Endi bundagi baholar faqat subyektiv shaxsiy jihatdan qarangina berilmasdan, shu bilan birga obyektiv qiymatiga qarab ham beriladi.

VI. INTELEKTUAL HISLAR

Odamning aqay faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar **intellektual hislar** deb ataladi. Bilishga qiziqishlik taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislar intellektual hislar qatoriga kiradi. Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug'ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, kashfiyotlar, ixtirolar qilunayotgan chog'ida, biror yangishni o'zlashtirish va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi.

Intellektual hislarning ba'zi bir ayrim ko'rinishlariga to'xtalib o'tamiz.

Urinchqlik. Bu hisning notandan ko'rinish turibdiki, bunday his odamning bilimlarga ijobiy munosabatida ifodalanadi. Biror sohada yoki turli sohalarda eng chuqur va aniq bilim olishga intilishdan iborat bo'lgan bu his juda uzoq (ayrim odamlarda umrbohi) davom etadi. Urinchqlik bilishning turli yo'llarini va vositalarini izlashga (maxsus adabiyotlarni o'qishga, radio va televidenye eshittirishlarini, ma'ruzalarni tinglashga, mutaxassislar bilan suhbatlashishga, tajribalar o'tkazib turishga) hamda shu yo'llar va vositalardan foydalanishga rag'batlantiradi. Ayni vaqtda bu murakkab hislar olingan bilimlarning odamning o'zi uchun va boshqalar uchun (jamiyat uchun) naqadar ahamiyatli borligini ijobiy baholashga yordam beradi.

Bilishga qiziqish urinchqlikning alohida bir turidir. Ba'zan bu ikki termin (urinchqlik va bilishga qiziqish terminlari) hatto bir xil ma'noda ishlatiladi. Bilishga qiziqish ba'zan biror nimadan xabardor bo'lishga kuchli intilish tariqasida va shuni bilib olgach, undan mamnun bo'lish tariqasida namoyon bo'ladi. Lekin bunda (bilishga qiziqishda) mana shu intilish va mamnuriyat hissi ko'pincha qisqa bo'ladi, bevosita yaqin tevarak-atrofdagi hodisalar va voqealarni, odlarda, odamning o'zi qiziqayotgan hodisalarni ko'pincha bevosita idrok qilib olishdan iboratdir: ko'rib, eshitib, qo'lda ushtib bilib olishdan iboratdir.

Bilishga qiziqish degan termini ba'zan salbiy ma'noda ishlatiladi, odamning bilimini kengaytirmaydigan, aksincha, uning pastkashligi, be-

lahmliigidan dalolat beradigan tarzda mayda-chuyda va arziyas narsalarni va hodisalarni bilishga intilish mana shunday salbiy ma'nodagi hisshga qiziqishning o'zidir.

Bilishga qiziqaverish maktabgacha tarhiya yoshida bolalarga xos xususiyatlardir. Normal turmushi sharoitida va o'qitish jarayonida, yoshi olt'aytib, tajriba o'ta borgan san, oqilona urinchoxlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy-tadqiqot ishlari bilan samarali shag'ullanishini rag'batlantiruvchi asosiy faktordir.

Taajjublanish hissi. Hunday his bizga qandeydir yangi, odatdan tashqari, noma'lum butor narsa ta'sir qilganida tug'iladi. Biz kutmagan voqealar sodir bo'lganida bunga taajjublanamiz. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun bo'lamiz, bu zamonunyat esa intellektual xursandlikdir» (D. R. Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish bizni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'lib ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish bizni hodisalarni bilishga g'oyat darajoda rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Tadqiq qilmayotgan faktlarning sabablarini topishda qiyalib qolganimizda, bu faktlarni o'zimizga shu damgacha ma'lum bo'lib tungan hodisalar gunthiga kiritolmay qolganimizda, bog'lanishlarning aniqlangan turlar qatoriga bu faktlarni kiritolmay qolganimizda va shu kabi hollarda bizda hayron qolish yoki hayron bo'lish hissi tug'iladi. Bu his ham bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi zo'r vasitadir.

Istiroh hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'rligi tafakkur jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan va amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida istiroh hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi biz o'zimiz chiqargan qoidalar yoki qayte'zalar faktarga yoki nazariyalarga zid bo'lib, shular bilan to'qnashib qolganida tug'ladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot, chunki to'plangan faktlarni va biz aytgan qoidalarni har tomondama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. «Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur» (I. P. Pavlov).

Nazariy va amaliy vazifalarni hal qilish jarayonida odam **yangilik hissi** degan alohida ijobiy hisni kechadi. Bu his alohida xursandlik holatida o'tadi va odamda g'ayratni qo'zg'atib yuboradi. Hal qilmayotgan vazifa katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lganida, tamoyili xarakterdagi masalalar hal etilayotganida odamdagi bu his, ayniqsa, kuchli bo'ladi.

Intellektual hissiyotlar odamning bilish faoliyati sababli paydo bo'libgina

qolmasdan, ular hamisha aqliy jarayonlar tarkibiga kiradilar va shu bilan birga bu hissiyotlar aqliy faoliyatni rag'batlantirib turadi, kuchaytiradi, tafakkurning tezligiga, samaraliligiga, bilimlarning mazmunli va aniq bo'lishiga ta'sir qiladi. Masalan, taajjublanish va bilishga qiziqish hislari odamni xilma-xil masalalarni hal etishga, tobora ko'proq bilim olishga majbur qiladi. Shubhalanish hissi dalillar qidirishga, fikrlarimizni asoslash yo'llarini topishga, tug'ilgan masalalarga to'g'ri javoblar qidirishga majbur etadi.

Yangilik hissining ta'sirchanligi, ayniqsa, kuchli bo'ladi. Bu his kishilarga — ilmiy tadqiqot institutlarida va laboratoriyalarda ishlayotgan kishilarga, shuningdek, dafalarda va fabrika, zavod sexlarida ishlayotgan kishilarga ham xos bo'lib qoladi. Yangilik hissi yangi, ba'zan tag'in ham murakkab muammolarni hal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni davom ettirish istagini tug'diradi, ko'pincha bu istak zo'r ehtiros bilan intilishini yuzdga keltiradi.

Odaming muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lib turganida, bu muhokamalar dalillar bilan yuqori asoslanib va isbotlanib turganida mantiqiy tafakkurdan mamnun bo'lish ham intellektual hissiyotlar qatoriga kiradi. Aksincha, tafakkurimiz mantiqiy bo'lmay qolgani da, jumladan, odam o'z muhokamasida hech bir bog'lanishsiz bir narsadan ikkinchisiga sakrab o'taverganida, uning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lmaganida, bu muhokamalarda ziddiyatlar paydo bo'lib qolgani da, odaming fikri asossiz, shonitirarli bo'lmay qolgani da bizda noxush his paydo bo'ladi.

Suhbatdoshning, deklarchining, ma'ruzachining nutqi to'g'ri va ravon bo'lganida bular bizda tabiiy his tug'diradi. Tilning grammatika shakllarini buzib gapirish, nutqda keraksiz so'zlarni ko'p ishlatish, tushuntirish og'ir bo'lgan va zavqlantirmaydigan nutq bizda yuqimsiz, salbiy his tug'diradi.

Unuman, intellektual hissiyotlar o'zining murakkabligi va xilma-xilligi bilan farq qiladi, zotdan odaming aqliy faoliyati ham murakkab va xilma-xildir.

VIL MA'NAViy HISSIYOTLAR

Odamlar o'zlari yashab turgan jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillarni ado etishlari yoki buzishlari sababli odamlarda paydo bo'ladigan hislar ma'naviy yoki axloqiy hislar deb ataladi. Bu tamoyillar, shuningdek, odat qatoriga kirib qolgan axloqiy normalar va qoidalar nimalarni «yaxshi» va «yomon», nimalarni «adolatli» va «adolatsiz», nimalarni «haq» va «muloq» deb hisoblash kerakligini belgilab beradi.

Odamlarning axloqiy qoidalarga va qarashlariga muvofiq bo'lgan harakatlari va qiliqlari ma'naviy, axloqiy harakatlar va qiliqlar deb hisoblanadi, shu axloqiy qoidalarga va qarashlarga to'g'ri kelmagan, shu qoidalar va qarashlarni buzadigan harakatlar esa axloqqa to'g'ri kelmaydigan harakatlar yoki axloqsizlik deb hisoblanadi.

Ma'naviy hislar axloqiy ongning eng umumiy fundamental (asos) qismlaridandir. Ular jamiyatta mavjud axloqiy munosabatlarni, tasavvur va qarashlarning muhim, ijtimoiy mahiyatli jihatlarini o'zida aks ettiradi.

Axloq tushunchalarida elat, millat, jamiyat axloqining tarixi, bugungi holati va uning kelajak yo'nalishlari ham o'z ifodasini topadi. Axloq-odob qoidalari, urf-odatlar dunyoning turli xalqlarida turlicha bo'lishiga qaramay, axloq tushunchalarini tushunishda umumiylik bor. Buning sababi shundaki, axloq tushunchalarida insoniyat ox'ogining mustarak mahiyati, mag'zi bo'lgan insoniylik aks etadi. Shunga ko'ra, axloq tushunchalarini umuminsoniy axloqiy qadriyatlar deyish mumkin. Ular jamiyat insoniyat kamoloti ehtiyojlarini ifodalab, jamiyatda real, mavjud axloqiy munosabatlarni va tasavvurlardan yuqoriroq turadi va aynan shu xususiyat tufayli axloqiy ideal vazifasini bajaradi, har bir insonni, jamiyatni axloqiy yuksalishga undaydi.

Jamiyarning axloqiy yuksalishi insoniyatning manfaatlarini va ideallarini ifodalaydi.

Axloq voqelikning eng umumiy hodisalarini ifodalovchi ilmiy tushuncha hamdir. Chunki u obyektiv reallik, ijtimoiy bog'liq ifodasidir. Axloq kategoriyalari mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit, insonlarning manfaat va ehtiyojlaridan ajralib qolsa, ular mavhum kuch, xayoliy orza-istaklarga aylanib qoladi. (Masalan: adolat, burch, va h.k.) Amaliyot uchun, kundalik hayot uchun foydasi bo'lmaydi. Axloqiy ongning axloqiy tushunchalari ham bo'lib, ular kundalik hayotda kishilar xulqini baholash, boshqarishda ishlatiladi. Ularni axloqning «ishchi tushunchalari» deyish mumkin. Masalan: ehsan, ezigulik, saxovat, sadoqat, hayo, vato, uliy-janoblik va h.k. axloq kategoriyalari jamiyat axloqining eng yuksak, umumiy ifodasi bo'lsa, axloqning «ishchi tushunchalari» kategoriyalarining mazmunini ochuvchi, aniqlashtiruvchi yo'ldosh shakllardir. Masalan: yaxshilik kategoriya bo'lsa, ehsan, rahm-shafqat, saxiylik uning aniq ifodafari, ko'rinishlaridir. Demak, axloq kategoriyalari — axloqiy ongning birlamchi tushunchalardir. Axloq kategoriyalari — axloqiy ongning mujassam tushunchalaridir. Axloq talablarini bajarish kishilarning burchidir. Tashqi majburiyat yoki buyruq sababli bajariladigan vazifa emas, balki, avvalo har bir insonni jamiyat o'qidagi va o'zi o'zidagi axloqiy mas'uliyat sababli bajarilishi lozim bo'lgan vazifadir. Dalgajo bo'lgan ma'naviy e'tiqodlar ta'siri ostidagina qilinadigan harakatlar

ma'naviy burchning oliy ko'rinishidir, bunday holda mana shunday harakatlarni qilish kishi uchun ma'naviy ehtiyoj bo'lib qoladi.

Axloq tamoyillarini yoki ayrim qoidalarini bajarish yoki buzish odamlarda xilma-xil axloqiy hislar vujudga keltiradi. Odamning boshqa odamlarga munosabati, mehnatga munosabati, ayni vaqtda o'z-o'ziga ham munosabati ana shu hislarda ifodalanadi.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalovchi hislar

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan hislar juda xilma-xildir. Kishining boshqa odamlarni yoqtirish yoki yoqtirmaslik hislari, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabati mana shu hislarning asosiy, boshlang'ich bosqichidir (o'ziga xos elementlaridir).

Ba'zan ayrim kishilarga beparvo munosabatda bo'lindi, deb ham aytiladi. Haqiqatda esa bunda «beparvo» degan so'z, ko'pincha, yoqtirmaslik hislarining salkam ifodasidir.

Mana shu boshlang'ich emosional hislar asosida murakkab, sormazmen va kuchli hislar — jamoatchilik, o'rtoqlik va do'stlik hislari, muhabbat, rashk, yoqtirmaslik, nafrat hislari, insonparvarlik, vatanparvarlik hislari paydo bo'ladi.

Insonparvarlik hissi kishilarning o'zaro munosabatlarida namoyon bo'layotgan asosiy ma'naviy hisdir. Bu his har bir mehnatkash kishining qadr-qimmatini izzat va hurmat qilishda ifodalanadi.

Har bir mehnatkash kishining turmushi va farovonligiga baho berishlar bilan bog'liq bo'lgan insonparvarlik hissi kishilarning butun dunyoda tinchlik uchun olib borayotgan kurashiga asoslanadi.

«Kishi — kishiga do'st, o'rtoq va birinchi» degan yuksak axloqiy tamoyil, odamlarni bir-birlarini hurmatlash tamoyili hozir bizda hamma joyda turmushga singib bormoqda.

Jamoatchilik hissi

Kishilarning kechiradigan ma'naviy hislari nuqul individual tuyg'ular, ya'ni kishilarning shaxsiy (o'z) xatti-harakatiga bog'liq bo'lgan hislar bilangina cheklanib qolmaydi. Kishilardagi ma'naviy hislarning xususiyati shundan iboratki, boshqa kishilarning xatti-harakati axloqqa muvofiq bo'lgan taqdirda, u xursand bo'ladi, bu xatti-harakatlar axloqqa nomuvofiq bo'lganda g'azablanadi.

Bir kishi yuksak ma'naviy xatti-harakat qilganda shu jamoaning hammasi a'zoladagina emas, ko'pincha, butun xalqda ham yuksak ma'naviy qonqish va shodlik hislari tug'iladi.

Kishilardagi jamoatchilik irlarning boshqa odamlarda tug'ilgan hislarni o'zlaridek his qila bilish qobiliyatlarida ifodalanadi: kishi boshqa kishi-

larga xayrixoh bo'ladi, boshqa kishilarning dushmanga g'azabi, nafratiga sherik bo'ladi. Shu sababli jamoa turmushda odamlar bir-birlariga xayrixoh bo'lganlarida ularning xursandliklarga xursandlik qo'shiladi. g'am-g'ussani birgalikda tortib, bu bilan ularning g'amlari ham yengillashadi.

Mana shu xilma-xil hislar va ularning roli jamoada, oilada, maktab sinfida, muassasada, korxona va shu kabilarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Jamoaatchilik hislari shu jamoa hayotidagi va faoliyatidagi umumiylikni anglashda o'zaro mas'uliyatni his qilishda butun jamoaning va shu jamoadagi har bir a'zoning farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishda, shu jamoa oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish istogida ifodalanaadi.

Jamoa va gumanitar hissi odamlarning o'rtoqlik va do'stlik singari o'zaro munosabatlarida yana ham yorqinroq namoyon bo'ladi.

O'rtoqlik va do'stlik hissi

O'rtoqlik va do'stlik hissi kishilar xayrixoh bo'lib bir-birini hurmat qilishda ifodalanadi. Bu hislar odamlarning umumiy mehnat va o'qish faoliyatidagi o'zaro munosabatlarda tug'iladi va namoyon bo'ladi.

O'rtoqlik va do'stlik munosabatlari, odatda, kishining bolalik chog'idan boshlanadi. Bolalar bir-birlariga o'rtoqdiran, chunki ular bir-birlari bilan bir xildagi o'yinlarni o'ynaydilar, bir xildagi vaziyatda birlga bo'ladilar va shu sababli ularda umumiy qiziqish tug'iladi. Ular bir-birlarini ko'rib va bir-birlarini eslab shodlanadilar.

Maktabda o'quvchilar bir-birlariga o'rtoqdiran, chunki ular bir maktabda, bir sinfda o'qiydilar, o'ar uchun o'qituvchilar ham, darsliklar ham umumiydir. Maktab bolalarda o'rtoqlik va do'stlik hislarini tarbiyalash sohasida katta ish olib bormoqda. bolalarni bir-biriga, bir sinfda o'qiydigan bolalarni boshqa sinfda o'qiydigan bolalar bilan o'rtoq, do'st qilib tarbiyalamoqda.

Maktab o'quvchilari bilimlarni egallamoq uchun birgalikda kurashadilar, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari uchun shodlik va qayg'urish hislarini birlga kechiradilar, bir-birlariga o'rtoqlarcha yordamlashadilar. Shu tariqa, ularda o'rtoqlik va do'stlik hissi mustahkamlanadi. Maktabda vujudga kelgan o'rtoqlik hissi ko'pincha umrbod saqlanib qoladi.

Bir korxonada, bir muassasada ishlayotgan kishilarda o'rtoqlik hissi vujudga keladi. Hukumatimiz har qanday sharoitda ishlayotgan kishilarga o'zaro munosabatlarida o'rtoqlik va do'stlik hislarini namoyon qilishlari uchun butun sharoit yaratib bergan.

Do'stlik hislari ayrim kishilar o'rnatilgan munosabatlar doirasida cheklanib qololmaydi.

Mamlakatimizdagi hamma xalqlar o'rtasida bo'lgan munosabatlar ham do'stlik hislariga asoslangan. O'rqoqlik va do'stlik hislarining paydo bo'lishiga, o'vvalo sabab shuki, kishilarning turmushga qarashlari birlir, ular miqiy dunyoqarashi nuhida tashyalanib kelmoqdalar, ularning ijtimoii manfaatlari, istaklari ham birlir, ularning maqsadi mustaqillikni mustahkamlash, butun dunyoda tinchlik o'rnatishdir.

Bundan, hamma jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan odamlar orasidagina do'stlik bo'lishi mumkin, degan ma'no chiqmaydi. Qobiliyati turlicha bo'lgan, turli kashdagi, turli madaniiy saviyadagi odamlar ham bir-birlariga do'st bo'lishlari mumkin. Lekin umumii qarashlari, umumii intilishlari bo'lmagan kishilarning bir-birlari bilan do'st bo'ashlari mumkin emas.

Xalqlarimiz o'rtasida o'rqoqlik va do'stlik aslari bir-birlarini muttasil qo'llab-quvvatlashida, o'z ishlariida bir-birlariga yordamlashib va ko'maklashib turishlarida namoyon bo'ladi. O'rqoqlik, do'stlik va mehr-muhabbat hislari g'oyavii umumiiylik va ko'pincha asosii manfaatlarning umumiiyligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga o'rqoqlikka nisbatan do'stlik yaxshiroq va mustahkamroq bo'ladi. O'rqoqlik, do'stlikdagi g'oyavii umumiiylikning natijasida kelishib va birgalashtirishlar qaror topadi, busiz ularning bo'lishi mumkin emas.

O'rqoqlik va do'stlik hislari shu qadar kuchli va jozibadorki, yigit va qizlar ularni tushunishga, o'z kechinmalarini, kishilarga munosabatlarni tushunib olishga intilmasdan qolmaydi.

Do'stlik, umumii faoliyat, havas va intilishlar, e'ngudlarda tarkib topadi. Do'stning kimligi boshingga kullat tushganida bilinadi, deb bejjiz aytolmagan. O'rqoqlik va do'stlik ularning bir-birlari bilan qilayotgan muomalaridagi uzaro samantiyatda, bir-birlarni tushunib, izzat-hurmat qilishlarida namoyon bo'ladi.

Do'st bilan uchrashib, gaplashib va suhbatlashib, u bilan bir qancha masalalarni baharashlar hal qilib olish, boshingga biror baxtsizlik tushganda do'stdan maslahat olish yoki uning xayrisohlilik bildirishi, biror ish o'ngidan kelganda do'st bilan birlikda qayonish, zarur bo'lib qolganida do'stdan biror yordam olish, do'stni biror muhim ishga tortish kishiga huzur va nash'a bag'ishlaydi.

Bir-biriga chinakam do'st bo'lgan kishilar bir-biridan sur yashirmaydi. Ba'zan kishida o'z ko'nglun do'stga ochish, ko'nghdagi hamma gaplarni unga to'mon-tomon ayrib berish ehtiyoji tug'iladi. Do'stlar bir-birlarini «tushunishga» qobil bo'lganlaridagina ular bir-birlari bilan nima shunday difkashlik qiladilar. Shu sababli, kishi o'z do'stiga o'zining shubhalarini va o'zining qilib qo'yan xatolarini oshkora aytib beradi, chunki o'zi nima demoqchi bo'lganligini do'sti tushunib, slutnga yaxshar maslahat

berishini va yordamlashuvini biladi, garchi do'st kishi hoshqalarga qaraganda qattiqroq qoralasa ham, lekin shu xatolarni tuzatishga yordam beradi, seni qo'llab-quvvatlaydi, mushkul ahvoldan qutulish yo'llarini va vositalarini ko'rsatib beradi. Do'stlar o'z do'stlarining kamchiliklarini va xatolarini yashimmaydi, bu kamchiliklarni ko'rsatib beradi, bu kamchiliklarga baho beradi, kishi o'z do'stining o'sishiga yordam beradi, unda yaxshi, yangi sifatlari paydo bo'lganligini ko'rib quvonadi.

Dunyoqarashning birligi, ideallarning birligi, umumiy faoliyat, o'zaro yordamlashish va bir-biriga bo'layotgan munosabatlardagi samimiyat kuchli, mustahkam va barqaror o'rtoqlik hamda do'stlik hisslarining negizidir.

O'rtoqlik va do'stlik hisslarida faollik va amaliy natija berish xususiyati juda kuchli bo'ladi. Bu hislar odamlarni birlashtiradi va ularni qahramonlik qilishga ruhlantiradi, odamning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

O'rtoqlik va do'stlik turmushimizni sermazmun, yorqin va zavqli qiladi. Do'stlik dunyoqarashimizning tashkil topishi va mustahkamlanishiga yordam beradi, hayotiy ideallarimizni amalga oshirishni yengillashiradi, kishilarning eng yaxshi xislatlarini — insof, rostg'oylik hisslarini, ish uchun umumiy javobgarlik hissiini, har qanday yolg'onga, munofiqlikka, ikki yuzlamalikka mutlaqo murosasiz bo'lish hissiini o'stirishga yordam beradi.

Odaming mehnatga munosabatini ifodalovchi hislar

Mehnat yuksak ma'naviy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat turidir. Bizning xalqimiz o'z faoliyatini ijtimoiy burchini bajarilishini, o'z vijdoniy burchini bajarish deb biladi. Shu sababli u har qanday ishini bajarishga o'zining ma'naviy javobgarligina his qilib kirishadi.

Ma'lumki, mehnat — shaxs va jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy mahsulotlarni yetishtirishga qaratilgan faoliyattir. Mehnat qilish orqali inson o'ngi har tomonlama shakllanadi. Mehnat orqali voqe'lik o'zgaribladir, yangilik yaratiladi, ijod qilinadi. Tevarak-atrofdagi voqe'lik o'zgartirib yuboradigan mehnat jarayoni — o'zi kishilarda ma'naviy mazmunini, xursandlik hissiini paydo qiladi. Bu hislar esa kishining kuchiga-kuch, g'ayratiga-g'ayrat baxsh etadi.

O'z burchini anglagan, o'z Vatani, xalqi uchun jon kuydirib mehnat qiladigan kishilar odatda o'z ishlarini hajinganlarida biror g'arazli, xudbinlik maqsadlarini ko'zlamaydilar. Jamiyat foydasiga bo'ladigan ishlarni bajarayotganlarida yuksak ma'naviy hisslarga to'lib-toshadilar va shu tariqa turmush gashitini suradilar, buni o'zlari uchun baxt deb biladilar. Shu ma'naviy burch hissi pedagogik mehnat jarayonida ko'proq va xilma-xil namoyon bo'ladi. Shu narsa yaxshi ma'lumki, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash jarayonida muallimlar va tarbiyachilar hamisha ma'naviy

mas'uliyat, tashvish, xursandlik va mamnuniyat his qiladilar. Ko'pchilik muallimlarimiz yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash borasidagi o'z ishlarini zo'r zavq-shavq va mamnuniyat bilan, o'zlarining ma'naviy burchlarini yaxshi anglab bajaradilar.

Maktabda o'qiyotgan har bir bola ham, har bir talaba ham o'z ma'naviy burchini va o'zining ijtimoiy vazifasini bajarayotganligini his qilib, munun bo'ladi.

Bajarilayotgan va bajarilgan ma'naviy burchni anglashning o'zi tetiklik va xursandlik hissiini, o'z kuchlariga ishonch hissini, yuksak optimizm hissini tug'diradi. Kishilardagi optimizm real g'uzal kelajak uchun xursandlik hissidir. Ma'naviy his mustaqil jamiyat ko'rayotgan, butun dunyoda tinchlik uchun kurashchi bo'lgan va bu bilan yuksak vazifani bajarayotgan fuqaroning shon va sharaf hissidir. Barcha ma'naviy hislar kabi, mehnat faoliyatida namoyon bo'layotgan hislar ham erda bilan chambarchas bog'langan bo'lib, kishining ma'naviy xislatlarini belgilab beradi.

Ma'naviy burch hissi kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan boshqa emotsional hisslarning ham dormiv tarkibiy qismidir, bu munosabat insonparvarlik hissida, o'rtoqlik va do'slik hissida ifodalanadi.

Uyalish va vijdon hissi. Axloq normalarining buzilishi, axloqiy burchning, jamiyat oldidagi vazifalarning bajarilmay qolishi, berilgan bitir va'daning ustidan chiqmaslik yoki jundak yolg'un gapirib qo'yish kishida, islatda, uyalish va vijdon azobi singari hislar tug'itishiga sabab bo'ladi.

Kishida uyalish hissi paydo bo'lganida u o'zida alohida o'ng'aysizlik, hezovtalik va yuzi shuvutlik sezadi. Uyalib xijolat tortayotgan kishi boshqa odamlar bilan uchrashganida (ba'zan yakka o'zi qolganida ham) uning axloqiy qoidalarini buzganligidan xabardor bo'lgan odamlarning ko'ziga tikilib qaray olmaydi, qizaradi.

Muayyan ijtimoiy muhitda yo'l qo'yib bo'lmaydi, deb hisoblangan harakatlar va qiliqlarni qilib qo'ygan kishida uyalish, xijolat hissi paydo bo'ladi. Masalan, jamiyatda qaror topgan qoidalarini, turmushdagi odallarni buzadigan xatti-harakatlar va qiliqlar kishini mana shunday uyaltiradi.

Kishi biron nojo'ya xatti-harakat va qiliqlarni qilmasdan oldin ham uyalishi mumkin, kishi biron nojo'ya ish qilishga qatur bergan zamonog va axloqqa adof qilib qo'yishi mumkinligini hatto xayoliga keltirganida ham uyalib, qizarishi mumkin. Bunda, albatta xayolning katta ahamiyati bor, chunki kishi o'z qilmoqchi bo'lgan xatti-harakat va qiliqni hamda uning oqibatlarini, jumladan, tevarak-atrofdagi kishilarning bu qiliqqa yomon ko'z bilan qarab ta'na qilishlarini o'z xayolida yengin tasavvur qiladi. Bunday holatlarda uyalish hissi kishining ma'naviy sezgirligini kuchaytirishi va uni shunday axloqqa kilof ishlar qilishdan tiyishi mumkin.

Odanning ma'naviy sezgirligi vijdon hissida, ayniqsa, yorqin namo-

yon bo'ladi. Vijdan hissi, vijdan «azobi» uyatning, kishi o'zining nohaq ekanligini anglaganligining, o'z niyati va qilayotgan nojo'ya harakati uchun ayrim kishilar oldidagi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni anglaganligining eng kuchli ko'rinushidir.

Kishi axloqiy qoidalarni buzganini boshqalar ko'rmagan bo'lsa ham, boshqa kishilar shu kishining axloqqa xilof biror nojo'ya harakat qilgani haqida, hatto shubhalanmagan bo'lsa ham, lekin shunday hollarda ham kishi vijdonan siqilib, hayajonlanib turadi.

Vijdan hissining barqarorligi, uzoq davom qilishi bu hisning o'ziga xos xususiyatidir.

Odatda, kishi o'zining axloqqa xilof ravishda qilib qo'ygan nojo'ya harakati keltingan oqibatlarini tuzatmaguncha ko'ngli sira tinch olmaydi.

Vijdan azobi kishining yuragida chuqur ichki kurash hissini tug'diradi. Kishining yomon bir ish qilib qo'yganini, bu qilmishning unga munosib emasligini anglashi, bir tomondan, «vijdonini qinaydi», «vijdan azobiga soladi», kishi «afsus yeb», pushaynton qiladi, ikkinchi tomondan, u axloq talablariga xilof ish qilish bilan odamlardan ma'omatga qolishini, ularda o'ziga nisbatan salbiy hislar tug'ilishini ham anglaydi.

Kishining o'z qilmishlarining axloqiy tamoyillarga zid emasligini, balki haq va to'g'riligini anglashi, ya'ni «vijdoni pokligini» anglashi unda o'zidagi xursandlik hissini tug'diradi.

Kishi axloqiy tamoyilni sug'diradigan xatti-harakat qilayotganida o'z erdosining kuchi bilan va shu erodani ishg'a solib, o'zini axloqqa xilof ish qilishdan tiyadi, ko'nglida tug'ilgan yomonlik mayllarini bostiradi. Ammo shunday hollarda kishining o'zini bu tariqa tiyishi vijdoniga ham «ma'qul tushadi», kishida vijdoniy «tinchlanish» hissi, o'z-o'zidan mamnun bo'lish hissi tug'iladi.

Kishining hiron yomon ish qilib qo'yish vijdan azobiga tushishi va vijdan azobi kishiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatuvchi bir misol keltiramaniz. IX sinf o'quvchisi Haliqazanova Fatima degan qiz «Long yulduz» gazetasiga o'zi haqida quyidagilarni yozgan: «Men oltinchi sinfda o'qiyotgan vaqtimda algebradan juda qiyinchilik uchtim. Nazorat ishi berilgan vaqtda hatta ham misolni yecha olmas edim, shu sababli ikki baho olmaslik uchun daf'larimni o'qituvchiga topshurmadedim.

Men, o'qituvchi bu daf'arni o'zim yo'qotib qo'ygandirman, deb o'ylasa kerak, degan xayolda edim. Uyg'a qaytgandan keyin bu qilmishimni juda ko'p o'yladim. Boshimga og'ir o'yalar keldi. Dardimni birovga aytib olmasligim qilgan ishning alamini tug'ib ham kuchaytirib yabandi, chunki mening bu ishimi hech kim ma'qullamashgini bilardim. O'qituvchini aldaganim uchun o'zimdan-o'zim niyaldim va o'qituvchiga bu voqea» husidan-oxir ayilib bermagunimcha bu azobdan qutulmasligimni tushundim.

dim. O'zinga har qancha og'ir bo'lsa ham, aybingga iqror bo'ldim. O'qituvchi garchi men bilan qattiq gaplashgan bo'lsa ham, lekin, har holda, men yengil tortdim. Keyinchalik, algebra mening eng sevimli fanlarimdan biri bo'lib qoldi.

Men shu narsani yaxshi tushunib oldimki, burch hissi, vijdoning nimani aytisa, turmushda hamisha shunday qilish kerak.

Vijdon — nima narsaning yaxshi va nima narsaning yomon ekanligini aytib, bcha berib turadigan ichki «ovozdir». Shu «ovozning» mavjudligi kishi ijtimoiy-axloqiy normalarni o'z talablari tarqasida, shaxsiy xatti-harakat normalari tarqasida his qilayotganligini ko'rsatadi. Odamda uyalsih va vijdon hissi bo'linmasligi yoki susayib ketishi uni pastkash qilish qo'yadi. Shu sabab-i, biron kishiga «sen vijdonsiz», «uyatimg ham yo'q», «vijdoning ham yo'q» deb aytish uning odamlilik qadr-qimmatini yerga urish bo'ladi, bu gap unga haqorat bo'lib tushadi.

Agar kishi o'z xatti-harakatida axloq tamoyillariga amal qilmasa, agar uning uyati ham, vijdoni ham yo'q bo'lsa, bunday kishi haqiqatan ham odamgarchiligi qolmagan kishi bo'ladi.

VIII. ESTETIK HISLAR

Odamlar chiroyli narsani ko'rganlarida, shu narsalarni tasavvur qilganlarida va ular ta'g'risida fikr yaraqalarida ularda paydo bo'ladigan ijobiy hisslarni biz estetik hislar deb ataymiz. N. G. Chernyshevskiy bunday degan edi: odam estetik hisslarni «biz uchun sevikli bo'lgan dilbar oldimizda turganida bizda paydo bo'ladigan pas'xali shodlik tarqasida kechiradi. Biz go'zallikni beqihoyat sevarniz, go'zallikka qarab zavqlanarniz, qurvarniz. N. G. Chernyshevskiyning ta'riflab aytishicha, «go'zallik turmushning o'zidir», «biz o'zimizdagi tushunchalarga ko'ra o'zimiz tasavvur qilgan turmushning ifodasi deb bilgan narsamiz biz uchun go'zallikdir, o'zida turmushni ifodalagan yoki bizga turmushni eslatib turgan narsaning o'zi go'zallikdir...». (Материальное движение и сознание. I том, 1950, 59-bet).

Bizni qurshab olgan dunyo va undagi turmush vijma-xil namoyan bo'ladi. Shu sababli, odamlarning estetik hislari mazmanining boyligi bilan farq qiladi.

Atrolimizdagi tabiat estetik hisslarning birinchi va asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Quyosh chiqishini va botishini kuzatayotgan, kechqurun, kechasi va tong sahanda yulduzlar charaqlab turgan osmon go'zalligini tomosha qilayotgan odamda estetik hislar paydo bo'lib, tushunchaning hammasidan zavqlanadi. Odam o'rmonlardagi yo'lardan yoki shu o'rmon chetkasidan o'tganda, uning ko'z oldida bug'doyzor va pastazor dalalar,

ko'm-ko'k may sazoz o'tloqlar va chamanzorlar jilva qilib turganida, atrofi daraxtlarlar va tepachalar bilan qurshalgan soylar, jarlar, ko'llar va tinroqlarni ko'rganida g'oyat huzur qiladi (ya'ni unda haqiqatan esterik hislar paydo bo'ladi). Qushlarning sayrashini va jonli tabiatning boshqa tovushlarini eshitganimizda zavqlanamiz. Bahor, yoz, kuz va qish fasllarida tabiat manzarlarning o'zgarib, jilva qilib turishi estetik hislar tug'diruvchi manbadir.

Tabiat hadisalarini ko'rib bevosita idrok qilganimizdagina emas, balki alarni eslagan va tasavvur qilgan vaqtimizda ham bizda mana shu tarzda estetik hislar paydo bo'lib, buning gashini suramiz.

Odamlarning o'zi ham bizda estetik hislar tug'diruvchi manbadir. Chernishevskiy inson shaxsini hamisha ulug' deb hisldi va hamma narsalarning mezonini jahondagi eng go'zallik «insonning o'zi» deb hisoblanadi. A. M. Gorkiy bunday degan edi: «Men odamdan ko'ra yaxshiroq, murakkabroq, qiziqarliroq hoshqa biror narsa bo'ldigini hilmayman. Shularning hammasi odamning n'zida mavjud».

Sog'lum, quvnoq, ishchan kishilarni, oliyjanob maqsad yo'lida, ucnaydigan har qanday to'siq va g'oylarni, mushkulliklarni yengib oladigan kishilarni ko'rganimizda u'zimizda estetik hislar paydo bo'ladi, hanni ko'rib xursand bo'lamiz. Odamlarning axloqiy ish va xatti-harakatlari ham bizda estetik hislar qo'zg'atadi. Odamlarning odobli xatti-harakatlarini biz ko'pucke, chiruyli xatti-harakatlar deb ataymiz. Ma'lumki, go'zallik hissi odamlarni bir-boriga yaqinlastirmadi, ularda birdamlikning o'sishiga yordam beradi. Ma'naviy axloqlarni mustahkamlaydi va ularning axloqiy xatti-harakatlarini rag'batlantiradi.

Ayniq, hollarda bizda estetik hislar xursandlik yoki zavqlanish tarzida namoyon bo'ladi. «Luna-10» avtomat stensiyasi 1966-yl 3-aprelda oy atrofidagi orbitaga chiqarib qo'yilganhg'i to'g'risidagi xabar buyuk xursandlik hissini qo'zg'atib yebordi va umumxalq shudhigini vujudga keltirdi.

San'at, musiqa, rassomlik, poeziya va shu kabilar ham estetik hislar manbidir. Odamning san'at asarlari yaratishdagi ijodiy faoliyatini, asosan, estetik ehtiyojlar rag'batlantiradi. Bu faoliyat vaqtida ijodkor kishi chuqur estetik zavq oladi va o'zi yaratgan san'at asarini maroq bilan huzur qilib, tomosha qiladi. San'at asarlari odamlarning ongiga, asosan, estetik hislar orqali ta'sir qiladi.

San'at asari ko'rsatayotgan mana shu ta'sirning xususiyati shundaki, san'at asarlari idrok qilinayotganida voxcek odamlarning ongida shu voqe'likni bevosita idrok qilingan vaqtdagiga qamganda to'liqroq va chuqurroq aks etadi.

Odamlar hayotidan olingan sogetlar (marshiy dramatik, kulgili va shu kabi sujerlar) rassomlarning rasmlarida, badiiy adabiyotda tasvirlangani-

da, sahifada (haqiqatdan ham badiiy mahorat bilan ijro etilganida bu sujetlar, ko'pincha real turmushdagi qaranganda chuqurroq va to'liqroq idrok qilinadi hamda taassurot qoldiradi.

Estetik hislar asosan bo'lgan san'at asarlarini idrok qilishdagi yana bir xususiyat shuki, kishi bu asarlarni ko'rib, hayran qilibgina qolmasdan, shu bilan birga, asarni mazmuniga qarab kishida ijtimoiy-ma'naviy va intellektual hislar ham tug'iladi. Badiiy asarlar voqelikni haqqoniy va to'g'ri aks ettirgan taqdirdagina ularning badiiy estetik ta'sir ko'rsatishi samarali bo'ladi.

San'at asarlari o'zining shunchaki shakli bilan, so'zlar, tovushlar, bo'yovlar va shu kabilarni shunchaki majmui bilanagina bizda estetik hislar yuzalgan keltira va o'stiravermaydi. San'at asaridagi so'zlar, tovushlar, bo'yovlarni o'ziga xos (ya'ni badiiy) majmuidagi turmush va undagi kunish, olg'a bo'layotgan harakatlar, yaxshi kelajakka intilish aks erganligi tufayli bu asarlar odamlarda estetik hislar tug'diradi. San'atda shaklni mazmunidan ajratib qo'yish, san'atdagi formalizm, «san'at — san'at uchun» degan shior chinakam — estetik hislar tug'dira olmaydi va bu narsa san'atning o'zini inqirozga olib boradi.

Chinakam san'at turmushni to'g'ri bildiradi, zamonning eng o'tkir va to'liqlantiruvchi savotlariga javob beradi. Bunday san'at ilg'or idealarni xalq orasiga yoyadi, xalqqa xizmat qiladi, olg'a burishga yordam beradi. San'at asari voqelikni nechog'li chuqur va to'la haqqoniy aks ettursa, u odamlarda shu qadar ko'p estetik zavq qo'zg'atadi, bu asar estetik hislarni manbai va estetik tarbiya vositalari sifatida shu qadar ko'p qadrlanadi.

Voqelikning o'zi tug'dirayotgan estetik hislar, shuningdek, san'at asarlarining o'zi ham faqat mushohadaviy hisslariga bo'lib qolmay, balki bu hislar inson faoliyatining hamma turlarida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatni rag'batlantirib va faollashtirib turadi. Estetik hislarning ta'sirchanlik kuchi ana shunda. Odam biror buyumni yaratayotganida, shu jumladan, san'at asarlarini ham yaratayotganida, shu narsalarning go'zal bo'lishiga ham hamakat qiladi. Har bir usta o'zi tayyorlagan g'ishtning mahkam o'rnatilib qolishigagina intilib qolmasdan, uni chiroyli bo'lib ko'rinishiga ham hamakat qiladi, o'zi qurgan binoni birinchi bo'lib ko'rib zavqlanadi. Dengon haydab qo'ygan dalani, yam-yashil mihollarini, oppoq paxtazorlarini ko'rib quvonadi. Zavod ishchisi o'zi qurgan yangi mashinaning qudratini va go'zalligini ko'rib zavqlanadi.

Hamma sohada — sanoatda, transportda, shahar va qishloqlarda qurilish keng avj olib ketgan hozirgi vaqtda katta va kichik barcha binolarni faqat mustahkam va qulay bo'lishigagina emas, shu bilan birga chiroyli bo'lishiga ham ahamiyat berilmoqda.

Bizda sanoat va transport estetikasi masalalariga, texnika estetikasi masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

Estetik hislarning o'ziga xos xususiyati shuki, bu hislar beg'araz hislardir. Bu xususiyat shundan iboratki, biror go'zallikni, masalan, tabiat manzarasini, badiiy suratni, musiqa, konsertni bir vaqtning o'zida nechog'li ko'p odam hinga ko'rsa (yoki suhbat chog'ida eslasa) shu odam ularning har biri va hiralikda hammasi kuchliroq estetik zavq oladi. Mana shunday estetik kechinmalar chog'ida ko'pchilik odamlar o'tasida do'stona suhbatlar boshlanib ketadi. Shu sababli estetik hislar ma'naviy hislar bilan chambarchas bog'langandir.

O'zbek xalqining san'ati — jahonda eng ilg'or san'atlardan biridir. Jahondagi barcha mamlakatlarning ilg'or kishilari uchun chinakam faoi' emotsional kechinmalar manbaidir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkentdagi me'morchilik san'atiga, binolardagi turli-tuman naqshlar, rangi ketmas chizmalarga, har bir binoning takrorlanmas san'atiga qoyil qolmagan kishilar bo'lmasa kerak. Bizdagi kulo'chilik, kashg'achilik, zardo'zlik, kishilarni hayratda qoldiradigan so'z-analar, misgarlik buyumlari san'ati va ularni yuksak mahorat va did bilan, mehr kuchi bilan bajarilganligi — O'zbekiston san'atini dunyoga tanitish manbai hisoblanadi. O'zbek naqshchilik san'ati, milliy xalq qo'shiqlari, bir-biridan go'zal nozik ohang taratuvchi milliy musiqa ashoblari kishilarni tinchlik, mustaqillik uchun kurashga ruhlantirmoqda.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek kabilarning ilmiy-falsafiy me'rosi original mazmun va shaklga ega bo'lgan Nizomiy, Umar Hayyom, Navoiy, Sa'diy, Bedil, Fargatlarining ijodlari jahondagi mamlakatlarga namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Bular biz uchun, butun ilg'or insoniyat uchun badiiy-estetik va ma'naviy taraqqiyot hosilchilari namunasidir.

Vatansparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari

Vatansparvarlik hissi — yuksak va murakkab hisdir. Bu his murakkab va xilma-xil hislarning: ma'naviy, intellektual, estetik hislarning sintezi (birlashmasi) dir. Bu hislar bir-biriga qo'shib, bitta hisga — Vatanga muhabbat, o'z yurtiga muhabbat hissiga aylanadi.

Vatansparvarlik — umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikning asosiy tamoyillandandir. Vatani — arabcha so'z bo'lib o'zbek tilida «Ona yurt» degan ma'noni anglatadi. Vatanga muhabbat, yurtga muhabbat har bir millat kishisiga xos bo'lgan muqaddas qadriyatdir. Vatansparvarlik har bir kishida o'z uyiga, tug'dib o'sgan yurtiga, ota-ona va opa-ukalarga bo'lgan munosabatlarga aks etadi. Vatansparvarlik bu umuminsoniy qadriyatlarga xos bo'lib, u sadoqat bilan xizmat qilish, uning sarhadlarini tashqi dush-

manlardan, terrorizmdan himoya qilish, uning mustaqilligi, tinchligi, osu-
yishtaligini saqlashda faol ishtirok etmoqdir.

Vatanparvarlik Vatanni his qilishda, Vatanga bo'lgan tuyg'usida ifo-
dalanadi. Vatan tuyg'usini o'zida mujassam etgan kishigina jamiyat va
xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashadi. Vatanparvarlik umu-
minsoniy qadriyatlarga bo'lgan садоqatning negizi sifatida hayotimizni
farovon, erkin qilish yo'ldi. yurtimiz uchun, xalqimiz uchun jon fido
qilishga tayyor bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazishni talab qiladi.

Qadimgi yunon adblaridan biri «Vatan sha'niga» asarida «mening bu
gaplarim g'oyat eski gaplar, lekin haqiqat shunday o'z otasini hurmat qil-
magan farzand o'zining otasini ham hurmat eta olmaydi, o'z Vatanim
sevmagan kishi o'zga Vatanimni qadrlay olmaydi», — deb yozgan edi.

Vatanparvarlik hissi yuksak hisdir, u ijtimoiy hisdir u odamlarni ahil,
har oila qilib harlashiradi

Vatanparvarlik manbalari

Vatanparvarlik hislarining manbai xilma-xildir. Vatanparvarlik tuyg'usi
biz tug'ilib o'lgan yerga, biz «turmush lazzatini dastlab totigan», o'sib
turgan, o'qib kamalga yetgan, ota-onalarimiz, yon-birodalarimiz, qarın-
dosh-tug'lanimiz, o'rtuqlarimiz yashagan va ishlab turgan, xalqimiz yashab
turgan yerlarning o'ziyoq, ya'ni, mahalla, qishloqimiz, tuman, shahar,
viloyat, vatanparvarlik hislarining manbaasidir.

Kishilar o'z Vatanga nazar solib, uning bepoyon yerlarini, boyliklarini,
go'zalligini saxovatli xalqini tasavvur etganida, unda o'z Vatanga qoyil qo-
lish va unga mehr-muhabbat bilan qarash hislari, o'z mamlakati uchun faxr-
lanish va uning ulug'vorligidan xursand bo'lish hislari berxiyor paydo bo'ladi.

Mamlakatimizning shonli o'tmishi, uning tarixi — erkinlik va mustaqil-
lik uchun olib borgan kurash tarixi vatanparvarlik manbaasidir.

Shuningdek, jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino,
Beruniy, Ulug'beklarning jasorati-eln? Ibn Sino jahon tabobat ilmining mu-
vaffaqiyatlariga asonlikcha erishmadi. U o'sha zamonalarda den kuchli bo'lgani
uchun kasallik sikrini yashirib o'ngandi, ya'ni yangi mutdallarni kechasi
qabridan ko'ylab olib, sham yong'ida ularni tekshirib ko'rdi. Ulug'bek esa ko'i-
nax sidanni o'rganishda ham kuchli qarshiliklarga duch keldi. Yoki A Navoiy,
Nizomiy, Umar Hayyom, Bobur, Farg'alla ham buyuk qahramonlik evariga
original mazmun va shaklga ega bo'lgan asarlarni menas qoldirdilar. Bu asar-
dagi qahramonlik, vatanparvarlik uchun manba rolini o'ynaydi.

Vatanparvarlikning eng muhim belgilaridan biri qat'iylikdir. Bu inson
xulqidagi o'z qarashlarini og'ir va izchil himoya qilishdir. U insonni

o'tkinchi narsalarga, tasodiliy ta'sirlarga, salbiy xuslatlarga, qaysarlikka berilmastikda, balki o'zining o'riqodiga qat'iy amal qilishda namoyon bo'ladi. Qat'iylik, mardlik va rostgo'ylikka juda yaqin turadi. Faqat o'z ishini haqligiga ishongan kishigina qat'iyatlidir va u har qanday holatda ham o'zligicha qoladi, pastkashlik, razilik qilmaydi, sotqinlikka yuz tutmaydi.

Alisher Navoiyning fikricha, kishi qat'iyatli bo'lishi hamda maqsadga erishish imkoniyati oldida ikkilanmasligi, haqiqat uchun xormay kurashi va uni dadil izlashi lozim. Navoiyning bosh qahramonlaridan bir Farhod xuddi mana shunday axloqiy fazilatlar sohibi edi. U faqatgina dono kishi sifatidagina dong taratib qolmasdan, balki yengib bo'lmay pul-lavon bo'lib, qat'iy xarakterga ega edi va u haqiqat uchun sabot-matонат bilan kurashadi. Hissrav bilan Farhod o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javobni eslash kifoyadir. Farhod Hissravning asiri bo'la tursi, o'zining izzat-nafisini mardonavor himoya qilibgina qolmay, balki podsnohning axloqiy qashshoqligini dadillik bilan fosh etdi. Insonni ko'p isholarga duchor qiluvchi, uning kamolotiga to'siqlik qiladigan salbiy xuslatlar kislularda vatanparvarlik hisslarining shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Odamlarimizdagi yuksak ma'naviy xuslatlar vatanparvarlikning mamnidir. Mamlakatimizda mustaqillik uchun kurash bizning eng yaqin istiqboli-mizdir. Shu ideallarni tasavvar qilsa va har birimiz mana shu burlishning qatnashchisi ekanligimizni anglash zo'r xursandlik hisslarni tug'diradi. Vatanparvarlikdagi faollik uning eng muhim xususiyatidir. Vatanparvarlik passiv va ishda ko'rinmaydigan his emas, balki bu his amalda sinaladi.

Ba'zi bir kishilar Vatanimiz mavnaqi yo'lida uchraydigan qiyinchiliklar va kamchiliklar haqida gap borganda o'zlarini bilimdon qilib ko'rsatib «buni bunday qilish kerak, uni bu yo'l bilan emas, balki bu yo'l bilan hal qilish lozim, bunday qilsa bo'lmaydi» — deb turli yo'llarni ko'rsatadilar-u, ammo o'zlari uni sidqildan bajarishga kimsarmaydilar, bu ishlardan o'zlarini doimo chetga tortib yuradilar. Cho'yo ular bilimdon-u, ulkan yamushlarni bajarishga kirishgan shaxslar, faol harakat qilayotgan kishilar bilimsiz, uquvsizdek bo'lib qoladi. Yo'q, bunday iztirobdan sira foyda yo'q. Hamma Vatan istiqboli yo'lida qo'ldan kelganicha harakat qilmoq'i kerak.

Xalqimiz vatanparvarlik hissi qudratli, hayotbaxsh kuchga egadir. Bu his kishilarga hamma qiyinchiliklarni va to'siqlarni o'z yo'llaridan olib tashlab, munasib olq'a borish uchun kuch va g'ayrat bag'ishlaydi. Vatanparvarlikdagi faollik kislularni ma'naviy jihatdan boytadi va ulayjanob buyg'ularga to'ldiradi, undagi butun ijodiy kuchlarni safarbar qiladi.

X. HISLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

Emotsional kechanmalar va holatlarning hamma turlari har bir kishiga xosdir. Lekin ayni vaqtda har bir kishining emotsional hayoti o'ziga xos xususiyatga ega.

Avvalo, turli kishilarda hissiyotlar o'zining tezligi, kuchli bo'lishi va barqarorligi jihatidan bir xilda o'tmaydi. Shunday odamlar borki, ularda hislar sekinlik bilan tug'iladi, o'rtacha kuch bilan o'tadi va barqaror bo'ladi. Bular «bir maromdagi», «soyishta odamlar». Shunday odamlar borki, ularda hislar tez paydo bo'ladi, kuchli ravishda o'tadi va barqaror bo'lmaydi. Bular «serharakat», «qizg'in», «jizlaki» odamlardir. Ba'zi odamlarda faqat biror favqulodda voqealar natijasidagina, ochiq ifodalangan hislar tug'ilishi, aksincha, ba'zi odamlarda arzimagan bir narsa kuchli emotsiyalar vujudga keltirishi mumkin. Bunday kishilarda shok va affektlar holati tez paydo bo'ladi.

Emotsional jihatdan odamlar yana shu narsa bilan farq qiladilarki, ular mazmuni turlicha bo'lgan har xil hissiyotlarga bir xilda berilavermaydilar. Organik emotsiyalarga ko'proq beriladigan odamlar ham bo'ladi. Bunday odamlarning hayotida ovqatlanish bilan, o'zlaning sihat-salomatliklar, dam olishlari va shu kabilar bilan bog'langan va kechanmalar eng ko'p o'rinni oladi. Ular o'z xislatlarini qondirib, huzur qilishni hayotning zavqi deb biladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida intellektual (aqliy) hissiyotlar eng ko'p o'rinni oladi. Ular hayot zavqini tadqiqotlar bilan shug'ullanishdan, yangilikni bilishdan, ilm-fan bilan shug'ullanishdan iborat deb biladilar va shunday ishlar bilan shug'ullanib huzur qiladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida ijtimoiy, estetik emotsiyalar, o'zlarini saqlashga intilish, o'zlariga baho berish hislari birinchi o'rinda turadi.

Odamlar emotsional jihatdan yana shu bilan ham farq qiladilarki, ba'zi bir kishilar ijobiy emotsiyalarga — xursandlikka, o'yin-xuligiga ko'proq moyil bo'ladilar. Uq ko'ngil bo'ladilar, ba'zi kishilar salbiy emotsiyalarga — g'azablanish, qo'rqish, vahima, ma'yuslik, g'amginlik hislariga ko'proq moyil bo'ladilar.

Har bir kishida o'ziga xos u yoki bu xil kayfiyat bo'ladi. Biz odamlarni quvnoq kayfiyatli kishilar deb, g'amgin kishilar deb, jahldor kishilar deb yoki ma'yus kishilar deb farq qilamiz va hokazo.

Emotsiyalar suhasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi qisman organik sabablarga (asosan, nerv sistemasining holati va faoliyatidagi xususiyatlarga) bog'liq bo'ladi, lekin ko'p jihatdan odam yashab, o'sayotgan muhitga va qay holda tarbiyalanganligiga bog'liq bo'ladi. Kishilarimiz quvnoq mehnat sharoitida yashaydilar.

Shuning uchun ham quvnoqlikka, ruhlanishga, ulfatchilikka, o'rqoqlikka, do'stlikka hamda boshqa yuksak ijtimoiy va ma'naviy emotsiyalarga moyillik vujudga keladi. Ma'nfakatimizning hayoti va ijtimoiy mehnatda faol qatnashish, Vatanga cheksiz mehir, Vatanni dushmanlardan himoya qilishda fidokorlik hisslarni vujudga keltiradi.

Emotsiyalar va hissiyotlar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi odam mijozining, xarakterining belgilaridir va odamning nimalarga qiziqayotganligini ko'rsatuvchi belgilardir.

XI. HISLARNING AHAMIYATI

Bizning psixik hayotimizda hislar alohida o'rin tutadi. Bizning intellektual jarayonlarimizda obyektiv dunyo sezgilar, idroklar, tasavvurlar va fikrlar tariqasida in'ikos qiladi. Intuilishlar va iroda jarayonlarida odam o'z nuyasida in'ikos (aks) etayotgan dunyoga ta'sir qiladi. Hislar esa odamning o'z atrofidagi obyektiv voqe'iska va o'ziga munosabatidan hosil bo'ladigan tuyg'ulardir.

Shu bilan bir vaqtda bu tuyg'ular shaxsning quruq, mazmunsiz holati emas. aqliy jarayonlarning hammasi — sezgi va idroklar, yotira, tafakkur va nutq xilma-xil emotsional komponentlardan (yoki momentlardan) tarkib topadi.

Hislar bo'lmaganida edi bizning idrok qilishimiz, vorim, tafakkur, tasavvur jarayonlari narsiz, jonsez bo'lib qolur edi, sezilmaydigan bo'lib o'tar edi yoki umuman vujudga kelmas edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, hislar idrokimizning yorqin va juda to'liq bo'lishini ta'minlaydi, tez va mustahkam eslab olishimizga ta'sir qiladi. Emotsional tuyg'ular bilan birgalikda eslab qolingani narsalar xotiramizda tez va mustahkam o'rinishib qoladi. Xotiramizdagi narsalarni ko'z oldimizga tez keltirish hislarga bog'liqdir. Hislar fantaziya'mizni ishga soladi. Fantaziya obrazlari emotsional hislar tufayli yorqin va jonli bo'lib qoladi yoki, aksincha, tafakkur jarayonlarini to'xtatib qo'yadi. Hislar fikrlarimizning yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Hislar nutqimizni burro qiladi, nutqimizning ishonchli, yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi. Hislar tafakkur va iroda bilan hissalikda bizning harakatlari'mizni tug'diradi va rag'batlantiradi. Bizdagi beixtiyor harakatlarning ko'pchiligi emotsional harakatlardir. Iroda harakatlarning kuchli va shuklati ko'p jihatdan hislarimizga bog'liqdir.

Mana shu intellektual va iroda jarayonlarida hisslarning o'zi ham sermazmun bo'lib qoladi. intellektual va iroda komponentlari bilan tasavvurlar, tushunchalar, intuilishlar bilan boyiydi. Hislar inson hayotining mazmunani boyitadi. Emotsional kechinmalari oz va kuchsiz bo'lgan kishi

lar quruq, mayda gap kislalar bo'lib qoladilar, o'z faoliyatlarida va o'zlarining ayrim xatti-harakatlarida formalist bo'lib qoladilar.

Ammo kishining hayotida turli hislar turlicha ahamiyatga ega bo'ladi, ijobiy hislar, masalan, xursandlik, ruhlantirish bizning hayotiy, ijodiy faoliyatimizni oshiradi. Aksincha, salbiy hisslarning ko'pi hayotiy, ishchanlik faoliyatimizni pasaytirib yuboradi. Masalan, xavotir, g'amginlik, tashvish, ma'yuslik, o'z kuchimizga ishonmaslik hislari mena shunday salbiy hisslardir.

Hislar odam faoliyatining hamma turlarida katta rol o'ynaydi, o'yinlarni, o'qish va o'rganishni hamda mehnatni jonlantiradi va faollashtiradi. Hislar zotif bo'lganida odamning faoliyati bo'shashib ketadi, ya'ni odam lanj bo'lib qoladi.

Bolalarning o'yinlari emotsiyalarga boy harakatlardir. Hislar o'yinlarning tug'ilishiga sabab bo'ladi va ayni vaqtda shu o'yinlarning o'zi bolalarda xilma-xil ijobiy tuyg'ular tug'diradi. Bu tuyg'ular esa bolalarning tutuklik va sushetaqchaqlik bog'ishlaydi.

Mehnatda har bir hisslarning ahamiyati katta. Ijobiy hislar g'ayratimizni, mehnat qobiliyatimizni oshiradi. Ijobiy emotsional holatda ishlayotgan kishining mehnati samarali bo'ladi va kishini kamroq charchatadi.

Odamda maqsadga muvofiq ijobiy emotsional munosabat bo'lgandagina bunday maqsad faol ijodiy faoliyatni vujudga keltiradi. Ijod qilmoq, yaratmoq uchun kishining o'z ishiga mehr-muhabbat zo'r bo'lishi, ijodkorlik maslahatlarini va shodliklaridan zavqlanishi kerak. Xalqimizning hayoti va ijodiy faoliyati ta'sirchan emotsional tuyg'ularga boydir. Mehnatdagi xursandlik va ruhlantirish yangilik hissi, o'rtoqlik va do'stlik hissi, milliy iftixor hissi vatanparvarlik hissi kishilarimiz hayotining mazmunini rashkilettadi. Yangilik hissi bo'lmagan odamlarga salbiy nazar bilan qaraymiz, vatanparvarlikka qarshi har qanday harakatlarni ko'rganimizda, aynan kishilarning qo'rqqoqlik qilganligini, ularda o'rtoqlik va do'stlik hisslari yo'qligini ko'rganimizda biz bunga g'azablanamiz va bunday kishulardan nafratlanamiz. Emotsional ruhlantirish va zavq bizda ilg'orlar va no'vatorlar harakatining o'sishiga va rivojlanishiga olib kelgan sabablardan biri bo'ldi. Hislar odamning ijodiy faoliyatini faollashtirib yuboradigan «uchqundir», «olovdir». Ijodiyotning hamma turlarida obrazlar va g'oyalarni gavdalantirishda kishidagi hislar ishtirok qiladi. Xuddi shuningdek, yangilik uchun kurash kuchli hislar bo'lgandagina olib borila oladi. Biror nimsani yamash va uning uchun kurashish uchun shu narsani sevishtirish va unga mehr qo'yish kerak, biror nimaga qarshi kurashish uchun esa shu narsaga kishida nafrat tug'ilishi kerak.

Jamiyatga nisbatan yuksak ijodiy hisslarni o'stirish yosh bo'g'inning ijobiy mehnat vazifasidir.

XII bab. IRODA

I. IXTIYORSIZ VA IXTIYORIY FAOLLIK TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Psixik jarayonlarning va shaxsning eng muhim tomoni ularning faolligidir. Bu faollik ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar u yoki bu hollarda kishida oldindan belgilanmagan biron maqsadsiz voqea bo'ladi; bunday harakatlar biron-bir tasliqi sabablar tufayli paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz harakatda engli ravishda zo'r berish bo'lmaydi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qo'yilgan maqsad asosida, bizzning xohishimiz bilan bo'ladigan faollikdir. Bu harakat bizzning «o'zimiz» bilan bog'liqdir va u engli ravishda zo'r berishimiz natijasida sodir bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakat diqqat jarayonida va u bilan bog'liq bo'lgan boshqa aqliy jarayonlarda sodir bo'ladi. Shuning uchun, ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish hamda esga tushirish, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sayol hamda talakkur deb, farq qilinadi.

Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo'ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo'ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo'ladigan engli harakatni ko'zda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya'ni muskullar bilan bog'liq bo'lgan) harakatlarigina emas, balki shuning bilan binga aloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqiy ishlar jarayonida odam ko'pincha qiyinchiliklarga duch kelib qoladi. Bunday hollarda irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqida gapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlariida namoyon bo'ladigan engli faolligini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, iroda, kishining shunday faolligidirki, bunday faollik oldindan biron maqsad qo'yib va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan belgilab, engli ravishda zo'r berish natijasida voqea bo'ladi.

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladi.

Reliektar harakatlar, masalan, yo'talish, chuchkurish, ko'z yopirish, qo'lga buxosdan nima qacholganda yoki qo'l sinib qolganda qo'lma

silaib tartib olish ixtiyorsiz harakatlari jumlasidandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Impulsiv harakatlari ham reflektor harakatlari jumlasiga kiradi. Bunday harakatlari organizmda yig'ilib qolgan nerv quvvatining bo'shalib ketishi tufayli yuzaga keladi. Impulsiv harakatlari go'yo portlashga o'shagan harakatlardir. Sof holda uchraydigan impulsiv harakatlari bolalarga xos bo'ladi. Masalan, sog'lom, qoroi rinq bola uyqudan so'ng odanda butun gavalasini ko'tarib, qo'l va oyog'larini qimarlatib yotadi. Impulsiv harakatlari o'yinlarda va umuman kichik yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarida katta o'rin egallaydi.

Instinktiv harakatlari murakkab ixtiyorsiz harakatlardandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi bir-bir bilan ulanib ketgan qator shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning maxsus turi *avtomatlashgan* harakatlari, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlari odamning amaliy hayoti davomida bosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlarga kishining hissiy (emotsional) kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan harakatlari ham kiradi.

Kishining hissiyoti bilan bog'liq bo'lgan (emotsional) harakatlari turli (instinktiv) va qadallanib qolgan harakatlariida namoyon bo'ladi. Emotsional harakatlarning nerv-fiziologik mexanizmlari shartsiz va shartli reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning xususiyati shundan iboratki, odatda bunday harakatlari ongsiz ravishda voqe bo'ladi. Ammo ixtiyorsiz harakatlarning ko'pchiligini kishi ma'lum darajada o'sha ish-harakatlari voqe bo'lgan paytda va ayniqsa ular bo'lib o'tgandan keyin *bilib-anglab* oladi. Bunday anglash ixtiyorsiz qilingan harakatlarning zarurligi, foydalligi va axtloqiyiligi jihatidan baholalish tufayli qanoat bosil qilish yoki narazi bo'lishda ifodalayadi. Axbiy va axtloqiy taraqqiyot darajasiga qarab, kishi xuddi ixtiyoriy harakatlari singan bu harakatlarni ham o'zi ma'qullaydi yoki qoralaydi.

II. IRODAVIY HARAKATLARNING ASOSIY BOSQICHLARI (YOKI FAZALARI)

Irodaaviy harakatlari, ixtiyorsiz ish-harakatlardan farqlanib ongli ravishda qilinadi. Bu hofda onglarning faoliyati harakat maqsadini belgilashda, bu maqsadga erishish vositalari va yo'l-va'taqlarini o'zidan belgilashda, ma'lum bir qatorga ketishda hamda bu qatorni amal etishda namoyon bo'lish.

Harakat maqsadini belgilash

Irodaviy jarayon va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad qo'yishdan iboratdir. Maqsad deganda biz odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni yengishi lozimligini anglashni tushunamiz.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish bajariladigan ish-harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni o'ylash va tasavvur qilish bilan muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Qilinadigan harakatning ariq maqsadi hamma vaqt shu maqsadga erishtiruvchi vositalar va yo'l-yo'nalishlarni tasavvur etish bilan ham bog'liq bo'ladi. Biroq narsani maqsad qilib qo'yish ma'lum sabablar, muayyan faktorlar va inson ayni shu chug'unda idrok qilayotgan sharoitning o'zi bilan belgilanadi. Masalan, odam ha'zan qiyin ahvotga tushib qoladi va u bu ahvoldan qandaydir yo'l bilan chiqib ketishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U valaqt qilayotgan narsalarni yo'qotib, sharoitni o'zgartiradi va yangi sharoit yaratadi.

Maqsad qilib qo'yish shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlar nuqtayi nazaridan muayyan bir harakatlarni bajarish zaruriyati bilan belgilanadi. Masalan, davlat chegaralarini qo'riqlashda qo'yiladigan maqsadlar.

Maqsad qilib qo'yish va shu maqsad asosida harakat qilish odamning mehnati, kasbi bilan bog'liq bo'lgan vazifalari bilan belgilanadi. Odamning jamiyatda va jamoada tutgan o'rnini uning o'z oldiga muayyan bir narsani maqsad qilib qo'yishini belgilaydigan muhim faktorlardandir.

Ayrim odamlar tomonidan qilinadigan harakatlarning maqsadi, ko'pincha boshqa odamlarning hiror maslahati, iltimosi, buyruqi va shuning kabilar ta'siri bilan belgilanadi. Xuddi shuning singari, maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'nalish ham, ko'pincha, tashqaridan (maslahat, iltimos buyruq tariqasida) ko'rsatiladi.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish ko'pchilik hollarda, odamning biologik va ruhiy ehtiyojlar bilan belgilanadi.

Ehtiyojlarning faol tomoni intilishlarda ko'rinadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, o'zgartirish va hokazo lozim bo'lgan narsaga qaratilgan bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, intilishlar ehtiyojlarning muhim elementlaridandir.

Intilishlar turli darajada anglanishi mumkin. Intilishlarni anglash darajasi kishi ehtiyojining kuchiga, hayotiy tajribasi va bilimlarga hamda uning tafakkuri va xayolining taraqqiyotiga bog'liqdir. Anglash darajasiga ko'ra, odamda intilishlarning quyidagi turlari yoki fazalari bo'ladi: istak, tilak va xohish.

Istak — intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina o'zining hozirgi holatidan norozi ekanini his qilib tursa ham, lekin qanday maqsadga

intilayotganini binobarin, bu maqsadga erishishning yoʻl-yoʻriqlarini aniq bilmaydi. Istak shunday bir holatdiki, bunda kishi oʻziga dilanima kerakligini, allanima yetishmayotganini his qilib tutadi va, ammo bu narsaning nima ekanligini aniqlab olinmaydi, yaʼni tasavvur qila olmaydi, fahriga yetmaydi. Bunday hollarda «U nima istayotganini oʻzi ham bilmaydi» deyishadi.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini, bu maqsadni amalga oshirish yoʻl-yoʻriqlarini anglab yetmas ekan, demak, istakni bevosita amalga oshirib yuborish mumkin emas.

Kishi, nima istayotganini oʻzi anglab yetolmagan paytda, odatda, bir xil koʻngli gʻashroq holatida boʻladi, yaʼni zerikkandek, nimagadir koʻngli gʻashdek va qandaydir noaniq bir holatda boʻladi. Istak bolalarda juda yorqin namoyon boʻladi. Buning sababi shundaki, bolalar oʻzlarida tugʻilgan ehtiyoj va intilishlarini turmush tajribalar va bilimlarining yetarli darajada emasligi tufayli aniq anglay olmaydilar. Bolalar bunday holatda koʻpincha miyqlik qiladilar.

Istak tarzida intilishlar, koʻproq biron ish bilan shugʻullanmaydigan, maʼlum hayotiy qiziqishlari boʻlmagan va kam harakatroq kishilarda uchraydi. Kishida hosil boʻlgan istak maʼlum darajada anglashitrsa, tilak-havasga aylanib ketishi mumkin. Tilak havasni dastavval shunday tushunish kerak.

Tilak-havas intilishning shunday bir turidiki, bunda kishi faqatgina qanday maqsadga intilayotgandigini biladi. Lekin bu maqsadga erishish yoʻllarini aniq bilmaydi. Bunday tilak baʼzan zoʻr xayot surishi bilan, baʼzan esa «cheksiz» orzu bilan bogʻliq boʻladi.

Bunday tilak boʻlgan paytda, koʻpincha yangi intilish paydo boʻladi, yaʼni tilakka erishish uchun vosita va yoʻllar qidirish. Baʼzi paytda esa oʻzida tugʻilgan tilakni bosishga intilish hosil boʻladi. Agar amaliy oshirish uchun vosita va yoʻllar topilib qolsa, u paytda tilak — toʻla anglangan intilishga aylanadiki, bu holtda kishi faqat qanday maqsadga intilayotganligini aniq bilib qolmay, balki bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yoʻllarini ham biladi.

Mana shunday qilib, tilak toʻlaman anglashilib borishi natijasida xohishga aylanib ketishi mumkin.

Xohish — toʻla anglangan intilishdir. Bunda faqat intilishning maqsadi va bu maqsadni amalga oshirish vositalarigina emas, balki maqsadni amalga oshirish imkoniyati, maʼlum bir maqsadga harakat qilishga tayyor va qilinadigan harakatlardan kelib chiqadigan natijalar ham anglashiladi.

Itidaviy harakatlar — ilgariidan moʻljallangan xohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Itidaviy harakatlardan xohirsiz harakatlardan dastavval shuning bilan farq qiladiki, ularda oldindan moʻljallangan va toʻla anglangan intilish boʻladi.

Xohish bilan turli-tuman tegishli harakat boshlanib ketishi mumkin. Bunday harakatlar oddiy irodaviy harakatlar yoki oddiy irodaviy aktlar deb ataladi. Masalan, odam o'rnidan turibura xohlars ekan, u o'rnidan turadi, biron qafasni olishni xohlars, uni bemafof oladi.

Lekin bizning irodaviy harakatlarning ko'pchiligi murakkab harakatlardir. Bu murakkablik shundan iboratki, xohish bilan uni amalga oshirish o'rtasida yana ma'lum bir maqsadni belgilash, bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo'llarini belgilash hamda ma'lum qarorga kelish kabi jarayonlar bo'ladi.

Bizning kundalik faoliyatimizda, ko'pincha, bir xil maqsadlar qo'yishga va bu maqsadlarni bir xil yo'l-yo'riqlar bilan amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda, albatta, maqsadni amalga oshirish vositalarining to'g'riligi shubhalanishga va maqsadni amalga oshirish vositalarini tanlash uchun vaqt sarf qilishga to'g'ri kelmaydi.

Agar odam o'z oldiga yangi maqsad va yangi vazifalarni qo'ysa-yu, lekin bu maqsad va vazifalarni amalga oshirish vositalari hali tajribada sinab ko'rilmagani bo'lsa, asosan, ana shunday hollarda irodaviy jarayonlar murakkablashadi. Shuning uchun oddiy harakatlarga qaraganda, murakkab irodaviy harakatlarda vaqt jihatidan davomliroq bo'ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash

Kishida ayni bir vaqtning o'zida bir necha tilak va istaklar tug'ilishi mumkin, chunki kashning ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo'sh bo'lgan paytda xatirga yoki biron do'stining oldiga borishni xohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yo'li va erishish vositasi turlicha bo'la olishini tasavvur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chiqadigan turli xil natijalarni oldindan tasavvur etish mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yo'l bo'lgan taqdirda, bulardan muayyan bir maqsadni hamda shu maqsadga olib boradigan ma'lum bir yo'lni tanlab olish lozim bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki nomu'qul ekanliklari ehamalab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb — kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir yo'llar bilan emas, balki xuddi shu yo'l bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobli.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundaki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Inson irodaviy faoliyatining motivlari xalqa-xildir. Bu motivlardan avvalo kishining intilish va xohishlarini tug'diruvchi ehtiyojlarni ko'rsatish mumkin. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha bipor ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

Irodaviy harakat natijalari to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham irodaviy harakat motivlari bo'la oladi, chunki bu natijalar ma'lum ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishni mun'is. Biz tasavvur qilgan maqsad va bu maqsadga erishish yo'llari turli hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, ma'lum darajada jozibali bo'lishi mumkin. Bu jozibalilik ham harakat motivi bo'la oladi.

Biron maqsad va unga erishish yo'llarini tanlaganda har bir kishi ma'lum darajada o'z sharoqatlashiga, axloqiy prinsiplariga, estetik diqlariga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlariga asoslanadi.

Jamoaatchilik fikri va odamlarning bu fikrga bo'lgan munosabati ham ma'lum qarorga kelish motivlaridan biri hisoblanadi. Biron maqsadga, tanlash jarayonida, odatda, tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Bu yerda tafakkur faoliyati eng avval har bir motiverga «qatish» yoki «tarafdorlikni muhokama qilib asoslashdan iborat bo'ladi. Motivlarni muhokama qilishda va asoslashda kishi, odarda, ayni hodisa yuzasidan yoki o'zining yatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan, tamoyil va qoidalaridan foydalanadi. Motiveri shunday muhokama qilish va asoslash **motivlatish** deyiladi.

Biron maqsadni tanlashga hissiyotlar sabab bo'ladi. Hissiyotlar ayrim tasavvur va motivlarni yorqin, jonli va biz uchun jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot biron narsaga raiishim fao'lashtiradi yoki sustlashtiradi, ya'ni hissiyot, ma'lum maqsad va ma'lum harakat yo'llarini tanlashga sabab bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash ba'zi paytda har xil kuch va har xil jozibaga ega bo'lgan bir qancha motivlar qatnashishi tufayli ichki kurash xarakterini kasb qiladi. Mana shuning uchun ham bu jarayon **motivlar kurashi** nomi bilan yoritiladi.

Motivlar kurashi jarayonida motivlardan ba'zi birlarining asosligina asosligi, boshqalarning esa bir qadar asossizligi ma'lum bo'ladi ba'z. bir motivlar kuchliroq tayg'ular bilan, boshqalari esa kuchsizroq tayg'ular bilan bog'liq bo'ladi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi: odam ba'zan go'yo ikkiga bo'linib ketadi: «Aql uni deydi, hissiyot (ka'ng'i) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron maqsadga olib boruvchi yo'llar aqlga muvofiq

kelsa-yu, lekin kishida pogʻush hissiyotlar tugʻdinsa va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tugʻdinsa-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday boʻladi.

Motivlar kurashi baʼzan turfa hissiyotlar oʻrtasidagi kurash tarzida, masalan, burch hissi bilan qandaydir umumiy qarama-qarshisi boʻlgan boshqa shaxsiy hissiyot tarzida sodir boʻladi.

Bu motivlar, koʻpincha, bir-birlariga teskari taʼsir etishlari tufayli biron qarorga kelishi va bu qarorni bajarishga toʻsqinlik qilib, inodaviv jarayonni sekinlashtiradilar. Motivlar oʻrtasidagi ana shunday kurash odamda *ichki iztirof* holatini yuzaga keltiradi.

Albatta, shunday holat odamda gʻoyat koʻngilsiz, ogʻir tuygʻu sifatida oʻtadi. Agarda odamning dunyoga hamda turmushga boʻlgan qarashlari aniq boʻlsa, shuning bilan birga u oʻzining xatti-harakatlarida axloq tamoyillariga asoslanga va uning shaxsiy motivlari ijtimoiy manfaatlar bilan qoʻshilib kelsa, ana shunday koʻngilsiz, ogʻir holatning oldini olishi yoki batamom qutulishi (yoʻqotib yuborish) mumkin.

Qarorga kelish

Motivlar kurashi bilan bogʻliq boʻlgan biron maqsadni amalga oshirish yoʻllarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan bogʻliq. Qarorga kelish — maʼlum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki maʼlum yoʻllari faqatda tanlash demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol oʻynaydi, demakdir. Masalan, kechqurun qayerga borish kerak: teatrga yoki doʻstlarning oldiga borishga qaror qiladi. Kishi tanlash tufayli paydo boʻlgan motivlar kurash natijasida bir oʻsmir traktorchi boʻlishga qaror qilsa, boshqasi pedagogika institutiga kirishga qaror qiladi.

Baʼzi hollarda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish imkoniyatlariga ishongan holda juda tez maʼlum bir qarorga keladi. Buni tez *qatʼiyat* deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq vaqtga oʻchoʻzish ketadi va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ixxilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu — *qatʼiyatsizlik*dir. Masalan, oʻrta maktabni tugatgan va tugatgan baʼzi bir yoshlar qaysi institutga kirish masʼalasini juda tez hal qiladilar, boshqa birari boʻlsa juda uzoq vaqt ixxilalanib oʻylab yuradilar. Qatʼiyat, odamda, jiddiylik vaziyatining yengillanishi, masʼumunlik tuygʻusini tugʻdinsa, qatʼiyatsiz ik esa ixxilanish hissi, jiddiylik tuygʻusi va alohida ogʻir noaniq holat bilan birga sodir boʻladi.

Biron qarorga kelishning surʼati bir qancha sabablarga, jumladan: ehtiyojga, hal qiluvchi motiv kuchiga, sharoitga, hissiyotlarga, talakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, turmush tajribasi va bilimlariga, kishi-

ning dunyoqarashiga, uning temperamenti va xarakteriga hamda boshqalarning maslahatlariga, buyruqlariga, iltimos va takliflariga bo'ysunishga bog'liq bo'ladi.

Biron qarorga kelishning sur'ati, asosan, oldinga qo'yilgan maqsadning ahamiyatiga, biron qarorga kelishga olib boruvchi faoliyatning xarakteriga bog'liq bo'ladi.

Shunday hollar ham bo'ladiki, biron qarorga kelish o'ldidan avva, o'ylab, andisha va ehtiyoqlik bilan har bir motivni hisobga olib va solishtirib ko'rish lozim bo'ladi. Beshon bir hollarda mumkinki faol'iyat bo'lsa ham, hech bir ikkilanib o'tirmay, uzil-kesu qarorga kelish lozim bo'ladi. Bunday qat'iyat urush sharoitida zarurdir. Bunday paytda anchagina fahm va ziyraklik hamda sharoitning barcha murakkabliklarini hisobga olish zarur bo'lishiga qaramay, tezlik bilan qarorga kelish talab qilinadi.

Ana shunday murakkab tarzidagi muayyir kurash va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo'ladiki, bunda odamning hayot va faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi maqsadlar qo'yiladi va bu maqsad lami amalga oshirish uchun yangicha vosita hamda usullar talab qilinadi.

Kunlik hayotimizda juda ko'p ozg'iruvchi harakatlarni uzoq davom etadigan va jiddiy tuzdagi motivlar kurashsiz amalga oshirilaveradi. Bunday hollarda biron qarorga kelish tgaridan odar bo'lib qolgan bir tarzda yoki belgilangan qoida asosida, yo bo'lmasa, mazkur qaror va harakatlarni ma'lum turdagi xatti-harakatlarga roya qilish tarzida amalga oshiriladi.

Qabul qilingan qaror keskin va mustahkam yoki bo'lish, saholsiz — o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Bir marta qabul qilinib, keyinchalik o'zgaribaydigan va ma'lum vaqt davomida albatta bajariladigan qaror qat'iy va mustahkam qaror deb ataladi. Qaror o'ylab qabul qilingan g'urub vazifalar va shuning bilan hinga, kishining ayoniy marfaatliriga, tuzing dunyoqarashi va ishonchlarga maslaxtirilgan bo'lsa, bunday qaror ko'pincha mustahkam bo'ladi. Qat'iy va mustahkam qarorga kelish — insonning yuksak sifatidir.

Bir marta qabul qilishgan qarorni keyinchalik o'zgartirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashirish, yoki bo'lmasa, hatamam bekor qilib yuborish sabatsizlik deyiladi.

Qat'iy qaror qila olmaslik — kiste insoniyat bo'lishining alomatidir.

Qabul qilingan qarorning o'zgarishi, ya'ni beqarorlik, sabatsizlik, ko'pincha yangi bu qaror to'g'risida yetarli darjada o'ylamaslikdan, emotsional holatning o'zgarishidan, yoki bo'lmasa kiste harakat qilib tuzing sharoitning o'zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning o'zgarishi, ko'pincha, motivlar kurashining qaytadan boshlanib ketishiga va oxirgi marta qat'iy qaror qabul qilishga olib keladi.

Qat'iylasizlik va beqarorlikni, odatda, qabul qilingan qarorni oldindan rejalashtirilgan harakatlar bilan bog'lash orqali yengish mumkin. Rejalashtirish — oldinga qo'yilgan maqsadga olib boradigan eng qulay usul va vositalarni qidirishdan iborat bo'lgan murakkab aqliy faoliyatdir. Rejalashtirish jarayonida bo'lishi mumkin bo'lgan va zaruriy barcha harakatlar duch kelib qoladigan qiyinchilik va qarama-qarshiliklar hisobga olinadi hamda qilinadigan ishlardan kelib chiqadigan natijalarga oldindan baho beriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatlar ixtyoriy harakatlardan farq qilib, ular ilgaridan qabul qilingan qaror va ilgaridan tuzilgan reja asosida amalga oshiriladi.

Qarorni ijro etish

Biron qaror shu qarorga mo'viliq keladigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish, bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Odada, ikki turli irodaviy harakat farqlanadi: jismoniy va aqliy. Jismoniy harakatlarga har turli mehnat operatsiyalari, o'yin hamda sport mashg'ulotlari va boshqalar kiradi. Aqliy harakatlarga bo'lsa — hisob ishlari, yozma ishlar, dars tayyorlash, ilmiy tadqiqot ishlarni olib borish va shuning kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlab, o'zlashtirilib kelgan, ko'rikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardan. Iroda, yana ayni cho'g'da keraksiz harakatlarni to'xtatish, tugatish yoki o'zgartirishda ham namoyon bo'ladi.

Qarorni ijro etish, odatda, ma'lum vaqt va ma'lum muddat bilan bog'liq bo'ladi. Qarorning hech kechikmay, belgilangan vaqtda ijro etilishi irodaning ijabiy sifatida dalolat beradi. Bu esa shahonlik va puxtalikni bildiradi.

Biroq, qabul qilingan qaror hamma vaqt bajarilavermaydi va ayrim hollarda esa o'z vaqtida bajarilmaydi. Masalan, irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yashovchi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlarning ijro etilishini suslashtirib, cho'zib yuboradilar va boshqa muvofiqdirlarga qoldiradilar. Bajarilishi g'alati qoldiriladigan yoki harammoma bajarilmaydigan qarorlarni *niyat* deb ataladi. Shuning bilan birga, ancha vaqtidan so'ng bo'lsa ham, lekin ma'lum vaqt davomida bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni ham *niyat* deb ataladi. Masalan, talaba o'qish yilining boshida qishki va yozgi sessiyadagi imtihonlarni faqat qat'iyat bilan topshirishni *niyat* qilishi mumkin.

Bo'lan odam sharoitlarning o'zgarishiga qarab qabul qilingan qarorni besor qilib yangi qaror qabul qilishiga to'g'ri keladi. Udan so'ng o'zgan sharoitga mos holda yangi qarorni bajarishga kirishadi.

Qabul qilingan qaror to'g'ridan to'g'ri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. Qabul qilingan qarorni bajarish uchun, ya'ni, o'ngli ravishda irodani ishga solib zo'r berish kerak. Irodaviy zo'r berishni kishi o'ngli jiddiylik tarzida his qiladi. Bunday jiddiylik irodaviy harakarga o'tish bilan tarqalishi mumkin.

Irodaviy zo'r berish hatun, nerv va muskullarni alohida tarang holga keltiradi va bu sirtqi alomatlarida ko'rinadi. Irodaviy zo'r berishning ana shunday sirtqi alomatlari irodasini ishga solgan kishilarni tasvirlovchi ba'diiy asarlarda yaqqol tasvirlanadi.

Qabul qilingan qarorni zo'r berish bilan pro etish irodaning muhim belgisini tashkil etadi, deyish mumkin. Zo'r berish juda muhim xususiyatlardan biri bo'lib, bu xususiyat orqali irodaviy harakatlar va reaksiya psixik jarayonlar ixtiyorsiz psixik jarayonlardan farq qiladi.

Irodaviy zo'r berish motivlar kurashi va qarorga kelishda yuq seziladi. Bunday zo'r berish fikrlash jarayonlarini ishga solib, muhokama yurgizishda va shuning bilan bunga, keraksiz hissiyatlarni yengishda o'z ifodasini topadi. Ko'pchilik motivlar kurashi va qarorga kelish g'oyat jiddiylik hamda juda katta irodaviy zo'r berish bilan hosil bo'ladi.

Juda ko'p hollarda qarorga kelgandan so'ng hara omi bajarish uchun yana «kurash» davom etadi. Bu kurash natijasida qarorni ijin etishga qaratilgan irodaviy zo'r berish maydonga keladi.

Irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni yengishda namoyan bo'ladi. Kishining irodasi juda katta qarshiliklarni yengishga to'g'ri kelgan paytda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bunday qarshiliklar ikki turli bo'lishi mumkin: ichki va tashqi qarshiliklar.

Ichki qarshiliklarni yengish

Ichki qarshiliklar kishining o'ziga xos bo'lgan ma'lum holatidir. Kishi rinch, harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo'lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayotganda, uxlayotganda, to'liqdan paytda va kasal paytda bo'ladi. Biroq ish bilan shug'ullanmay harakatsiz o'tirishga, ya'ni yalqovlikka udatilishi mayl ham shunday holatdendir.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan, avvalo, organ zuning passiv holatini o'zgartirib, uni faol holatga keltirish lozim bo'ladi. Masalan, o'rinda yotgan kishi, tushumokan yoki termasanmikan, de'v huzor o'ylagandan so'ng (motivlar kurashi), turishga qaror qiladi, hamda o'zini mahkur qilib o'rindan turadi. Yalqovlikni yengish uchun ba'zan juda ko'p zo'r berishga to'g'ri ketadi.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan kishining ruhiy faoliyati ham faol holatga keltiriladi. Masalan: ma'raza boshlangich bilmovchi talaba iroda ko-

chini ishga solib, diqqatini bir yerga to'playdi. irodaning barqarorligini saqlash muradi, tafakkur va esda olib olish jarayonlarini kuchaytiradi.

Ko'pincha, kishining o'zida bo'ladigan ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishini irodaviy zo'r berish bilan yengish, susaytirishi va yo'q qilib yuborishga lozim bo'ladi. Ayni shu cho'g'da keraksiz harakatlarni o'zgartirish yoki to'xtatishga to'g'ri keladi. Iddo qattiq singib ketgan, lekin salbiy, zararli odatlarga qarshi irodaviy zo'r berish bilan kurash olib borish va tashkil topgan stereotiplarni, ya'ni hir qolipga tashib qo'lgan salbiy harakatlarni buzish lozim bo'ladi.

Paydo bo'layotgan ixtiyorsiz harakat, ko'pincha, qabul qilingan irodaviy qarorga nisbatan boshqacha (ba'zan qarama-qarshi) yo'nalishga moyil bo'ladi. Masalan, kishining hissiyatini aks ettiradigan ba'zi ish-harakatlari shular jumlasidandir. Ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishi kerakli irodaviy harakatni susaytirin yoki batamom to'xtatib qo'yishi mumkin. Shuning uchun qabul qilingan qarorni bajarishda paydo bo'ladigan ixtiyorsiz harakatni irodaviy zo'r berish bilan yengishga to'g'ri keladi. Masalan, parashutechilar birinchi arama o'zlarini samolyotdan tashlaganlarida (irodaviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qo'rqish hissiyatini yengib borishlari lozim bo'ladi.

«Harakat qilishning o'ziga qanday o'rganilgan bo'lsa, — deydi I.M.Sechenov, — harakatni to'xtatib qolishni boshqarishga ham xuddi shunday o'rganish kerak». (Мужество преодоления. Т.Г.М.И. изд.АП. 1952. 96-bet).

Kishi irodaviy zo'r berganida, ixtiyorsiz harakatni batamom yo'qotib yubormaydi, balki uni biroz o'zgartiradi yoki bunday harakatning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Ixtiyorsiz harakatni besishga vazminlik deb ataladi. Vazminlikning nevrofizologik asosi ikkinchi signal sistemasining birinchi signal sistemas orqali unga yo'sinib ergashiga tormozlanuvchi ta'sir o'tkazishdan iboratdir.

Iroda, avvalo, kishining o'z-o'zini, o'z imkonlari, hissiyotlari va ehtirolarini qo'lida tutib bilishi demakdir. Iroda — kishining o'z-o'zini iroda qila bilishi, o'z xotiq va faoliyatini angli ravishda tartibga solish harida boshqara olish qobiliyatidir.

Odamning ichki talqinlarini yenga olish, o'zini boshqarish va o'z ustador hukmronlik qila olish ehtiyojlarini odatda *ichki iroda* deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni yengish

Kishi irodaviy zo'r berishi bilan yengishi lozim bo'ladigan tashqi qarshiliklarni **tevarak-atrofdagi voqealiklar** uchun bo'ladi.

Kishi o'z oldiga qo'yiladigan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotganda to'siqchiliklarni yengish, voqealarni o'z maqsadiga muvofiq ravishda o'zgartiradi va uni o'z ehtiyojlarga moslaydi.

Kishi tabiatni o'zgartiradi. Bunda u tabiatning qarshiligini yengadi, uning shaxtalariga, ya'ni suv, sovuq bo'ron, olov kabi ta'tirsiz, halokatchi harakatlariga qarshi kurashib, uni o'zgartiradi, qayta ko'radi. Kishi masofani yengib bir joydan ikkinchi joyga ko'chadi, og'in narsalarni ko'tarib, ularni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi. Kishi irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat yordami bilan ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan yangi narsalar: uylar, fabrikalar, zavodlar, yo'llar, mashinalar, san'at asarlari va shuning kabilarni yaratadi. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Inson mehnati undagi iroda-ning namoyon bo'lishidir. Odamning irodasi mehnatda paydo bo'lgan, u mehnatda o'sgan va o'sib boradi.

Odamning tashqi to'sqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyatini *tashqi iroda* deb yuritiladi. Biron, faqat shartli mavjud irodani ana shunday tashqi va ichki deb bo'lish mumkin. Inson irodasi yolg'iz barginadi, lekin u tashqi olamdagi hodisalarni o'zgartirish va boshqarishga yo'naltirilishi hamda shuning bilan barga o'zining shaxsiy, ya'ni subyektiv holatini va jarayonlarini boshqarishga yo'naltirilishi mumkin. Shuning uchun irodaviy faoliyatta tashqi qarshiliklarni yengish ichki qarshiliklarni yengish bilan uzviy bog'liqdir.

Ob'ektiv voqeelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastavval o'z ongizimini harakatga solish lozim va shu bilan barga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va o'zgartirish turishi kerak. Shunga uchun kishining tashqi qarshiliklarni yengishga qaratilgan irodaviy zo'r berishlari va irodaviy harakatlari ayni voqioning o'zida kishining ichki holatini ham o'zgartiradi. Kishi tashqi muhitni o'zgartirishi bilan barga, u o'z o'zini ham o'zgartiradi.

Bajarilgan ishga baho berish

Odada, qaror bajarilgandan so'ng va ba'zan esa bajarish jarayonidavox qilingan ishlarga baho beriladi. Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga baho berish bu qaror va ishni ma'qullash yoki qabul qilingan qarorni hamda qilinadigan ish-harakatni qaratishdan iborat bo'ladi. Bu baho qabul qilingan qaror va bajarilgan harakatlardan mamnun yoki mamnun emaslik tufayli hosil bo'lgan alohida hissiy kechinmalarda ifodalanadi.

Sababiy baho, ko'pincha, qilingan ishlarga achinish, usatish va afsuslanish kabi hissiyotlar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Qilinayotgan yoki qilingan ishlarga baho, asosan, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy estetik maqoyi nazaridan beriladi. Mana shunday baho berishdan hosil bo'ladigina his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, uning axloqiy sifatleri va qanooyillari hamda, shuning bilan barga, uning xarakteri va qiziqishlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga faqat kishi o'zi baho berib qolmaydi, balki qilingan ish-harakatlarga jamiyat tomonidan ham baho beriladi. Jamiyat tomonidan kishilarning harakatlari baho berilgan baho tanqid va o'z-o'zini tanqida juda vaqqol ifodolanadi.

Qilingan ish-harakatga jamiyat tomonidan berilgan baho kishining faoliyati uchun juda katta amaliy ahamiyatga ega. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun rag'batlash va motiv bo'lib qoladi. Salbiy baho, odatda, ayni faoliyatni to'xtatish yoki o'zgartirish uchun sabab bo'ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilash, ismolan, natijat unvanini oshirishga rag'batlantiradi.

III. IRODAVIY HARAKATLARNING SIFATLARI

Kishi irodasi o'z sifatlarini, va'ni kuchi, axloqiyli, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi

Iroda ma'lum kuchga ega bo'ladi: ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli sur'ada namoyon bo'lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi butun irodaviy jarayonlarda ko'rinadi. Iroda kuchi, avvalo, intilishlarda ko'rina boshlaydi; bu kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli va kuchsiz xohishlarni farq qilamiz. Iroda kuchi yara tezlik bilan qarorga kela olishida va qarorning mustahkamligida ko'rinadi.

Yuksak irodaviy namoyilarga asoslangan oqil qat'iyat va sabotlilik kuchli iroda belgilaridandir; qat'iyyatsizlik, ikkilanish, qabul qilingan qarorning bejarila olishiga shubha bilan qarashlik va sabotsizlik kuchsiz iroda belgilaridandir. Iroda kuchi qat'iyyatlikda ifodalanadi. Qat'iyyat qarorning bajarilishiga to'la ishonish va qarshilik hamda qiyinchiliklar qanchalik katta bo'lmasin (yoki katta bo'lib ko'rinmasin) uni albatta amalga oshirishga oltanishdir.

Jazm o'z-o'ziga buyruq berishdir. Vijdoniy burch talabi yoki yuksak maqsadni amalga oshirish talabi odamning kerak bo'lib qolgan paytda o'lim bilan hayot o'rtasidan birontasini darhol tanlab ola bilishida ko'rinadigan jazm, kuchli iroda dalilidir. Bunday jazmning misoli sifatida Usmon Nosir, Cho'lpon, Abdulla Qodiriyning mardona jasoratini ko'rsatishimiz mumkin.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni o'z vaqtida bajarilishda ko'rinadi. Shuning uchun qarorni bajarilmaslik yoki uning bajarilish muddatini da'im «paklin-galga» qoldiraverish va boshlangan ishni oxirigacha yetkaza o'lmaslik kuchsiz irodaning alomatidir. Ammo berilgan qarorni bajarish-

ning, qilingan ish-harakatning hammasi ham irodaning kuchli ekanidan darak beravermaydi. Iroda kuchi, asosan, irodaviy harakatlar yordami bilan qanday to'fsiqlar yengilgani va buning bilan qanday natijalarga erishilganligi ita aniqlanadi. Biz irodaviy zo'r berishlar vositasi bilan yengadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xarakteri iroda kuchining obyektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Agar kishi katta to'sqinlik va qiyinchiliklarni, qarshi harakatlarni irodaviy zo'r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan yengib, katta muvaffaqiyatlarga erishar ekan, bunday holda biz shu kishining kuchli irodaga ega ekanligi va kuchli iroda ko'rsatgani haqida gapira olamiz.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arzimaz qarshiliklarni ham yenga olmasligida ko'rinadi. Masalan, ba'zan kishi biron kerakli katti yozishga yoki biron zarur ishini boshlashga o'zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi, odatda, irodasizlik deb ataladi.

Iroda kuchi, ayniqsa, o'zini tuta bilishda, jasurlikda, qat'iyatda, matonatda va chidamlikda namoyon bo'ladi.

O'zini tuta bilish. Mana shu so'zning o'zidan ko'rinib turibdiki, o'zini tuta bilish — kishining o'z-o'zini qo'lga eta bilishidir. O'zini tuta bilish — kishining oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga qarshilik ko'rsatuvchi ichki holatini yengishda ko'rinadigan kuchli irodadir. O'zini tuta bilish — toliqish hissini, og'riqni, qo'rqinchni, shuning kabilarni yengishda ko'rinadi, o'zini tuta bilish ayni payida keraksiz bo'lgan reflekslarga, odatlarga, mayllarga yo'l qo'ymaslikdir. Yu A.Gogaringa murojaat qilib: «Uchash paytingizdagi ba'zi vaqtlarda qo'rqish hissi paydo bo'lganmi?» deb savol berilganda, kosmonavt shunday deb javob bergan: «Albatta, hamma tirik odamlardagi kabi menda ham bo'lgan. Biroq, men qo'rqinch hissini tezda yengib tashladim».

O'zini tuta bilish va qo'rqinchlik odamning qo'rqinch hissini kechirmasligida emas, balki ongni yo'qotib qo'ymay, o'z irodasining kuchi bilan bunday hissiyotlarni bosishi va baramom yo'qotib yuborishidadir. Bu degan so'z — o'zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi. O'zini tuta bilish — vazminlikka oid yuksak fazilatdir. Kishi o'zini biron narsadan tiyish uchun o'zini anchagina irodaviy zo'r berishga, ya'ni iroda kuchini ishga solishga majbur bo'ladi.

Irodasi kuchli kishilar deganda, biz o'zini mahkam tuta biladigan bosiq kishilarni tushunamiz. Ikkinchi jahon urushi yillarida bizning askarlarimiz, razvedkachilarimiz, qahramon qahuvchilarimiz va temir yo'chilarimiz kuchli irodaning yuksak namunalarini ko'rsatdilar.

Irodaviy zo'r berish orqali hushidan ketib qolmaslik va hattoki o'limni to'xtatib qolish kabi hodisalar qadim zamonlarda ham bo'lib o'tgani ma'lum. Masalan, asrimizdan oldingi V asrda Gretsiya bilan Eron urush

paytida bir askar greklarning eronliklar ustidan qozongan g'alabalari haqida xabar yetkazish uchun Marafon degan joydan Afinaga chopib kelgan. Biroq bu xabarni yetkazgan-u shu zuhuti jon bergan. Ana shu askarning xotirasini abadiylashtirish maqsadida sport musobaqalaridan bir tunga, ya'ni 42 kilometr-u 195 metrga yugurishga — «Marafon yugurishi» deb nom berilgan.

O'zini tuta bilishning aksi deganda, biz ixtiyorsiz harakatlار tomonidan yengilib, ya'ni yo'q qilib yuboriladigan irodani tushunamiz. Odamning bunday xususiyatini o'ziga kuchi yetmaslik, o'zini tiya olmaslik deb ataladi. O'ziga kuchi yeta olmaslikning eng keskin ko'rinishi beonshlik, pastkashlikdir. Bunday odam o'zida beixtiyor tug'iladigan salbiy tuyg'ularga, instinktlarga berilib, o'z nafsini tiya olmaydi. Bu hayvonlik holatiga tushib qolish demakdir.

Dadillik — kishining hayot va omonligi uchun xavfli bo'lgan qarshiliklarni yengishda ko'rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parashutchi har gal samolyotdan o'zu tashlaganida dadillik qiladi. Dushmanning orqa tomoniga o'tib olgan razvedkachlar ham dadillik namunasini ko'rsatadilar. Dadillik o'zini tuta bilish bilan mahkam bog'liqdir. Dadil harakat qilish uchun, avvalo, o'zini tuta bilish kerak. Dadillik bor joyda o'zini bilish ham bor.

Biron maqsadni amalga oshirishda hamisha dadillik ko'rsatish **maradlik** va **jasorat** deb ataladi.

Har qanday faoliyatning, jumladan o'qishning ham muvaffaqiyati qat'iyatga bog'liqdir. Bilim egallash uchun qat'iyat kerak bo'lganidek, malakalar o'qitish (masalan, musiqa malakalari) uchun ham qat'iyat kerak.

Chidam va toqat. Maqsadlarni amalga oshirishda yengishga to'g'ri keladigan qarshilik va qiyinchiliklar kashidan kuch hamda vaqt sarf qilishni talab qilibgina qolmay, balki unga, ko'pincha, jismoniy va ruhiy azob beradi.

Kishi o'z faoliyati davomida, ba'zan sovutq va issiqdan, yomg'ir va qordan, qattiq toliqish va och qolishlikdan hamda turli kasalliklardan azob chekadigan hollari bo'ladi. Agar, mana shunday qarshiliklarga qaramay, kishi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga sodiq bo'lib, uni amalga oshirishga ummavversa, bunday harakatlarda ko'rinadigan irodani chidam va toqat deb ataladi.

Kosmonavtlarning jasoratlari g'oyat zo'r chidam va toqatliliği bilan xarakterlidir. Irodaning bunday sifati ularcan taxminiy mashqlar o'tkazish davridayuq talab qilingan edi. Lekin irodaning bu sifati, xususan, o'qish paytida, ya'ni ular g'oyat zo'r jismoniy va asabiy o'zgarishlarni toqat bilan kechirishlariga to'g'ri kelgan paytda kuchli namoyon bo'ladi. Shuning bilan bir vaqtda bu qahramonlar jiddiy keskinliklarga chidam o'qish davomida turli vo'l tutmoq va harakat qilmoq uchun onglarini juda ravshanlikda saqlab qolishlari

lozim edi. Tibbiyot va psixologik tekshirishlarning ko'rsatishicha, shu qadar jiddiy vazifani ado etishga faqat mustahkam sog'liq hamda kuchli irodaga ega bo'lgan kishilargina chiday olishlari mumkin edi.

Odamdagi qat'iyat va chidamlilik aniq maqsad va o'zining anchagina barqarorligi bilan ajralib turadigan kuchli motivlarning mavjjudligiga bog'liq.

O'zini tuta bilish, dadillik, qat'iylilik, chidam va toqat paytlarida namoyon bo'ladigan kuchli irodaga *mardlik* deb ataladi.

Irodaning axloqiyligi

Irodaning axloqiyligi deganda, biz, o'qitda, kishi oldiga qanday maqsadlar qo'yganligini, bu maqsadlarga qanday vositalar yordami bilan erishilishini, irodaviy intilishlar (xohishlar) qanday mayllar tufayli tug'ilishini, ma'lum bir qarorga kelishda kishi qanday tamoyillarga tayanishini nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining axloqiy sifatleri namoyon bo'lishi tufayli iroda kuchli ijobiy sifat hisoblanadi. Boshqa bir tomondan olganda, odamlarning axloqiy sifatleri haqida quruq gaplarga qarab emas, balki shu odamlarning axloqiy qiyofalari namoyon bo'ladigan irodaviy harakatlariga qarab hukm chiqaramiz. Shuning uchun kuchli irodaning — mardlik, o'zini tuta bilish, qat'iylilik, chidamlilik va botirlik kabi xususiyatlari bizda anson axloqiy sifatlarining namoyon bo'lishi hisoblanadi.

Odami yoki bu qarorga kelishda o'zining qarori va xatti-harakatlari uchun axloqiy jihatdan javobgar ekanligini sezsa hamda anglay olsa, iroda axloqiy bo'ladi.

Axloqiylikning darajasi irodaviy jarayonning fazalarida, ya'ni motivlar kurashida ham, ma'lum qarorga kelishda ham, qarorni amalga oshirishda ham va qilingan ishlarga keyin baho berishda ham ko'rinadi.

Motivlar kurashi va qarorga kelishda axloqiylik ma'lum bir motivni asoslashda ko'rinadi. Shuning uchun qabul qilingan qarorlar axloqiy tomondan asoslangan yoki asoslanmagan bo'lishi mumkin. Motivlar kurashidagi kisiy mayllar ham axloqiy yoki axloqqa xilof bo'lishi mumkin, chunki kishining axloqiy holati kechikkan hissiyotlarida va intilishlarida ham ifodalanadi. Axloqiy tamoyillarga muvofiq sur'atda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlari axloqiy qarorlar deb ataladi.

Kishining axloqiy qiyofasi qabul qilingan qaror va amalga oshirilgan harakatlarga keyinchalik baho berishda ham ko'rinadi. Agar kishi yuksak ma'naviy fazilatlarga ega bo'lsa, u yaramas qaror qabul qilishdan va nojo'ya xatti-harakatlardan o'zini tiyadi, buning uqibatini oldindan o'ylaydi. Shu tanq, kishi o'z harakatlarning natijalarini olumdan ko'nb qabul qilinishi mumkin bo'lgan qaror va harakatlarni noma'qul topishi yoki ma'qullashi mumkin.

Axloq dunyoqarash bilan uzviy bog'liqdir.

Kishining irodaviy harakatlari muhim rol o'ynaydigan hayotiy

maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi.

Shuning uchun dunyoqarashi va axloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak iroda ko'rsatishdir. Axloq nuqtayi nazaridan, iroda kishining o'z shaxsiy, individual intilishlarini jamiyat manfaatiga bo'ysundira olishiga qarab baholanadi.

Mana shuning uchun biz o'z intilishlarida, qaror va harakatlarda mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq bo'lgan, vatanga muhabbat qo'ygan va unga sodiq bo'lgan, mehnatni sevuvchi, qat'iy barqaror, dadil, sabotli, ebadamli va o'zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadrlaymiz.

Mustaqillik

Kishilarning irodaviy harakatlari ularning mustaqillilik darajasi jihatidan ham baholalanadi. Biz, odatda, mustaqil va mustaqil bo'lmagan harakatlar haqida gapiramiz.

Irodaviy harakatlarning mustaqilligi, avvalo, kishining tashabbuskorligida ko'rinadi. Tashabbuskorlik biron-bir ishni shaxsan boshlab yuborishdir. Tashabbus ko'rsatish ma'lum ko'rsatma bo'lishni kutib o'tinmay, biron maqsadni ilgari surish, uni amalga oshirish yo'l va vositalarini tanlash hamda belgilangan maqsadga mustaqil sur'atda erishish demakdir. Tashabbuskorlik, odatda, atrof-tevarakdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talabini epechlik va mohirlik bilan hisobga olish va ko'pincha, yangilikni oldindan ko'ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda ko'rinadi.

Tashabbuskorlik hayotimizning hamma sohasi uchun zarur bo'lgan juda ham qimmatli sifatdir.

Tashabbuskor kishilar hamma vaqt ishda va o'qishda faollik ko'rsatadilar. Ular jamiyat, jamoa va guruhlarda tashkilotchilik qilishga qobiliyatli bo'ladilar va har qanday qiyin muammolarni ham osonlikcha amalga oshira oladilar, yo'l-yo'riqlarini topa oladilar va muvaffaqiyat qozona oladilar.

Mustaqillik amalga oshirilayotgan va amalga oshirilgan xatti-harakatlar uchun *javobgarlikni* sezishda ko'rinadi.

Javobgarlikni sezish deganda, biz, ayni shu harakatlarning to'g'riligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilishni tushunamiz. Qandaydir xato va yanglishga yo'l qo'yib yuborilgan vaqtda javobgarlikni sezish — o'z xatolariga samimiy, bog'larazlik bilan va ochiq tan berishda hamda haqqoniy tanqidga diqqat bilan quloq solishda ko'rinadi. Javobgarlikni sezish — o'z xatolarini tuzatishga tayyor turish va haqiqatan ham uni tuzatish demakdir.

Irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikrlarini, maslahatlarini va takliflarini tanqidiy mulohaza qilib qarashda ham ko'rinadi. Kishi boshqa odamlar bergan maslahat va takliflarining to'g'riligiga ishonib

harakat qilar hamda bu maslahat va takliflarning jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga mos ekanliklarini tushunar ekan, buning bilan u o'z mustaqilligini namoyon qilgan bo'ladi.

Mustaqillikni irodaning negativizm va qaysarlik kabi salbiy ko'rinishlaridan ajrata bilish lozim.

Negativizm boshqa kishilarning hamma taklifiga, ya'ni buyruqlarga, qoidalarga, maslahatlarga va boshqa yo'l bilan o'tkaziladigan qanday bo'lmasin ta'sirga asossiz qarshilik qilish demakdir. Negativizm ikki turli bo'ladi: passiv va faol negativizm. Passiv negativizm shundan iboratki, bunda kishi taklif qilingan ishni qilmay, o'z holatida qolaveradi. Faol negativizm esa boshqalar xohlagan va taklif qilgan ishni qilmay, uning aksini qilishdan iborat bo'lgan terslikdir.

Negativizm hodisasini uch yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarda, ayniqsa, kattalar tomonidan suyuqlirib yuborilgan va barcha ishlarni boshqa kishilar qilib beradigan bolalarda uchratish mumkin. Bunday o'jarlik bolalarda, ko'pincha qandaydir mustaqil faoliyat sohasida o'z faolliklarini ko'rsatish imkoniyati berilmagan taqdirda paydo bo'ladi.

Negativizمنىing xarakterli xususiyati harakatlarning asossizligidan iboratdir. Odatda, negativizm holatida kishi sen nega bunday qilyapsan, nima uchun boshqalarning taklifini bajarmayapsan, degan savolga hech qanday javob qaytarmaydi; u indamay, aytilgan narsaning aksini qilavermadi.

Qaysarlik – boshqa kishilarning aytdan hamma gapiga, ya'ni buyruq va takliflarga ataym-qarshilik qilishdir. Qaysarlik qilayotgan odam o'zi deganini qilavermadi va nima sababdan shunday qilayotganini obyektiv ravishda asoslash bermaydi: «Bu mening ishim», «O'zim bilaman» deb subyektiv dalil keltiradi, xolos.

Qaysarlik, asosan, mana bunday hollarda, masalan, kishi biron narsadan xafa bo'lgan yoki g'azablangan, uchr chiqqan yoki bo'lmasa inonmanligi oshib ketgan payrda ko'rinadi. Bunday hollarda kuchli hissiyot ta'siri tufayli kishining ongi o'tmaslashib ketadi. Qaysarlik turgan payrda kishi obyektiv nuqtayi nazaridan qaray olmaydi va boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish shart ekanligiga obyektiv asoslar keltira olmaydi. Qaysar odamni juda yaqqol dalillar yordami bilan har narsaga ko'ndirish yoki undan qaytarish qiyin. Qaysarlik ko'rsatishda biron narsaga utililish va kuchli hissiyot bo'ladi, lekin yetarli tafakkur unda ishtirok etmaydi.

Mustaqilsizlik shunday hollarda ko'rinadiki, bunda kishi ma'lum bir xatti-harakatlarni faqat boshqa odamlarning bevosita ta'siri ostida (ularning maslahatlari, takliflari bilan) qitadi va o'zining qarorlari hamda harakatlariida faqat boshqa odamlar fikriga tayanadi.

Kishi mustaqillik ko'rsata olmasa, boshqa odamlar irodasini amalga oshiruvchi bo'lib qoladi, xolos.

Mustaqilsizlik tashabbuskorlikning yo'qligi, har bir ishni yuzada bo'lgan sharoit va boshqa odamlarning ta'siriga berilib, bajarishlik va qilinayotgan ish-harakatining sababini kishi o'zi bilmasligida ifodalaniadi. Bunday holda, odatda asossiz motivlar yoki hech qanday motivlarsiz qarorga kelipadi. Mustaqilsizlik ko'pincha, kishining prinsipsizligi bilan bog'liq bo'ladi. Mustaqilsizlikning xarakterli belgisi o'zining qabul qilgan qarori va harakatlarga nisbatan javobgarlik hissining yo'qligidan iboratdir.

Mustaqilsizlik va irodasizlikning yaqqol ifodasi boshqalarning ta'siriga berilib, **laqmalik bilan harakat** qilishdan iboratdir. Laqmalik paytida harakatlari boshqa odamlarning qarorlari asosida amalga oshiriladi. Biroq boshqa odamlarning qarorlarini laqma odam gn'yo o'zining qarori va o'z irodasining namoyon bo'lishi deb bilaveradi.

Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarda boshqa odamlarning maslahatlari va takliflariga nisbatan tanqidiy munosabat bo'lmaydi. Ana shunday paytda odam boshqa odamlarning ta'siriga yoki yot unsurlarning ta'siriga osonlik bilan berilib ketishi mumkin. Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarni negativizm va qaysarlikka qarama-qarshi xususiyat desa bo'ladi.

Odami boshqa kishilar ta'siri bilan harakat qilish xususiyatiga **laqmalik** deyiladi. Laqmalik qilish ma'lum darajada har bir kishiga xosdir. U iroda va umuman faollik zaiflashgan paytda hamda tanqidiy fikr qilish yo'qolib, fikr yuritish qobiliyati cheklangan va sustlashgan paytda sodir bo'ladi. Aql-idrokning ishlamay qolishiga faqat affektiv holat sababchi bo'lmay, balki psixik faoliyatning umumiy susayishi ham sabab bo'ladi.

Bunday holat har bir odamning toliqqan paytida va endi uxlay boshlagan paytida bo'lishi mumkin. Uzoq vaqt davom etgan xavotirlik hissi va zo'r xursandchilik tufayli ham kishi laqmalik qilib qo'yishi mumkin. Kishi gipnoz holatida haddan tashqari laqmalik qiladi.

Mustaqilsizlik omqasida qilinadigan ana shunday harakatlari, albatta izdoga taolluqli salbiy xususiyatlardandir. Lekin shuni nazarda tutish kerakki, boshqa odamlar buyrug'i va maslahatlari bilan qilinadigan har qanday harakatlarni ham mustaqilsizlik deb hisoblayverish yaramaydi. Bizga boshqa odamlar tomonidan beriladigan buyruqlar, tokluf va maslahatlar o'zimizning asoslangan shaxsiy qarorlarimizga mos kelishi mumkin. Bunday holda boshqa odamning buyrug'i bilan qilingan harakat mustaqil harakat bo'ladi. Tashqi ko'rinishi jihatidan bir xil bo'lgan ikkita harakatdan biri mustaqil bo'lmastligi, ikkinchisi esa mustaqil bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim bir o'quvchi buyruq tarzida bildirilgan maktab intizomi qoidalarini qo'rqqanidan bajaradi. Bunda bu o'quvchi majburiyat ostida o'z xohishiga qarshi harakat qiladi. Boshqa bir o'quvchi bu qoidalarni ongli ravishda bajaradi. Chunki u bu qoidalarning zarur ekanligiga tushunib, qanoat hosil qiladi. Ongli intizom mustaqil irodaning ifoda-

sidir. Kishi biron buyruq yoki intizomga shuning uchun soʻzsiz itoat qiladiki, u bunday itoat qilishning axloqiy jihatdan zarur va maqsadga muvofiq ekanini tushunadi, anglay oladi.

Har bir kishi oʻzining koʻpchilik harakatlarida «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati jamoa qarorlariga asoslanishi kerak. Ammo jamoa ruhida rahbarlik qilish — har bir jamoa aʼzosini mustaqillikdan mahrum qilingan egasizlik demak emas. Kishi oʻz mustaqilligining hamma afomatlarini, yaʼni tashabbuskorligini, topshirilgan ishning bajarilishiga javobgarlik his-sini va oʻz-oʻzini tanqidni faqat jamoadagina koʻrsara olishi mumkin.

Kishining oʻz vijdoniy burchini bajarishga qaratilgan harakatlarida uning mustaqilligi namoyon boʻladi. Kishining mustaqilligi va irodasining erkinligi oʻz qaror va harakatlarni axloqning yuksak tamoyillarga engli ravishda boʻysundirishning uddasidan chiqq olishda va oʻz harakatlarni shu tamoyillarga asoslanib baholashida koʻrinadi.

Mustaqillilik ayni vaqtning oʻzida iroda kuchining belgisi hamdir. Iroda kuchi faqat katta toʻsiqlarni yengib olish qobiliyati bilangina belgilanib qolmay, balki tashabbuskorlik, oʻz mustaqilligini anglash, oʻz qarʼiyati va qabul qilingan qaror hamda oʻz harakatlari uchun javobgarlikni sezish bilan ham belgilanadi.

IV. IRODAVIY HARAKATLARNING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Odamning turli xildagi faoliyatlarida namoyon boʻladigan u yoki bu irodaviy faollik dastavval nerv sistemasining holatiga va irodaviy harakatlarni amalga oshiradigan nerv-fiziologik mexanizmlarning ishiga bogʻliqdir.

«Odarda, ixtiyoriy deb ataladigan barcha engli harakatlari, — deydi Sechenov, — oʻz mohiyati jihatidan aks ettirilgan harakatlardir». Bu degan soʻz «barcha insoniy hamkamlarning dastlabki sababi odamdan tashqarida, yaʼni tashqi muhitga bogʻliqdir» (Избранные философские и психологические произведения. Издательство, 1947, стр 148, 174).

Irodaviy harakatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi. I. P. Pavlov taʼlimotiga koʻra, irodaviy harakatlarning hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga boʻysunuvchi shartli bogʻlanishlardan, yaʼni assosiativ jarayonlardan iboratdir. Irodaviy harakatlarning mexanizmlarida, asosiy rolni kinestezik qoʻzgʻatuvchilar tutayli, yaʼni muskullar harakati tufayli yuzaga keladigan maxsus shartli reflekslar oʻynaydi. Kinestezik hujayra va harakat analizatori turli-tuman qoʻzgʻatuvchilar bilan muvaffaqat aloqa bogʻlay olishlari I. P. Pavlov hamda uning hamkorlari tomonidan oʻtkazilgan maxsus tajribalarda isbotlab berilgan.

Irodaviy harakatlarning engli harakatlari sifatida optimal qoʻzgʻatish man-

bainning faoliyati bilan bog'liqlidir: «... Mening tasavvurimecha, ong, — deydi I.P. Pavlov, — ayni shu chog'da, xuddi shu sharoitning o'zida ma'lum darajada optimal (har holda, o'rtacha bo'lsa kerak) qo'zg'alishga ega bo'lgan katta miya yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat. Ana shu momentda katta miya yarim sharlarining qotgan hamma qismlari birmuncha bo'shroq qo'zg'alish holatida bo'ladi» (O'sha kitob, 247-b.)

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasining faoliyati bilan bog'liqlidir. Xususan, ichki nutqqa tegishli so'zlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi va boshqaruvchi signal hisoblanadilar. I.P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemasini odam xulqi va xatti-harakatlarining oliy regulatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari birinchi signal sistemasining signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya po'sti ostki markazlariga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Hamonki, ongli faoliyatlarimizning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signal sistemasini yotar ekan, demak, bu signal sistemasining induksiyasi, ya'ni yaqin atrofga tarqalishi birinchi signal sistemasiga va miya po'stining ostki qismlariga ta'sir etadi. Shuning uchun, chunonchi, vazminlik va o'zini tuta bilish kabi irodaviy holatning fiziologik mexanizmi ikkinchi signal sistemasini tomonidan birinchi signal sistemasini va miya po'stining ushbu qismidagi markazlarda yuzaga keltiriladigan tormozlanishdan iboratdir.

Agar ikkinchi signal sistemasini tormozlansa, bunday holatda «voqelik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya po'stining ostki markazlarining emosional ta'siriga bo'ysunadigan» faoliyat haqida gapirish mumkin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda bo'ladi. Shunday qilib, I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga ko'ra, irodaviy harakatlarning fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar sistemasini doirasida yuzaga keladigan murakkab muvaqqat aloqalar sistemasidan iboratdir. Lekin bunda ikkinchi signal sistemasining roli g'oyat kattadir. Irodaviy harakatlar paytidagi miya po'stining optimal qo'zg'algan holatida ikkinchi signal sistemasini ayrim muvaqqat aloqalarini tormozlantirsa, boshqalarni kuchaytiradi.

Nerv sistemasining tetik barmda sog'lom holati har qanday faoliyat va odamning umumli ishekanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson faol faoliyatining susayishiga asos bo'ladi. Bunday sustlik holati xususan toliqish paytida yorqin namoyon bo'ladi.

Har qanday faoliyatning o'ziga tegishli ravishda va asosan mehnat faoliyatida quvvat sarflanadi. Odam qanchalik o'ziga zo'r bersa, quvvatning sarflanishi ham shunchalik tezlashadi. Bunda quvvat sarflanishi bilan ayni bir vaqtda u tiklanib ham boriladi. Biroq, ma'lum bo'lishicha, quvvatning tiklanishi sarflanishiga qaraganda, sekinroq borar ekan.

Shuning uchun odam ishning u yoki bu bosqichida kuchi yetmayotganligini, toliqishni yoki, boshqacha qilib aytganda, charchaganligini seza boshlaydi. Mehnatning ikki asosiy (jismoniy va aqliy) turiga muvofiq ravishda ikki xil toliqish, ya'ni jismoniy va psixik toliqish farqlanadi.

Jismoniy toliqishning asosiy belgisi muskullar ishtirokining susayishidir. Masalan, jismoniy toliqish, jumladan, muskul kuchlarining zaiflashi, harakatlarning sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadallikning sekinlashuvi, harakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekishni va h. b. ni boshqarishning buzilishi bilan hamakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Psixik jihatdan toliqish aqliy faoliyat umumdorligining pasayishi, ya'ni diqqat va xotiraning kuchsizlanishi, biron narsaga o'tibor berishning qiyinlashuvi hamda tafakkur va nutq faoliyatining sekinlashuvi bilan xarakterlanadi.

Toliqishning ana shu yuqorida ko'rsatilgan psixik atomatlari ko'p jihatdan jismoniy toliqishda ham namoyon bo'ladi. Jismoniy toliqishda ham diqqat va xotira kuchsizlanadi, tafakkur va nutq faoliyati sekinlashadi, boshqa tomondan olganda, psixik jihatdan toliqish ham xuddi jismoniy toliqishdagi kabi, odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Bu ikki turli toliqish o'rtasidagi umumiylikni shuning bilan tushuntirish mumkin, jismoniy toliqishning ham, psixik toliqishning ham asosida bir xil nerv-fiziologik mexanizm yotadi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga muvofiq, toliqishning yuzaga kelishi bosh miyaning po'sti qismida mudofaa qiluvchi (saqlovchi) tormozlanishning paydo bo'lishidir. Tormozlanishning bu turi nerv markazlarining ishlash faoliyatidan to'xtashi va bosh miya po'sti qismidagi nerv hujayralarining tamomida damonsizlanishlardan saqlab qolish bilan ifodalanadi.

Ishdan charchashni pasaytirish va toliqishning holdan toyish holatiga yetib ketmasligiga yo'l qo'ymaslikning eng muhim chorasi mehnat bilan dam olishni to'g'ri taqsimlash (almashtirib turish)dir. Dam olish ishini to'xtatib tanaffus qilishdir. Agar ana shunday tanaffus o'zaro davom etadigan (bir soat, ikki soat) bo'lmasa, unday paytda, dam olishning eng yaxshi turi uxlabdir (ya'ni tinchlik holatidir), uzoq davom etadigan dam olishni (dam olish kuni, mehnat ta'tili) hech narsa bilan shug'ullanmaydigan uxluksiz o'soyishlikka aylantirib yuborish yaramaydi. Dam olish uchun aytirilgan bo'lsa vaqtni jiddiy zo'r berishni talab etmaydigan yoki har turli tazyiqlarga boy bo'lgan faoliyatning boshqa bir turiga sarflansa, dam olish ancha foydali bo'ladi. Hadda, shuningdek, nerv sistemasining har turli yo'l bilan zaharlanishi natijasida ham kuchsizlanadi. Masalan, nerv sistemasi alkogol bilan zaharlanganda hadda kuchsizlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib yuboradi. Bunday holatni **abuliya** deh ataladi. Abuliya holatidagi kishi juda chanoqab turgan bo'lsa ham, o'z oldida turgan shakldagi suvni olib ichishga o'zini majbur qilolmaydi.

Ayrim harakat nerv hujayralari falaj bo'lgan taqdirda shu hujayralar bilan bog'liq bo'lgan organlarni hech qanday iroda kuchi bilan ishtiga solib bo'lmaydi.

Shuning uchun nerv va muskul sistemasini mustahkamlaydigan hamma narsa ayni chog'da kishi irodasini mustahkamlashga ham yordam beradi. Shu sababli, jismoniy tarbiya irodani mustahkamlashda tobii ahamiyatga ega. Katta qarshiliklarni yengish hamda qiyinchiliklar bilan kurashish uchun faqat xohish va qarorga kelishgina ahamiyatli bo'lib qolmay, balki sog'lomlik, mustahkam nerv va mustahkam muskullar ham katta ahamiyatga ega.

V. IRODA VA BOSHIQA PSIXIK JARAYONLAR

Ana shu yuqoridagi aytilganlardan ko'rinib turibdiki, iroda boshqa psixik jarayonlar bilan mahkam bog'liqdir.

Irodaviy harakatlار biz idrok qilib turgan u yoki bu sharoitda yuzaga keladilar. Qarorga kelishda, harakatlarni rejalashtirishda (mo'ljallashda) va amalga oshirishda odam ayni shu sharoitni tushuna olishi kerak. Bu tushunish va binobarin, qilinadigan harakatlarning muvaffaqiyati juda ko'p jihatdan sharoitni idrok qilishning tezligi, to'liqligi, aniqligi va to'g'rligiga bog'liq. Idrok ana shunday sifatlanga ega bo'lmagan paytda irodaviy harakatlار kechikishi, batamom amalga oshirilmashligi, o'zgarishi, xato bo'lishi mumkin.

Irodaviy jarayonlarda xotira katta rol o'ynaydi. Kundalik hayotimizda juda ko'p irodaviy harakatlارimiz taxminan bir xil qiyofada takrorlanadilar. Biron maqsad qo'yishda, harakat usullarini tanlashda, qarorga kelishda va qilingan harakatlarga baho berishda kishi dastavval o'zining turmush tajribasi hamda bilimlariga asoslanadi.

Biroq hamma irodaviy harakatlار ham faqat ilgari harakatlarning oddiy qaytarilishidan iborat emas. Sharotning o'zgarib turishi davomida ehtiyoj va qiziqishlarga qarab, odam har doim yangi maqsadlar qo'yishiga hamda harakatning yangi usullarini qidirib topishiga to'g'ri keladi. Bu o'rinda irodaga xayol yordam qiladi.

Irodaviy jarayonning muhim tomoni biron maqsad qo'yishdir. Biz o'z harakatlarni qaratilgan maqsadni har xil aniqlikda tasavvur qilishimiz mumkin: ba'zan maqsadni shu qadar aniq, yorqin va jonli tasavvur qilamizki, go'yo kishi o'z harakatlardan kelib chiqadigan natijani oldindan ko'rayotgandek bo'ladi; ba'zan esa maqsad noaniq va xira tasavvur qilinishi mumkin. Maqsad qanchalik aniq bo'lsa, unga intilish ham shunchalik

kuchli bo'ladi. Maqsadning aniq bo'lishi shu maqsadga yetishish yo'lini qat'iyat bilan, uzil-kesil va oqib-suratda tanlashga imkon beradi. Maqsadning aniqligi yana harakatning kuchli bo'lishiga, dadillik, sabot bilan ish ko'rishga va chidamli bo'lishga madad beradi.

Kishining kuchli iroda ko'rsatishida uning o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga mo'ljallangan va amalga oshiradigan yo'l va vositalarni tasavvur qila olishi ham katta ahamiyatga ega. Bu yo'l va vositalarni kishi qanchalik aniq tasavvur qilsa, bu vositalardan birini shunchalik tez tanlab olib, ma'lum qarorga keladi va shunchalik zo'r ishonch bilan harakat qiladi.

Harakatlar qaratilgan maqsadlarni hamda ularni amalga oshirish yo'l va vositalarini, irodaviy harakatlardan kelib chiqadigan natijalarni yaqqol tasavvur qilish va shuning bilan birga, iroda kuchi kishining tajribasi va bilimlariga hamda uning xayoli, tafakkuri va nutqining taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Maqsad va bu maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'llarni tasavvur qilishning aniqligi turmush tajribasi hamda bilimlarga asoslangan xayolning kengligi va kuchiga bog'liq.

Irodaviy jarayonlarning va irodaviy harakatlarning barcha momentlarida nutq bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tafakkur, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Irodaviy harakatlar aql bilan qilinadigan harakatlardir.

Kishi bor tajribasi va bilimlariga asoslangan holda o'ylab biron maqsadni qo'yadi va harakat qiladi, o'ylab ma'lum qarorga keladi, o'ylab maqsadni amalga oshirish yo'li va vositalarini tanlab oladi, o'z harakatlardan kelib chiqadigan natijalarni oldin o'ylab ko'radi va o'ylab harakatga kirishadi. Kishi o'zining harakatlari oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish, o'ylash, fikr qilganda ham puxta fikr qilish demakdir. Tafakkur va nutq faoliyati tufayli biz o'z intilishlarimizni juda yaxshi anglab olamiz, harakatlarda ko'zda tutgan maqsadlarimiz juda ham aniqlashadi, qabul qilingan qarorlarimiz yanada mahkamroq asoslanadi va u asosli qaror bo'ladi, qiladigan harakatlarimiz esa rejalashgan, rejali va tartibli bo'ladi. Tafakkur faoliyati vazminlik va o'zini tutat bilish, qat'iyat va chidamlik kabi kuchli iroda sifatlarini belgilaydi.

Iroda kuchiga hissiyotlar juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hissiyotlar iroda jarayonining dastlabki fazasi bo'lmish intilishlar bilan mustahkam bog'liqdir. Hissiyotlar intilishning kuchiga ta'sir qiladi, maqsad va uni amalga oshirish yo'li va vositalari haqidagi tasavvurlarni oydinlashtiradi hamda jonlantiradi. Motivlar kurashida hissiyotlarning roli kattadir. Hissiyotlar bizni muayyan bir qarorga kelishga undaydi. Bunda hissiyotning iroda jarayonlaridagi roli ikki turla bo'lishi mumkin: ijobiy-faollashtiruvchi va salbiy-tormozlashtiruvchi rol o'ynashi mumkin.

Agar hiron maqsadni tasavvur qilish kishining kuchli hissiyotlarini

yo'qolsa va bunday hissiyot ta'siri bilan kishi asoslangan qarorga kelsa, bunday payida hissiyotlar irodamizni faollashtiradi hamda uni mustahkamlaydi. Bunday hollarda hissiyotlar maqsadga erishishda bizning qat'iyatimizni, kuchimizni, dadilligimizni, barqarorligimizni va sabotimizni ta'minlaydi. Qilinadigan katta ishlarda yo'nalish, ishonch, g'ayrat va ijobiy ehtirolarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligi hammamizga ma'lum. Yuksak siyosiy-ijtimoiy va axloqiy hissiyotlar, vijdoniy burch hissi va xususan vatanparvarlik hissi irodamizni mustahkamlaydi, uni kuchli va sabotli qibb, qo'yilgan maqsadni amalga oshirishimizga ishonch bag'ishlaydi.

Hissiyotlarimiz, agar irodamiz qaratilgan maqsadga mos kelmasa, u holda hissiyotlar irodaga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bunday hollarda hissiyotlarning ta'siri irodani tormozlashtiradi. Ko'pincha qat'iysizlik, beqarorlik va irodaning o'jizligi shunday hissiyotlar ta'siri ostida voqe bo'ladi. Ba'zan iroda kuchini ishga solib, ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni quvvatlovchi hissiyotlarni cheklashga, ularni kuchsizlantirishga yoki batamom yo'qotib yuborishga to'g'ri keladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, mana shunday hollarda iroda kuchining alohida turi bo'lgan vazminlik va o'zini tuta bilish sifatleri ko'rinadi.

Kishining dunyoqarashi irodaga va iroda kuchining namoyon bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Dunyoqarash kishilarning mehnat va ijodiy faoliyatlardagi har qanday qiymchiliklarni yengishlarda ularning irodalarini harakatga keltiruvchi buyuk kuchdir. Ishonch-e'tiqodlar kishining intilishlari va harakatlarini ongli intilish va harakatlar bo'lishiga yordam beradi. Intilishlarimiz va harakatlarimiz, ongli intilish hamda harakatlar bo'lsa va harakatlarimiz qaratilgan maqsad muhim bo'lsa, bu harakatlar ham juda aniq, qat'iy va barqaror bo'ladi. Ulug' maqsadlar ulug' g'ayrat (energiya) tug'dimdi.

Kishi o'z harakatlarida asoslanadigan axloqiy tamoyillar va bu harakatlarni amalga oshirishda dilidan kechiradigan axloqiy hissiyotlar kuchli iroda ko'rsatishda katta ahamiyatga egadirlar.

XIII bob. KO'NIKMA, MALAKA VA ODATLAR

Inodaviy faollik kishilarning faoliyatlarida turli-tuman sifatlan bilan namoyon bo'ladi.

Inson fanliyatini odamlarga xos bo'lgan har xil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o'zi ehtiyojlarni qondira oladigan yo'l hamda vositalarni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Faoliyatning usosiy turlari — mehnat, o'yin va o'qishdan iboratdir.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko'nikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

1. KO'NIKMALAR

Ko'nikma — shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yo'l-yo'riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflarni yozish usullari, ko'paytirish va bo'lish usullari, holtani ushlash va mix qoqish yoki teminni toblashda bolg'a urish usullari shular jumlasidandir.

Ko'nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qanday ko'nikma bilim bo'lishini taqozo etadi. Lekin bilimning ko'nikma bilan bog'liq bo'lishi shart emas. Masalan, tarix, geografiya va adabiyotshunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqealik to'g'ri aks etiriladigan hukm va muohazalarda ifodalanadi.

Ko'nikmalar esa, ko'proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodalanadilar. Ko'nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo'lishi lozim. Har qanday ko'nikma («a» harfini yozish, bolg'a bilan mix qoqish), albatta, ayrim harakatlarning to'la va uniq bo'lishini talab etadi. Yassi dumaloq shakl yoki ilmoqli to'g'ri chiziqchani seza olmaslik, ruchka yoki qalamni to'g'ri ushlay olmaslik «a» harfini yoza olmaslikdan dalolat beradi. Bolg'achani sopidan to'g'ri ushlay bilmaslik va bolg'a urishda qo'lning noto'g'ri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko'rsatadi. Bunda o'quvchi «a» harfining qanday yozilishini va bolg'acho bilan qanday qilib mix qoqilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Ko'nikmalar qay daraja o'sganligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ko'nikma faqat bilim talab qilmaygina qolmay,

halki, albatta, qandaydir maqsad amalga oshiriladigan o'zaro mos harakatlarda ham ifodalanadi. O'quvchilar ko'nikma bilan bog'liq bo'lmagan bilimlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'quvchi kasrlarni ko'paytirish qoidasini bilishi mumkin, lekin bunday hisob amalini bajarolmasligi ham mumkin, yoki o'quvchi ortografiya qoidalarini bilgani bilan savodli yoza olmasligi mumkin. Ko'nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amalda qo'llay bilishga oiddir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, bilimlarga odatlanmagan hech qanday ko'nikma bo'lishi mumkin emas. To'g'ri yozish uchun grammatika qoidalarini bilish shart. Shu bilan birga, ko'nikma hosil qilish uchun o'quvchi tegishli natijalarga erishtiruvchi to'g'ri usullarni ham bilishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi yozishga o'rgatar ekan, ruchkani qanday qilib to'g'ri ushlashni, dafllarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qanchalik bosish kerakligini va shu kabilarni ko'rsatadi.

Yozishga o'rgatish paytida o'qituvchi ayni chog'da kalligrafiya jihatidan aniq va chiroyli qilib yozilgan harflar namunasini beradi, ya'ni boshqachcha qilib aytganda, qanday natijaga erishishlari lozimligini o'quvchilarga aniq sur'atda ko'rsatadi. Agar harakat yangilash, maqsadga to'g'ri kelmaydigan usullar bilan bajarilayotgan bo'lsa, bunday holda maqsadga tamoman erishib bo'lmaydi yoki yomon natijalarga olib keladi. O'quvchi yozishning to'g'ri usullarni bilmashgi tufayli, aji-buji o'qib bo'lmaydigan va xunuk yozishi mumkin.

Ish usullarini talab olgandan so'ng, yoki bilib olish davomida o'quvchi, o'rgatilgan qo'lda yoki ko'rsatilgan namunalarga mos ravishda, ishning hadisini o'z boshlaydi.

Shunday hollar ham bo'ladi, o'quvchi oldin tegishli bilimlarni o'zlashtirmasdan torib, berilgan nusxalarga taqlid qilish yo'li bilan ha'zi ko'nikmalar hosil qiladi. Lekin bunday holda ham ko'nikmalar har holda berilgan nusxani mustaqil kuzatish yo'li bilan olingan bilimga asoslanadi. Ammo bunday bilimlarning aniq bo'lmashligi tufayli ko's-ko'rona taqlid qilish yo'li bilan o'rtirilgan ko'nikmalar yetarli darajada o'qib olinmagan va to'la takomillashmagan bo'ladi.

Ko'nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Ko'nikma oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, harflarning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy ko'nikma bo'lsa, butun bir so'zlarni yozish murakkab ko'nikmadir.

Murakkab bo'lgan yozish ko'nikmasi o'z ichiga bir qator oddiroq ko'nikmalarni oladi. Masalan, ruchkani to'g'ri ushlash, yozishda ruchkani bosimni to'g'ri nazorat qila bilish ko'nikmalari.

Sonlarni kvadrat yoki kub ildizdan chiqarishga qaraganda ularni arifmetik usulda qo'shish oddiy ko'nikma bo'ladi.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish — oddiy uquvdur, lekin xuddi shu nina bilan ko'ylak yoki kostum tikish — murakkab uquvdur.

II. MALAKALAR

Odamning hayotida ko'nikmalarning ko'pi malakalar tarzida namoyon bo'ladi. Har qanday malaka ko'nikmadir, lekin har qanday ko'nikmani malaka deb bo'lmaydi. Faqat avtomatlashgan ko'nikmagina malaka deb ataladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlaridan ajratilgan holda namoyon bo'lmaydi.

Malakalar — biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomatlashgan yo'l va usullari bo'lib, bu yo'l va usullar, odatda, murakkab ongli faoliyatni bajarishda qo'llanadi. Masalan, maktabdagi dars o'qituvchi uchun ham, o'quvchilar uchun ham murakkab ongli faoliyatdir. Lekin dars paytida o'qituvchi ham, o'quvchilar ham malaka bo'lib qolgan bir qator avtomatlashgan, ko'nikilgan harakatlarni qiladilar: qalam yoki ruchkani qanday ushlash kerakligi haqida hech bir o'ylamay, ishlataveradilar; ayrim harf va so'zlarni yozishda qalam yoki peroni qanday yungizish kerakligini o'ylab o'tirmay, yozaveradilar. Bu harakatlarning hammasi dastlab (savod chiqarishda), ya'ni I-sinfda bajariladigan ongli, ixtiyoriy va ko'nikilgan harakatlardir. Lekin juda ko'p marta takrorlayverish tufayli, bu harakatlarni mustahkamlanib qolgan va endi ular ongning hevosita ishtirokisiz, avtomatik ravishda qilinaveradi. Shunday qilib, malakalarning o'zi avtomatlashgan harakatlar bo'lishiga qaramay biron-bir murakkab ongli faoliyatdan tashqari, mustaqil ravishda hosil bo'la olmaydi.

Kishining har qanday ongli faoliyati bir butun malakalar sistemasi yordami bilan amalga oshiriladi.

Malakalar avtomatlashish darajasi jihatidan o'zaro farqlanadilar. Masalan, kalligrafik (chiroqli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga ega, o'qish ushulida esa avtomatlashish bilan birga har doim onglik ham talab etiladi. Malakalar avtomatlashgan harakatlarni sifatida o'qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Malakalar muassos zo'r berilsiz hamda ongli harakatlarga nisbatan tez sodir bo'lishi tufayli, faoliyatning ayrim turlari va murakkab ko'nikmalarning amalga oshirilishini yengillashtradi.

Ammo avtomatlashgan harakatlarni bo'lgan malakalarni ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardaa hatamom ajratib tashlash yaramaydi. Har bir malaka muayyan bir sharoitdagi faoliyat jarayonida ong-

li harakatga aylanishi mumkin. Aksincha, juda ko'p ongli harakatlari faoliyat jarayonida malakaga aylanib qolishi ham mumkin. Hosil qilingan malakalardan ratsional foydalanilsa, ular yanada ertiqroq takomillashgan, ongli ijodiy faoliyat uchun asos va sharoit bo'lib xizmat qilishi mumkin.

III. KO'NIKMA VA MALAKALARNING TURLARI

O'qituvchilar hosil qilgan ko'nikma va malakalarni uch turga bo'lish mumkin: ta'lim, umumli mehnat va sport sohasiga doir ko'nikma hamda malakalar.

1. Ta'lim sohasiga doir ko'nikma va malakalar

Maktabdagi o'qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni o'zlashtirish bilan birga, bir qator o'quv malakalarini egallash ham talab etiladi.

O'qish jarayonida o'quvchilar dastavval yozish, o'qish va hisoblash ko'nikmasi hamda malakasi hosil qilibhlari kerak bo'ladi. Bu ko'nikma va malakalar dastlabki, ya'ni hoshlang'ich ko'nikma va malakalar hisoblanadi. Keyinchalik, ana shular asosida ortografiya va matematika sohasida murakkab ko'nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy ko'nikma va malakalar hosil qilishda o'quvchilarning aqliy faoliyatlari, ayniqsa, katta o'rin tutadi. Bunday ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida o'quvchilar juda ko'p narsalarni kuzatishlari, o'ylab ko'rishlari, eslarida olib qolishlari va tasavvur etishlari lozim bo'ladi.

Juda ko'p ta'limiy ko'nikmalarda, ayniqsa, ortografiya va matematika sohasidagi ko'nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqliy mehnatga ega bo'ladi. Lekin bir qator ta'limiy ko'nikma va malakalarda (masalan, yozish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy rol o'ynaydi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarning tarkib topishi zo'r diqqat va iroda talab etadi.

O'quvchilarning ayrim hollarda ortografiya jihatidan savodsizligiga (grammatika qoidalariga doir bilimlari bo'lsa ham) xatolarni tuzatish uchun yetarli diqqat qilinmasliklari sabab bo'ladi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarda avtomatlashish hech qachon to'la bo'lmaydi va to'la bo'lishi ham lozim emas. Bunday ko'nikma va malakalarda avtomatlashish, ko'pincha, faqat qilinadigan ishning sodd elementlariga qaratilgan bo'ladi.

2. Umumli mehnatga doir ko'nikma va malakalar

Umumli mehnatga oid (texnikaviy) ko'nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bog'liq ko'nikma va malakalardir.

O'quvchilarda umumiy mehnat ko'nikma va malakalari, asosan, politehnika ta'limi jarayonida hosil bo'ladi. Bundan tashqari, ana shunday ko'nikma va malakalar sinfdan tashqari mashg'ulotlarda, texnika ta'garaklarida va texnik stansiyalarda hosil bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar mehnat ko'nikma va malakalarini qo'l mehnati darslarida qog'ozdan, kartondan, gazmollardan, plastilindan va boshqa shu kabi ishlanishi jihatidan bolalarning qurib yetadigan materiallardan sodda narsalar tayyorlash yo'li bilan hosil qiladilar. V—VIII sinflarda o'quvchilar maktab o'quv ustaxonalarida yog'och va metallni aylanish jarayonini o'rganish va fizika, kimyo, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni bajarishlari jarayonida birinchi muddatli mehnat ko'nikma va malakalari hosil qiladilar. Yuqori sinf o'quvchilari ishlab chiqarish ta'limi jarayonida va korxonalarda o'tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyoti davomida texnikaga oid ko'nikma va malakalar o'rttiradilar.

Har bir umumiy mehnatning asosiy maqsadi (xomashya yoki polufabrikat, biron mahsulotning ayni qismi yoki hammasi to'liq ishlanishidan qat'i nazar) biron moddiy, ya'ni amaliy qimmatga ega bo'lgan mahsulot berishdir.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalar ko'proq muskul harakatlarida, asosan, qo'l harakatlarida, ba'zan esa qo'l va oyoqning birligida qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Daradgorlik ustaxonalarida o'rttirilgan qo'l harakatlarga doir ko'nikmalarning misoli tariqasida aralash, qirg'ish va rindalash kabilarini ko'rsatish mumkin. Metallga qo'l bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubala bilan chopish yoki kesish va temur qirg'adigan asari bosish) katta rol o'ynaydi. Bolga yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning qo'li tobora o'rtib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qat'i nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida mo'ljalga tushirish birinchi o'rinda turgan maqsaddir. Aksincha, bosish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarda qo'ldagi asbob ishlanayotgan materialga bob-boravar tegib, tekis harakat qiladi.

Berilgan vazifani mohirlik bilan bajarish uchun o'quvchilardan ko'pincha tez va aniq harakat qilish, ish davomida ko'z va qo'l harakatlarning bir-biriga mosligi hamda dadillik, mustaqillik va sozajonlik kabi shaxsiy sifatlar talab etiladi.

3. Sport ko'nikma va malakalari

O'quvchilar jismoniy tarbiya ko'nikmalarini va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baqovvatlik, moslashgan harakatlar va chaqqonlik kabi sifatlariga ega bo'lgan har turli muskul harakatlari hosil qiladilar. Safalanish usullari hamda gimnastik tarzda qayta safalanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, muvozanatni saqlash, yurish va yugur-

rish, igr'itish, to'siqlarni yengib o'tish va shuning kabi harakatlar ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarni jismoniy jihatdan har tomonlarga taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga GITO ning ta'limiy hamda umumiy kompleks normalarini topshirish uchun tayyorgarlik ko'rishlariga yordam berishi kerak.

Maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy urkobiylariga mos bo'lishi kerak.

Jismoniy tarbiya — o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, o'quvchilarning salomatliklarini mustahkamlash, ularni umumiy mehnat faoliyati va vatan mudofaasiga tayyorlash vosita'laridan biridir.

IV. KO'NIKMA VA MALAKALARNING HOSIL BO'LISHI JARAYONI

Ko'nikma va malakalar hosil bo'lishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, o'z fiziologiyasi asosiga ko'ra, shartli refleks bog'lanishlari sistemasidan iborat. Malaka va odatlarning hosil bo'lishida, shuningdek, ularning o'zgarishida shartli reflekslarning hosil bo'lishi, o'zgarishi hamda tormozlanishiga oid bo'lgan barcha qonunlar, jumladan, dinamik stereotip hosil bo'lishi qonuniyatlarini amal qiladi. Malaka va odatlarni o'rganishda I.P. Pavlovning quyidagi so'zlarini nazarda tutish lozim: «Bizdagi tarbiya, ta'lim, intizomning barcha turkuri, har qanday odatlar qator-qator tuzilgan juda ko'p shartli reflekslardan iborat bo'lsa kerak. Muayyan sharoit, ya'ni muayyan qo'zg'ovchilar bilan harakatlarning o'rtasida hosil bo'lgan va mustahkamlangan bog'lanishlar ko'pincha, hattoki ataylab qarshilik qilishimizga qaramay, doimo o'z-o'zidan takrorlanaverishini kim bilmaydi? Bu narsa muayyan bir harakatlarni bajarishga va shuning bilan birga, bunday harakatlarni to'xtata bilishga, ya'ni ham musbat, ham manfiy reflekslarga baravar taalluqlidir. Shuningdek, ba'zan o'yin paytida yoki turli san'at mashg'ulotlarida ishda uchraydigan ortiqcha harakatlarni yo'qotish uchun lozim bo'lgan tormozlanish tug'dirish oson emasligi ma'lumdir» (Полное собрание сочинений, IV tom, 415-bet).

Psixikaning taraqqiyoti degan bobda ko'rsatib o'tilganidek, malaka va ko'nikmalar hayvonlarda ham hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bog'liq holda, taqrib yo'li bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan o'rgatish yo'li bilan hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar birinchi signal sistemasi

doirasidagi bog'lanishlar asosida vujudga keladi. Odamda maleka va ko'nikmalarning hosil bo'lishida birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabarda bo'lgan ikkinchi signal sistemasi ko'proq ahamiyatga egadir.

Biron narsaning uddasidan chiqqan bo'lish uchun kishi, dastavval qanday harakatlarga intilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo'lidagi amalga oshirilishini bilib olishi va esida saqlab qolishi kerak. Shundagina kishi talab qilingan natijaga erishishi mumkin. Ishning bajarish usullarini bilgandan so'ng yoki bilish mahaynida kishi birovning tushuntirishi bo'yicha yoki nusaaga qarab, xuddi shunday harakatlarni qila boshlaydi. Masalan, endigina yozishni o'rganayotgan bola «a» harfini qanday yozish kerakligini o'qituvchining tushuntirishidan va nusaadan qarab bilib oladi. So'ngra bu harfni uning o'zi ham yaza boshlaydi. U avval yarim doira shaklini chizadi va bunding o'ng tarafiga pastki tomoni biroz qaytarilgan to'g'ri chiziq qo'shadi. Bu holaning «a» harfini o'rgana boshlashi demakdir.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu dastlabki davrida har bir yangi harakat ongli ravishda bajariladi. Kishining diqqati, odamda, bajarilayotgan ishning o'ziga emas, balki, ko'proq o'zining ayrim harakatlari qaratilgan bo'ladi. Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu davri tegishli ish-harakatlarni yoki zehniy ishni amalga oshirishda kerak bo'ladigan usullarni ongli ravishda tanlashdan iborat bo'ladiki, bu usullarning bitta qo'shilishi natijasida maqsadga muvofiq va to'g'ri ish harakatlari qilinadi. Ammo biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning dastlabki davridagi harakatlari ko'pincha bir-biriga qovushmagan bo'ladi. Masalan, hola xat yozishni o'rganar ekan, «a» harfini faqat bitta harakat yordami bilan emas, balki eng kamida ikkita harakat yordami bilan yozadi, u yarim doira shaklini alohida chizib oladi va so'ngra esa bunga pastki tomoni biroz qayrilgan chiziq qo'shadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning dastlabki davriga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlardan biri ortiqcha ko'ch sarf etishni talab qiluvchi yangilish va qo'shimcha harakatlarning ko'p bo'lishidir. Masalan, endi yozishga o'rganayotgan bolalar, ko'pincha, yozish paytida tillari, yuz muskullari, hujum badanlari bilan zo'r berib harakat qiladilar, hat'to oyoqlarini ham qimirlatedilar.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bundan keyingi davri - bitib qilinadigan ongli harakatning mustahkamlanish va takomillanish davridir. Bunda ko'nikmalar mashq qilish asosida mustahkamlanadi. Mashq - ko'nikma hamda kerakli usul va harakatlarni mustahkamlash hamda takomillashtirish maqsadida ularni ko'p marta takrorlashdir. Mashq jarayonida harakatlari faqat mustahkamlanibgina qolmay, balki o'zgaradi va aniq, tez hamda puxta bajariladigan bo'ladi.

Yozishni endigina o'rganayotgan bola har bir harfni to'g'ri va chiroyli

qilib yozishga intiladi. Lekin bota dastavval boshdan shoshib yozadigan bo'lsa, bunda u juda ko'p kalligrafik va orfografik xatolarga yo'l qo'yib yuborishi mumkin. O'quvchi faqat uzoq vaqt davomida mashq qilishi orqali to'g'ri va chiroyli yozishni saqlab qolgan holda, tez yoza oladigan bo'ladi. Agar o'quvchi hali birinchi chorak davomida o'qishning elementlar usullarini egallamagan bo'lsa-yu, lekin tez o'qishga intilsa, bunday qilganda, odatda, o'qishda ham juda ko'p xatolar (ayrim so'zlarni tashlab ketish, matnni yangilash o'qish) ro'y beradi. Yil oxiriga kelib, o'qish texnikasining tobora takomillashishi bilan o'quvchining o'qish tezligi ham to'g'ishli ravishda o'tib boradi.

Mashqlar jarayonida kishining ixtiyoriy diqqati butun ishga ham, uning ayrim tomonlariga ham qaratilgan bo'ladi. Bunda harakatlarning to'g'ri bajarilayotganligi, asosan, ko'z bilan nazorat qilinadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu davrida ayrim harakatlarning bir-biriga muvofiqlashuvi (koordinatsiyasi) takomillashadi. Bir nechta harakatlar bir butun murakkab harakat, amal bo'lib birlashadi, umuman qattiq zo'r berish ozayadi va ko'p ortiqcha harakatlilar yo'qola boradi.

Ortiqcha va qo'shimcha harakatlarning yo'qotilishi differentsirovka hosil bo'lishning natijasidir: muvaffaqiyatli natija bilan quvvatlanmagan harakatlar asta-sekin tormozlanadi, kerakli natijaga olib boruvchi turli harakatlar esa mashq qilish davomida tobora mustahkamlanadi.

Harakatlarning avtomatlashish davrida ko'nikmalar faqatgina juda yaxshi mustahkamlanib qolmay, balki yanada takomillashadi, bu davrida ortiqcha harakatlarning yo'qola borishi davom etadi, kerakli harakatlilar esa yanada aniqroq, ixchamroq va tezroq bo'la boradi.

Malakaning mustahkamlanishi va avtomatlashishi maxsus mashqlar va o'rganish davrida tugallanmaydi. Malakalar faoliyatning o'zida ham takomillashaveradi. Masalan, agar kishiga orinda juda ko'p yozish va o'qish to'g'ri keisa, uning orfografiya malakasi juda mustahkam bo'ladi. Barcha mehnat malakalari mehnat jarayonining o'zida takomillashadi. Malakani egallash uchun qilinadigan maxsus mashqlar faqat tayyorgarlik ahamiyatiga egadir.

Shunday holatlar ham bo'ladiki, bunda malakalar maxsus mashq va o'rganish natijasida hosil qilinmay, balki faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi, hatto ishini uddalay bilishni avtomatlashtirish ko'zida tutilmagan taqdirda ham faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi.

Avtomatlashgan harakatlar, ya'ni ko'nikma va malakalar ong nazoratidan batamom chiqib ketmaydi. Sharoit o'zgarib qolgan paytda ular yana ongli ravishda takrorlanaveradi, bunda qilinadigan ayrim ishlarni o'ylab olinadi.

Avtomatlashgan harakatlar biron-bir to'siqqa duch kelib qolgan paytlarda shunday bo'ladi. Masalan, yurish juda ham avtomatlashgan va mustahkamlangan malakadir. Ammo yo'lda to'siqdan o'tra yoki keng arq uchrab qolsa, kishi bu to'siqdan xatlab o'taymi yoki aylanib o'taymi, bulardan qay biri ma'qulroq deb o'ylay boshlaydi.

Textani randalash paytida ko'zli joyga to'g'ri kelib qolish mumkin. Ana shunday holda bu ko'zni nima qilish kerak, tushlab o'tish kerakmi, yoki ko'rib turib qattiqroq randalab yuborish kerakmi, degan ma'noda ongri ravishda biron usul qidirila boshlanadi.

Faoliyatning sharoiti o'zgarib qolganda, yangi vazifalar qo'yilganda kishi ularni ongri ravishda boshqa yo'l va usullar bilan bajarishga o'tishda ham shunday bo'ladi. Bu shu narsadan dalolat beradiki, ko'nikmalar ustidan ongri nazorat qilish batamom yo'qolmas ekan.

O'quvchilarning ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni egallashlari tufayli maktabning turmush bilan bog'lanishi va o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash amalga oshiriladi.

O'qish jarayonida hosil bo'ladigan hamma ko'nikma va malakalar o'zaro bi-biri bilan bog'langan holda hosil bo'ladi. Chunonchi, o'qish ishlari bilan bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalarning shakllanishi ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma hamda malakalarning o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish mehnati va sport sohasiga doir malakalarning o'zlashtirilishi ham o'zaro bog'liq bo'lgan hodisadir.

Maktablarda va kasb-hunar kollejlarda asosiy diqqat o'quvchilarda ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. Ana shunday ko'nikma va malakalarni yuzoga keltirish o'quvchilardan alohida jiddiylik bilan aqliy kuchlarini, ya'ni idrok, xotira, xayol, tafakkur, diqqat va irodalarini qattiq zo'r berib ishga solishni talab etadi. Inson psixikasining ana shu hamma tomonlari ko'nikma va malakalar egallashning dastlabki davrida xususan yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuning bilan bir vaqtda ko'nikmalar hosil bo'lish jarayoni o'quvchilarning aqliy taraqqiyotlariga ta'sir qiladi. Harakatlar yordami bilan bajariladigan ishga oid ko'nikmalarda bu harakatlar qaratilgan narsalarni idrok qilish chuqurlashadi hamda unqlashadi.

Qanday bo'lmasin bir ishini qila bilish tafakkur va xayolning taraqqiyotiga yordam beradi. Malaka egallash jarayoni juda ham to'plangan hamda oqarqor diqqat va irodaning taraqqiyotiga yordam beradi.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalar o'quvchilardan turli xildagi a'zoj badan harakatlarni hamda a'zoj badanning zo'r berishi talab qilinadi va shu bilan o'quvchilar muskul sistemalarining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalarni hosil

qilish maktabdagi o'qitish jarayonining birdan-bir maqsadi bo'lib qolmay, balki boshqa o'quv predmetlari singari, o'quvchilarni aqliy va jismoniy jihatdan bar tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

V. MALAKALAR HOSIL BO'LISH JARAYONLARIGA XOS QONUNIYATLAR

Malakalar hosil bo'lish jarayoniga xos bir qator qonuniyatlar bor. Ulardan asosiylarini ko'rsatib o'tamiz.

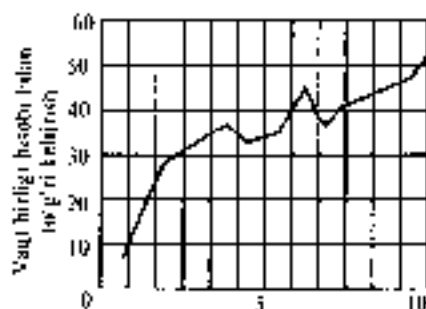
Malakalar hosil bo'lish jarayonlaridagi notekislik

Malakalar hosil qilish jarayonida ijobiy yutuqlar bilan bir qatorda, ba'zan xato, noto'g'ri harakatlarga ham yo'l qo'yiladi. Mashqlarning muvaffaqiyati – ijobiy yutuqlarning o'sishi va ko'payishi bilan, ya'ni to'g'ri harakatlarning ko'payishidan, xatolar sonining kamayib borishidan iboratdir.

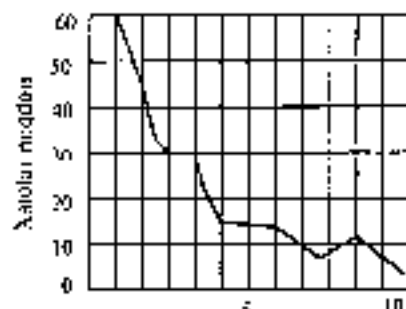
Ijobiy yutuqlarning o'sishi bir tekisda bo'lmasligi mumkin, ya'ni ma'lum bir darajada ancha vaqt to'xtah, birdan ko'tarilib ketib va vaqtincha yana pasayib ketishi mumkin. Har bir takrordan so'ng, xatolar sonining kamayishi ham xuddi shunday notekis bo'ladi.

Malaka hosil bo'lish jarayonini mashq egri chiziqlari deb ataluvchi ko'rsatkichlar yordami bilan grafik ravishda ifodalash berish mumkin.

Mashq egri chizig'i, odatda, shunday tuziladi: gorizontal chiziq yoki absissa baravar masofalarga bo'linib, bular orqali takrorlash miqdori yoki ushning ketma-ket borish vaqti (sonat, kun, hafta va boshqalar) ko'rsatiladi. Tik chizish yoki ordinata ham baravar masofalarga bo'linib, ular orqali ish miqdori yoki sifatining muvaffaqiyati ko'rsatiladi. Absissa va ordinatalardagi bo'linmalarga muvofiq ravishda egri chiziq, ishning miqdori va

16-rasm. Harakat anlakasi bo'yicha mashq egri chizig'i.

17-rasm. Harakat malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i: xatolar sonining kamayishi.

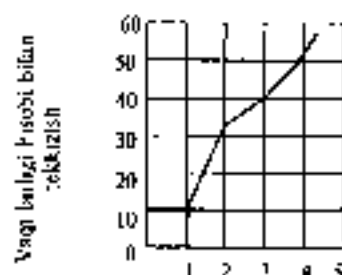
sifati oshganda yuqoriga ko'tariladi, pasayganda esa pastga qarab tushadi.

Quyidagi egri chiziqlar mashq jarayonida emshilgan ijobiy ko'rsatkichlarning o'sishi va salbiy ko'rsatkichlarning kamayishi qanday boranligiga misol bo'la oladi. Egri chiziq ko'tarilishining yoki pasayishining tikligi mashqning qanchalik tez va muvaffaqiyatli borayotganini ko'rsatadi.

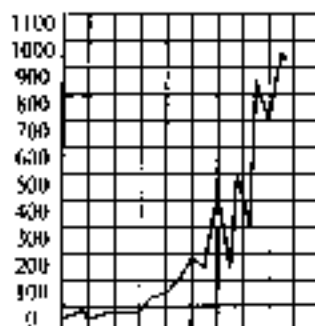
Mana shu yuqorida keltirilgan mashq egri chiziqlardan ko'rinib turibdiki, malaka hosil qilishdagi muvaffaqiyat hamma vaqt ham takrorlash miqdori va mashqlar vaqtining o'tishiga munosib ravishda o'savermaydi. Bu yerda ikki xil natija bo'lishi mumkin. Ba'zi malaka hosil qilishda mashq egri chizig'i dastlabki davrga nisbatan sekin ko'tariladi (38-rasm), ijobiy yutuqlarning eng ko'p o'sishini mashqlarning o'rta davrida ko'rish mumkin. Oxiriga kelib, egri chiziqning o'sishi sekinlashadi. Bu shunday holatda bo'ladiki, bunda harakat usullari murakkab bo'ladi va shu sababli biron ishni uddalashga o'rganish uchun ko'p vaqt sarf qilishga to'g'ri keladi. Agar harakat usullari mashqning dastlabki davrida murakkab bo'lmasa, egri chiziq tik ko'tarilib ketadi (39-rasm). Mashqning ikkinchi davrida bu egri chiziqning ko'tarilishi sekinlashadi, bundan keyin esa yanada ko'proq sekunlashadi.

Hiron kash yuzasidan tajrihaning o'tishi va shu kashga doir mohirlikning uzluksiz ravishda yuksalish malakalarning takomillashishiga yordam beradi.

Mashq egri chiziqlarida, ko'pincha, plato deb ataladigan holatni ko'rishimiz mumkin. Bu malaka taraqqiyoti davomidagi muvaffaqiyatning o'sishini yoki salbiy momentlarning pasayishini vaqrincha to'xtat qolishidir. Mashq egri chiziqlarda plato deyarli gorizontal ravishda davom etuvchi bir bo'lak chiziq tarzida aks ettiriladi (40-rasm). Plato hodisasining sodir bo'lishiga to'liqish, mustaqqqa bo'lgan qiziqishning susayi-

38-rasm. Koprokni o'sish va tib o'tish bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

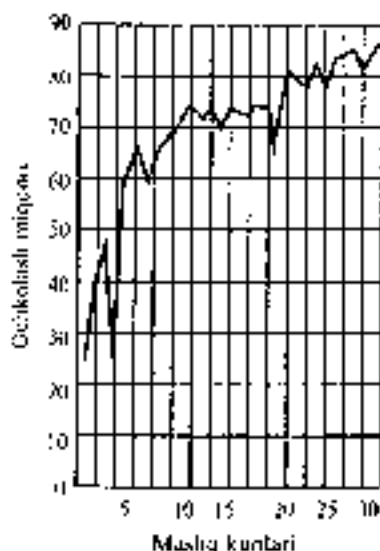

39-rasm. Retbox' o'yini bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

shi, zerikish, ishning bir xildaligi va shuning kabilar sabab bo'lishi mumkin. Harakat usullarining mukammal bo'lmashini ham shu sabablar qatoriga qo'shish mumkin, ba'zan bu usullar malakaning samaraliligini ma'lum darajagacha olib chiqib, undan keyin ranaqqiy etirmay susayishi mumkin. Bunday holda mashq egri chizig'i ma'lum bir darajada to'xtab qoladi. Agar bordi-yu yangicha harakat usullari egallab olinso, bunday paytda dastavval, ya'ni yangi harakat usullari o'zlashtirilguncha mashq egri chizig'i ham ma'lum bir darajada to'xtab turaverishi mumkin. Mashq egri chizig'ining keyingi, ya'ni platodan so'nggi ko'tarilishi, yangi harakat usullarining ilgarigilariga qaraganda ancha takomillashganligini ko'rsatadi.

Malaka hosil qilishda ba'zan ko'tarilgan mashq egri chizig'ining qoh pastga tushib ketishini ham ko'rish mumkin. Bunda mashq egri chizig'i kungura-kunguradek ko'rinadi. Bu hodisa, binnchadan, mashqning tasodifiy noqulay sharoitda o'tishiga, ya'ni kayfiyatning voronligiga, toliqlishga, diqqatning boshqa narsalarga chalg'ib ketaverishiga va shuning kabilarga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa murakkabroq, takomillashganroq ish usuliga o'tish ham mashq egri chizig'ining qayi tushishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday holatda mashq egri chizig'ining ham, platonning ham vaqtincha qayi tushishi batamom qonuni hodisa bo'lishi mumkin.

Malakalarning ko'chishi va tormozlanishi

40-rasm. (1)ish malakasi
ho'yicha mashq egri chizig'i.

Kishining turli faoliyat xillarini amalga oshirishda va faoliyat jarayonining o'zida har xil malakalar hosil qilishi va o'zlashtirishi to'zim bo'ladi. Yangi malakalar ilgari hosil qilingan va mustahkamlangan malakalar asosida hosil bo'ladi. Yangi hosil qilinayotgan malakalar ilgari o'zlashtirilgan malakalar bilan ma'lum munosabatda bo'ladi. Ilgari o'zlashtirilgan malakalar, odatda, yangi malakalarni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir qiladilar. Bizda bor bo'lgan malakalar yangi malakalarni tezroq va mustahkam o'zlashtirishiga yoki, aksincha, o'zlashtirishni tormozlab, to'xtatib qo'yishga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ilgari mustahkamlangan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi malakani ko'chirish deb ataladi.

Bu qonuniyat avvalo shundan iboratki, ma'lum bir sohada hosil qilingan malaka shunga yaqin sohaga doir boshqa malakalarni ancha yengillik bilan egallashga moyillik tug'diradi. Masalan, ma'lum bir mashinada, epchillik bilan ishlaydigan ishehi bundan ko'ra murakkabroq yoki boshqacharoq mashinada ishlashni tez orada o'rganib oladi. Bir xil musiqa asbobida chalish texnikasini egallagan kishi boshqa ashoqlarda chalishni yengillik bilan o'rganadi. Ma'lum bir chet tilni o'rganishda qilinadigan mashqlar boshqa tillarni o'zlashtirishni ham yengillashtiradi.

Malakalarning ko'chish hodisasining bir necha sabablari bor. Bu yerda turli malakalarni hosil qilishda o'xshash elementlarning borligi va aynan yoki o'xshash psixik jarayonlarning borligi katta ahamiyatga ega. Masalan, tillarni o'rganishda bir xil alfavit va ayrim tovushlarni ishlata bilish rol o'ynaydi; musiqaviy malakalarni hosil qilishda bir xil nota belgilari, yuksak musiqiy ohang eshita bilish qobiliyati, ko'rish va harakat koordinatsiyasi va shuning kabilar katta rol o'ynaydi.

Malakalarning ko'chishiga ishning va mashqning umumiy usullari ham yordam ko'rsatadi. Masalan, qandaydir bir chet tildagi egallashda kishida ayrim so'zlar, gaplar talaffuzning bir qator maxsus usullari, o'rganilayotgan materialni tartibga solish usullari va esda olib qolish usullari hosil qilinadi. Yangi tilni o'rganishda shu usullarning hammasi ko'chiriladi va ular yangi til malakalarini tezroq egallashga yordam beradi.

Nihoyat, malakalarni ko'chirish uchun ilgari malakalarni hosil qilishda maqsad qilib tutgan yo'l katta ahamiyatga egadir. Har qanday malaka o'rtirish kishini epchil qiladi, ya'ni uni boshqa malakalar va xususan o'xshash malakalarni egallashga uquvliroq qiladi. Ilgariqi malakalarni o'zlashtirish jarayonida kishida yangi malakalarni o'zlashtirishga alohida «malaka», ya'ni malakalar hosil qilish layoqati paydo bo'ladi.

Malakaning ko'chishi, yana shunda ko'rinadiki, muayyan bir a'zoinizda malaka hosil qilish shu harakatlarni maxsus mashqlarsiz boshqa a'zolarimiz bilan ham bajaraverish imkoniyatini tug'diradi. Bir a'zoinizni mashq qildiganimizda boshqa a'zolarimiz ham shunga qo'shib mashq qildiriladi. Masalan, har birimiz o'ng qo'limiz bilan xat yozishga mashq qilganmiz, lekin birmuncha yomonroq bo'lsa-da, chap qo'limiz bilan ham yozsa olamiz. Tajriba, masalan, shu narsani ko'rsatganki, o'ng qo'lda ikkita ko'ptakni olib o'ynay bilish qobiliyati chap qo'lga ham o'tar ekan.

Malakaning bu xildagi ko'chishining sababi shundadirki, malaka hosil qilish o'z fiziologik mexanizmi jihatidan faqat periferiya nerv sistemasi-gagina bog'liq bo'lib qolmay, balki markaziy nerv sistemasiga ham bog'liq bo'lgan jarayondir. Har xil malakani hosil qilishda butun nerv sistemasi qatnashadi. Biron-bir yakka a'zo, chunki, qo'lning o'ziga emas, balki kishining butun vujudi mashq qiladi. Bu mashq jarayonida bosh

miya yamon shartlarining po'stida tegishli dinamik stereotip vujudga keladi va u hoshqa o'xshash dinamik stereotipning hosil qilinishiga ta'sir ko'rsatadi. Lekin, albatta, eng samarali malaka masoq qildirilgan a'zoda hosil bo'ladi, chunki bunda mashq markaziy nerv sistemasining, asosan shu a'zo bilan bevosita bog'liq bo'lgan periferiya qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabat negizida voqe bo'ladi.

Mustahkamlashib ketgan malakalar yangi malakalar hosil qilishga salbiy va tormozlantiruvchi tarzda ta'sir qilishi mumkin. Malakalarning mana shunday o'zaro salbiy munosabatlarini, odatda, malakalar interferensiyasi deb ataladi. Bu yerda malakalarning o'zaro salbiy munosabatlari shundan iboratki, ilgari hosil qilingan malakalar yangi malakalar hosil qilishni qiyinlashtiradi yoki ularning samaraliligini pasaytiradi. Masalan, agar mashinistka alfaviti ma'lum tartibda joylashgan mashinkada ishlashga odatlanib qolgan bo'lsa, alfaviti boshqacha tartibda joylashgan mashinkaga o'tishda katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Bunday tormozlanish yoki interferensiyaning sababi malakalar va shu malakalarni harakatga keltiruvchi qo'zg'ovchilar o'rtasida hosil bo'lgan assotsiatsiyalardan iboratdir. Bu shundan iboratki, agar *A* qo'zg'ovchisi bilan *B* reaksiyasi o'rtasida mustahkam shartli bog'lanish — assotsiatsiya hosil qilingan bo'lsa, bunday holda xuddi shu *A* qo'zg'ovchisi bilan yangi harakat reaksiyasi bo'lgan *B* o'rtasidagi assotsiatsiya qiyinchilik bilan hosil qilinadi. Bu yerda assotsiativ tormozlanish sodir bo'ladi.

Interferensiyaning boshqacha turi ham bo'lishi mumkin. Yangi malaka qanday bo'lmasin hosil qilinadi va mustahkamlanadi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, ayni shu malakaning qo'llanishi kerak bo'lib qolgan paytda shu malaka bilan aloqasi bo'lgan stimuly bor bo'lsa ham bu malakani qayta tiklashda (demak, qo'llanishda ham) biroz kechikish hosil bo'lishi mumkin yoki bo'lmasa yangi malakaning o'rnini ilgari mustahkamlangan, ammo hozir keraksiz bo'lgan malaka egallab olishi mumkin. Masalan, mashinistka ba'zan kerakli harfning o'rniga ilgari ishlangan harfak mashinka klaviaturasining xuddi shu yerda turgan boshqa harfni urib yuboradi. Bu yerda hoz ilgari o'zlashtirilgan malakani qayta tiklashda sodir bo'ladigan interferensiya holatini ko'rdik. Bu reproduktiv tormozlanishdir.

Malakalarning interferensiya hodisasi bilan ta'lim ishida tez-tez to'qnashib turishga to'g'ri keladi. Masalan, malakalarning interferensiyasi yozish, o'qish, ayrim so'zlarni talaffuz qilish va shuning kabilar yuzasidan hosil qilingan yangilash malakalarni tuzatishda ko'rinadi. Bunday holatlarda ayrim malakalarni boshqalari bilan almashtirishga, ho'zilarini esa qayta o'rganishga to'g'ri keladi.

Malakaning yuksalishi va pasayishi

Hosil qilingan malakalar qo'llanishi va takrorlanishiga qaratib, yuksalishi yoki pasayishi mumkin.

Qaysi bir malaka faoliyatda qancha ko'p qo'llanilsa va turishda qancha ko'p takrorlansa, u shunchalik mustahkam va avtomatlashgan bo'laveradi. Masalan, hammaga ma'lumki, yozish malakasi juda mustahkam'lanib va avtomatlashib ketgani tufayli, kishi hattoiki ba'zan bir grammatika qoidalarini esidan chiqarib qo'ysa ham, barihir, to'g'ri yozaveradi. Malaka va odatlarning yuksalishi bu malaka hamda odatlarning juda ham takomillashuvi va avtomatlanishidir. Bu esa faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Agar hosil qilingan malakalar uzoq vaqt davomida qo'llanilmasa, ular so'na boshlaydi, ya'ni pasaya boshlaydi.

Malakalar pasayishining nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) turmozlanish, ya'ni ma'naviy ishl bilan mustahkamlanmagan muvaqqat bog'lanishlarning so'nishidir.

Malakalarning so'nishi, ayvato, shunda ko'rinadiki, hunda avtomatik harakatlar sekinalasha beradi va bu harakatlarda yangilish va xatolar to'y bera boshlaydi. So'ngra malakalarning so'nishi avtomatlashgan harakatlarning yo'qolishida ko'rinadi. buni deavtomatizatsiya deyiladi, ya'ni ilgari avtomatlashgan harakatlarni bajarish endi yana o'ylashni va maxsus qaratilgan diqqatning, ong nazoratining bo'lishini talab qiladigan bo'lib qoladi.

Nihoyat, malakalarning so'nishi ularni batamom esdan chiqarib yuborishda ko'rinadi. Kishi bir qancha vaqtdan so'ng toziri bo'lib qolgan sharoitda qachonlardir malaka sifatida o'zlashtirilgan harakatlardan foydalana olmay qoladi.

Malakalarning pasayishi taqat vaqtigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki bir qator boshqa sabablarga ham bog'liqdir. Uzoq davom etgan tolicish, kuchli kechinnmalar va o'z kuchiga ishonmaslik natijasida malakalar buzilishi va pasayishi mumkin. Ba'zi bir asabiy kasalliklar ham malakalarni pasaytirib yoki buzib yuboradi.

Bir qator harakatlari va turli usullarni talab qiladigan murakkab malakalar, ayniqsa, rezda pasayadi va buziladi. Yaxshi mustahkamlangan malakalar uzoq saqlanib qoladi. Ma'lumki, holalikda hosil qilingan malakalar puxta esda qoladi va eng barqaror malakalar bo'lib qoladi.

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, malakaning pasayishi ba'zi hollardagina batamom yo'qolib ketish darajasigacha yetishi mumkin. Malaka buzilganda yoki uni esdan chiqarib yuborilganda, odatda, undan ba'zi bir izlar qoladi. Mana shu qolgan izlar tufayli, malaka qayta tiklanishi mumkin.

Malakaning qayta tiklanishi uchun ham mashq qilish kerak bo'ladi.

To'g'ri malakani dastlab hosil qilish va mustahkamlashga nisbatan uni qayta tiklashda ancha kam mashq talab qilinadi. Bu bo'lat sherti ko'rsatadiki, hosil qilingan malaka iz qoldirmasdan yo'qolish keltmaydi.

VI. MALAKA HOSIL BO'LIISH TEZLIGI VA MUSTAHKAMLIGINING SHARTLARI

Malaka hosil bo'lish jamiyatining tezligi har xil bo'lishi mumkin. Ayni bir kishidagi ayrim malakalar va turli kishilardagi bir xil malakalar turlicha tezlik bilan hosil bo'lishi mumkin. Malaka hosil bo'lish tezligi zaruriy harakatlarni takrorlash sur'i va malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt bilan aniqlanadi. Malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt soat, kun, oy, ba'zan esa yillar bilan o'lchanadi.

Malaka hosil qilish tezligi, dastavval shu malakaning murakkablik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Malaka qanchalik murakkab bo'lsa, shunchalik sekin hosil qilinadi. Masalan, mix qoqishda bolg'achani to'g'ri urish malakasi, shu mixlarni ustaxonada (qo'l bilan) tayyorlashda bolg'a bilan ishlash malakasiga qaraganda, juda tez hosil qilinadi. Orfografiya va sintaksisning barcha qoidalariga rioya qilib yozish malakalarini egallashga qaraganda yozishning oddiy texnikasini egallash uchun ko'proq vaqt talab qilinadi.

Hosil qilayotgan malaka qanchalik murakkab bo'lsa, uni o'zlashtirishga shunchalik ko'p vaqt, shunchalik ko'p bilim va harakatlarni bir-bunga shunchalik yaxshi moslashtirish talab qilinadi. Mana shularning hammasidan foydalanilgan holda hosil qilinadigan malaka esa albatta, ham ko'p vaqt, ham tez-tez takrorlashni talab qiladi.

Malaka hosil qilishning tezligi va uning mustahkamligi kishining yoshiga ham bog'liq bo'ladi.

Ayrim malakalar kishining yoshlik davrida tez hosil bo'lsa, boshqalari esa kishi katta bo'lgandan so'ng yengilroq hosil bo'ladi. Masalan, til malakalari 3—4 yoshlayoq yengillik bilan hosil bo'ladi. Buning sababi shundaki, bolaning nutq apparati nutqning fonetika va morfologiyasini egallashga batamom tayyor bo'ladi. Uning talakkuri esa oddiy nutqning ma'nosini anglash va ayrim so'zlarni tushunish uchun yetarli darajada o'lgan bo'ladi. Shu yoshdan boshlab, bolalar gaplashish jarayonida faqat o'z ora tillaridagina fonetika va morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtirib qolmay, balki boshqa tillardan ham fonetika va morfologiya-ni asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtira oladilar.

Olti-yetti yusli bolalarda yozish va o'qish malakalari yengillik bilan hosil bo'la boshlaydi. Shu yoshdan boshlab, bola mashe qilsa, musiqa asboblari-ni chalish malakalari ham unda ancha yengil hosil bo'la boshlaydi.

Hunar va texnika malakalari 14–15 yoshdan boshlab juda yaxshi o'zlashtirila boshlaydi. Buning sababi shuki, bunday malakalarni hosil qilish uchun yetarli darajada o'sgan tafakkur va tajribadan tashqari, yana organizm va muskul sistemasining claruqqan va yetarli darajada o'sgan bo'lishi shart.

Kishi ug'aygan sari unda malakalarining hamma turlari hosil bo'lishi mumkin.

Xuddi shuning singari juda ko'p odatlarning hosil qilinishi hana yosh bolalik davridan boshlanadi. Masalan, bola o'z-o'ziga xizmat qilishga o'rganishi, yaxshilab kiyinish va yechinishga, o'yinchoqlarini chiqayot qilish hamda ma'lum tartibda saqlashga o'rganishi davomida unda ijodiy odatlar yuzaga keladi.

Malaka hosil bo'lish tezligi va uning mustahkamligi ko'p darajada kishining nerv sistemasining holatiga bog'liq bo'ladi. Nerv sistemasi sog'lom va terik bo'lsa, odalar, malaka va odatlar ham juda tez hamda juda yaxshi mustahkamlanadi. Aksincha, nerv sistemasi kasal, toliqqan yoki zaharlangan bo'lsa, malaka'lar ham sekinlik bilan hosil bo'ladi. Ayrim hollarda mashq egri chiziqlardagi plara ham, malakalar hosil bo'lishning pasayishi ham, avtomatlashgan harakatlar va malakalarning buzilishi ham nerv sistemasining to'rqqanligi va kasalligiga bog'liq bo'ladi.

Ana shu munosabat bilan mashg'ulotni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mashq qilish vaqtini to'g'ri taqsimlash muhim ahamiyatga egadir. Agar bir xildagi mashq uzoq vaqt mobaynida to'xtovsiz davom ettirifaversa, natija yaxshilanish o'rniga toliqish tula'yl aksincha pasayib ketadi. Shuning uchun ayrim mashqlar haddan tashqari uzoq davom ettiribmasligi kerak. Mashqning bir turini boshqa bir turi bilan almashtirib turish lozim.

Kishining ongliligi malaka hosil qilishda samarali natijalarga erishtiruvchi eng muhim shartdir. Onglilik, avvalo, bilimlarni o'zlashtirishda va mahorat qozonishda kerakdir: unda faqat ish harakatlarni bajarish, bu harakatlarni bir-biriga qo'shish va hanni biri bilan muvofiqlash ila cheklanib qolmay, balki qanday qilib bu harakatlarni to'g'ri, yaxshi, muvofiqqa muvofiq qilib bajarish, qanday yo'l bilan ularni bir-biriga to'g'ri qo'shish va birini biri bilan qanday qilib to'g'ri muvofiqlashtirish haqida o'ylash va, xususan, holarning hammasi nima uchun qilinayotganligini anglash ham lozim bo'ladi.

Mahoratni mustahkamlash va malakalar hosil bo'lishi uchun qilinadigan mashqlar ham onglilikni talab etadi. Bu yerda onglilik hosil qilinayotgan malakaning maqsadi va ahamiyatini tushunishda, mashqlar natijasini tasavvur etishda va, shuning bilan barga, kerakli harakatlarning qoidalarini va usul'larini bilishda namoyon bo'ladi. Ongli ravishda mashq qilish, demak, mazkur mashqlarning nima uchun kerakligini, bu mashqlar-

ning qanday usul bilan olib borilishini, bu mashqlarning natijasi qanday bo'lishi kerakligini hamda bu mashqlar tufayli qanday malaka hosil qilinayotganligini va bu malaka faoliyatning ma'lum bir turlarida qanday o'rinni olishi kerak ekanligini bilish demakdir.

Malakalar hosil qilishda xotiraning og'ir jarayonlari katta rol o'ynaydi. Mashq jarayonida birinchi marta takrorlashda biz har doim bu harakat avvalgi galda qanday qilinganini va harakatning qoidasini eslaymiz. Masalan, o'quvchi yozish malakasini hosil qilishda avvalo qaysi harfning ilgari qanday yozilganligini, o'qituvchi qanday tushuntirganini, qanday xatolarga yo'l qo'yilganini va ularni qanday tuzatilganini esga tushiradi. Undosh to'vush amiy talaffuz etilmaydigan so'zlarni (maktab, Ahmad) yozishda dastavval qoida esga tushiriladi, undan keyin esa yoziladi. Bundan keyingi mashq davomida idrok tasavvuri obrazlari ko'z oldiga keltirilmaydi, maxsus fikr yuritilmaydi, faqat yozish harakatining o'zi takrorlanaveradi.

Malakalarni mustahkamlashning muvaffaqiyati hadda darajada zo'r bo'lish, intilish, chidam va qat'iyat darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Malakalar hosil qilish uchun kishi qanchalik og'li ravishda zo'r bersa va bunga qanchalik ko'p intilsa, unda kerakli malakalar shunchalik tez hosil bo'ladi. Masalarni, skriпка va boshqa musiqa asboblari bilan chala bilish malakasini egallash har qanday odamdan, hatto talantli odamlardan ham zo'r matonat va chidam talab qiladi.

Og'lik mashq jarayonini va undan kelib chiqqan natijalarni baholashda, ularni taqqid ko'zi bilan qarashda va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglay bilishda ifodalanganadi: masalan, o'quvchi noto'g'ri yozgan so'zni yoki gapida nima uchun xatoga yo'l qo'yib yuborganini bilishi lozim. Og'li ravishda malaka hosil qilish malakalar ko'chishi va tormozlanishining xususiyatlarini belgilab beradi. Malakaning ko'chishi qanchalik og'li bo'lsa, u shunchalik yengil talbiq qilinadi va bundan keyingi malakalarni hosil qilish jarayonidagi tormozlanish shunchalik kuchsiz bo'ladi. Malakalar hosil qilishdagi og'likning mana shunday roli kuza-tish va maxsus eksperimentlar vositasi bilan isbot qilingan.

Jumladan, irodaviy zo'r berish va matonat yordami bilan malakalar interferensiyasini — assotsiativ va reproduktiv tormozlanishni yengish mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, interferensiya qandaydir o'zgarmas qonuniyat emas, uni matonat kuchi bilan yengish mumkin.

Maqsad va qoidalar yaxshi tushunib olinmay va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglab olmay qilingan mashq, hatto uzoq vaqt davomida juda ko'p takrorlangan taqdirda ham kam natija beradi. Og'li ravishda mashq o'rganish demakdir. O'g'ning ishtirokisiz mashq qilishni — *drasirovka* deyiladi. So'z matnallarini o'g'ning ishtirokisiz o'zlashtirish ustida mashq qilish esa quruq yod olishdir.

Malakalar hosil qilish tezligi kishining shu hosil qilinayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyatiga nisbatan qanday munosabatlarda bo'lishiga qaraydi. Bu munosabat muayyan bir malakalarni hosil qilishga kishining qanchalik qiziqishi va buning zarur ekanligini anglashida hamda, shuning bilan birga, hosil qilayotgan malakalariga hog'liq bo'lgan hissiy kechinmalarda ifodalanadi. Masalan, malakaga ko'p ko'mir yetkazib berish kerakligini juda yaxshi anglay olgan shaxtyorda ko'mir qazish malakalarini oqallashga qiziqish paydo bo'ladi va shuning bilan birga, bu malakalar tez hosil qilinadi. Agar kishi malakalar hosil qilishda bu malakalarning kerakli ekanini anglasa va agar unda o'z kuchlariga hamda mashqlar orqali erishadigan yutuqlariga ishonch hissi bo'lsa, bunday holda malakalar tez hosil bo'ladi. Agar-da mashqlar ishga e'tiborsizlik bilan va o'z kuchiga ishonmay qilinsa, bunday holda malakalarning hosil bo'lishi sekinlashadi.

Kishining umumiy salbiy emosional holati, ya'ni zerikish, qo'rqish, xafalanish, g'aminglik, ruhiy tushkunlik va shuning kabilar ham malakalar hosil qilish jarayoniga ta'sir qilib, uni sekinlashtiradi. Bu emosional holatlar avtomatlashish momentining boshlanishiga to'sqinlik qiladi va uzer hertoki ilgari hosil qilingan malakani buzib yuborishi mumkin. Malakalarning qo'llanish jarayonida bunday hissiyatlarning tug'ilishi, bu malakalarning avtomatligini buzib yuboradi va shunday qilib, bu malakalar qatnashadigan faoliyatning boshini chalg'itadi va buzadi. Bu yerda, avvalo, nerv sistemasining tiplari ahamiyatga egadir. I.P. Pavlov nerv sistemasining faoliyatidagi farq, nerv jarayonlarning asosiy xususiyatlari — kuchli ildamligi va muvozanati bilan belgilanishini uqtirgan edi. Turli kishilarda nerv jarayonlarining mana shu xususiyatlariga qarab, malakalarning asosi bo'lgan yangi muvaqqat bog'lanishlar har xil tezlikda hosil bo'ladi.

Professor A. Ivanov-Smolenskiy va u bilan birga ishlovchi ilmiy xodimlar maktabgacha tarbiya va maktab yoshidagi juda ko'p bolalarda muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lishining individual xususiyatlari ustida, ya'ni miya po'stining shamli reflekslar faoliyati ustida tekshirish ishlari olib borganlar. Tiplarni sistemaga solishda nerv jarayonlarining muvozanat va ildamlik prinsiplari asos qilib olingan.

Bu tekshirishlar natijasida, muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lish masalasida miyaning to'rt xil tipdagi faoliyati aniqlangan: 1) labil (ildam) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar yengillik bilan va tez hosil bo'ladi; 2) inert (sust) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar bah-bartovar ravishda sekinlik bilan hosil bo'ladi; 3) qo'zg'atuvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlar juda yengillik bilan va tez hosil bo'ladi, ammo manfiy muvaqqat bog'lanishlar, aksincha, qiyinlik bilan va sekin hosil bo'ladi; 4) tormozlanuvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lishi va mustahkamlanishi sekinlik bilan boradi, manfiy muvaqqat bog'lanishlar esa, aksincha, yengillik bilan va tez hosil bo'ladi.

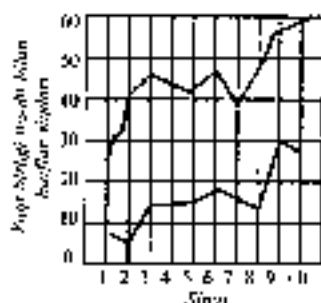
Muayyan bir malakalarning hosil bo'lish tezligi hiyla darajada kishi-ning xarakteriga ham bog'liqdir. Boshlangan ishni oxirigacha olib bora bilish, maqsadga erishishdagi qat'iyat, chidam kabi xarakterning shunday xislatlari g'oyat murakkab malakalar va ijobiy odatlarning muvaffaqiyatli ravishda hosil bo'lishiga yordam beradi. Albatta, xarakter xislatlarining ko'plam uzoq muddat davomida qilingan mashqlarning mahsulidir va shu-ning uchun ular turli odatlarda namoyon bo'ladi.

Masxus malakalarni o'zlashtirishdagi eng katta muvaffaqiyat kishi-ning qobiliyatlariga va shuning bilan birga, uning hosil qilinayotgan malaka-larni o'z ichiga olgan faoliyat bilan qiziqishiga bog'liq.

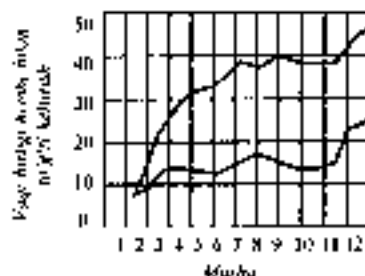
41-rasmda ikki kishini o'qishga bir xil sharoitda va bir xil metod bilan o'rgatishda ularning o'qish malakasi mashqini kuzatishdan olingan egri chiziqlar ifodalangan.

**Malakalar hosil qilish tezligi va ularning mustahkamligi o'qitish me-
todlariga ham bog'liqdir.** Bunda o'qituvchining tushuntirishi ham, ma'lum
bir harakatlarni vujudga keltiruvchi usul'lar ham, mashq jarayonida
qo'llanadigan usullar ham ahamiyatga egadir. Masalan, harflarni bir-biri-
ga qo'shish metodi bilan savod chiqarishda o'quvchilar o'qish malakasini
taxminan bir yildan so'ng o'zlashtirganlar. Hozirgi vaqtda tovush metodi
bilan o'qishga o'rgatishda bu malakalar ikki oydayoq hosil qilinadi. Ayni
bir vaqtning o'zida o'qish va yozishga barobar o'rgatilsa, o'qish malaka-
lari ham, yozish malakalari ham tezroq hosil bo'ladi.

Malakalarning muvaffaqiyatli hosil bo'lishida qilinadigan ishni
ko'rsatish, misollar va taqlid qilish uchun namunalar katta ahamiyatga
egadir. Ma'lumki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda malaka va
odatlar, asosan, katalarga taqlid qilish yo'li bilan hosil bo'ladi. Ammo
misol va namunalarga taqlid qilish maktab yoshida ham o'z ahamiyatini
yo'qotmaydi. O'qituvchining to'g'ri va chimoyli xati o'quvchilar uchun
namuna bo'ladi. Yozishga o'rgatishda yaxshi husniyat ijobiy ahamiyatga

41-rasm. O'qish malakasining oshib borishi egri chizig'i.

42-rasm. Har xil metod bilan o'rgatishdagi mashq egri chizig'ini.

egadir. O'qish malakalarini o'zlashtirishda o'qituvchining, badiiy so'z ustasining, artistning va suxandonning o'qishi namuna bo'ladi. Ishlab chiqarish ta'limi berishda ishlab chiqarish ilg'orlari va novatorlarining ish usullari taqlid qilish uchun namuna bo'ladi.

Ma'yyan bir malakalarni o'zlashtirishda faqatgina tayyor misol va namunalarga taqlid qilish bilan cheklanib qo'ya qolish yaramaydi, hatto bunday misol va namunalar eng yaxshi bo'lganda ham faqat shular bilan cheklanib qolish yaramaydi. Chunki bunday yo'l bilan hosil qilingan malakalar o'zgarmas shaklga kirib qoladi va faoliyat bir tusdagi xarakterga ega bo'la boshlaydi. Shuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarda malakalar hosil qilar ekanlar, ularning mustaqillikka, ijodkorlikka intilishlarini tarbiyalashga zo'r diqqat bilan qarashlari kerak. Mehnat novatorlarining eng yaxshi namuna va ixtisarlardan foydalanib, o'quvchilarda o'z shaxsiy mehnat usullarini va yaxshi takomillashgan malakalarni hosil qilish uchun ularning ijodiy ish qobiliyatlarini tarbiyalash kerak. Bo'nasa mehnat unumini oshiradi va kishi faoliyatini o'stiradi.

42-rasmda ikki xil metod bilan qilingan mashq egri chiziqlari ko'rsatilgan (A — egri chizig'i) ko'proq, takomillashtirilgan metod va (B — egri chizig'i) ozroq takomillashtirilgan metod.

VII. MALAKA VA ODATLARNING AHAMIYATI

Kishi o'z hayoti va faoliyati davomida har doim juda ko'p miqdorda turli-tumani ish-harakatlar qiladi. U bu harakatlar yordami bilan o'z ehtiyojlarini qondiradi va har xil maqsudlarni amalga oshiradi. Bu harakatlarning ko'pi malaka va odatlardan iboratdir.

Malaka va odatlar kishining hayoti va faoliyatini yengillashtiradi, chunki ular engli harakatlarga qaraganda tezroq va eng bilan zo'r beramasdan amalga oshiriladi. Mustahkam o'zlashtirilgan malaka va odatlar har bir harakarni o'ylab qilishdan iborat bo'lgan ko'p diqqatlab ish «yukidan» kishining ongini «biroz yengillashtiradi» va buning bilan uning vaqti va quvvatini tejaydi. Agar kishining har bir ish harakati albatta tafakkur va iroda kuchining ishtiroki bilan bajarilishi shart bo'lganda edi, kishining istagan bir faoliyati naqadar murakkab, naqadar davomli va naqadar ko'p diqqatlab ishga aylanib ketgan bo'lar edi. Hosil qilingan va avtomatlashtirilgan malakalar bosh maya parstining ishini tejaydi. Bu haqda Sechenov ham gapirgan edi.

Malakalar kishi faoliyatini yengillashtirish bilan birga bu faoliyatning eng samarali bo'lishiga ham yordam beradi. Malakalar inson faoliyatining barcha turlari uchun zarardir. Har qanday ixtisos uchun ma'lum malakalar sistemasining bo'lishi shart.

Bu malakalar qanchalik musta bo'lsa, shu ixtisos bo'yicha ishlaydigan

kishi o'z ishini shunchalik yaxshi bajaradi. Mehnat unumini oshirish uchun bo'lgan kurashda, boshqa choralar qatorida, shu ixtisosga tegishli malakalarni raskomillashtirish va ularni to'la ravishda egallash ham ko'zda tutiladi. Har qanday mehnat ratsionalizatsiyasi ko'p jihatdan yangi mahorat yaratish va yangi malakalar hosil qilishdan iboratdir.

Hattoki kishining bilish faoliyati ham o'z tabiati jihatidan g'oyat ong-iliga bilan ajralib turishiga qaramay, malakalarsiz amalga oshirila olmaydi. Masalan, o'quvchilar hisob masalalarini yechishda qo'shish, olish, ko'paytirish va bo'lish malakalaridan foydalanadilar.

Malaka va odatlar faqat kishining faoliyatini yengillashtirishi uchunгина emas, balki bizning malaka va odatlarimizga aylanib qolgan harakatlardan «ozod bo'lgan» ongni shu faoliyat orqali qo'lga kiritiladigan maqsad ustida to'plana olishiga imkon berishi uchun ham muhimdir. Shu tariqa ozod bo'lgan ong ish jarayonining o'zida shu faoliyatning samarali davom etishiga yordam beradigan harakatlarning yangi turlariga ko'chishi mumkin. Masalan, o'quvchi yozishni mashq qila boshlaganda, dastavval, uning butun diqqati va tafakkuri harbi qanday qilib to'g'ri yozish bilan band bo'ladi. Mana shu vaqtda o'quvchi boshqa bir narsa haqida o'ylay olmaydi va hatto, ko'pincha, yozayotgan so'zlarning ma'nosini ham tushunmaydi. Lekin yozish malakaga aylangandan so'ng, o'quvchi ayu bir vaqtning o'zida o'qituvchining gaplarini eshitishda davom etib, bu gaplarni avtomatik ravishda (ayrim harf va so'zlarni qanday qilib yozish kerakligini o'ylamasdan) yozib oladigan va shuning bilan birga, yozayotgan narsalarni tushuna oladigan bo'ladi.

Kishining turli mehnat faoliyatlari avtomatlashirilgan harakatlardan «ozod bo'lgan» tafakkuri mehnat jarayonlarini ratsionalizatsiyalashga, texnika ijodiyotiga va boshqa shuning kabi narsaga qaratilishi mumkin. Mustahkam malaka va odatlar asosida yuzaga kelgan har qanday mehnat ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, malaka va odatlar kishi aqlining tohona o'sib berishiga xizmat qiladi. Agar bizning barcha kundalik ish-harakatlarimiz va ixtisosiy harakatlarimiz faqat ongli sur'atdagina bajariladigan bo'lganda edi, bunday holda ana shu ishbu bizning haqimiz diqqat va tafakkurimizni o'ziga bog'lab olgan bo'lar edilar. Bunday sharoitda aqliy taraqqiyot juda sekinlik bilan borgan bo'lar edi.

VIII. ODATLAR

Mehnat va o'qish jarayonida ko'pincha hamda malakalar bilan birga odatlar ham katta o'rin egallaydi.

Odatlar, xuddi malakalar singari, yangidan hosil qilingan, mustahkamlangan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlardir, tekin malaka va odat aynan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

Ma'lum sharoit ta'siri ostida vujudga kelib va mustahkamlanib qolgan va bajarilib turishi kishining ehtiyojiga aylangan amaliy harakatlarni odat deb aytiladi.

Bunday harakatlarni (odatlarni) to'xtatib qolish, odatda, tajanglik va narozilik hissini uyg'otadi. Masalan, bunga quyidagi odatlarni ko'rsatish mumkin: masalan, bir vaqtda uyqudan turish, ovqat oldidan qo'lni yuvish, ishda ashoblarni ma'lum bir joyga qo'yish va shuning kabilar.

Odatlanib qolgan harakatlar ko'pincha shunchalik mustahkam singib ketadiki, ular kishiga tabiiy bo'lib ko'rinadi. «Odat kashning ikkunchi tabiatidir» («o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas») degan maqul ham mana shundan kelib chiqqan.

Odatlar ham, malakalar singari, har xil bo'ladi, masalan, shunday odatlar bo'ladi: kush va mehnat odatlari (ishga o'z vaqtida kelish, boshlangan ismni oxirigacha yetkuzish, har qanday ismni oldindan o'ylab, reja bilan ishlash, ish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni ma'lum bir joyga qo'yish va boshqalar), gigiyena odatlari (badan va kiyimlarning tozaligini saqlash, tishni tozalab turish, ovqat oldidan qo'llarni yuvish va boshqalar), estetik odatlar (sochlarni yaxshilab tarab, kiyimlarni ozoda qilib yurish, uyni tartibli va chiroyli qilish tutish, nutq madaniyatiga rioya qilish va boshqalar), axloqiy odatlar (rostgo'y, sofdil va halol bo'lish).

Faqat ijobiy odatlar bo'lib qolmay, balki salbiy odatlar ham bo'lishi mumkin. Salbiy odatlarga misol qilib - ishdagi yozakilik va tartibsizlikni, irkiqlikni, qo'pol iboralarni, ya'ni, masalan, xo'sh xabi keraksiz so'zlarning ishlatilishini, tingoqlarni ko'minish odatini, shuning kabilarini ko'rsatish mumkin.

Odatlarni hosil qilish jarayoni, xuddi malakalarni hosil qilish jarayoni singari, ya'ni bir xildagi harakatlarni asosan ko'pinmactalab takrorlash orqali sodir bo'ladi. Odat va malakalar hosil bo'lish qonuniyatlari biridir. Odatlarning nerv-fiziologik asosi ko'nikma va malakalarning nerv-fiziologik asoslari bilan biridir.

Odatlarning ahamiyati. Odatlar, malakalar singari, ularning faoliyatlarida katta o'rin egallaydilar. Odatlar bizning hayotimizni va faoliyatimizni sarajom-sarshira hamda tartibli qiladi. Gigiyena malakalari, maishiy, mehnat va estetik malakalar shular jumlasidandir. Chunonchi, mehnatning ratsional rejimiga rioya qilish odatlari, sanitariya-gigiyena odatlari, yaxshi madaniy xalq-atvor odatlari mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartlaridandir. Salbiy xarakterga ega bo'lgan odatlar, aksincha, bizning hayotimizni beqosh qiladi va intizomsizlikka sabab bo'ladi.

Odatlar inson ongining barcha faoliyatini va xususan, tafakkur hamda diqqatini tartibli qiladi, bizda o'ylash odati va o'ylashning odat bo'lib qolgan usullari, diqqatli bo'lish odati va odat bo'lib qolgan diqqat vujudga kelishi mumkin. Juda ko'p odatlar xarakterimizning xislatlariga aylanib qoladi. Shuning uchun ijobiy odatlarni paydo qilish kishini eng kichik yoshdan boshlab tarbiyalashning muhim vazifalaridan biridir.

Odatlarning yuzaga kelishi juda yosh bolalik davridan boshlanadi. Odatlarning dastavval hoshlab yuzaga kelishida bolalarning kattalarga taqlid qilishlari katta rol o'ynaydi. Bolada odatlarning yuzaga kelishi ko'p jihatdan kattalarning xulq-atvoriga bog'liq. Maktabda odatlar o'qituvchi talabalarining ta'siri hamda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qilgan ishlari va xulq-atvorlariga sistemali tarzda baho berib borish orqali yuzaga keltiriladi. O'quvchilarda ijobiy odatlarni yuzaga keltirishda sinf jamoasi hamda «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ijtimoiy fikrining ta'siri alohida ahamiyatga egadir. Maktabda mehnat q'ishga odatlanishni hosil qilish alohida muhim o'rinda turishi kerak. O'quvchilarda mehnat faoliyatiga tegishli ijobiy odatlarni yuzaga keltirishi lozim. Masalan, bajaradigan mehnat vazifasiga javobgarlik bilan qarash, ish joyini to'g'ri tashkil qilish, ish asboblari, materiallar va mashinalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, harakatlarni vaqt mobaynida ratsional (to'g'ri) taqsimlash, qilinayotgan ishlarni sistemali ravishda nazorat qilib borish, qiyinchiliklarni yengish, mehnat usullarini yaxshilash yo'lidagi tashabbus va jodkorlik ko'rsatish hamda mehnat umumdorligini oshirishga intilish odatlarni shu tarzda jumlasidandir. Ijobiy odatlarni hosil qilish bilan birga salbiy odatlarni yo'qotish yuzasidan hama ish olib borish lozim. Salbiy odatlarni yo'qotish uchun asosan bunday odatlarga qarshi sistemali ravishda va muntazil kurash olib borish kerak. Salbiy odatlarning oldini olish zarur, agar sharoit imkon bergan joyda, paydo bo'lgan salbiy odatlarni ijobiy odatlar bilan almashtirib yuborish kerak.

Maktabda to'g'ri hosil qilingan va mustahkamlangan odatlar maktab tugatilgandan so'ng ku q-atvorning harqan shakli bo'lib otladi va shaxsning barcha mustahkam xislatlariga aylanad.

Malaka va odatlar kishining xulq-atvori va faoliyatining barcha turlari uchun zarardir. Ammo kishining faoliyati va xulq-atvorini faqat malaka va odatlardan iborat deb bo'lmaydi. Malaka va odatlar bilan birga, kishining ongli ijodiy faoliyati ham yuksak darajada rtsisti va munayon bo'lishi lozim. Kerakli malaka va odatlarni tarbiyalash bilan birga, kishida o'z xulq-atvori va o'z faoliyatiga nisbatan ongli munosabada bo'lishni ham o'stirmoq kerak.

UCHINCHI QISM. SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV BOB. TEMPERAMENT VA XARAKTER

Temperament va xarakter odamning ijtimoiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo'ladigan individual xususiyatlardir. Kishining temperament va xarakter xususiyatlari bir-biriga shunday yaqindan bog'lanib (to'g'rirog'i qo'shilishib) ketgandeki, ularning baysi bir xarakter xususiyatlariga taalluqli ekanligini, odatda, hayot safarida ajratish qiyin bo'ladi.

1. TEMPERAMENT

Temperament lotincha «temperamentum» degan so'zdan olingan bo'lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

Temperament va temperament tiplari haqida umumiy tushuncha

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir ularning butun holiyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasi»ning asosiy xarakteristikasidir» (Nervniye uchastkiye chuvstvitelnosti, III tom, 2 kitob, 103 bet)

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatlarda kuzatiladigan individual xususiyatdir.

Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alishi tezligi, kuchli va barqarorligi har xil bo'ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'alish va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bermaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlar bilan birga, organizmning atrofidagi muhit ta'siriga javoban ko'rsatadigan istiyorsiz reaksiyalarda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bu xususiyatlar tushiq o'rmonda kishining namakdonda, partumunkalarida, har xil bexshyor edi harakat va muv ishlarlarda ko'rinib tushadi.

Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bir xil odamlarni «tez», «betopqat», «seng'ayrat», «jo'shqin» deyimiz. Ba'zilarni esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon bo'ladi.

Har bir kishining o'z temperamenti bo'ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual talfovutlar bo'lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, o'xshash belgi va alomatlari ham bo'ladi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melanholik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasmi bo'lgan.

Xolerik temperament — hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, seng'ayrat va har doim urinuvchan bo'ladilar.

Bu xil temperamentli bolalar seng'ayrat bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan bo'ladilar. Ular ko'pchilik bilan jamoa o'yinlar o'tkazishni sevadilar va bunday o'yinlarni ko'pincha o'zlar boshlab, oxirigacha faol qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi.

Sangvinik temperament — hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turnog'i mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi senger, tez o'tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo'shqin bo'ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofidagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uchun qattiq xafa qilmaydi. Ular ko'p ishga rez va g'ayrat bilan kirishadigan bo'ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zavddagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyil bo'lmaydilar.

Sangvinik temperamentli bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon bo'ladilar. Ular har qanday ishga qatnashish uchun doim tayyor bo'ladilar.

Ko'pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga bo'yinlarga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyot bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qaytishlari ham mumkin. Sangviniklar chin ko'ngildan va'dalar berishlari, lekin, ko'pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu xil temperamentli bolalar o'yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o'yin davomida, o'z rollarini tez-tez o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar. Ular damov xafa bo'lishlari va yig'lashlari mumkin. Lekin ular xafalikni tez unutadigan bo'ladilar. Ularning yig'isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament — hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvcchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif bo'ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sust-kush bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirisha, boshlagan ishm oxiriga yetkazmay qo'ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyaliib, tortinib javob beradilar. Ularni damov xafa yoki xursand qilish yengil emas, lekin bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Ular bir ishga yoki o'yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o'yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar.

Flegmatik temperament — hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qilib. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarning tashqi ifodasi kuchsiz bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki g'azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, un qat'iyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo'min qobil bo'ladi. Ular ko'pchilikka aralashmaydigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, binovni tanitmaydigan bo'ladilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi bo'lsa, o'zlarini chepga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suronli, harakatchi o'yinlarga moyil bo'lmaydilar. Bu xil temperamentli bolalar izzaki bo'lmaydilar va odatda ular o'yin-kulgilarga moyil emasslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaydilar, lekin ular faoliyati yo'lga qo'yilsa, ancha qunt bilan ish ko'radilar, yaxshi o'qib-kuylari mumkin.

Har qaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasiga qo'yib «sindirib» bo'lmaydi, albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh odamlariga o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam

temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlar bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melankolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460—356-yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan bo'ldi, shuningdek, hamma to'rt tip temperament nomlari o'rnatib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatidan turlicha bo'lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha — shole), qon (lotincha — sanguis), qora o't — grekcha melanhole) va balg'am (grekcha — rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati — quruqlikdir. Uning ishi — organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati — issiqlikdir. Uning ishi — organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati — namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Balg'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi — badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt xildagi suyuqlikdan biri ko'proq bo'lib, ustun turadi. Bu aralashma (lotincha — temperamentum) lardan qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, odamlar temperament jihatidan har xil bo'ladilar. Xoleriklarda sarq o't ustun; sangviniklarda — qon; melankoliklarda — qora o't; flegmatiklarda esa balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt xil moddalar aralashmasi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan *temperament* so'zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining asosiy sabablari I. P. Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I. P. Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasi-ning faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P. Pavlov idlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) qo'zg'alish va tormozlanishining kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va d) ularning ildamlilik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P. Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvala, kuchli qo'zg'ovchilarga «bandosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

«Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan ko'rinib turadiki», — deydi I.P. Pavlov, — atrofidagi muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, zo'r kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar ma'lum darajada tez-tez voqe bo'lib turadi, shu bilan birga, inhibiy ravishda, ko'pincha, bu qo'zg'ovchilarning ta'sirini boshqalarning talabiga va shuningdek, undan ham qudratli bo'lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, to'xtatib turmoq zaruriyati tug'iladi. Nerv hujayralari esa o'z faoliyatining bunday haddan tashqari zo'rloqlashiga bandosh berishi kerak» (I.P. Pavlov, *Полное собрание сочинений*, III tom, 2-kitob, 268-bet).

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng darajar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zg'alish va tormozlanish haravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alish bilan naqadar yengil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan edi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlilikdir, — deydi u, — hayvon o'zi deganicha qilaveradi, hamma sharoitni o'zgartirib yuboradi, u juda ham o'zgaruvchan, kimki sog'aylik bilan bu o'zgaristalarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemasi bo'lsa, o'sha yutadi» («Научные труды», II tom, 244-bet).

Yuqorida ko'rsatilgan belgilarga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini ajratadiki, ular I.P. Pavlov fikricha, Gippokratning to'rtta temperament tipiga to'g'ri keladi.

a) kuchli muvozanatli va epcchil tip. Serharakat tip. Bu tip singymuk temperament asosini tashkil etadi;

b) kuchli, muvozanarli inert (sustkash) tip og'ir vaznin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi;

d) kuchli, lekin muvozanarsiz, ya'ni qo'zg'alish tonrozlanishdan us-tun chiqadigan, qizg'in, kushqin, tip. Bu — xotirik temperamentning asosini tashkil etadi;

e) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I. P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, — deydi I. P. Pavlov, — ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament. I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi xudqida namoyon bo'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning o'zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qat'iy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyallik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z inxosi, istagi bilan o'zi o'stirib oladi, birmuncha yo'qota yoki o'zgartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday o'zgarishlar kishining shaxsiy istagi bilangina vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, tavarak-atrofidagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining o'zi qandaydir o'zgarmaydigan bir narsa emashgini I. P. Pavlov takror-takror uqurib o'tgan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» o'zgarishi mumkin va bir shaklga kirgan nerv faoliyati faqat tug'ma nerv sistema tipi bilangina belgilanmasdan, balki organizm hayotining hutun tarixi bilan ham belgilanadi, deb hisovladi.

«Odami bilan hayvonning xatti-harakati, — deydi I. P. Pavlov, — faqat nerv sistemasining tug'ma xususiyatlarigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim ko'rsatilgan va ko'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bog'lidir, ya'ni, keng ma'noda olganda, doimiy tarbiya yoki o'rgatishga bog'liqdır. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqurida ko'rsatilgan vassalari hilan bir qatnava, uning eng muhim xussasi bo'lgan erig yuksak plastikligi har doim to'xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tip: to'g'risida borar ekan, u vaqula tug'ilgan kundan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqida ham ta'sir etib turgan hamma ta'sirlarni hisobga olarog kerak» (Павлов, сочинения, III том, 2-китоб, 269-бет).

Kishining temperamenti o'zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. XARAKTER

1. Xarakter to'g'risida umumiy tushuncha

«Xarakter» yunoncha «xarakter» degan so'zdan olingan bo'lib, «qalqic chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu yerda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo'rtna tang'a ko'zda tutiladi.

Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning in'daviy fao'ligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, hayotlarga), o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakterga tegishli bo'lgan xususiyatlarini xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining xulqidagi doimiy, barqaror xususiyatlar bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamoguchi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, to'g'riлик, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdiki, tegishli paytda mardlik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kutib olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday xatti-harakat ko'rsatishini oldindan to'g'ri taxmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bog'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o'zgargan. Sinfiy jamiyatda xarakterning ham sinfiy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xarakteridagi ayrim bir xislatning o'zi turlicha ijtimoiy muhitda turlicha baholalanadi. bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xarakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi bilan u ma'lum bir guruhga yoxud sinflarga xos bo'lgan ko'p xarakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki yo'qolib ketadi, shu bilan birga yangi xarakter xislatlari paydo bo'ladi.

XX asrning yakuniy bosqichi buyuk ijtimoiy o'zgarishlar va harakatlar davri bo'lib tarixga kirayapti. Bu o'zgarishlarning eng ulug'i SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbad bo'lishi va sulh qutloqlash

respublikalarning, jumladan, jamiyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yo'liga kirayotganidir. Bu xalqlar mas'uliyatining hayotida sinalgan tabiiy-tarixiy taraqqiyoil yo'li — bozor iqtisodiyotiga o'tyapti, bevosita jahon iqtisodiy-ijtimoiy oqimiga qo'shilyapti.

Ushbu ulkan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, axloq odobiga, o'zaro munosabatlarga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko'rsatyapti. Bu ta'sirlar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyatlarigaгина emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham o'zgartirishga sabab bo'lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo'lishi uchun kishilarimizni o'rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab rurgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo'ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan soxiylik, samimiylik, o'zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iflat, sharm-hayo, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avlod-dan-avlodga o'tadi va mazmun, sifat jihatidan o'zgaradi va u kishilarni o'z-o'ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga bo'lgan munosabatlarda yangicha xarakter xislatlarini shakllantiradi.

Zahmatkash xalqimizning xarakteridagi irodaviy, axloqiy va fuhrar-farosatga bog'liq bo'lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatleri terrorizmga qarshi kurashda, diniy ag'daparastlik, vabo'uzim, narxomariya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yuqori namoyon bo'ldi. Qancha begunoh kishilarning yostig'i quridi, lekin xalqimiz o'zining malonati, qat'iyligi bilan o'z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, xoshnashdagi'ylik, to'kashchilik, egazim, tanmayisizlik kabi salbiy illatlar o'rmini o'zaro muvovat, hamkorlik, kishilarni hurmat qilish, ularga qo'llaridan ko'nguncha yordamlashish, mehri-saxovat, adolat, savohli ishlar qilish, halot va haromni, vijdonni his qilishi yuzastilik kabi ijobiy sifatlar egallab barmoqda.

Bizda yangicha xarakter xislatlari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, mehri-muavall bo'lish, yordamga muhtoj kishilarga dilotli bo'lish kabi yuksak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularning dunyoqarashi va e'tiqodlar bilan bog'lanishi va ularning qiziqish, qobiliyatlari bilan mulkara bog'langandir. Dunyoqarashi va e'tiqodlar Vatnamozga fidokorona muhabbat, jasorat, mehnatsevarlik, modlik, sabot va to'g'ri'ylik singari xarakter xislatlarini shakllantiradi va nolaq istilga nisbatan sez-garlik singari xarakter xislatlarning vujudga kelishi, ko'proq kishilarning

hissiyotlarida zohir bo'ladi. Kishi xarakterida markaziy o'rinni ishlag'of etadigan sifalar mazkur odamning iroda sifatlari va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xarakteri uning o'ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruvchi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Iroda bilan bog'liq xarakter xislatlari

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatlari xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislatlaridir. Shu sababli, xarakter haqidagi ta'limotda ham o'zini tutib bilish, dadillik, qat'iyat singari iroda sifatlari ushbu yana toxtab o'tishga to'g'ri keladi. Lekin bu yerda biz ularning kishida ahyon-ahyonda ko'rinishi ushbu emas, balki bunday sifatlarni kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi to'g'risida, ularning ayrim kishi xarakteri xislatlari tariqasida namoyan bo'lishi haqida gapiruviz.

Kishining iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislatlari, odatda, undagi emosional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyan bo'ladi. Ba'zi odamlarning irodasi tuyg'u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar o'z maqsadiga yetishga xalal berish mumkin bo'lgan har qanday his-tuyg'ularini darhol hostin oladi. Odatda, bunday odamlarni irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.

Shunday odamlar ham bo'ladiki, ularning xatti-harakatida hissiyot ko'proq o'rta oladi; bunday odamlar o'z xatti-harakatlarida ko'pincha tasodifan tug'iladigan his-tuyg'ulari ta'siri ostida ish ko'radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli bo'lib, tasodifiy kayfiyat va tuyg'u-hissiyotga tez beriluvchan bo'ladilar, shu sababli ularning xarakteri hissiy xarakter deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuyg'u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyan bo'ladi. Masalan, mehnatsevarlik ma'm shunday xarakter xislatiga ega bo'lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chiqim va irodaviy zo'r berishni talab qiladi, buni esa unda mehnatga bo'lgan muhabbat hissi yengillashtrindi, mehnatni serunum qiladi. Iroda bilan tuyg'u-hissiyotlarning monand shunday nisbati bequsur, uyg'un xarakter aloqatidir.

Xarakter kuchi va mustahkamligi

Odamlarning o'zaro, kundalik munosabatlarida ham, ish sharoitida ham kishi xarakteri to'g'risida gapirganda, odatda, uning xarakter kuchi va mustahkamligi qiyofatiga namoyan bo'lishiga qat'ib tutkin chiqariladi. Kishi xarakteridagi bunday xislat, avvalo, uning o'z mehnat faoliyatlarini va xatti-harakatlarini ko'zlaydigan maqsadga, amaliq darajasidan iborat bo'ladi.

Kushlagi irodaviy faollik muhtashab bosilganishi, amalishlar esa qim-

chahk anglab olinganbaga qarab bir-biridan farq qilish sababli, odamlar xarakterlari ham, ularda qanday ulush ustun bo'lishiga qarab, bir-birlaridan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlari hali yaxshi anglab olinmagan ulush, ya'ni muvillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning intilishi, ko'pincha, noaniq, mazmunsiz bo'ladi. Bunday kishilar hammasi vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir yetishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini o'zlari ham bilmaydilar. Bunday odamlar tuzi narsa qanoatlanmaydi. Ularda hammasi vaqt zerikish, xomushlik, «otlash», «ajablasizlik»ni ko'ramiz. Bunday odamlarda, ko'pincha, ko'ngli notinchlik, bezovtalik va hovliqish bo'ladi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik ko'p bo'ladi.

Ba'zi odamlar nimga ulayotganliklarini anglaydilar, lekin uni amalga oshirish uchun faoliyat ko'rsatmaydilar. Ular hammasi nimanidir qumsaydilar, ulaydilar, o'zlari va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bunday odamlar o'zi-xayollar (ko'pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho g'oyatlarini jo'sh uzadi, ammo aslida ular faoliyatsiz, suskash bo'ladi.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy o'tmish kishilari xarakterlari belmatlari bo'lib, zamonamiz kishilari xarakteridan uzoqlashib barmoqda.

Kishi xarakterini g muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan xohish inqasidagi batamom anglab olingan intilishning ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari qimadalligini va unga erishish uchun nimalar qir moqligi va qanday q laroq kuzimligini hamisha biladilar. Bunday xislatlar aniq maqsadga ega bo'lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bog'liq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislati qat'iyatlik va barqarorlikdir. Ba'zi islamlarni biz qat'iyatli, barqaror deyimiz, ba'zilarini esa qat'iyatsiz, muqmal, beqaror deb ataymiz.

Qat'iyatli, barqaror odamlar deb, ortiqcha takkibmasdan, tez bir qarorga keladigan kishilarni aytamiz. Qat'iyat kishining shu o'rida qay daraja aql-farosat bilan ishl ko'rishiga qarab tuzi tus oladi.

Qat'iyatning o'zi, albatta, kishi yuksak g'oyaviy va asloqiy tamoyillarga asoslangandagina ijobiy xislat bo'la oladi. Har doim muhokama qilish, ushsh lavshsh, kerak bo'lib qoiganda shoshilmadan, donolik bilan ishl ko'radigan odamlar qatli, dono, vazmin odamlar deb ataymiz.

Leikin xarakterlari etibori bilan qat'iyatli bo'lgan kishilar ichida ayrim tuzp'ularga bozilib, layfiyatiga qarab tez, shoshqaloqlik bilan qarorga keluvchi xislatlar ham bo'ladi. Bunday odamlar emotsional, impulsiv tabiat-

li bo'lib, ular odadda, o'zlarining shoshma-shosharliklari, yengilakchlik va betayin bo'lishliklari bilan ajralib turadilar.

Qat'iyat ortiqcha iktatlanmasdan o'ylab, to'g'ri qaror chiqarilganda va ularni dadillik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati bo'la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatlardan hittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etadigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Qat'iysizlik, ijtisozsizlik salbiy xarakter xislatlaridandir.

Qat'iysiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, o'zining chiqargan bunday qarorlarini ham, ko'pincha, vaqtida bajar olmaydi. Bunday odam har xil imkoniyatli, ehtimolli va, ayniqsa, tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan ishlarni bajarishda o'z qarorining to'g'riligiga ishonmay, shubhalanadigan bo'ladi.

Barqarorlik qat'iyat bilan yaqundan bog'langan bo'lib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega bo'lgan odamlar, odadda, bergan qarorlarini o'zgartirmaydilar, bekor qilmaydilar va bajar may qo'ymaydilar. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turadigan, saxovatli bo'ladilar; ularning so'zi bilan ishi bir-biriga mos bo'ladi. Bunday odamlar o'z so'zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa bo'ladi.

Beqaror odamlar deb, o'z qarorlarini tez-tez o'zgartirib turadigan yoki ayrib turadigan odamlarni ayta-miz. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turmaydilar, shubhsiz bo'ladilar. Bunday odamlarning so'ziga ishonib va umid qilib bo'lmaydi.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan eng yaqqol xislati kishi ro-dasining **kuchi va mustahkamligida** ifodalanadi. Bunday xislatlar har kim-niing xarakterida ham ma'lum darajada namoyon bo'layotadi. Xuddi shun-day kuchli iroda va mustahkam xarakterga ega bo'lgan kishilar bizda yuk-sak qadrlanadi.

Xarakterning kuchi va mustahkamligi o'zini tuta bilishlik, dadillik, chidam va matonatda ko'rinadi.

O'zini tuta bilish tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati kishi-niing o'z xatti-harakatini nazorat qila bilishda, o'zini tuta bilishda, maso-difiy yoz beradigan xattiyorsiz harakatlarni idora qila olishda, tilini tuta bilishda, ummayan sharoitda nojo'ya yoki zararli deb hisoblangan harakat-lardan o'zini tuta bilishda ko'rinadi. Bunday kishilar vazirni, o'zini tuta biladigan bo'ladilar. Bunday odamlar saramjara xalqlar bo'ladilar.

Xarakter kuchi **dadillikda** ham ko'rinadi. Dadil odamlar har qanday mashvaqqat va to'siqloqqa qaramay, ko'zlangan maqsadga erishadigan bo'ladilar. Bunday kishilar birladigan bir ismni o'z tinchligining buzilishiga,

hatto o'zining hayoti uchun xavfli bo'lishiga qaramay, oxinga yetkazadigan, sabotli bo'ladilar. Bunday odamlar jar'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shunday xarakter xislatidirki, bu xislatlarga ega bo'lgan odam sobitqadam, chidamli, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kelgan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni yenga oladigan bo'ladi.

Xarakter xislati ranqas-da namoyon bo'ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilar esa o'zlari qiziqadigan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga yetkaza oladigan bo'ladilar.

Matonatli odam muvaffaqiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tushmaydi, aksincha, ko'zlangan maqsadga yetish yo'lida yanada qo'riyot bilan kirishib, yangi yo'l va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar o'ziga va boshqalarga nishatan **talabchan** bo'lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar o'z kuchiga ishonadigan bo'ladilar. Bular mo'ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday to'siqlarga qarshilik ko'rsata oladigan, sabotli bo'lachlar.

Bunday kishilar chidamli, o'z maqsadlarga erishish yo'lida uchragan to'siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob hamda musibatlarga bardosh beradigan bo'ladilar. Bular sabr-toqatli, har qanday sharoatda ham o'zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat ko'rsatishga qodir odamlardir. Xarakter xislati bunday odamlar zo'r qahramonliklar ko'rsatishga qodir bo'ladilar. Ular o'z hayotini bir asosiy maqsadga bo'ysundirib va har qanday mashaqqat hamda to'siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi yo'lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga **optimistik** kayfiyat xos bo'lib, hayotga doimo zavq-shavq bilan qaraydilar, porteq istiqbotga zo'r umid bog'laydilar. Ular odamlarga, ulardagi bo'lgan imkoniyatlarga va o'z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan bo'ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining bo'shligidir.

Iroda bo'sh yoki xarakteri zaif deb, hatto arzimaydigan to'siq va qiyinchiliklarni ham yenga olmaydigan odamlarni aytiladi. Bunday odamlar qo'rqq, jar'atsiz bo'lib, o'zgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, o'zlarining qilayotgan ishlarini to'xtatib qoladi. O'z qarorlarini o'zgartirishlari, ko'zlangan maqsaddan voz kechishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajada sabot, sabr-toqat, matonat va chidam ko'rsata olmaydilar. Bunday odamlar yuksak, lamolavor, dangasi, ko'ngil bo'sh bo'ladilar. Bunday odamlarning xatti-harakatlarni, odatda, o'zlaridan katta ko'proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil bo'lib, hayotga, tur-

mushga noxshukurtlik bilan qaraydilar. Ular hamma vaqt hamma yerdə, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina koʻrdilar. Ularning fikricha, oʻzlaridagi barcha shaxsiy kamchilik va yetishmovchiliklarga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi baʼzi odamlar beparvo, koʻngilchanlikka moyil boʻladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan yoʻqolib bormoqda.

Xarakterning mustaqilligi

Kishida muayyan darajada namoyon boʻladigan mustaqillik shaxsning irada bilan bogʻliq boʻlgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va masʼuliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik — xarakterning qimmatli xislati boʻlib, bu xislat koʻpchilik kishilarda ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam oʻzining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyatlarida ham sharoitni, qoʻyilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, oʻrtaga yaqin vazifalar qoʻyadi, qoʻyilgan vazifalarni hal etish yoʻllarini, vositalarini topadi va bu vazifalarni bajarishda oʻzi ham faol ishtirok etadi. Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amalga oshirishning eng samarali vosita va yoʻllarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar — faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy koʻz bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-eʼtibor bilan tekshirib koʻra bilish qobiliyatida namoyon boʻladi. Shunday xislatga ega boʻlgan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga eʼtibor bilan quloq solib ularning hammasini toʻgʻri muayyan tamoyillar nuqtayi nazaridan, yaxshilab oʻylab koʻradi, ijobiylarini qabul qiladi va foydalanadi, nomaʼqul, salbiy, foydasi boʻlmaganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega boʻlgan kishi boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning hammasini dunyoqarash va axloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va maʼqullarini tanlab oladi.

Masʼuliyat his qilish shu odamning mustaqilligini koʻrsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki oʻz tashabbusi bilan qilinayotgan ish uchun masʼuliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ismni oxiriga yetkazadi. U hamma vaqt adolati tanqidni qabul qilishga, oʻz xatosini boʻyniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

Oʻz-oʻziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo oʻzida masʼuliyatni his qiladi va unga beparvochilik yordir. U eʼtibor bergan narsasi toʻgʻrisida emas, balki erishmagan narsasi haqida koʻproq oʻylaydi, u uchun muvaffaqiyat kelgusidagi ismga ragʻbat stimulinidir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning bo'lmashligi, o'z xatti-harakatlarida mas'uliyat sezmaslik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakterning bo'shligini ko'rsatadi.

Mustaqil bo'lmagan odam hamisha sustkash bo'lib, hammadan orqada qolib yuradi, o'zining to'ntoqligi bilan ajralib turadi. Bunday odamlar, odarda, o'z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini o'zidan qidirmay, obyektiv sharoitga to'inkaydilar. Ular boshqalar tomondan qilinadigan tanqidi qabul qilmaydilar va o'z xato hamda muvaffaqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kishining **intizomlilik** xarigasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ungli va ixtiyoriy ravishda bo'ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgilangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilishda, o'z hurchiga sadoqatli bo'lish bilan binga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishtianlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga bo'ysuna bilishlik xosdir. Belgilangan qoida va axloqiy tamoyillarga bo'ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning o'zbutimchalik, o'zbutlamonlik, adabsizlik va ba'zan axloqiy jihatdan cheiga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon bo'lad.

Xarakterning axloqiy xislatlari

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barcha xislatlar ularda shaxsning axloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon bo'lgani uchun ijobiy qimmatga ega bo'lad.

Axloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining axloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan, kishini boshqa odamlarga, jamiyatga, mehnatga va shuningdek, o'z-o'ziga munasabatida namoyon bo'lad.

Kishining e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari

Kishining ma'naviy qiyofasi haqida, avvala, uning xatti-harakati va xulqiga qarash hukm qilamiz. Kishining ma'naviy qiyofasi, avvala, uning xatti-harakatlari, va xulqida namoyon bo'lad.

Axloqli odam deb, o'zining intilishlarida, qarorlarida va harakatlariida har doim gumanistik axloq prinsiplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qat'iyat, sahob, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi, intizomlilik va shu kabi iroda xislatlari kishining axloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror axloqiy hissi ifodalanganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdirlaymiz.

Ular qaysi kishi xarakterning ma'naviy darajasi, avvala, o'z fioliat-

landa yoki o'zining ayrim xatti-harakatlarida, tamoyillarida asoslanadigan motivlarida namoyon bo'ladiki, kishi o'z intilish, qarorlarini va o'z harakatlarini, shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qator va harakatlarni shu nuqtayi nazaridan baholaydi. Xalqimizning azal-azaldan, masalan, To'maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa ko'pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining mustahkam natijali bo'lganligi utardagi e'tiqod, ularning vatandashlik, o'z xalqiga, davlatiga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilarning ma'naviy fazilati — rostgo'ylik, to'g'rilik, xalq manfaatlariga, Vatan manfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Axloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kishilardir.

Milliy xarakterning oliyjanob axloqiy fazilati — Vatan va o'z xalqining baxt-u saodati uchun, jamiyat idealini amalga oshirish uchun kurashlarda o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning xatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan jubiy xarakter xislatlari, avvalo, kishining boshqa odamlar bilan nechog'li el bo'lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda bo'lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvida namoyon bo'ladi. Kishilarga el bo'lib ketadigan odamlar, hatto buroq muddatga bo'lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladilar.

Xarakter xislati bo'lgan el bo'lib ketishning, o'z navbatida, har bir kishida ba'zi bir xususiyatlari ham bo'ladi. Chunonchi, kishi naqadar el bo'lib ketaveradigan bo'lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir xil bo'la olmaydi, har bir odamning boshqalarga qaraganda o'ziga eng yaqin ko'rgan, ko'ngliga yaqqan oshna-og'ayrisi bo'ladi. Har bir odamning o'z o'rtog'lar, do'stlari bo'ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat qo'yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el bo'lib ketish doimiy har bir kishida turlicha namoyon bo'ladi. Bir xil odamlarning o'rtog'lar, do'stlari ko'p bo'ladi, boshqa kishilarning oshna-og'ayrisilari, do'stlari kamroq bo'ladi. Odamlar do'stlik munosabatlari va mehr-muhabbatning barqarorligi yoki beqarorligi ihtididan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil odamlar o'z do'stlik munosabatlarida sobitqadam, vatodor, mehr-muhabbatlaridan hech qachon ayrinmaydigan bo'ladilar. Bu — xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subutsiz, aynama kishilar ham bo'ladi, hunday kishilarning do'stlik va mehr-muhabbatida tuturiq bo'lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham jo'sh urib ketishi, shuningdek, darrov so'qib, yo'qolib ketmogi ham mumkin. Bunday odamlar boshqa bir kishi bilan do'stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan do'stlashadi.

Odamlar bilan munosabatdagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng dairada va barqaror el bo'lish xislati, odatda, optimizmdan iborat jobiy xarakter xislati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu xislat olam va hayotga beg'ubor hamda quvnoq nazariya bilan qarashda ifodalanadi. Xarakter e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki anuvaffaqiyatsizliklarga duch kelgan paytlarda ham entangi kunining beg'ubor bo'lishligiga qattiq ishonadi.

Xarakterning e'tibori bilan odamga el bo'lmaydigan, yakkalanib yuruvchi kishilar bo'ladi. Ular shaxsiyatparast, xudbin bo'ladilar, boton hayotida fikru-zikri va xatti-harakati faqat o'zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday odamlar faqat o'z rehat farog'ati, o'z foydasiningni o'ylaydi, xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishilar orasida odamlar bilan uliqisha o'lmaydigan, jizzaki, odamlarni yoqtirmaydigana, odamlar ham ularni yoqtirmaydigan shaxslar bo'ladi. Bunday kishilar, ko'pincha, o'taketgan xudbin bo'ladi, ular hech bir narsada hiror yaxshi tomon ko'rmaydilar va ko'rishni istamaydilar. Odamlarga ishonmaydilar, o'z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el bo'lib ketish darajasi bir odamning barcha xatti-harakatida ayrim xulq-atvorlarida va so'zlarida na ruyon bo'ladi.

Kishining xatti-harakatlari va so'zlarida uning boshqa odamlarga bo'lgan sifatleri, chunonchi, samimiylik, haqqoniylik kabi sifatleri namoyon bo'ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb xatti-harakati va nutqida har doim to'ppa-to'g'risini, haqiqatni aytuvchi kishilarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqi to'ppa-to'g'risini odamning betiga dargah aytuvchi kishi bo'ladilar.

O'z so'zi va xatti-harakatlarida samimiy bo'lmagan odamlarni, boshqacha «ikkiyuzlamachi», «munofiqa» deb aytadilar. So'z boshqa-yo, ishi boshqa bo'lib qolsa, bu juda ham yamon bir holdir. Bu hol munofiklikka olib boradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari uning ko'zko'chirmachilik, uldanchilik, qallollik, firibgarlik singari xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Hayot shom ko'rsatdiki, bunday xatti-harakatlarni faqat ayrim

kishilarga nisbatan qo'llanib qolmaydi, hattoki o'z jamoasiga va o'z davlatiga nisbatan ham qo'llaydigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlaridan biridir. Bu xislatlarni o'stirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir qahiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir, ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatlarda uning qadr-qimmatini zo'r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakterning bu xislati kishilar to'g'risida g'amxo'rlik ko'rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanaadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyaliklikda, kishilarning rahiy holatini, dilidagi tuyg'ularini tushuna bilishda, ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam ko'rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanaadi. Mehribon bo'lish — xushmuomala bo'lish demakdir.

Kishiga e'tibor, mehribonlik va xushmuomatalik ham har bir kishining xatti-harakatida va so'zida namoyon bo'ladi. Kishining so'zi naqadar kuchli ta'sir ko'rsatishini biz bundan oldin ham so'zlab o'tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin so'zi ularning ruhini ko'taradi, ularga imdod beradi, g'am-g'ussalarini yengillash tiradi, ularga umid bag'ishlaydi, dillarni shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birla qo'shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarakter xislatidir.

Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni msonparvarlikka zid bo'lgan dag'allik uchun o'rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlarning xudbinligi natijasidiki, u odamlar faqat o'zingni bil, o'zini qo'y «misolida» ishl ko'radilar va boshqa kishilarga, hatto o'z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik sog'inishga tayyor turadilar. Bunday odamlarning xatti-harakatida ham, gap so'zida, o'zlarida, har doim zaharxandak, mensimaslik, dag'allik va beparvolik sezilib turadi. ularning boshqa odamlar bilan munosabatidagi xatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida o'z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuyg'ularini uyg'otadi. Xudbin, to'ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida ko'pincha so'zda ham, ishda ham beradon va adolatiziz bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining salbiy xususiyatlarini, odatda, boshqalarga to'laydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini o'zlaridan emas, balki boshqa kishilardan ko'radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari o'tmish qoldig'i bo'lib hozirgi vaqtda harham topib boruvqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom harham topib ketmog'i uchun bizda hamma sharoitlar yaratilgandir. Xudbin, to'ng kishining har qanday noloyiq xatti-harakati har bir jamoada Jarhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq xatti-

harakatni qat'iy tanqid ostiga oladi. Ma'lumki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi xarakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishining boshqa odamlarga, eng avvalo, o'z jamoasiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlagadir ijobiy va kimlagadir salbiy munosabatda bo'lishi orqaligina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bog'liqdir.

Kishi xarakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni mehnatsevarlikdir. Hunday xarakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi talloiligi, sarraf-jom-sarishlabi va intizomiligi bilan bog'liqdir. Kishida bunday xarakter xislatining mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolganligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash, ehtiyot qilish xislati bilan yaqinchan bog'liqdir.

Tejab, ehtiyot qilib xo'jalik yuritadigan davr kishisi jamiyatning muqaddas va daxlsiz asosi bo'lgan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlarining butunligi uchun ham qayg'uradi. Bu uning o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo o'rtirish emas, albatta.

Kishi xarakterining salbiy xislati dargasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlardir. Bunga ayrim kishilar ongida bo'ladigan mehnatga buyvachilalarcha mensimay munosabatda bo'lish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi xarakterining hunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javobgarlikni sezmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Halol mehnat qilish, jamiyat baxti-sudati, uchun kurashish hisning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan k'i-l-avtor xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida va xatti-harakatlarida uning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari ham namoyon bo'ladi. Bu o'z-o'ziga baho berish deb ataladigan xarakter xislatidir.

Jamiyat o'rtasidagi xilma xil munosabatlarida o'lam ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga o'xshash yoki farq qiladigan xislatlar topadi. Odamda o'zi haqida, uning o'zligi haqida ma'lum bir fikr paydo bo'ladi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish odamning o'zligini anglashning muhim

bir tomonini tashkil etadi. Kishining o'z-o'ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos bo'lishi yoki mos bo'lmاسligi ham mumkin. Odam o'zidagi sifatlariga ortiqcha baho berib yuborishi yoki ularga yetarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladi, ular ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'lum bir fazilatlarga ega bo'lib, bu fazilatlarga o'z ham yuksak baho beradi. O'z-o'ziga baho berish kishining o'z qadr-qimmatini, o'z sharafigini bilish, yuksak singari xarakter xislatlarida ifodalanadi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda illox tariqasida ifodalanadi, bunday odamlar o'zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilibgina qolmay, balki o'zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. O'z qadr-qimmatini, izzat-ma'sini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu yerda nym odamda bo'ladigan go'ruhlari ko'zda tutilmay, balki bu odamning nima bilan faxrlanishini, o'zi uchun faxr deb nimani tushunishini ko'zda tutishga to'g'ri keladi.

Faxr, izzat-ma's, o'z qadr va martabasini bilish, faqat yudbinlikdan, egizlikdan iborat bo'lib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, ko'pincha, takabburlik, munmanlik, dimog'dorlik, kibrlanish, g'ururlanish tariqasida ifodalanadi.

Shunday odamlar borki, olavjanob xislatlarga ega bo'ladi, ammo hech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hech bi holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilar bo'ladi; bunday odamlarning xatti-harakatida, gap so'zida takabburlik, dimog'dorlik, munmanlik bo'lmaydi. **Kamturlik** va **soddadillik** kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan o'zini ajratib ko'rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, o'zini-uzi yo'q xizmatlarini ko'rttirib pesh qilishga urinmaydi. U o'zining boshqalardan afzallik tomonlarini, agar shunday tomonlari bo'lsa, ko'z-ko'z qilishga intilmaydi, hammaning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga o'zini saylat qilmaydi, uning odamlarga bo'lgan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, notepi, o'zini tutishi va odamlari har doim tabiiy va sarmim bo'ladi.

Itimoriy va shaxsiy hayotda oddiyluk hamda kamtarlik alohida ahmoni-yarga egadir.

Kamtardik o'z-o'zini tanqid va o'ziga nishatan qo'iy talabchanlik bilan o'z ishiga to'g'ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni ko'ra bilish, o'z xatti-harakati va faoliyatini tahlil qila bilish ham baho berish bilan o'z kamchiliklarini dardli oclib tashlash va ularga iqror clish hamda ularga halollik hamda viddoqan bartaraf qilish choralarini ko'rish bilan chambarchas bog'liqlidir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan **fortinchoqlik**, **uyatchanlik** tarzida namo-

von bo'ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron g'arazni, o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab va bunga yetishmoq uchun boshqa odamlar oldida o'z insonlik qadr-qimmatini yerga urishga tayyor turadi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida hushomadg'o'ylik, tilyog'lamlilik, laganbandorlik singari nihoyat past qiliqlari ko'rinib turadi. Odamlardagi laganbandorlik, tilyog'lamlilik, hushomadg'o'ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki, ular haqiqatda o'zlarida bo'lmagan fazilatlarni o'zlarida bor deb ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Bunday odamlar o'ziga bino qo'ygan maqtanchoq, manman ko'zho'yanchochi bo'ladi, o'zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, ko'pincha, juda katta ketib gapiraveradilar-u, lekin amalda, haqiqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam bo'ladilar.

Kishining o'zida yo'q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat bo'la olmaydi. Balki, aksincha, kishining o'zida yo'q sifatni bor deb ko'rsatishga urinish, kishining o'zini ma'lum bir fazilat egasi deb o'ylab yurishi uning xarakteridagi xislat bo'lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam oliyanob xislatlari uning o'zida bor deb hisoblangan, lekin aslida yo'q xislatlar bo'lmay, balki shu kishi to'g'risida uning ishiga qarab jamoatchilik o'rtaida tug'ilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida salbiy xislatlarning oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Xarakter klassifikatsiyasi va tiplari to'g'risida

Biz kishida xima-xil ko'rinishda va turlicha namoyon bo'ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir-biridan ajralgan bo'lmay, balki ular birlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladilar. Shuning uchun bir xarakter xislatining o'zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon bo'lmog'i mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir xatti-harakatning o'zi ma'qul yoki noma'qul, axloqda muvofiq yoki nomuvofiq bo'lmog'i mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi irada bilan bog'liq bo'lmay, balki aql-idrok va ruyg'u-hissiyotlar bilan bog'liqdir. Mardlik ayni vaqtda axloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xarakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xarakterini klassifikatsiya qilishga yoki xarakter tiplarini aniqlashga urinish hollari psixologiya tarixida ko'p marta uchragan. Shunga qaramay, hanauzgacha bir xarakter klassifikatsiyasi va tipologiyasi yaratilgan yo'q.

Shu sababli ayrim kishilarni xarakterlashda, odlarda, shu kishiga xarakterli bo'lgan bir-ikkita muhim belgisi ko'rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xarakterli desak, ba'zilarini kamol, mehnat-

sevar, yana boshqalarini esa xushmuomala, dildash va hukazolar deb ataymiz.

Kishining o'z faoliyatlarida, tuyg'u-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va o'z-o'ziga munosabatlarida namoyan bo'ladigan xarakter xislatlari bu kishining o'z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab, o'z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijobiy yoki salbiy bo'lmag'i mumkin.

Shuning uchun ham uning harcha xarakter xislatlari yuqori axloqiy sifat kasb etadi. Eksploatator sinflar sharoitida qat'iyat, malomat, mustaqillik singari xarakter xislatlari, eksploatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli axloqqa zid, yaramas xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini amqlash qiyin bo'ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda o'rali ravishda «na rahmonga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb araydilar.

Xarakterning fiziologik asoslari

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xarakterning fiziologik asosi nerv sistemasining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xarakterining tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunday o'zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga ko'ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari bo'lganligi tufayli, xakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining o'zgan xususiyatlaridan iborat.

Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib, I P. Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tug'ma konstitutsion turi — genotipdir. Lekin hayvon tug'ilganidan boshlab tashqi sharoitning g'oyat xilma-xil ta'sirlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali o'z maqarar javob berishi tozim bo'ladi, ko'pincha, bu faoliyatlar mustahkamlanib, nihoyat butun hayotning oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning butunom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil bo'lgan o'zgarishlarning qotishmasidir — fenotip, xakterdir».

I P. Pavlov o'zgaruvchan nerv sistemasi tipini katta miya yaram shartlari po'stining sistemalik ishi bilan va nerv jarayonlarning tarkib topgan, muvozanatli sistemasidan iborat bo'lgan dinamik stereotip bilan tug'laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo'lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv-fiziologik asosini tushunish uchun I.P. Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga ega. Ikkinchi signal sistemi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo'lishi bilan binga kishi xulqini ham idora qiladi.

«Normal o'sgan odamda, — deb yozadi I.P. Pavlov, — ikkinchi signal sistemi odam xulqining oliy boshqaruvchisidir». Xarakterning fiziologik asosi to'g'risida gapirganda barcha xarakter xislatlari go'yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilanгина belgilanadi deb tushunish yaramaydi, albatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatlarni, chunkincha, ijtimoiy maslak, inodlik, o'z burchiga sadoqatli bo'lishlarni o'z ichiga olmaydi va ololmaydi hana, albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kategoriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi.

5. Xarakterning taraqqiysi

Kishi xarakteri tabiiy, tug'ma bo'lmay, balki keyin hosil bo'ladi va tarbiyalanib yetishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo'ladi» degan iboralar shuni ko'rsatadiki, odamlar kishi xarakterining tarbiya ta'siri bilan o'zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o'zlarining kundalik oddiy kuzatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boravchilar, «odam xarakteri va uning taraqqiysi tantomla kishining tana tuzilishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari banga xilof reaksiya urinishdir. Bunday olimlar xarakterning tarkib topishida, shuningdek, shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol o'ynamaydi, deb da'vo qiladilar.

Kishining xarakteri tug'ma, daimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rosgo'y yoki munofiq, hotin yoki qo'rqqoq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi.

Har bir odamning xarakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Xarakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuyg'u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlarning hammasi kishi xarakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xarakterning taraqqiyotida ijtimoiy muhitning roli

Kishining butun hayoti davomida uning xarakterining tarkib topishiga ijtimoiy muhit, avvalo, shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi.

Xarakterning taraqqiyosida muhitning roli kishining holatlik chog'laridan boshlaboq nihoyat kattadir. Ma'lumki, bola kichik yoshdan boshlaboq taqlidchan bo'ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdaagi boshqa yaqin kishilarga o'xshashlikka moyil bo'ladi. Ular kattalarning yurish-tunshlari, xulq-atvori, amo-ishoralari, dasturxon ustida o'zlarini qanday tutishlari va kichkina bolalarga munosabatda bo'lishlariga va ularning gap-so'zlariga, hattoqi, ularning gap olganlarigaacha hamma mayda narsalarigaacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlaboq, go'yo o'z o'zicha hosil bo'lgan xususiyat sifatida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning o'sib bosh davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bo'lgan juda yoshlikdan boshlab iborat bo'lishlari katta rol o'ynaydi.

Bolalar xarakterning tarkib topishida taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat o'z bolalarigaacha e'tibor bilan qarab qolmay, balki o'zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari lozim, o'zlarida ijobiy xarakter xislatlarina har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa, juda yoshlikdan boshlab, ijobiy, insoniy va axloqiy sifatlar tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlari bunday sifatlarni o'zlarida tarbiyalashlari va ko'rsatishlari lozim. Ota-onalar o'z farzandlarida qanday sifatlar tarbiyalab yetkazmoqchi bo'lsalar, ular o'zaro bir-birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarini aks ettirishlari lozim.

Xarakterning o'sishida tarbiyaning roli

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh aholining xakteri, avvalo, oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xakterini tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar bog'chalari, kasb-hunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab o'qituvchisiga namuna bo'lishi mumkin bo'lgan kishilarni bolaga, o'qituvchiga ataylab iborat qilib ko'rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatir-lavozimlariga tarbiyalanuvchi o'qituvchi jild qat'iy va har ish xatir-harakatlarining qaysi

beri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni yo'qotish va yaxshi, foydali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topadi va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatlarni o'z xarakterida o'z-o'zi paydo qilish zaruriyati engini uyg'otishi va bu engni o'stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xarakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tug'ma xususiyatlari o'z holicha qolaversa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho'rtkesar, qo'pol, o'zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga qo'ya bilmasklikka sababchi bo'lmog'i mumkin bo'lgandek, flegmatik temperament sustkashlikka, toqaydlikka olib borishi mumkin. Melankolik temperamentli kishida o'z kechinmalarga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo bo'lishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakterning ijobiy xislatlari bilan almashtirishdan iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o'ylash ish qilish, o'zini tuta bilish, atrofdag. odamlar bilan yaxshi munomalada bo'lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o'stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli bo'lishga, diqqatini bir joyga qo'ya bilishga, ishga qunt qo'ya olishga, boshlagan ishini oxiriga yetkazishga odatlantirmoq kerak. Melankolik temperamentli bolalarni odamga ko'proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni rashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el bo'lishga, cuvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini yo'qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalash yetkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o'z temperamentini o'zi idora qila bilishga o'rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o'zi idora qilish zaruriyatini o'zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olkin, temperamentiga bo'ysunmaydigan bo'lsin. O'z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlardan bilan almashtirishdan iborat deb tutash yanamaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avvalo muayyan idealni yoki davrimizning olqinagan kishilari obrazini asos qilib olinog'i lozim. Bu ma'naviy boylikni, axloqiy sollikni va jamiyiy kamolotni o'zida garmenik holda mujas-

samlashitirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xslati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy poklik, oddiylilik va kamtarlikdir. Baga yuksak ma'naviy lazilatga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh hera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor tungan kishilar kerak.

Xarakterning taraqqiysida jamoaning roli

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yokka, bir-biridan ajralgan ta'cho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, dalada hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati o'yin, o'qish va mehnati suddi mana shu jamoada voqe bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin aniq muhiti bo'lishiga qolmay, balka shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoalagina tarbiyalanmog'i mumkin va haqiqatdan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda laqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, qobiy natijalarga erishmog'i mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qar'iylilik, dadillik, shahotlik singari ijobiy xislatlari bolalar bog'chasidayoq bola o'yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida o'sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. Ta'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushtiruvchi, intizom, samiyom-sarishtalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kahi xarakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Xarakter maktab ta'lim-tarbiyaviy ishlari va o'qituvchining har tomondama ta'sirida, o'qituvchi boshchilik qilgan o'quvchilar jamoasi, «Kamlot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

O'rtaoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lishda bolalarga o'z shaxsiy iqtisodlarini jamoasi ro'yxatiga bo'ysundirish ko'mikma va malakalarini o'stiradi, jamoachilik — o'rtoqlik va do'stlik hislatini taraqqiy ettiradi.

Keyinroq maktabd (yoki oliy o'quv yurtini) bitirgandan keyin egallangan ixtisos va mehnat jamoasi inson xarakterning tarkib topishiga o'zini tarbiyalovchi ta'sirni ko'rsatadi.

Maktab va mehnat jamoasi sharoitida jamoa oltida qabul qilingan qarorni (berilgan va'dani) yoki majburiyatni bajarish yuzasidan oltogari o'ziga va shaxsiy majburiyatni xarakterini, jumladan, xarakterning irodaviy belgilarini tarbiyam eritishning muhim vositasi deb hisoblamog

lozim. Buning samaraililigi shundaki, kishi o'zi uchun shaxsan qaror qubul qilganida u hech bir qiynoqmasdan o'z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordini, u shu qarorni boshqalarga, bu ishini falon vaqtgacha sifatini yaxshilab bajaraman, deb va'da (majburiyat) tarzida ma'lum qilgan bo'lsa, o'zining bergan bu va'dasini bajarmasdan qo'ymaydi. Bunday xatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» xatti-harakatdek royuladi. Bu esa uning nomusiga, tabiiyki, izzat-naligiga tegadi. Bunday hollarda kishi o'rtloqlari oldida uyaliib va juda noqulay ahvolda tushib qolishi mumkin. Kishi majburiyatni bajarmasa, noqulay ahvolda tushib qolishi imkonligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun o'zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini o'z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida xuddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majburiyatlar o'z-o'zidan tirishqoqlik, matonatilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi imda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida qo'biy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kishi o'zining spetsifikasiga ko'ra, kishidan alohida xarakter xislatlari bo'lishini talab etadi va bu xislatlarning o'sishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va o'z-o'ziga munosabatida o'z xarakterining har xil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va o'zining xarakter xususiyatlarini bilib o'adi. Xarakterning bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishisi o'z xarakterni o'zi tarbiyalash, jumladan, o'z xarakterini qaytadan tarbiyalash yo'liga soladi.

O'z xarakterini o'zi tarbiyalash

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiya viy ta'sir etishning samarasi bo'libgina qolmay, balki o'z-o'zini tarbiyalashning ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning ayrim sifatleri uchun o'zi javobgardir. O'z xakterini tarbiyalashda u kishi, avvalo, yaxshi fazilatlarini, shaxs idealini o'zida tarbiyalab yetkazishni ko'zda tutmug'i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi o'z xakteridagi salbiy tomonlarini o'zi tan olishi, kamchiliklariga o'zi iqor bo'lishi kerak.

O'z kamchiliklariga o'zi iqor bo'lish kishi xakterining qo'biy, progressiv xislatidir. O'z kamchiliklariga iqor bo'lish kishi o'z o'zini tarbiyalash yo'liga boshlaydi. O'z kamchiliklariga iqor bo'lmaslik, ularni ko'rmaslik kishi xakterining eng yomon xususiyatidir. O'z kamchiliklarini ko'ra bilmagan odam oldinga qarab hamkari qilisga, o'sish va kamolotga yetishga layoqatsiz odamdur.

Yomon xislatlarni yo'qotishga faollik bilan kirishmasdan, o'zida ularning borligiga iqror bo'lishning o'ziga kifoya qilmaydi. Iqror bo'lish zaif iroda va xarakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab o'quvchisi xarakterining tarkib topishida o'z-o'zini tarbiyalash katta o'rin egallaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga harakat qilish ko'p jihatdan atrofdagi odamlarning ta'siri va avvalo pedagogning ta'siri ostida tug'iladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish o'sib kelayotgan yosh avlodda, rumladan o'z xarakterida muayyan ijobiy xislatlarni o'zi tarbiyalash zaruriyatini paydo qilish va o'stirish hamdir.

Ora-onalar, o'qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga o'z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni yo'qotish uchun harakat qilish hamda o'zlarida ijobiy iroda va axloqiy sifatlarni paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini uqtirishlari lozim.

O'z-o'zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda o'rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayoq o'quvchilarda o'z xarakterini o'zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko'rina boshlaydi.

O'smirlarda o'z-o'zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarni o'zlarida paydo qilish masalasi tug'iladi. O'smirlar ko'pincha o'z harakatlariida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o'rituqlarga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishini o'z ko'laganlaricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o'xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uyg'otish va uni qo'llab-quvvatlash bilan binga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim yo'lga solib turishlari kerak bo'ladi. Lekin tarbiyachilik bunda o'smirlarning o'z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan yo'lga sola bilishlari va ularning o'z o'zlariga qo'ygan maqsadlariga erishishda ko'rsalayotgan o'rinni qat'iyatliklarini bo'g'ib qo'ymasliklari lozim. O'smirlardagi faollik va mustaqillikka bo'lgan intilishini tegishli izga solmoq kerak.

Kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarni o'zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq bo'ladi. Bunday intilish o'z-o'zini anglashning yana ham o'sib borishi, ulardagi dunyoqarashning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shaxsida g'oyaviy yo'nalishning shakllanishi natijasidir, demak, yanqqa, yaqqol ko'rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari axloq va xarakterning ijobiy xislatlarni to'g'risidagi masalalar bilan juda ham qiziqadilar. Yigit va qizlarning kuchli va mustahkam irodaga ega bo'lishni istaydilar va shuning uchun ham ular, odanda o'z iroda va xarakterlarini tarbiyalash hamda o'zlarida iroda va xarakter tarbiyalab yetkazish masalalari bilan juda ham qiziqadilar. Ular iroda, xakterini o'stirish masalalariga oddi ma'no bilan tinglashni va

suhbatlar o'tkazishini, shu mas'ialarga oid adabiyotlar o'qish va munozaralar o'tkazishini sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qat'iyat, sabot-matонат va qiyinchiliklarni baraf qilish, tamoyillik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini o'zlarida tashiyalab yetkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatlari tarkib topishida maktab o'quvchilari qiziqishlarining o'sishi katta ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik yigit va qizlarda yuqori sinflarda o'qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular o'zlarining bo'lg'usi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va g'oyalar sabot-matонатning o'sishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutlilik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

O'quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va axloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning donyoqarashlari, jumladan axloq tamoyillarini puxta egallab olishlari katta ta'sir ko'rsatadi. Agar odam o'zining kundalik kayfiyatlari va xatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda o'z fioliyatini o'zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Xarakterning o'sishida namunaning ahamiyati

Yuksak irodaviy va axloqiy sifatlari bilan hammaga manzur bo'lgan kishilar namunasi o'z-o'zida xarakter tarbiyalashning (umuman o'z-o'zini tarbiyalashning) juda muhim vositasidir. Odamlar o'z intilishlari va xatti-harakatlarida o'sha hammaga manzur bo'lgan kishilarga taqld qilishlari kerak.

Yoshlarda xarakter xislatlarini shakllanishida, uni tarbiyalashda ota-bobalarimiz bosib o'tgan mashaqqatli yo'llariga o'tiqodli bo'lishni o'rganish, ular haqida bilim bersh ahamiyatlidir. Chunki ular o'z Vatani, xalqining firowonligi yo'rida hatto o'limgan ham qo'tqiraganlar, o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshirish imkoniyati bo'lmaganda ham imkoniyat topganlar.

Qonussiy olim, shariq mutalakkiri, tabobat ilmining asoschisi Abu Ali ibn Sino o'z davrida kasallik sirlarini o'rganish man etilganiga qaramay) kechalar, shariq yorug'ida qabristonda yangi ko'mulgan mudalar qabrini qurib, ularni kesib (operatsiya) kasallik sababini o'rgangan. Ulug'bek esa osmoniy jismlarni o'rganish Xudoga shak keltirish deb qaralgan davrda osmoniy jismlarni o'rgangan.

Namus, insof va kiziqatga'ylik buyuk yozuvchimiz Abdulla Qudiriyning harotiy tamoyili edi. U 1926-yil 15-iyun, Samarqand shahrida sud qilinganida shunday ma'ruza qiladi:

«So'zim oxirida odil sultandan so'rayman: garchi men rudi bo'xtan, shaxsiyat va soxtalan bo'lan, ikkinchi oqlanmaydigan bo'lib qoralandim. Linqal ularning, qoraltovchi qora ko'zlarning ko'ngli uchun bo'lsa ham menca eng ofiy bo'lg'on jazosi bera ko'ringiz. Ko'nglida shamsi g'ubonli.

teskarichilik maqsadi bo'lmagan sodda, ... vijdonli yig'iga bu qadar ko'rikdan o'limi tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha mu'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so'rayman».

A. Qodiriy haqiqat yo'lida o'limni afzal ko'rdi.

O'zbek she'riyati osmonida yorqin yulduzdek, ko'zni qamashtiruvchi chaqmoqdek paydo bo'lgan Usmon Nosirni avval Toshkentda, keyin Magadan, Kemirova turmalarida inson tasavvuriga sig'mas usullar bilan qiynashdi. Shunda ham shoir o'zligiga sodiq bo'ldi. Gunohsiz kishilarni badnom qilmadi, yovuz tuzumning qonxo'r sergovehilari talab qilganidek beayb odamlarga tuhmat qilmadi. Adoqsiz qiynoqlar, odam zoti chidab bo'lmaydigan sharoit, tutqunlik azobi U. Nosirni o'ttiz ikki yoshida 1944-yilda hayotdan olib ketdi. Yurtini, yurtdoshlarini jonidan ortiq ko'ngan shoir begona yurtda, begona kishilar orasida, begona qabrda qoldi.

Bashoratchi shoirning jismini millatimiz, mustaqilligimiz, ozodligimiz dushmanlari qora yerga tiqqan bo'lsalar-da, uning jarangdor she'riyatini, ozodlikka ehtiyojchi Erkin ruhini yo'qota olmadilar. Toki yurtimizda haqiqatga tashna, go'zal so'zga antiq, erkka chanqoq kishilar bor ekan Usmon Nosirning ismi boqiydir. Uning hayot yo'li yoshlar uchun namuna-dir. Ulardan yoshlarimiz ibrat olib o'z-o'ziga, xalqiga, yurtiga, mehnat va o'qishga bo'lgan munosabatlarida, o'z karakterini tarbiyalashda ularga taqlid qiladilar. Yoshlarimiz zahmatkash xalqimizni kecha-si-kecha, kunduzi-kunduz, qishning chillasi, yozning issig'i demay ko'rsatgan jasoratlari yoshlar uchun namuna bo'lib qolaveradi.

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar bolalarga taqlid uchun misol bo'la oladilar, albatta. Shuning uchun ota-onalar ham, o'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham o'z xatti-harakatlarida xalqimizning ijobiy sifatlarini namoyish qilishlari lozim. Bunday sifatlarini namoyish qilish uchun esa kishining o'zi ushuni egallagan bo'lishi kerak. So'zlar vositasida har bir narsa o'rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uyg'otiladi, deyulur.

Xarakterni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faqat qanday xislatlarni o'stirish kerakligiga englab yetishning o'ziga kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalari bilan boshning o'ziga kifoya qilmaydi, ayrim xarakter xislatlarning qimmatli ekanligini tushunishiga ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega bo'lish uchun ko'p mashq qilish ham kerak bo'ladi. Kishi xakteri kushining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon bo'ladi va ayni shu faoliyat hamda munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatleri Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XV bob. QOBILIYAT VA QIZIQISH-HAVAS

Shaxsning barcha individual xususiyatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi. Qobiliyat va qiziqish-havas shaxsning asosiy individual xususiyatlardir.

I. QOBILIYAT

I. Qobiliyat va uning turlari ta'g'risida umumiy tushuncha

Kishilar turli sohalardagi faoliyat arida — mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, b'ir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serzumb bo'lsa, boshqalarniki esa kam umum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarda qodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlamda esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

Qobiliyat — kishining muayyan faoliyatiga bo'lgan layoqatidir

Kishilar qobiliyati nuqoyarda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlara, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xo'jalik, tashkilotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari bo'ladi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamam odamlarga xosdir — har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto bir sohasida qobiliyat omiqroq bo'ladi.

Biror sohada qobiliyati sezilarliroq bo'lib ko'rinadigan ayrim kishilarni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli musiqachi, konstruktor, rassom va bokazo deyilar.

Faoliyatning biror tom sohasida qobiliyatning paydo bo'lish darajasi muayyan kishining individual xususiyati bilan xarakterlanadi.

Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'zlarining zehin o'tkirliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniq idrok qilishliklari bilan, uchmachi esa, texnik qodkor

ligi bilan, ro'rtinchisi esa, o'zining laboratoriya mashg'ulotlarga usta bo'lish va hokazolar bilan ajralib turadi.

Ayrim kishilarning qobiliyati birgina sohada emas. Balki bir necha sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday kishilar har tomonlama qobiliyatli kishilardir.

Odaming qobiliyatlarida tug'ma xususiyatlar ham namoyon bo'ladi. **Shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma xususiyatlari iste'dod deyiladi.**

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarning qanchalik tez o'sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallashiga hamda o'z ishm qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, xotira va xotiraning qanchalik o'sganligi ham ko'rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bog'liq bo'lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham ko'rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, bilimlarni qanday o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, o'z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bu xildagi qobiliyati va iste'dodi darajasi uning ma'lum sohada bilim va ko'nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qobiliyat amalda qo'llay olish va ijodiyotda undan foydalanishda ham ko'rinadi. Bilim olish va ko'nikma hosil qilish esa, o'z navbarida, qobiliyat va iste'dodning yozaga chiqishiga hamda o'sishiga sabab bo'ladi.

Ma'lum soha yoki hiror istisos bo'yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil bo'ladi. Ba'zi odamlar o'zining yuksak darajali qobiliyatlari bilan hoshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarni talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geniallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat, uddada, ishchiyoy va moyillik bilan bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyarga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, bir-hiriga mos keladi, birg'akda o'sadi. Kishidagi moyillik ko'pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Geniallik va talantlilik haqida

Genial yoki geniy deb, biz shunday kishilarni aytamizki, ular nihoyatda katta masalalarni hal qiladilar, butun bir sinf yoki xalqlar uchun, barcha insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, misli ko'rilmagani qimmatli narsa-

lar yaratadilar. Bunda ular yaratgan narsalar tarixda go'yo buriibish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi, tarixni oldinga progressiv tomon harakatga keltiruvchi madad bo'lib xizmat qiladi. Masalan, biz Alisher Navoiyning genial shoir deb hisoblaymiz, chunki, u shunday asarlar yaratdiki, uning asarlari dunyodagi kelishi bilan o'zbek adabiyotida o'zbek tili taraqqiyyotida yangi bir davr boshlandi.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada murakkab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressiv ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo'ladilar. Talantli odam, talantli yozuvchi va talantli shoir, talantli rassom, talantli konstruktor deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Talantli deb, shuningdek, bilimlarni tez, muvaffaqiyat bilan o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda, o'z faoliyatlarida to'g'ri tatbiq qiladigan odamlarni ham aytiladi. Talantli o'quvchi, talantli talaba, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli muhandis deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy — bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli deb, bu yangiliklarni tez o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradigan odam deyish mumkin. Har bir geniy talantli ham bo'ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo'lmaydi.

Genial va talantli odamlarning aql-idruki nihoyat o'sib, voyaga yetgan, zehni o'tkir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo'ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur'atda o'sganligidagina ko'rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, zo'r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste'dod belgisidir. Hamma genial odamlarning o'z ishiga muhabbati va ehtirosi zo'r bo'lgandir. Genial odam o'zini ham unutib, hurum berilg'ini ishga bag'ishlaydi. Butun hayotini o'z ishiga ehtiros bilan bag'ishlagan genial kishilarning irodasi nihoyat kuchli va sahovatli bo'ladi. Ular kishini hayotda qoldiradigan darajada mehnatsevar va mehnat qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bunday kishilar faoliyatining seronum bo'lishi ulardagi butun bilish qobiliyatlarini, ijodiy, emosional va iroda kuchlarini ma'lum narsaga to'play bilish qobiliyatlariga hog'liqdir.

Talantli va genial kishilarning juda ko'pi har tomonlama qobiliyati bo'lganlar. Chunki, Aristotel, Leonardo da Vinchi, Lomonosovlar, Abu Ali Ibn Sino, M Ulug'bek, Al-Forobiy, Navoiy, Qori Nizomiy, Usmon Nosir va boshqalar mana shunday bo'lganlar.

Tarixda bunday kishilarni ko'plab uchratish mumkin. Ular ulug' tashkilotchi va jamoat arbobi bo'lganlar.

Qobiliyat va iste'dodning o'sishi

Har bir odamning qobiliyat va iste'dodi taraqqiyot mahsulidir. Insonning qobiliyati uning tug'ma layoqati asosida, muhitga bog'liq ravishda olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining o'z ustida ishlashi bilan bog'liq holda o'sib, kamol topib boradi. Inson o'z mohiyati bilan ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos bo'lgan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita o'tadi va ular instinktlar, tug'ma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi.

Tug'ma layoqat — tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o'sishi uchun faqat tabiiy zammindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmog'i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo'lgandagina ro'yobga chiqq oladi.

Tug'ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushuvish yaramaydi. Layoqat irsiyat natijasiga bo'lib qolmay, balki, shu bilan bingona homilasida o'sib natijasi hamdir. Layoqat — kishidagi tug'ma imkoniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida o'zicha o'sib, kamolotga yetmaydi. Layoqat hali kishida «mudab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyg'onib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham ho'rtnog'i lozim. Layoqatni kuchli urugqa o'txshatish mumkin, urug'dan o'simlik ko'karni chiqishi, yetilib meva qilish uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning bo'lishi dardkor. Kishidagi tug'ma layoqatning o'sib kamol topishi uchun zarur bo'lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit layoqatlarning o'sib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay bo'lmog'i mumkin.

Qulay muhit kishidagi «mudab yotgan» layoqatlarni uyg'otadi. Layoqatning o'smog'i uchun qulay sharoit bo'lishi kishining bolalik chug'larida, ayniqsa, muhimdir. Bolalar o'z o'yinlarida, o'qatda, kartalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uyg'ona boshlaydi. Musiqachilar, rassom yoki shoirlar, texnik xodimlar muhitida o'sgan bolalarning ko'pchiligida layoqatning juda barvaqt uyg'onishi sababi ko'proq mana shundadir.

Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tug'ma layoqatlarning «uyg'onmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tashdifiy ravishda ko'rtna boshlagan biron qobiliyat va iste'dod alomatlarini yo'qotib yuborishi yoki ularning paydo bo'lish vaqtini cho'zib yuborishi ham mumkin.

Milliy an'analar urf-odatlarimizning tukanishi, milliy, umumbashariy

va umuminna'naviy qadriyatlarimizni hayotimizga tatbiq etilishi xalqimizning turmush sharoitini o'zgarishiga olib keldi. Jamiyatimiz uchun bilimdan, fidokor, iste'dodli yoshlarni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. O'zbek xalqi yuksak aql-zakovatga, dunyoni boshqarish qudrati, salohiyati, qobiliyatiga ega bo'lgan xohibqiron Amir Temur kabi sarkardalar, Al-Buxoriy, Al-Termiziy, Bahoviddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy kabi ulug' muhandis majtahid olimlari, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlari bilan birgalikda Ul-Umaviy, Hofiz Sheroziy kabi musiqashunos olimlari, Nizomiy Gijnaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ulug'bek kabi mutafakkirlari bilan faxrlanib qolmay, ularning ishlarini davom ettirishga, fan sohasida yargiliklar yaratishga ham qodirdirlar.

Shuningdek, mamlakatimizda nomlari jahon fani tarixiga kirgan olimlarimiz ko'plab topiladi. Bizda madaniy saviyani oshirish, xalqimiz orasida ko'plab bunyodga kelgan talant va salohiyatlarni kamol toptirish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.

Iste'dodning o'sib kamol topishi uchun faqat muhit ta'sinining bir o'zi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa ta'lim va maxsus tarbiyadir. Qobiliyat ta'lim jarayonida, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, bilimlarning ijodiy qo'llanishida, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, musiqachi bo'lish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit bo'lishining o'zi kifoya qilmaydi, balki o'qish, musiqa nazariyasini o'rganish, texnikani va maxsus fanlarni bilish kerak bo'ladi. Yaxshi uchuvchi, muhandis, umuman qanday bo'lmasin har bir sohada mutaxassis bo'lish uchun tegishli ma'lumot va tarbiya olish kerak.

Ta'lim jarayonida kishi maxsus ko'nikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na iste'dodi yuzaga chiqadi va na qobiliyari o'sib yetiladi. «Mer foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina, — deb yozgan edi A.N Rimskiy-Korsakov, — mening qodiyotim yangi jonli kuchga ega bo'ladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun yo'l ochildi».

Ma'lumki, barcha yuksak iste'dodli kishilar ko'p va tinshib o'tiqanlar. Iste'dod ayni ta'lim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qobiliyatlarida tayshanroq ko'rma boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, musiqa, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga bo'lgan iste'dodi ta'lim-tarbiya jarayonida oshkor bo'ladi.

Qulay sharoit, o'qish va tarbiya odamdagay layoqatning barvoq uyg'onishiga imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuylagan kuylarni ikki yoshdanroq, otasi piannoda chalgan kuylarni to'rt yoshda takrorlar, kimgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik musiqa asarlarini

tez kunda fortepianoda o'zi chala boshlagan. Morsan uch yoshdan boshlab klavesinani (psannoga o'xshash musiqa asbobini) chala boshlagan, eshitgan musiqa asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan. To'rt yoshida o'zi ham musiqa asarlari yarata boshlagan. Gaydida to'rt yoshdayoq musiqaga bo'lgan qobiliyat ko'rini boshlagan. Prokofev sakkiz yoshida kompozitor bo'lib tanila boshlagan.

Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mikelanjeluda o'n uch yoshda, I.Ye. Repin bilan V.A. Serovda to'rt yoshida, V.I. Surikovda olti yoshida ko'rini boshlagan. Aleksandr Ivanov o'n bir yoshdayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o'zi haqida: «Rassomlikka necha yoshda havas qo'yganligimni esley olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay olmayman», deydi.

Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta ko'rini boshlagan. Pushkin to'qqiz yoshida, Lermontov o'n yoshida, A. Naveiy 5 yoshida ijod qila boshlagan. Ularning 7—13 yoshlardayoq asarlarini bosib chiqib boshlagan. Bayron bilan Shiller o'n olti yoshda yoza boshlagan.

Bizning maktablarmizdagi ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilanгина cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyatlarini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Kishilar o'zidagi turli faoliyatlarga bo'lgan tug'ana layoqatlarini jamoada, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida re'yobga chiqaradilar. Maktablardagi sinf hamda jamoa, guruhlari, ilmiy to'garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarda ishtirok etish tug'ana layoqatlarining qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida odamning layoqatlarini uyg'unadi va qobiliyatlari o'sadi, xalq talantlari shular jarayonida oshkor bo'ladi.

Har bir shaxsning o'zi faol harakat qilgandagina ijtimoiy mulot, o'qish va tarbiya kishining layoqatlarini uyg'otmog'i va ishtidod hamda qobiliyatlarini o'stirmog'i mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgilabgina qolmay, balki kishining qobiliyatlari nima shu faoliyatda o'sadi va tarkib topadi.

Kishining o'z faoliyatiga qanday munosabatta bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Agar kishi o'z ismini sevib, mehr bilan qilsa, u vaqtda kishining bu sohada salohiyatlari kuchlanib yuzaga chiqib boshlaydi, uning qobiliyati va mahorati tezroq o'sib boradi. Ishga muhabbat qo'yish — u ishga qiziqish, havas qo'yish demakdir. Shu sababdan kishining qobiliyati uning qiziqish-havaslari bilan mustahkam bog'liq va qiziqishning o'sib borishiga qarab, kishi qobiliyati ham o'sib boradi. Qiziqishlar esa ham-

madan ko'ra ko'proq, faoliyat jarayonida va o'sib borayotgan qobiliyatlarga bog'liq ravishda o'sadi.

Yuksak va oliyanob maqsadlar kishining barcha ruhiy kuch va qobiliyatlarning o'sishiga katta stimulyer bo'lib xizmat qiladi.

Durust, ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan havaslari bir-biriga mos bo'lmashligi ham mumkin, masalan, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat ko'rsatadi, ayni vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa ko'proq kishining qobiliyatlari hali to'liq tarkib topib yetmagan va ashkor bo'lmagan davrlarda uchraydi.

Qobiliyatning o'sishida muayyan faoliyatga qiziqish va muhabbat qo'yish bilan bir qatorda, kishi o'z ustida ishlashi, uning mehnat faoliyati hamda bilimlari, ko'nikma va malakalarini ijodiy ravishda qo'llay olishi ham katta ahamiyatga ega.

Ayrim kishilar bolalik va o'quvchilik chog'larida, ular uchun qulay sharoit bo'lishiga qaramay, hech qanday o'z zotini va qobiliyatlarini ko'rsata olmaganliklari ma'lumdur. Bunday kishilar keyinchalik sabot va chidam bilan o'z ustlarida mustaqil ishlashlari natijasida o'zlarining zo'r qobiliyatiga ega ekanliklarini ko'rsatganlar.

Ma'lumki, maktabdagi o'quvchilar orasida darslardan ulgurmaydigan bolalar ham uchraydi. Bunday o'quvchilarning darslardan ulgurmasdan orqada qolish sababini sinchaklab tekshirish shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga moyillik bo'lmaydi yoki ular dars tayyorlash yo'llarini bilmaydilar. Tajriba shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga bo'lgan qiziqish va istak tug'dirish, shuningdek, ularda dars tayyorlash malakasini hosil qilish ularning darsdan ulgurib borishlariga imkoniyat beradi.

Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida har bir pedagog o'quvchilarga muayyan faollardan bilimlar berish, malaka hosil qilish, ularning his va iradasiiga ta'sir etish bilan bir qatorda, ularning har birini jamiyatning munosib quruvchilari bo'lib yetishishlari uchun tinmay o'z ustalarida ishlash lozim ekanligini ular ongiga singdirish kerak.

O'quvchilarning kelajak mehnat faoliyatidagi muvaffaqiyatlar faqat ularning maktabda oladigan bilim va malakalariga bog'liq bo'lmay, balki, asosan, o'zlarining bundan keyingi o'z ustalarida tinimsiz ishlashlari orqali yangi bilimlar foydali qilib borishlariga bog'liq ekanligini ularga oqitib o'tish zarurdir.

Kishining qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon bo'ladi, shu bilan birga kishi qobiliyatining o'zi ham faqat sahovat bilan mehnat qilishi, natijab to'g'ri bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

II. QIZIQISH-HAVAS

I. Qiziqish va havas to'g'risida umumiy tushuncha

Qiziqish-havas iborasini biz ko'pincha maroqli, ajoyib, yoqimli ma'nolarda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokazolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deyimiz. Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida ro'y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Bevosita qiziqish-havasni uzoq muddatli, nishiy barqaror qiziqish-havasdan farq qilmoq kerak. O'ziga xos tor ma'noda ishlatiladigan qiziqish so'zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat-e'tiborini muayyan narsaga, voqealik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan barhaqiqatga himuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalanadi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining o'zini qiziqitgan narsaga erishuviga doimo intilishda, bu narsani bilib olishga, shu narsani o'ziga yaqinlashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishda ifodalanadi.

Odamlarga xos bo'lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi bo'ladi.

Shunday qiziqish-havasning bo'lishi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas — kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishdir.

Shaxsning amsiy hayot yo'li individual qiziqish-havaslarida namoyon bo'ladi.

Qiziqishning bu tur ta'biyatning uni qiziqitgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda har doim yoqimli tuyg'ular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bog'liq bo'lgan ishlar haqida doim gapirishga moyillikda ko'rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat-e'tiborimizni o'sha bizni qiziqitgan narsaga qaratilguncha, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xavolimizning hadda shu narsa tovarog'ida aylanaverishida, fikrimizni o'sha biz qiziqitgan narsa bilan bog'liq bo'lgan masalalar yida ham e'tiborga olishda ifodalanadi.

Individual qiziqishlar kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan, yoki his-tuyg'ular bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas — shaxsning individual xususiyati bo'lib, uning diqqat-e'tibori zatl olamdagi muayyan bir sohaga muntasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-

o'liborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish hammodan ko'ra ko'proq kishining kasbi, xisosi bo'yicha qiladigan mehnati, o'lishi bilan bog'liq bo'ladi. Odamda shaxsiy qiziqishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo'lgani tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

2. Kishilarning qiziqishlariga qarab bir-biridan farqi

Odamlardagi qiziqishlarni biz, avvalo, bu qiziqishlarning mazmuniga qarab turlarga ajratamiz. Qiziqishning mazmun keng ma'noda olingan voqealikdagi qanday narsalar yoki soha bilan qiziqilganligiga bog'liq bo'ladi. shular bilan belgilanadi. Kishilarning mazmunan, har xil bo'lgan qiziqish-havaslari bu qiziqishlarning ijtimoiy qimmatiga qarab ijobiy qiziqish, yuksak, olijanoh qiziqish-havas deb baholatsak, boshqa bir qiziqishlarga salbiy qiziqish, past, hachkana va hatto zararli qiziqish deb baho beramiz.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksiya jamiyat uchun zararli, yengiruvchi qiziqish bo'lmag'i mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, balki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo'lgan masbuda hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo'lganda, undan ham muhimrogi, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo'lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti ko'rkamroq bo'ladi.

Intellectual (aqliy) qiziqishlar yuksak ijobiy qiziqishlardir. Ana shunday qiziqish egalari uchun o'z hayotlarida eng muhim narsa — fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chuchunchi, buyuk sarkarda, solihqiron Amir Temur, musiqashunos, olim, maqol janrining ijodkori, Muhammadjon Mirzayev, matematik, fizik olim Qori Niyoziy, O'zbekiston FA akademigi I.S. Salomov va boshqalar ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishlarning o'ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar uchun o'z hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir. Chuchunchi, ras kompozitorlaridan Gluka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teatriga asos solgan Stanislavskiydan mana shunday kishilardandir.

Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo'ladi. Bunday past qiziqishga faqat o'zining hissiy ehtiyoqlarini qondurishga qaratilgan qiziqishlar kiradi. Ana shunday qiziqishlar qora bo'lgan odamlar uchun hayotlarida eng muhim bo'lgan narsa ular hatto ma'addiy jihatdan ta'minlangan

bo'lsalar ham ovqat yeyish, ichish, uxlash va umuman olganda nafsini qondirishdan iboratdir. Chunonchi, Gogolning «Qadimgi zamon pomeshchiklari» povestidagi Afanasiy Ivanovich va Pulxeriya Ivanovnalarning xuddi shu tipdagi odamlardir.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka — pul yig'ish, dunyo to'plashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlar o'zining eng zarur ehtiyojlarini qondurishdan ham voz kechib, yemay, ichmay, kiyinmay, faqat dunyo to'plashga, mol yig'ishga harakat qiladi.

Faqat o'z nafsini ko'zlash, dunyo to'plash, molparastlikka qaratilgan tuban qiziqishlar nuqul xudbunlik xarakteridagi qiziqishlardir. Bunday qiziqishlar nuqul jamiyat manfaatlariga zid bilib, boshqa kishilar farovonligiga zarar yetkazadi. Shu bilan birga, bunday qiziqishlar kishi ongini nihoyatda chegaralab, uni puch, pastkash bir shaxsga aylantirib qo'yadi.

Kishidagi qiziqishlar doirasi har xil bo'ladi. Odamlar o'zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-birdan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqealikdagi ko'p sohalariga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo'ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy o'rinni oladi.

Qiziqish-havaslarning doirasining keng, xilma-xil bo'lishi, ko'pincha bu qiziqish-havaslarning yuksak va chuqur mazmunli bo'lishi bilan ham bog'liqdir. Yuksak qiziqish-havaslarga berilib yashaydigan kishilarning qiziqish-havasi doirasi ham keng va xilma-xil bo'ladi.

Ayni bir sildagi qiziqish-havaslarning kuchli va zaif kishilarda turli darajada bo'ladi. Kuchli qiziqishda ko'pincha kuchli hissiyotlar bilan bog'liq bo'lib, kishida ehtiros tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun haq, odatda, «ehtirosli qiziqish», «zo'r havas» degan iboralar ishlatiladi. Kishidagi zo'r havas elidani, sabr-toqat va sabotlilikning inroda sifatleri bilan bog'langan bo'ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan namoyon bo'ladigan qiziqish-havaslarning, yana kishilarda barqarorlik yoki doimiylik darajasi bilan ham farq qiladi. Ba'zi kishilar bo'ladiki, ularda hosil bo'lgan muayyan qiziqish-havaslarning doimiy bo'lib, umrbod saqlanib qotadi. Chunonchi, Lomonosov, Michurin, Prjvalskiy, Gorkiy singari kishilarda bo'lgan qiziqishlar shunday doimiy, barqaror qiziqishlardandir.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zo'r havas qo'yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslarning uzoqqa bormaydi, bunday odamlardagi biron narsaga, umuman bir ishga bo'lgan zo'r qiziqish-havas o'rnini darrov boshqa bir xil va shunday zo'r qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havaslari tez o'zgaradi. Bunday odamlarni, odatda, «uda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Ba'zi odamlar bo'ladiki, ularda paydo bo'lgan qiziqish havaslar nihayati kuchsiz bo'lib, tez o'tib ketadi yoki biron-bir qiziqish o'tmini boshqa bir yangi qiziqish oladi. Bunday kishilar faqat «shu kungi» qiziqish-havaslar bilan kifoyalanadi. Bunday kishilarni ko'pincha muayyan orzu-havasi bo'lmagan odamlar deyiladi.

Odamlardagi qiziqish-havaslar tarixan o'zgarib turadi. Shu bilan birga, faqat ijtimoiy qiziqishlarga emas, balki individual qiziqishlar ham o'zgaradi. Qiziqishlarni kishining boshqa xususiyatlariga qaratganda ko'proq darajada ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadigan individual xususiyatlari deyish mumkin.

Biz shaxsiy manfaatparastlikka asoslangan qiziqish-havaslariga berilgan odamlarni yoqtirmaymiz. Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va ta'biya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar o'stirishga qaratilgandir.

3. Qiziqish-havasning ahamiyati

Kishida muayyan qiziqish-havaslarining bo'lishi shuni ko'rsatadiki, kishi shaxs sifatida faqat kun kechirish bilan, shu bugungi hayoti bilanгина o'zini qo'ymasdan, balki istiqbol bilan ham qiziqadi. Kishidagi qiziqishlar uning dunyoqarashi, e'tiqodi va ideallari bilan bog'liq bo'ladi. Qiziqish-havaslar odamning hayotini mazmundor va ma'niodor qiladi. Kishidagi individual qiziqish-havaslari uning Vatanni manfaatlari bilan mos keladi. Bunday qiziqish-havaslar kishida qanchalik xilma-xil va yuksak bo'lsa, uning hayoti shunchalik ma'noli va mazmundor bo'ladi. Bunday kishilarning ijtimoiy qimmatlari shunchalik yuksak bo'ladi.

Qiziqish-havaslar pastkash yoki tuturiqsiz bo'lgan odamlarning ma'naviy hayati mazmunsiz va betayin bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining nima uchun yashayotganliklarini, ko'pincha, o'zlari ham bilmaydilar. Kishidagi qiziqishlarning susayib yoki yo'qolib ketishi uning aqlini ham pusaytirib qo'yadi, faoliyatini susaytirib yuboradi va boshqa ma'naviy fazilatlariga putur yetkazadi, kishini hekorahilikka moyil, yalqov qilib qo'yadi. Bular bo'sh qolgan vaqtlarida nima bilan mashg'ul bo'lishlarini bilmay, zerikadilar yoki vaqtini o'tkazadigan biron bekorchi ermak topishga urinadilar.

Muayyan obiyatdagi qiziqish-havaslariga ega bo'lgan kishilar har doim totik, faol bo'ladilar. Bunday kishilarning hayoti ma'noli va sermazmun bo'ladi.

Shaxsning individual xususiyati bo'lgan qiziqish-havaslar uning hamma psixik jarayonlarga ta'siri ko'rsatadi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek,

kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek, qobiliyatlarining o'sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi. Kishidagi qiziqish-havaslar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon bo'ladi. Bizdagi idrok etish, esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish-havas orqali faollashadi. Qiziqish-havaslar esda qoldirishning tez va mustahkam bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi, xayol va tafakkur faoliyatini muayyan izga solib yuboradi. Qiziqish-havaslar kishi diqqatining kuchli va barqaror bo'lishiga yordam qiladi, bizning tuyg'u-hissiyotlarimizning, shuningdek, bevosira qiziqishlarimizning ham kuchli va barqaror bo'lishiga yordam beradi.

Qiziqish-havaslar kishining mehnat faoliyati uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Qiziqish-havaslar kishini faoliyatga rag'batlantiradi, uning g'ayratiga-g'ayrat qo'shib, tashabbus ko'rsatishga, faol harakat qilishga, ijod etishga, yangiliklar yaratishga yo'llaydi. Qiziqish-havaslar kishining kuch-quvvatini osiradi. Shuning uchun ham kishining qiziqish-havaslariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unamliroq bajariladi.

Qiziqish o'qituv ishlarida katta ahamiyatga egadir. O'quvchilarda o'quv fanlariga, umuman bilimga va o'zining kelgusidagi kasbiga qiziqish-havosning bo'lishi bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirishning muhim shartidir. Shuning uchun har bir pedagog o'z o'quvchilardagi mavjud qiziqish-havaslarini bilishi, bu qiziqish-havaslarining qanday o'sib borayotganligini bilishi, o'quv ishlarga va mehnatga barqaror, mustahkam qiziqish paydo qilishga harakat qilishi, yordam berishi zarur.

4. Qiziqish-havaslarining o'sishi

Bolalar bir yasharlik vaqtandayoq yorqir, ta'sirli, o'rkin tovushli, harakatlari narsalarga va birinchi marta ko'rgan narsalarga qiziqadigan bo'ladi. Shuningdek, bola endigina qila boshlagan bir xil harakatlarni qayta-qayta takrorlayverishga ham qiziqadi. Bunday bevosita qiziqishlar bolalarning ta'sirli hayotlarga o'tiyorsiz diqqat qo'yishida, ularni idrok qilishida va o'zining qilayotgan harakatlardan zavq qilishda ko'rinadi.

Bolalardagi birmuncha barqaror qiziqishlar esa ularning yoshi uftayib borishi, atrof-muhitining ta'siri bilan o'qish va tarbiya jarayonida paydo bo'la boshlaydi. Bolalik davrida qiziqish-havaslarining o'sishiga bolaning atrofidagi odamlarda bo'lgan qiziqish-havaslar katta ta'sir ko'rsatadi. Atrofidagi odamlarning bunday ta'sirlari, ayniqsa, boladagi o'sib kelayotgan qobiliyat va hayoqatlarga mos bo'lsa, uning qiziqish-havaslarining tarkibi topishida, ko'pincha, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Bolalar maktabgacha tarbiya yoshidanoq, kattalar minna qilsa, o'zlarining o'yni faoliyatlarida shularni aks ettira boshlaydilar. Jamoatchilikning yangi qurilishlariga bo'lgan zo'r qiziqishlari bolalarning suv, to'g'on, hovuz sin-

gan narsalar bilan qiziqishlariga katta ta'sir etadi. Jamoatchilikning sun'iy Yer yo'ldoshi uchirilishiga, kosmonavtlarimizning qahramonona parvozlariga qiziqish, ayniqsa, bolalarning qiziqish-havaslariga zo'r ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri, bolalarda bo'ladigan qiziqishlar hali qisqa muddat davom etadigan havaslar bo'lib, bunday «qiziqishlar» tez gurullab kelib, tez so'nib qolishi mumkin. Maktabgacha tarhiya yoshidagi bolalarda qiziqish muayyan bir narsalar bilan qisqa bir muddat qiziqish tarzida tarkib topa boshlaydi.

Albatta, hali ularda uzoq muddat davom etadigan, barqaror qiziqishlarning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, ularning hali tajriba va bilimlari nihoyatda kam. Kelajak haqida orzu hali ularda ko'rinmaydi. Bog'cha yoshidagi bolalarning kelgusidagi narsalar emas, hozirgi narsalar qiziqtiradi.

Birinchi barqaror qiziqish bolalarda maktab yoshida, asosan, o'qish jarayonida tarkib topa boshlaydi.

Bola maktabga endi muayyan maqsad bilan boradi. Endi unda maktabga, o'qishga qandaydir qiziqish paydo bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda o'qish jarayonida bola qaysi fandan muvaffaqiyat qozonsa, hammaidan ko'proq o'sha fanga qiziqadi.

Bilimlarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtirish o'quvchi bolani har doim xursand qiladi. Muvaffaqiyatdan zavqlanish o'quvchida ishga qiziqish tug'diradi, barcha, muvaffaqiyatdan zavqlanish qanchalik kuchli bo'lsa, ishga qiziqish ham shunchalik kuchli bo'ladi. O'quvchilarda qiziqish o'quv fanlarining mazmuni bilan ham, o'qish metodlari bilan ham hosil qilinadi. O'quv fanlariga bo'lgan qiziqish dastlab bevosita qiziqish bo'lib, mashg'ulot jarayonining o'zida buzur qilishda namoyan bo'ladi. Keyinchalik, mashg'ulotlar davomida, o'quv fanlarining mazmuni, ahamiyati borgan sari ko'proq anglashilib boradi. Sana bilan birga holda ma'lum bir o'quv faniga bo'lgan qiziqish ham davomliroq bo'la boshlaydi. Keyinchalik esa qiziqish endi shaxsning muayyan narsaga tobora barqaror diqqat-e'tibor berishi tarzida tarkib topa boshlaydi.

Bolalarda bunday qiziqish dastlab har qancha o'quv fanlariga barchasiga yoki oldinma-keyin tug'ilishi va so'ngra esa barchasiga butunlay qiziqish paydo bo'lmag'i mumkin. O'quvchilarda hamma bilimlarga, umuman bilimga qiziqish mana shunday tug'iladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarda ham kelgusida kim bo'lish masalasiga qiziqish ko'rini boshlaydi. Ulardagi bunday qiziqish o'z ota-onalari va katta yoshdagi maktabdoshlarining gaplari ta'siri bilan, shuningdek, turli kasbdagi kishilar: binokorlar, shifokor, o'quvchilar, traktorchilar, konchilar va boshqalarning qilgan ishlari haqida kuzatishlar natijasida paydo bo'ladi.

Kelgusida bunday kasb-hunar egasi bo'lish masalasi dastlab bolalarning faqat orzu-xayoli, bolalar ideali sifatida voqe bo'ladi. Boladagi kasb-

ga bo'lgan dastlabki qiziqishlar hali ularning o'qib-o'rganayotgan fanlari bilan bog'lanadi. Shuning uchun ham ulardagi bunday qiziqish ularning dars o'zlashtirishlariga ta'sir ko'rsatmaydi.

V—VIII sinf o'quvchilaridagi qiziqishlarning o'sishi uchun o'quv mashg'ulotlari bilan bir qatorda, turli to'garaklarda: texnika, adabiyot, san'atshunoslik singan to'garaklarda o'tkaziladigan mashg'ulotlar ham katta ahamiyatga ega.

O'quvchilarda paydo bo'la boshlagan qiziqishlar ma'lum bir to'garakni tanlashda aniqlanadi, to'garaklardagi mashg'ulotlar vaqtida esa bu qiziqishlar o'sib mustahkamlanadi, ancha barqaror tus olib boradi. O'quvchilar maktab yoshida bilim va tajribalar to'plashi, umumiy aqliy saviyasining kengayishi munosabati bilan, atrofdagi kishilar bilan ancha va murakkab aloqa bog'lay boshlaydilar, hayotning turli sohalari va faoliyat turlari bilan tanishadilar, xilma-xil qiziqishlarga ega bo'lgan kishilar bilan uchrashadilar va har xil kasblar bilan tanishadilar. Bularning hammasini o'quvchilar faqat o'zlarining bevosita kuzatishlari yo'li bilanгина bilib qolmay, balki kattalarning hikoyalardan, o'zlarining o'qigan kitoblaridan ham bilib boradilar.

Shunday qilib, o'quvchilarda muayyan o'quv fanlariga yoki umuman bilimga bo'lgan bevosita qiziqishlar bilan birga muayyan kasbga, hayotning muayyan sohasiga qiziqish mana shunday vujudga keladi. Bolalarda paydo bo'lgan kasbga qiziqish esa, o'z navbatida, tanlagan kasbni egallashning sharti bo'lgan muayyan bilimlarga qiziqishni faollashtiradi.

Maktab bolalaridagi qiziqishlar faqat yuqorida bayon etilgan tartibdagina hosil bo'lishi shart emas, balki boshqa yo'llar bilan ham hosil bo'lmog'i mumkin: chunonchi, holada turli faoliyatga, kasbga qiziqish dastlab atrof-muhitning ta'siri bilan hosil bo'lmog'i va so'ngra bu qiziqish bilimga, o'quv faniga, to'garak mashg'ulotlariga qaratilmog'i mumkin. Bunday qiziqishlar o'qish va to'garak mashg'ulotlariga qatnashi davomida yana mustahkamlanib, qat'iyatlanib, ancha kuchli va barqaror tus olmog'i mumkin.

V—VI sinf o'quvchilaridagi qiziqishlar hali uncha barqaror bo'lmaydi. Bunday qiziqish-havaslار ko'pincha birdaniga boshlab ketadi va shuningdek, tez yo'qolib ham ketadi. Boladagi bir qiziqish o'rinni boshqa bir qiziqish egallaydi. Shuning uchun ham qiziqishlarni tarbiyalash, ya'ni bolada ijobiy barqaror qiziqish-havaslار paydo qilish zarurdir.

Aibatta, to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim ushlarining o'ziyoq o'quvchilarda qiziqishlar tarbiyalaydi. Har qaysi o'quv fan, va har qanday bilim qiziqishidir. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uni barqaror qilish o'quvchilarga bog'liq. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo o'qitiladigan darslarning emotional, yorqin va jonli bo'lishi, o'quvchilarga beriladigan materiallarni amaliyot bilan bog'lab borish, so'ngra esa o'qib o'rganiladigan fanlarni

turmushning turli sohalaridagi rolini, ko'ntilishimizdagi ahamiyatini bilimlarning kelgusida kasb egallash va ma'lumotni oshirish uchun zarurligini anglab olishi katta ahamiyatga egadir.

Masalan, fizika darsida M.G. Davletshin tomonidan maxsus psixologik tajribalar o'tkazilib, bunda u fizikaning texnikada qo'llanishiga o'quvchilar e'tiborini jalb etish yo'li bilan maktab bolalarida texnikaga qiziqish ancha ortganligini ko'rsatadi. Texnikaga qiziquvchi o'quvchilar soni 14% ga oshdi. Shu bilan bir qatorda tajriba olib borilgan guruhdagi o'quvchilarning qiziqishi chiqur bo'lganligi va bundagi motivlar ham ancha og'ir bo'lganligi aniqlangan. Fizika fanini o'qitishda bunday ishlar olib borilmagan guruh o'quvchilarida esa texnikaga qiziqish ancha past bo'lganligi aniqlangan.

O'quvchilarda fanga qiziqishni paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolishda o'qituvchining fanga bo'lgan munosabati katta rol o'ynaydi. Agar o'qituvchi o'z fanini sevsa, unga qiziqsa, u vaqtda o'quvchilarda ham shu fanga ko'p darajada barqaror qiziqish, umuman va shu bilim bilan bog'liq bo'lgan vaziyatda qiziqish-havas paydo bo'ladi.

O'smirlar davrida fanga bo'lgan qiziqish mustahkamlanish bilan birga, kelajak kasbga birmuncha barqaror qiziqish shakllana boshlaydi.

VII—VIII sinf o'quvchilari kelgusida o'zlarining qildigan ishlari va kasblari to'g'risida jiddiy o'ylay boshlaydilar. 14—15 yoshdagi o'smirlarning kelajagi masalasi ular sharoitida ham jiddiy muhokama mavzu bo'lib qoladi.

IX sinflarda kasb tanlash o'quvchilarning asosiy masalasi bo'lib qoldi. Ular qiziqishlarga qarab akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlariida ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin.

O'smirlar o'zlariga kasb tanlab oshda, albatta, ota-onalarining, yaqin kishilarining, birmuncha navbatda, o'qituvchilarining, tarbiyachilarining yordamlariga (maslahatlariga, yo'l-yo'riq ko'rsatmalariga) muhtoj bo'ladilar.

Yuqori sinf bolalari hayotida kasb-hunarga qiziqishlari katta o'rin egallaydi. Maktabimizning hozirgi vaqtidagi vazifasi o'quvchilarga faqat nazariy bilimlar berishgina bo'lmay, balki ularni turmushga aniq mehnatga tayyorlash hamdir. Katta yoshdagi o'quvchi bolalar maktabni bitirgach, o'zlarining muamlo mehnatda ishtirok etishlari kerakligini yaxshi biladilar. Shuning uchun ular o'qib turgan vaqtlaridayoq ishlab chiqarishga qatnashuvchi lozimligini tushinadilar.

Lekin o'smirlar faqat vaqit kelajakdagi hayot va faoliyatlarini to'g'risidagina emas, balki uzoq kelajakdagi hayot va faoliyatlarini to'g'risida o'ylash va o'z fikr qilishga muvofiq bo'ladilar.

Katta yoshdagi o'quvchilarga, shuningdek, VII—IX sinf o'quvchilariga ham bo'lg'usi kasbni tanlashda ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa yaqin kishilari yordamlashadilar, yuqori sinf o'quvchilari ular bergan maslahat

va ko'rsatmalarini hisobga olib, ko'pchilik hollarda qat'iy qarorni o'zlari qabul qiladilar. Ular bu qarorni qabul qilishda amal qiladigan motivlarni asoslab bera oladilar.

Yuqori sinf o'quvchilari har xil kasblardan, ayniqsa, o'zlari tanlagan kasblardan yaxshi xabardor bo'ladilar. Ular o'zlariga biron-bir kasbni tanlabgina qolmay, balki shu bilan bir qatorda bu tanlangan kasblari qanday bilimlar talab etishi va shu kasbning qay sohada ko'proq foyda keltarishi masalalari bilan ham qiziqadilar.

O'quvchilarda kelajak kasb tanlash jarayoni aynan fanlarga, ayniqsa, o'zlari tanlagan kasb bilan bog'liq bo'lgan fanlarga bo'lgan qiziqishlarini faollashtiradi. Shu bilan birga yuqori sinf o'quvchilarining o'zlariga oldindan kasb tanlashlari, shu haqda o'ylash, fikr yuritish jarayonining o'zi ularning xarakterlari tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarning qiziqishlari ularning qobiliyatlarining o'sishi, dunyoqarashning tarkib topishi munosabati bilan o'sib boradi.

Yosh yigit-qizlarimiz umumta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejariga kirib, o'rta maktabni bitirib yetuk, umumiy mehnatda ishtirok etishga tayyor bo'ladilar va o'z kelajak hayot yo'llarini belgilab oladilar. Yoshlarimizning bundan buyonki individual qiziqish va qobiliyatlari ularning kasb faoliyatlarida mustahkamlanib boradi.

Yoshlarimizning qiziqishlari g'oyat xilma-xildir. Lekin ulardagi bu xilma-xil qiziqishlar jamiyatimizni yana ham gullab-yashnashida umumiy maqsadlar bilan qo'shilib boradi.

TO'RTINCHI QISM

I. ILOVA

PSIXOLOGIYA TARIXIDAN

Kirish

Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, qiziq va mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi — bu avvalo insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borish tarixidir. Insonning o'z-o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir.

Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan taqqozo qilganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, uyar qanday tushurtirilganligini, ularning ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Bundan tashqari, psixologiya tarixi tarixiy hayotning har xil bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yakka-yu yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beradi.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashtiradigan foydali ilmiy-tekshurish metodlarining izlanishi va yanilishi katta o'rin tutadi.

Psixologiya hech qachon ayrilgan fan bo'lmagan; u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. U, umumfan taraqqiyoti tarixida bu bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini, bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarli.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, falsafa tarixi) davomida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushunishdi, insondagi psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatlarini tushunishda hamda psixologiya pred-

metini tushunishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasining o'zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu faning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo'lgan psixika, psixik hayot haddayligicha qolaverdi. Tarixiy jihatdan psixologiyaning o'rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunish o'zgarib xeldi.

Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim o'zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qilinishi ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy yo'nalishi psixologiya fanining tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarni belgilab bordi.

ANTIK DUNYODA PSIXOLOGIYANING PAYDO BO'LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

«Psixologiya» termini XVI asrning oxirlarida paydo bo'lib, faqat XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlaridagina keng qo'llaniladigan bo'ldi.

Lekin keyinchalik «Psixologiya» deb atalgan ta'limotning o'zi bundan ikki yarim ming yil oldin Gretsiyada paydo bo'lgan.

VII– V asrlardagi qadimgi grek faylasullari boshqa dunyoning mohiyatini, uning kelib chiqishini bilishga uringanlar. Shu munosabat bilan ular tabiat haqida, inson haqida, uning olamida tutgan o'rni haqida, xususan, uning ruhi va ruhiy hayoti, uning taqdiri haqida fikr yuritganlar. Darvoqe, o'sha davrlarda ruh haqidagi ta'limorda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, binoqatun, o'zaro doimo kurashadigan ikki oqim – materialistik va idealistik oqimlar paydo bo'lgan.

Materialistlar

Qadimgi grek faylasullarining ta'limotiga ko'ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson ham dunyoning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624–547-yillar) ta'lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdir. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bug') shaklida tasavvor qilingan.

Anaksimenes (b.e.a. 588–525) «Butun mavjudot zichlashish va siyraklashish qobiliyatiga ega bo'lgan havodan tashkil topgan, deb ta'lim beradi. Ruh – bu juda siyraklashgan havodir», deydi.

Demokrit–Tyomniy (b.e.a. 544–493) tabiatning asosi o't (olov)diz deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo bo'ladi va hamma narsa yana olovga aylanadi. Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi» deydi u.

Geraklitning fikricha, ruh — bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va oʻzgarib turadigan asosining — olovning oʻtkirchi holatlaridan biridir.

Hanana narsaning asosi tuproq, uning zarrachalaridir deb hisoblagan mutafakkirlar ham boʻlgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483—423) «Tabiat haqida» degan poemaning muallifi boʻlib, u dunyoning asosida qandaydir bitta shaxsiya (suy, havo, tuproq yoki olovdan birasi) emas, balki toʻrtala shaxsiyaning hammasi, yaʼni suy, havo, tuproq, va olov yotadi, — deb taʼlim bergan. Empedoklning taʼlimotiga koʻra, dunyodagi narsa va hodisalarning turli-tumanligi shu toʻrtala elementning birikishi bilan izohlanadi. Shu toʻrt element haqidagi taʼlimot inson haqidagi taʼlimotda ham oʻz ifodasini topgan. Gipokratning (460—356) temperamentlar haqidagi taʼlimoti bunga misoldir.

Demokrit

Demokrit (b.e.a. 460—370) oʻz ustazi Levkippning (b.e.a. 500—440) qarashlarini rivojlantirib, dunyoning asosida tabiatning qandaydir bitta yoki bir qancha shaxsiyasi emas, balki bitta manba yotadi, olov ham, suy ham, tuproq ham, havo ham, dunyodagi barcha turli-tuman narsa va hodisalar ham shu manbadan paydo boʻladi, degan taʼlimotni ilgari surdi. Butun mavjudotning negizi bu materiya deb atalgan edi. Demokritning taʼlimotiga koʻra, **materiya** atomlardan, yaʼni juda mayda, koʻzga koʻrinmaydigan zarrachalardan — moddalardan tashkil topgan.

Barcha atomlar doimo harakatlanib turadi (Demokritning fikricha, ular boʻshliqqa tushib turadi). Atomlar faqat shakl jihatidangina bir-birdan farq qiladi. Burchaksimon, ilmoqsimon, gʻadir-budur atomlar boʻlib, harakatlanganda ular bir-birga tegib ketadi, shuning uchun ham ular sekin harakatlanadi. Shu atomlarning yiriklashidan qattiq jismlar hosil boʻladi. Dumanloq, oval shakldagi, sirpanchliq atomlar ham boʻladi, ular esa sekin harakatlanadi. Bu atomlarning yiriklashidan suyuq gazsimon jismlar hosil boʻladi.

Demokritning taʼlimotiga koʻra, ran va ruh egasi boʻlgan inson xuddi shu atomlardan tashkil topadi. Odamning tanasi qoʻpolroq ilmoqsimon, gʻadir-budur va sekin harakatlanadigan atomlardan tashkil topadi, ruh esa eng silliq, dumanloq, sirpanchliq, binoharin, eng harakatchan atomlardan tashkil topadi. Ruhning har bir aynin atomi, hatto uning kuchkina gʻuruhlari ham sezuvchanlikka ega emas. Ularning bir qanchalari biqlashibgina sezuvchanlik qobiliyatiga ega boʻladi. Ruh atomlar, butun baddanga tarqalgan, lekin ularning koʻpchiligi koʻzda, quloqda, panga uchlarida, yorakda hamda bosib mavuda yotlashgan. Bizning sezgilarimiz, hislarimiz va fikrimiz shu ruh atomlarining maxsus harakatlidir. Atroldimizdagi narsalardan doimo dumanloq, yengil atomlar ajralib chiqib, lazoda uchib yotadi. Agar shu atomlardan bizontasi koʻzimizga tushsa, biz koʻramiz;

qulog'imizga tushsa eshitamiz, burnimizga kirsai, biror narsaning hidini sezamiz va hokazo. Bizning fikrlarimiz — bu bosh miyadagi ruh atomlarining harakati. Bizning hisslarimiz intilish — ehtirolarimiz — bu yurakdagi ruh atomlarining harakati. Demokritning ta'limotiga ko'ra, ruhiy hayotning markazi yurakdir. Rohimizni tashkil qiluvchi atomlar tanamizdan chiqib ketmaguncha biz o'z-o'zimizni anglaymiz. Shu atomlarning bir qismi tanamizdan chiqib ketganda uyqu va shunga o'xshash ongizsiz holat ro'y beradi, agarda deyarli barcha atomlar tanamizdan chiqib ketsai, yarim o'lik holat (behushlik holati) ro'y beradi. Barcha ruhiy atomlarning tanadan butunlay ajralib chiqib ketishi o'limga olib ketadi. Demokrit ruhning abadiyligini inkor qilgan. Uning ta'limotiga ko'ra, tana o'lishi bilan ruh ham o'ladi: u — moddiy narsadir, maydalaniб dunyo atomlarining umumiy yig'indisiga qo'shilib ketadi.

Idealistlar. Sokrat va Platon

Idealistik falsafaning asoschilari, antik dunyoning ikkita buyuk metafikiri Sokrat (469—399) va Platon (427—347)lar ham Demokrit bilan deyarli bir vaqtda yashadilar va juft erdilar. Bular qat'orlik aristokratiyasi makurasining namoyandalari edilar.

Sokrat ham, Platon ham jon va tan muliqo bar xil, hallo qarama-qarshi bo'lgan ikkita mosiyatdir, deb ta'lim berganlar. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilishi mumkin; uni ko'rish va sezish mumkin, u fizik jismdir.

Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilish mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo'lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo'lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatan yashayotgan ideyalar (g'oyalari, «obrazlari» dunyosiga) ta'aluqlidir. Jon inson tanasiga o'sha daryodan keltib qo'shiladi. Uning tana bilan birga bo'lishi vaqtinchalikdir, tana o'lishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yerdagi hayot davomida jon tanaga mulikun etilgan, u zindondagi narsa kabi, daimo ideya (g'oya) lar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo'lib intilib turadi.

O'z ongini oshirish yo'li bilan shu dunyo haqida eslash insonga naqqiy, demak, Platon fikricha, haqiqiy o'limning brcan-br manba'i — g'oyalari dunyosidir. Bizning atrofmizdagi daryoni sezishimiz va idrok qilishimiz esa, laqatgina o'zgarib turadigan beqamr hodisalar haqida bilim beradi, xolos.

Buq jonning (ruhaniy) ideal holda namoyan bo'lishi kuzgichilik kishilarda to'shib turilishi va moddiy tanaga bo'ysundirilishi mumkin. Oqibatda, jon g'oyalar dunyosini g'oyasidan chiqarib, natariyaga g'arq bo'lmag'a mumkin.

Shuning nehen ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, mateniyaga qanchalik g'arq bo'lish darajasiga qamr, go'yoki uch qasimga

boʻlinadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon boʻladi. Eng oliy qismi — bu insonning ideya (gʻoyalarni koʻrish — bilish darajasigacha koʻtarila olish qobiliyatiga ega boʻlgan yuksak aqlidir, jonning bu qismi insonning boshidan oʻrini oladi; jonning faol qismi, gʻazab, shuhrat-parastlik, olijanohlik ehtirolari va maʼnaviy fazilatlar manbaidir, u yurakda joylashgan. Jonning uchinchi qismi turli xush-noxush hislat. U his va kayf-safoga doir his-tuygʻular manbai boʻlib, qorunda joylashgan boʻladi.

Jonning qaysi qismi ustun ekanligiga qarab, kishining har xil individual xususiyatlari — hayotining yoʻnalishi, xarakteri, mayl va qobiliyatlari paydo boʻladi.

Aristotel

Qadimgi grek matematiklari, shuningdek, idealist Sokrat va Platonlar ham oʻzlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan muʼammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tarqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikrlari esa har xil falsafiy asarlarida — dialoglarda sochilgan.

Grek faylasullaridan barchinchi boʻlib, ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali taʼlimot yaratgan kishi Aristotel (384—322) boʻlgan. Aristotel Platonning shogirdi boʻlib, Aristotel oʻz falsafiy taʼlimotida idealizm bilan materializm oʻrtasida ikkilanib qolgan.

Aristotel maxsus ilmiy predmet sifatidagi psixologiyaning asoschisi va atasidir, u bir qancha asarlar — traktatlar yozib, ularda psixologiya masalalarini boʻyicha oʻz taʼlimotini bayon qiladi. Bulardan eng muhim «Peri psixis», yaʼni «Ruh haqida» deb nomlangan traktatdir.

Aristotel ruh tana bilan uzviy bogʻlangan, deb hisoblaydi. Lekin uning fikricha, ruh modday, jismiy ham bir narsa emas.

Aristotel jon (ruh) ning uch qismi haqida Platon taʼlimotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqliy ruh turlari haqida taʼlimot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va koʻpayishda ifodalanadi. Ruhning bu turi oʻsimliklarda, hayvonlarda, insonlarda ham boʻladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va hislarda, xohir va tasavvurlarda namoyon boʻladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham boʻladi. Aqliy ruhning faoliyati tafakkurda, bilimda va ixtiyoriy harakatlarda yuzaga chiqadi.

Aqliy ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqliy insoniy ruh va uning faoliyati haqidagi mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy oʻrin tutadi. Uning fikricha, bu ruhning mohiyati yashirin, ilmiy yoʻl bilan bilib boʻlmaydigan hadda kufalan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berish, — deydi Aristotel, — har jihatdan haddan tashqari qiyin ish, ruh bu jism emas, balki oʻshanga xos bir narsadir... U mavhum tushunchadir» Aristot-

telning fikricha, aqlli ruh ilohiy yo'l bilan paydo bo'lgan, u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana o'lgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilan qo'shilib ketadi».

Aristotel ruhi va tananing o'zaro munosabati masalasiga katta e'tihor bergan. «Ruh, — deydi u, — o'z tabiatiga ko'ra hukmdon asosdir, tana esa tobe narsadir». Shaki materiyaga nisbatan qanday bo'lsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va yo'natish beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisini quyidagi so'zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan o'zaro munosabati haqidagi bu o'ziga xos fikrlar bilan birga, birinchi bo'lib, o'z-o'zida kuzatishi mumkin bo'lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos bo'lgan ko'pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, chunki u tashqi beshta sezgi va sezgilar haqida, hush varohush hislar haqida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz jarayonlar haqida, tasavvur va assotsiatsiyalar haqida, tafakkur haqida, tushunchalar va xulosalar chiqarishlar hamda fikrlar haqida ta'limot yaratdi.

Aristotel inson sezgilar tashqi moddiy qo'zg'ovchilar ta'siri tufayli hosil bo'ladi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi ta'limotida u Platonning umumiy va mavhum tushuncha — ideyalar narigi dunyodan kelib chiqqan, degan ta'limotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan avval o'zi bor bo'lgan emas, balki yakka narsalarning o'zida bo'ladi, degan ta'limotni ilgari surdi.

Qadimgi grek faylasufi, birinchi bo'lib mantiqiy tafakkur shakllarining mukammal sistemasini ishlab chiqdi.

Shuni diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qilishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda ko'rinadi.

KLASSIK PSIXOLOGIYA (ARISTOTELDAN KEYINGI)

Qadimgi grek va rim faylasufi Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmgning ko'zga ko'ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342—271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99—55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh g'ayri jismoniy bir narsa emas, «Jisimsiz bo'shliqdan hosilga hech narsa» fikrlash mumkin emas. Ruhni g'ayri jisimiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy bo'lmagan

substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizmga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy o'zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asurida atomistik materializm falsafasini, vususan ruh haqidagi materialistik ta'limotni poetik shaklda bayon qiladi. U moddiy bo'lmagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy bo'lib, faqat inson tanasiga xos bo'lgan kuchlarinigina tashkil qiladi»... Ruh ham, jon ham jismiy tabiatga ega.

Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bog'liqligini tairibaga asoslanib isbot qiladi. U: «Aql ham tana bilan birga o'sadi va so'radi, aql ham tana singari kasallikka duchor bo'ladi, mastlik natijasida xiralashadi», — degan va shunga o'xshash dalillar keltirdi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to'g'risidagi ta'limotning yolg'onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shug'ullandi. Masalan, u sezgi organlarga ta'sir etib turgan har qanday qo'zg'ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki ma'lum bir kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchisiga sezgi hosil qiladi, deb aytqilagan. U birinchi bo'lib sezgi chegaralari haqida ta'limot yaratdi, uyqu va rush ko'rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon, izdoshtari tomonidan targ'ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti nihoyatiga yetkazilib, Ammoniy Sakksning (b.z.a. I asr), ayriqissa, Plotonning (b.e. 205—270) ta'limotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo'shilib keldi.

U'RTA ASR (METAFIZIK, RASIONALISTIK) PSIXOLOGIYASI

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi ta'limot o'rta asrlarda Sharqda ham, G'arbda ham hukmron bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiyaning metafizik deb atalishiga sabab, uning tekshirish predmeti bo'lgan — ruh, psixik jarayonlar — fizik hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismiy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajrihadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi haqidagi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotellardan qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinardi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilar edi.

Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga ega, deb fikr yuritilardi. Shuningdek, o'rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor berdilar. Masalan, Avgustin Ipponskiy (353—430) birinchi bo'lib, kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Dene Skott (1265—1308) ning ta'limoti juda yaqqoldi. Uning ayushicha, iroda aqldan ham yuqori turadi butun o'rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, faylasuf va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o'rinni egalladi. Bu masala bo'yicha V asrdayoq ikkinchi oqim—determinizm va indeterminizm paydo bo'lgan.

Deterministlar (lot. Determinare — belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga bo'yinsadi, bino-bari, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, o'z sabablari bilan belgilanadi, deb ta'lim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xarji-harakatlari har qanday sababiyatdan xoh erkin hamda zaruriyatga bog'liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizmda esa, materialistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va maxsum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'lmadi. Bunda ikki oqim—realistlar bilan nominalistlar o'rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar — umumiy tushunchalar («universalilar» o'sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog'liq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qililar. Shunday qilib, real silar faqat Platonning narigi dunyo ideya (g'oya)lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g'oyalarning tug'ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, solos.

Anzelm Kontenterbiyskiy (1033—1109) va Shampolik Vilgelm (1121—1170) lar realizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lot. nominale — nom, o'rt umumiy tushunchalarni faqat yakka predmetlarning nomlaridir, deb hisobladilar. Realistlarga qarama-qarshi o'laroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega bo'lgan alohida-alohida narsalarga real mavjuddir, deb da'vo qililar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir klassga kiradigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan so'zlardir. Nominalistlarning ta'limotida ba'zi bir o'rta asr mutafakkirlarning materialistik tendensiyalari ham ifodalangan. Marks nominalizm o'rta asrdagi materializmning ilk shodasidir («Muqaddas oila»da) deb yozgan, Nominalizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari I. Kestelin (1050—1125), Dene Skott (1265—1308), Vilyam Otkam (1300—1349) lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda

materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, Roziy (28-avgust 865), Ibn Sino (980-1037), Forobiy va boshqalar o'zlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlarini hayon qildilar. O'rta asiyolik tabib va faylasof Ibn Sino (980-1037) va arab mutafakkiri Ibn Rashid (1125-1198)lar Aristotelga erashib, «sezgüvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni ularni kelib chiqqan qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi rusda kienb madaniyatining boshlanishi bilan (X-XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar targ'ala boshlaydi.

Bu bilimning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkiri Ioann Damaskinning (673-777) grek tilidan slavyon tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «haqiqiy imon haqida» degan asarlari edi.

I. Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismiy, oddiy, tirik va abadiy mavjudotdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birlik bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurallari sifatida foydalanadi va xalq hamda xatir harakatlarda namoyon bo'ladi.

Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq. Masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi, deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yeshirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda qiziqlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va obro'si ko'rinib turebdi.

Ratsionalistik psixologiya psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlarning biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xotos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyasigina undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi, u teologiyaning — dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini — ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va boshqalarni asoslash mumkin edi.

Bunobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli skolastik falsafa, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rni va ahamiyatini yo'qotgan.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING RUHIY JARAYONLAR HAQIDAGI FIKRLARI

Roziy Abu Bakr Muhammad ibn Zakariy (28-avgust 865) o'rtta va yaqin Sharq xalqlarining ilg'or ijtimoiy va falsafiy olimlaridan edi. U umumi tabobat ilmiga, shuningdek, falsafani o'rganishga bag'ishladi. U aql masalasiga (falakkur) alohida e'tibor berdi va aql bilan inson hayvonot dunyosidan ustun turishini, aql orqali o'z xohish va istaklarga yetishish imkonligini uqtiradi. «Aql orqali biz o'zimizni ulug'lovchi, zaynatlovchi va hayotimizni xayit qiluvchi haqima narsani bila olamiz», — deb ko'rsatadi. Aql yordamida vurning shakli, quyosh va oyning kattaligi, yulduzlar harakati, ularning uzoqligini va oqishini bilib olamiz, deydi.

Roziy falsafa ilmini nihoyanda ulug'laydi.. Kimki falsafani o'rganish bilan mashg'ul bo'lsa, u haqiqat yo'lidan borishga loyiqdir. Haqiqatdan ham kishilarning ruhi bu dunyoning chirkintlari va qorong'uliklaridan muasifo bo'lish va foydaga yetishishi faqat falsafani o'rganish bilan bo'ladi. Agar inson falsafani o'rgansa, hissasavur qila olishimiz mumkin bo'lgan darajada o'z qismini bo'lsa ham egallay olsa, u o'zining jannat chirkintlik qorong'ulikdan tozalanadi va qutqaradi, deb ko'rsatadi. U har bir tadqiqot ishlariga alohida e'tibor berdi. Bu tadqiqotlar kishi ruhiga ta'sir etishi, uni aql-idrokini shakllantirishga alohida urg'u berdi.

O'rtta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va O'rta Sharqning mashhur mutafakkiri, qadimgi yunon ilmi va falsafasining Sharqdagi eng yirik tarqatibchisi va uning rivojiga hissa qo'shgan olimlardan biri **Abu Nasr Forobiydir**. U o'z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, qomusiy olim bo'lib nom qozondi. U «Aql haqidagi asola», «Falsafadan oldin nimani o'rganish kerak», «Falsafa maktablari», «Logikaga kirish» kabi ko'plab risolalar yaratdi. Faylasuf — falsafaning eng muhim masalalari bo'yicha qator asarlarning muallifi sifatida shuhrat qozondi. U Sharqda qadim yunon falsafasi, ayniqsa, qadimgi dunyoning qomusiy olimi, psixologiya fanining otasi Aristotelning asarlarini o'rganishi, ularga shaxtlar yozish, g'oyalarni targ'ib etish va yanada rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Aristotel «birinchi muallim» deb nom olgan bo'lsa, butun Sharqda Forobiy «ikkinchi muallim» unvoniga sazovor bo'ldi. U insonning ruhiy jarayonlari haqida fikr yuritadi. Forobiyning fikricha, mavjudotning eng buyuk va yetuk mahsuli — bu insondir, u o'zining engi, aqli, sezishi organlari orqali olamni har tomonlarga o'rganishi qobiliyatiga egadir. Aql yordamida inson uni o'rab olgan mavjudotning mohiyatini tushunadi. U mavjudotning yashash shakllari, olamni bilishning yo'l va vositalari, unda ilmi-fanning o'rn va ahamiyati masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Uningcha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug'ilishida mavjud, lekin aqliy

bilimi, ma'naviyatni, ruhi, intellektual va aqliy xislatlari, xarakteri, dini, erfi-odatlari bilan mulohazada vujudga keladi. Uning aqli, fikri (tarakkuri), ruhiy yuksakligining eng yetuk mahsuli bo'ladi va inson o'z bilimlarini, aqlini rivojlantirib, so'ngra mavjudotning ibtidosi, boshlanishi haqidagi darga yetib boradi, deb ko'rsatadi.

Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti psixologiya ilmining rivojlanishi va rivoqqa katta hissa qo'shdi. Uningcha, minerallar to'rt element — o'q, tuproq, havo, suv — ya'ni sodda substansiyalarning o'zaro aralashuvi murakkab substansiyalarni vujudga keltirdi. Undan avvalo minerallar, ya'ni neorganik jismlar keyin esa o'simlik olami tashkil topdi. O'simliklar o'zaro o'sish, rivojlanish qobiliyatiga ega edi. O'simliklardan so'ng hayvonlar vujudga keldi, ular harakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, ko'payish, sezish qobiliyatiga ega edilar. Odam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi — insonning vujudga kelishidir, deb ko'rsatadi.

Forobiy o'simlik, hayvon va insonga xos xususiyat va qobiliyatlarni quvvat deb atadi va uni o'sish quvvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Uning quvvatlar haqidagi klassifikatsiyasi organizmdagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajratish demakdir. Bundan shunday xulosa chiqarmoq mumkin, ya'ni biologik jarayon haraba tok bog'ingizga, fiziologik-psixologik jarayon — hayvonlarga, aqliy intellektual jarayon, ong faqat insonlarga xosdir.

Forobiy dunyoni bilish, inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmiy, ma'rifatli qilishga xizmat qiladigan psixik jarayonlarga alohida e'tibor berdi. U bilishning ikki bosqichi — hissiy bilish va uning darajalarini va aqliy bilishni har tomonlari asoslab berdi. U «Majmuar Rasail al-Hukamo» (225) asarida «Inson bilimlarni, aql va sezish organlari orqali qo'lga kiritadi. . . seziluvchi obrazlar his qilish orqali, aqliy obrazlar esa seziluvchi obrazlar orqali biladi», — deb yozadi, va'm u aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kelmasligini ta'kidlaydi. U hissiy bilishning darajalar, ketib chiqishi haqida fikr yuritadi. Sezgi kabi hissiyot, tafakkur kabi psixik bo'latlar bilan bog'lashga urinadi. U sezgilarni o'ziga xos klassifikatsiyalaydi.

Ozqinlanuvchi quvvat so'ngra ichki va tashqi quvvatlar vujudga keladi.

Tashqi ruhiy quvvatlar, ya'ni tashqi buyumlar sezgi a'zolariga bevosita ta'tsir qilganda vujudga keladigan quvvatdir, deb ko'rsatadi.

Sezgi tashqi kelib chiqishi va murakkabligi jihatidan besh turli tashqi quvvatni Forobiy quyidagicha taqim qiladi:

ten-badan sezgisi,

ta'm bilish sezgisi,

hoh bilish sezgisi,

nutq sezgisi (eshitish sezgisi nazarda tutuladi);

ko'rish sezgisi

Butarning hammasini Forobiy sezish quvvati deb ataydi.

Jahol quvvatlariga.

1) xotira-rasayvor quvvati,

2) xayol quvvati,

3) tuyg'u, emotsiya quvvati.

4) nutq quvvati,

5) quvvat to'liq tarkibida mantiqiy fikrlash quvvati.

Bu Forobiy fikricha, mantiqiy operatsiyalarni bajarib, murakkab narsalarni bilib olish uchun xizmat qiladi. U, insonda kishining g'azabi va nafsizlanishi, ya'ni his-tuyg'usini boshqaruvchi quvvatlar mavjud ekanligini aytib o'tadi.

Xayol qilish, so'zlash, fikr yuritish, aql quvvatini Forobiy faqat insonga xos deb to'g'ri tushunadi. Forobiy odam organizmining markazi yurakdir, chunki yurak butun tana va uning o'zlarini qon bilan ta'minlaydi, qon yurak orqali, butun organizmga tarqaladi. Ikkinchi markaz miyadir. Miya ham qon bilan tikib bo'lgani singari, yurakka bo'ysunadi, ya'ni yurakdan qon oladi. Lekin, shu bilan bitta, u butun organizm va uning o'zlariga rahbarlik qiladi, o'z buyrug'iga bo'ysundiradi, deb ta'kidlaydi.

Forobiyning bu fikrlaridan, birinchidan, insondagi ruhiy jarayonlar bilan fiziologik-anatomik jarayonlar psixika bilan organizm o'zaro bog'lic holda mavjud, degan xulosa, ikkinchidan yurak insonga biologik hayotini, miya esa uning ruhiy-ma'naviy hayotini boshqarib turadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Forobiyning bu ta'limoti ruhiy jarayonlarning paydo bo'lishini nerv-fiziologik jarayonga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. U tashqi olam, muhit, odam organizmi o'zaro sababiy bog'liqligini yuritib berishga harakat qiladi va u o'zining psixologik ta'limotida O'rta Osiyo, Eron, Hindiston va qadimgi Gretsiyaning tabiiy-ruhiy bilimlar sohasida o'lingan yutuqlarga suyanadi.

Forobiy ruhiy jarayonni psixolog sifatida emas, balki faylasuf sifatida talqin qiladi, chunki u davrda psixologiya hozirgidek mustaqil fan hisoblanmay, balki umumiy falsafiy bilimlar tuzulishiga kirgan edi. Uning bilish jarayonining ikki bosqichi hissiy va aqliy bilish ta'limotida ayriqcha, muhimdir. U hissiy bilishni sezgilar orqali aniq va mo'ljali narsalarning bevosita ta'siri natijasida fusiil bo'lish, degan bo'lsa, aql orqali bilish aniq ma'naviy jismlar orqali emas, ularning ta'sirisiz va ulardan tashqari kichik ruhiy obrazlar asosida yuquladi keladi, deb uqtinadi. Forobiy «Aql ma'noini yuqidagi misollarda aql-intellekt tushunchasini bir tomondan, psixik jarayon ekanligini va ikkinchi tomondan, u tashqi ta'sirning, ta'lim-tarbiyaning natijasi deb anglaydi. Uning fikricha, «Aql inqil msonaguna qo'shilgan u'g'ma quvvat — ruhiy kuch bilan bog'liqdir. Inson tushunish, fahmlash,

muhoqama qilish, o'ylab topish, fikrlash qavatiga ega va bu xususiyatlar bolaning o'sib, kamolga yetib borishi bilan rivojlanib boradi» (M. Xayrul-layev, «Furohiy ruhii jarayonlar va ta'lim-tarbiya to'g'risida», «O'qituvchi» nashriyoti, T., 1967-y.).

Fornbiy «Fozil odamlar shalhi», «Hakmat asoslari», «Aql ma'no-lari» kabi asarlarida inson psixikasi haqida falsaliy mushohadalar yuritadi. Forobning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari hozir ham psixologiya fanida katta ahamiyatga ega.

Forobiydan keyin ichon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri buyuklik **Abu Ali ibn Sinolir**. U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudotni, ya'ni barcha mavjud narsalarning kelib chiqishi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama o'rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxshi murakkab bog'liqdir. Bu bog'liq: har tomondama tekshirish uchun o'zantiruvchi, inkuriyat, voqealik va sababiyat tamoyillari asos qilib oldi. Uningcha, materiyaning eng sodd bo'laklariga bo'linmaydigan shakli to'p, ya'ni havo, o't, suv, tuproqdan iborat. Ularning o'zaro turli xil birikuv natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi bo'lgan havo, o't, suv, tuproq o'zgermaydi ham, yo'qolmaydi ham. Materiya — harakat, vaqt, fazo bilan uzviy bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Ibn Sino Aristotelning jon haqidagi ta'limotini tabiiyshunoslikdagi va tibb yadagi o'sha davrning yutuqlariga asoslanib yangi asosda qayta qurdi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushunchasi organizmini sezish, eshitish, ko'rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib ta'limot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Lib qonun-lari» kitobida o'z aksini topgan. Bu o'zining yo'nalishi bo'yicha matematika ta'limotidir. Ulug' olim bu kitobida asab tizimining tashqi bog'liq va tashqi harakati, ta'lim sergisini ta'minlab turuvchi bog'liq funksiyasini juda yaxshi tushungan holda psixologik hodisalarni fiziologik jarayonlar bilan bog'liqligi to'g'risidagi fikrini birinchilardan bo'lib oldirga surdi. Asab tizim, bosh miya bu psixikaning yuz berish asosi deb ko'rsatdi. Ta'lim va ruh, a'zo va uning funksiyasi har doim o'zaro bog'liqlikda bir butunlikdadir, jon miyaning funksiyasi deb ta'kidlaydi. Ibn Sino bu fikrlarini rivojlantirib tabiiy kasalliklar miya ishining o'zgarishi bilan bog'liqdir deb ko'rsatadi. Olim psixik jarayonlarning markazlari miyada degan fikrni ilgari suradi. U sergi markazi miyaning old qismida, xotira markazi miyaning orqa qismida, xiyolning markazi miyaning o'rtasidagi jo'yagining oldingi qismida o'ylash, fikrlash bilan bog'liq markaz o'la jo'yada, ixtiyoriy harakatlarni qilsiyoti miyaning orqa jo'yagiga joylashgan», — deb yozadi (Абу Али ибн Сино, «Канон Врачебной Науки» кн. I Т.Ан.УзССР. 1954.стр.134—137).

Ibn Sino'ning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari ham muhim ahamiyatga ega. U dunyoni bilish nazariyasini materialistik asosda tushuntiradi. U bilish sezgilar yordamida hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlash orqali bilishdan tashkil topadi, deb vozeadi. Sezish bu shunday quvvatki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislatimizda yuzadga keladi. Sezgida narsa va hodisalarning ayon tashqi belgilari, aniq tomonlari bilinsa, aql ularning mohiyatini, ichki tomonlarini ravvumlashtirish yordamida bila oladi, deb ko'rsatadi. Ibn Sino ham bilishning ikki bosqichi, ya'ni sezgilar va tafakkur jarayoniga alohida e'tibor beradi.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng qo'llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. U nangeki, «mijoz» insonning xususiyatining sifati, tana va ruha tashqi mahit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir.

U: «Usturlarning nihoyi darajada mayda bo'laklaridagi qarama-qarshi kayfiyatlarning bir-biriga ta'siri ma'lum bir chegaraga yetganda paydo bo'lgan kayfiyarni mijoz deyiladi», — deb ko'rsatadi (Tib qonunlari, A.Qudriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993-y., 15-bet).

«Mijoz» organizmning ruhiy va jismoniy boyqandigini ko'rsatgan jismoniy va psixik idrok harakatlari ta'sirlarga javob bo'lib, bu so'z qadimgi grek tabibi Hippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmida bo'ladigan 4 suyuqlik qon, so'roq, bolg'am, qon o't haqida ta'limotni ishlab chiqdi.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Hippokrat ta'limotiga sayaradi. «Tib qonunlari» asarida bir necha bor tibbiyot fanini otasi Hippokrat fikrlaridan foydalanadi. Ibn Sino organizm tashqi ta'sirlarni idrok qilish va uni organizmga javob reaksiyasini berishda mijozni turlicha, ya'ni, issiq, sovuq, quruq, nam, kuchli va kuchsiz paydo bo'lishini aniqladi. Ular odamda mijoz shaklida tabiiy ravishda bo'lishini va bular orqali odam ovqatlarini, havo haroratini, yoqimli va yoqimsiz narsalarni bir-biridan farq qiladi, deb ta'kidlaydi. «Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasi farq qiladi va issiq mijoz», sovuq mijozli kishilar farqlanadi, deb ko'rsatadi. Yussak kaloriyalı mahsulotlar, ya'ni yog'li ovqat, qo'y go'shti, tuxum, qani, yong'oq, qora choy qon aylanishini, kuchni, haroratni oshiradigan; sut, mastava, ko'k choy, baliq, o'simlik va hoshqalar sovuqlikni oshiradi, deb ularning organizmga, mijozga ta'sirini ko'rsatib beradi. «Issiq odam» tabiatan issiq, bu issiq ovqatlarni, «sovuq odam» tabiatan sovuq bo'lib, u sovuq ovqatlarni iste'mol qiladi, deydi.

«Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasini Ibn Sino inson tanasiga xos deydi. Ular ikki bir-biriga qarama-qarshi funksiyatarni (faollik va sezish, jalar qilish), tabiatdagi o'zgarishlar, shunga o'xshash qarama-qarshi hodisalarni (yil fasllarining o'zgarishi — issiq, sovuq, muzlash va erish, yuqum va uyg'oqlik, yoshlik va qaralik, hayot va o'lim) atayladi.

Ikki bir-biriga qarama-qarshi tushuncha: quruq va namlik tana haqida a'zolarining funksional holatini, sog'lig'i va kasalligini aks ettiradi, deydi.

«Quruq» — odam organizmidagi soyaklar bo'lsa, «namlik» — bu qon, yog' deb ta'kidlaydi. Ibn Sino hatto «turi xalqlarning, turli chehralar»ning, «har bir a'zo»ning mijozini aniqlashga harakat qildi.

Qadimgi grek ta'limotiga binoan mijozning fizik (fizsiologik) asosi haqidagi 4 modda, ya'ni olov, havo («yengil» elementlar), suv, yer («og'ir» elementlar) va ularning xususiyatlarini tahlil qilib, olov — issiq va yengil, havo — issiq va nam, suv — sovuq va nam, yer — quruq va sovuqligini va bular asosida mijozni issiq, o'rtacha va sovuq bo'lishini aniqladi.

Ibn Sino «mijoz» haqidagi ta'limotni ishlab chiqish jarayonida tibbiyotda buyuk grek ulmi Hippokrat tomonidan ko'p ishlatiladigan temperament so'ziga e'tibor qaratish va u o'z faoliyatida temperamentning shakllanishida o'rab o'tgan muhit va organizmning individual xususiyatlarini hisobga olish kerakligiga e'tibor berdi. Hippokrat kasalni, ya'ni kasal joyini emas, kasallanuvchi kishining organizmini, individual xususiyatlarini va unga ta'sir etuvchi atrof-muhitni o'rganishga qaratish lozimligi haqidagi fikriga asoslanib ishladi. U tashqi muhit ta'siri natijasida shakllanadigan ma'naviy va ruhiy hodisalarni aniqlash muhimligini ta'kidladi va u kishilarni 4 asosiy turga ajratdi. Bunda Hippokrat organizmdagi qon, safro, balg'am va qora o'tning rolini alohida qayd qildi va ularni asoslab odamlarni sangvinik, xolenik, flegmatik, melanxolik temperament tipiga ajratadi, ya'ni organizmida qon ko'p bo'lganlar sangvinik, xoleniklarda safro, flegmatiklarda balg'am, melanxoliklarda qora o't ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Shu nuqrayi nazardan «mijoz» bu temperament yoki fa'l xulq emas, deb ta'kidlaydi.

Hippokrat temperament — inson psixikasining kompleks dinamik xarakteristikasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasidir, deydi. U o'zida emotsionallik va faollik kabi 2 asosiy komponentlarni birlashtiradi. Emotsionallik va insonning hissiyatini kuchli, barqarorligi va kayfiyatini (xusandlik, g'azab, qo'rquv, tushkarlik), faollik esa tashqi muhitga, odamlarga munosabatlaridagi temir, rumi, tozligi bilan belgilanadi, deb ta'g'iri ta'rif bergan bo'lsa, Ibn Sino mijoz odam organizmining xususiyatini ifodalashi, u tashqi muhit faktorlarini sifatli, jismoniy va ruhiy idrok qilinishidir degan fikrni ilgari surdi. Mijoz organizm mohiyatini o'zida chuqurroq va tinlarniq aks ettirishdagi jismoniy va ruhiy tabiatning o'zaro munosabatlari shartidir. U turli-tuman ta'millarni tanlash malakasi va sifatli bilan xarakterlanadi, degan g'oyani ilgari suradi.

Ibn Sino mijozga dalolat beradigan belgilarni ko'rsatib berishga harakat qildi. U bu belgilar ushlab, ko'rib sezish, go'sht va yog'dan ulinadigan qizil go'sht ko'p bo'lsa, mijozning issiqligi va hu'lligidan dalolat

beradiy belgilar, mu'yniing rangi, a'zolarining tuzilishi (issiq mijoz alomat-
ti keng ko'krak, qo'l-ovoqlarining kattaligi), uyquning ko'pligi (ho'llik,
sovuqlik; ortiqcha uyg'oqlik – quruqlik, issiqlik), harakatlar (harakatning
tezligi mijozning issiqligi, susligi, sovuqligi), nafsaniy quvvat (kuchli g'azab,
serzardalik, zukkolik, tushunuvchanlik, yaxshi fikr yuntish, surbetlik, qattiq
ku'ng'illilik, dadillik, xursandlik, mardonavozlik, yalqovlikka kam moyil-
lik, ta'sirchanlik – issiqlikdan dalolat beradi. ularning aksi – mijozning
sovuqligini ko'rsatadi) mijozning qandayligidan dalolat berishni ko'rsatdi.

Keyinchalik XX asr boshlarida rus fiziologi I.P. Pevlov markaziy nerv
sistemasida tajribalar olib borib, u asab tizimining o'ziga xos xususiyat-
larini, ya'ni uning ildaraligi, muvozanati va barqarorligini, faolligi, plastikli-
gi, yarim sharhlar orasida o'zaro munosabatlarni aniqlaydi va bu xususiyatlar-
ga asoslanib, u oliy asab tizimining 4 asosiy tipini ko'rsatib beradi, ya'ni: 1)
kuchli, muvozanatli, epcbil tip; 2) kuchli, muvozanatli, suskash tip; 3) kuchli,
lekin muvozanatsiz jo'shqin tip; 4) kuchsiz tip. Asab tizimining bu tiplari
Gippokratcho temperament tiplarni to'la va chuqur izohlab berish imkoniy-
atini beradi. Temperament tiplari va uning xususiyatlari aniqlandi.

Lekin «mijoz» hozirgacha ilmiy jihatdan yetarli ishlanmagan. U XXI
asrning psixologiya fani oldida turgan asosiy nazariy vazifalaridan biridir.
Bu vazifani hal qilish Ibn Sinoning ilmiy qarashlarini rivojlantirish de-
makdir. Eng muhimi, temperament inson tabiatining xususiyati inson-
ning tashqi dunyo taassurotlarini singdirish xususiyati, shaxsning emot-
sional qo'zg'alovechanligi va umumiy harakatchanligi bilan sifatlanadigan
individual xususiyat sifatida uni o'zaro munosabatlarni, uning biologik
mohiyatini va klassifikatsiyasini aniqlash; 2-dan «issiq» va «sovuq» mijoz
baqadagi Ibn Sino qarashlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir.

Ibn Sinodan keyingi buyuk ensiklopedist olimlardan bin Abu Rayhon
Beruniy (973–1048) ham o'zining falsafiy fikrlarida Furabiy va Ibn Sino
kabi insonning ruhiy jarayonlar haqidagi qarashlarga e'tibor berdi. U ham
ular kabi to'nta narsani – suvni, olovni, havoni, yerni moddiy olamning
asosi deb ko'rsatadi (M.G. Davletshin, F.R. Abduraxmonov «Qadimgi Sharq
mamlakatlarida psixologik fikrlar taraqqiyoti» T., 1995-y.).

Yuqoridagi buyuk mutafakkirlarning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari
hozirga qadar psixologiya fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb
etmoqda.

XVI–XVII ASRLARDA EMPIRIK PSIXOLOGIYANING PAYDO BO'lishi VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida kapitalizm haqida
burjua jamiyatining rivojlanishi munosabati bilan G'arbiy Yevropada
falsafa va ilmiy tafakkur sohasida keskin burilish ro'y beradi. Fanda

tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlanganlashaydi. Ilmiy tafakkurdagi bu buzilish, odatda, ingliz mutafakkirlari F. Bekon, Gobbhs, Lokklarning, shuningdek, fransuz faylasufi R. Dekartning nomi bilan bogʻlangan.

Frensis Bekon (1561—1725) va Tomas Gobbhs (1588—1679)

F. Bekon ingliz materializmining va umuman tajriba fanlarining asoschisidir. Bekon, avvalo, shuning bilan mashhurki, u oʻrta asr skolastik falsafasini qattiq tanqid qildi va ilmiy bilimning yangi yoʻllarini belgilab berdi. Bekon taʼlimotiga koʻra, fan, birinchi navbatda atrofdagi tabiatni, uning baʼzi bir hodisa va qonunlarini oʻrganish bilan shugʻullanmoqʻi kerak. Tabiatni oʻrganish uning ustidan hukmronlik qilish uchun kerak. Tabiatni oʻrganish metodi umumiy ogʻzaki mulohazalardan emas, balki tajribalar, iborat boʻlmogʻi kerak. Bekon ratsionalistik deduktiv metodni fanda befoya-da deb inkor qildi va tajribaga asoslangan induktiv metodni asoslab berdi. Bekon oʻzining metod haqidagi taʼlimotini gaʻyo Aristotel «Organon»i ziddiga va oʻrniga yozilganidek «Yangi organon» deb atalgan kitobida hayon qildi. Ayni vaqtda Bekon ruh va ruhiy hayot haqidagi masalalarni ham qizgʻagan. Bekon ruhni ikkiga boʻladi: aqliy va hissiy ruhtar. Birinchisi, ilohiy nafasdan kelib chiqadi, ikkinchisi, moddiy (jamiy) boʻlib, barcha organik mavjudotlarga xosdir, hayvonlarning tanasi hissiy ruh orqamidir, insonda esa tana aqliy ruh organi boʻlib xizmat qiladi.

Biroq, aqliy ruh ilmiy bilish predmeti boʻla olmaydi. U faqat teologiya — dinning predmeti boʻlishi mumkin.

Bekonning taʼlimotiga koʻra, hissiy ruh moddiydir, lekin issiqlik bilan siyraklashish natijasida koʻzga koʻrinmaydigan boʻlib qolgan, u suyuqlikka oʻtishgan boʻlib, oʻz tabiatiga koʻra havo va oʻtga yaqindir. Bekon ruhning asosiy turadigan joyi miyadir, lekin nervlar va arteriyalar orqali butun organizm boʻylab harakatlanadi, deb hisoblaydi.

Bekon ruhning qobiliyatlari haqida gapirar ekan, fahm, aql, xotira, istak, irodalarni koʻrsatadi. Lekin uning taʼlimotining butun qismi rivojlantirilmagan. Psixologiya masalalarida u ayrim-ayrim tasodifiy mulohazalar bilan cheklanib qolgan.

Bekon fizik olim qonuniyatlarini inson psixik hayotiga koʻchirish, psixikani tajriba va kuzatish yoʻli bilan oʻrganish mumkin, deb taxmin qila. Bekonning fikricha, «birinchi psixik element» (oʻziga xos psixik atom) tasavvurdir. Psixologiyaning ideal «tahlil»otilagi atomlar mexanikasidan namuna olib, «tasavvurlar mexanikasi» yaratishdir.

Bekonning tasavvurlar mexanikasi haqidagi fikrlarini boshqa bir ingliz faylasuf — materialisti Gobbhs yanada mukammalroq rivojlantirdi. U ruhiy hayot falsafasining ham, bogʻoslovining ham emas, balki tabiat

fanining predmetidir. Uning fikricha, ruh singari moddiy bo'lmagan mohiyatning bo'lishi mumkin emas. Gobbisning fikricha, psixik hayotning asosini g'oyaki o'ziga tortuvchi, jalb qiluvchi (huzur, istak, muhabbat) va tanjitadigan (og'riq, qo'rquv, nafrat) kuchlaridan iborat bo'lgan ehtirolar tashkil etadi. Psixologik hodisalarning o'zi moddiy tartibdagi faktlardir. Uarning rivojlanishi nutqning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Gobbis yangi materialistik psixologiyaning asoschisidir.

Rene Dekart (1596- 1650)

Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi R. Dekart ham Bekon va Gobbislar singari, tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat beradi. Lekin, ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham bo'lib chiqdi. Dekartning aytishicha, bu metod, hatto tajriba (empirik metod)dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslangan, binobarin, eng aniq fan bo'lgan matematikani ko'rsatadi. Dekartning fikricha, to'liq ilmiy falsafa sistemasi, shu jumladan psixologiya ham, faqat ratsionalistik metod asosidagina ko'rilishi mumkin.

Dekart o'zining psixologiya sohasidagi ta'limotini, asosini o'zining «Ruh ehtirolari haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tanu bilu ruhni bir-biriga qarama-qarshi deb hisoblaydi. Tananing mohiyati, barcha moddiy narsalarniki singari, o'rin ishg'ol qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tatakku'dir (Dekart sezgi, tasavvur va iroda ni ham shunga kiritadi). Dekartning fikricha, ruh faqat insonlarga xosdir, hayvonlar esa aksincha, ruha ega emas. Hayvonlar — murakkabroq mashinadir, xolos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faolligi sezgilar, xotira, tafakkur, iroda — o'z qonuniyatlarga, ya'ni ruhiy qonunlarga binoan ro'y beradi, tananing faoliyati (harakat) esa mexanika qonunlariga binoan ro'y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik (moddiy) jarayonlar parallel holda ro'y beradi. Shuning uchun ham Dekart XX asgacha bo'lgan psixologiyada keng tarqalgan nazariyaning, ya'ni psixofizik parallelizm ta'limotining asoschisi hisoblanadi.

Dekart ta'limotiga ko'ra, ruh va tananing bir-biri bilan aloqasi ruhning tanada bo'lishidan kelib chiqadi, xolos. Dekart ruhning makoni miyaning ensida joylashgan shishasimon bez deb taxmin qildi. Dekart zamonasida shishasimon bez faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq toz vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad etilishiga sabab bo'ldi.

Dekart inson organizmini o'rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga ko'ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim iplar singari organizmga tarqalgan va bir markazda — miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nervlar sistemasi orqali organizm sezadi,

idrok qiladi va atrofdagi olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miya-
dan u yoki bu javob mushak harakatlariга beriladi. Masalan, Dekart
birinchi bo'lib, nerv-fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi,
fiziologiyaga «refleks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shart-
li reflekslar» deb nom olgan nervlar o'rtasidagi yangi bog'lanishlar me-
xanikasini ham u tasvirlagan.

Shuning uchun ham rus fiziologi I.P. Pavlov o'z institutida fransuz
faylasufi Dekartning haykalini o'rnatgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo'li bilan hosil qilinadigan
bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga, matematika
va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi,
balki ular bizda tug'ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart Platon va o'rta
asr realistlari tomonidan targ'ib qilingan «tug'ma ideallar» haqidagi
ta'limotni quvvatlantirdi.

Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotida o'rtaqarag'an
idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexa-
nistik materialist edi.

Xullas, Dekart mutafakkir sifatida bir oyog'i bilan O'rta asrlarda, ik-
kinchi oyog'i esa Yangi davrda turgan deyişh mumkin.

Jon Lokk (1632–1704)

Ingliz olimi va pedagogi Jon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metod-
ning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham boshqa tabiat fanlari
simgari, og'zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmog'i kerak,
deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini
bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, – deydi Lokk, – ruhning mu-
hiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgi-
larga yoki tasavvurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o'zini qiy-
nab o'tirmayman, chunki bu quruq mavlum fikr yurgizishdir». Lokkning
ayrishicha, faqat ruhiy hodisalarni o'rganish kerak. Bu hodisalarni
o'rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

J. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga sayongan
psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo'ldi.

Lokkning fikricha, asosiy bilimda birinchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy
hodisalarning barcha qolgan tur'lari, qanchalik murakkab bo'lmasin, faqat
sezgilarning bi-biriga munosabati va qo'shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart
aytganidek) tug'ma ideallar yo'q. Ruh o'zining barcha ideallarini tashqi
tajriba sezgilardan (birinchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan,
reflekslar, xotira, farq olish, taqqoslash, murakkab tasavvur va boshqalardan
(ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tug'langan bolaning ruhi go'yo hech
narsa yozilmagan toza qog'oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot
tajribasi bunga sezgilardan orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida J. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlarga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki **obrazlar** deb ataladi; bu obyektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki obyektiv sifatlarga harakatni, o'tkazuvchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figurani, hajmini va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi yoki subyektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas», balki birlamchi sifatlarga bog'liq bo'lib, subyektiv ravishda yaratiladi.

M.V. Lomonosov birlamchi va ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotni tanqid qilib chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q, bizning hamma sezgilarimiz obyektivdir.

Ingliz faylasufi J. Berkli (1689—1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ular ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz subyektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

J. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida tasavvurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlarni belgilash uchun birinchi bo'lib, psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Xristian Volf (1679—1754)

Tajriba psixologiyasining poydo bo'lishi bilan avvalgi ratsionalistik psixologiya darhol o'z kuchini yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya O'rta asr g'oyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida, ruhi haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda yashashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis faylasufi X. Volf ikki psixologiya fanining — «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning birgalikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Ratsionalistik psixologiya» va «Empirik psixologiya» degan ikkita katta asarida bu ikki oqimni asoslab beradi. Ratsionalistik psixologiyaning predmeti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy-ratsionalistik metoddir. Ratsionalistik psixologiya falsafa fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. Volf ta'limotiga ko'ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir.

Umuman, shuni aytish kerakki, XVIII asrda Yevropaning barcha mamlakatlarida, ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psixologiya sistemasi bo'lib qoldi.

Metafizik ratsionalistik psixologiyaning masalalari ba'zi bir faylasuflar (Leybnits, Kant va boshqalar) tomonidan halq qilnadigan bo'lib qoldi va o'shalar orqaligina idealistik psixologiya namoyandalarga o'z ta'sirini o'tkazdi.

XVII–XVIII ASRLAR PSIXOLOGIYASIDAGI MATERIALIZM

Fandagi, shu jumladan, psixologiyadagi yangi yoʻnalish, yaʼni tajribaga asoslanish materialistik psixologiyaning taraqqiyotiga yoʻl ochdi.

Yuqorida aytilganidek, ingliz materialisti Gobbz psixik hayotni materialistik tushunishni asoslashga urindi. Lekin psixologik taʼlimotning negizida ham materialistik tendensiyalar yotadi. Dekart ruhiy hayotga nisbatan mexanistik-materialistik qarashlarni asoslashga intildi.

XVIII asr fransuz materialistlari

XVIII asr fransuz materialistlari Kondilyak (1715–1780), Kabanis (1757–1808), Lametri (1709–1751), Gelvetsii (1715–1771), Gelbak (1723–1789) psixika haqida izchil materialistik taʼlimot yaratdilar.

XVIII asr fransuz materialistlari birlan-bir asos – materiya deb taʼlim berdilar. Ular materiya tushunchasini cadimgi gʻrak materialistlaridan olgan edilar, yaʼni materiya atomlardan tashkil topqan bosh negizdir deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning koʻrinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning bir qismi sifatida, oʻzining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga koʻra moddiydir, deb tushundirdi. Bu materialistlar ruhning mustaqil holda mavjud boʻlishini inkor qildilar va psixik jarayonlarning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qoʻydilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u moddiy jarayondir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman idealizmga, uning moddiy boʻlmagan psixika va ichki tajriba haqidagi taʼlimotiga qarama-qarsli qoʻyilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiallarga, ayniqsa, patologiya sohasidan olingan maʼlumotlarga asoslanib oʻzining «Inson – mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bogʻliq boʻlganligi uchun meshanki, ular shu tuzilishning oʻzidan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis tomonidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiati oʻrtasida munosabat» nomli asosiy asarida kashf qoʻyiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikrni keltirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshiqxon va uchaklar ovqat hazm qilganday, jigʻ oʻr ajratib chiqarganday, quloq oldi, jigʻ osti va til osti bezlari soʻlak ajratganday hosh miyani ham faqat fikr ishlab chiqarishga moyil boʻlgan alohida organ deb qaramoq kerak. Biz hosh miya maʼlum maʼnoda taassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik holda fikr ajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz».

Biz bunday fikrlarni XVIII asrning boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha hodisa

va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. Engels XVIII asr fransuzlarining kamchiliklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: «O'simlik va hayvon organizmi juda kam tekshirilgan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntirilardi. Dekartning nazarida odam hayvon bo'lgani singari, XVIII asr materialistlarining nazarda odam mashina bo'lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda ro'y bergan hamma hodisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari o'sha vaqtlarda endigina bosh ko'tara boshladi. F. Engels fransuz materialistlarining mexanistik qarashlari asossiz deb ko'rsatadi.

XVII va XVIII asrlarda psixologiya (falsafaning qismi sifatida) Kiyev-Mogilyan akademiyasida (1632–1815) va Moskvadagi Slayyan-Grek-Latin akademiyasida (1687–1814) o'qitish predmetiga aylandi.

Bu akademiyalarning professorlari psixologiyaga o'ld (asosan talabalar uchun qo'llanma tariqasida ko'pgina asar yozganlar), ularda ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib ko'rish mumkin bo'lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o'rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro'y berishi mumkin, deb hisobladilar. Lekkin 45 yil oldin (1690-y.) Innokentiy Gizel asarida quyidagicha qoida yozilgan ekan: «Agar sezgilaridagi narsalar bo'tinmaganda edi, intellektda (inson aqlida) hech narsa bo'lmas edi».

Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200 yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo'ydilar va uni hal qilishga intildilar. Innokentiy Gizelning talqin qilishicha, sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi (obyekt) predmet va hodisalarning ta'sir etishi tufayli paydo bo'lgan, Kiyev faylasuflarining asarlarida monokulyar va binokulyar ko'rish haqidagi, xotira tasavvurlari va xayol tasavvurlarining farqi haqidagi, emotsiyalarning fiziologik asoslari haqidagi, irada va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashtirishdagi rivojlanishi haqidagi masalalar ham talqin qilingan.

Kiyev akademiyasining olimlari Dekart ta'siriga berilmadilar, hayvonlarda ham ruh hayotining borligini ta'kidladilar. Ular inson psixikasining hayvon psixikasidan muhim farqiga e'ttibol, insonga nutq va aqli irada xosdir, deb ta'kidladilar.

Moskva-Slayyan-Grek-Latin akademiyasida o'quv ishlari (xususan psixologiya bo'yicha ham) Kiyev-Mogilyan akademiyasi namunasida o'tkazildi.

Psixologiyaning dastlabki kurslari Ioannikiy Lixud tomonidan asosan Aristotel, Ioan Damaskin va Foma Akvinat ruhida yozilgan edi. Keyin-

chalik (taxminan 1700-yillarda) Feofilak Lopatinskiy va boshqalarning asarlarida Dekart, Volf, Leybnits va dastlabki empirik oqim psixologlarining ta'siri ko'zga tashlanadi. F. Loparinskiy o'zining ruh haqidagi mulohazalarida ovqatlanish haqida, qon aylanish haqida, temperament haqida va turli yoshdagilarning xususiyatlari haqidagi ta'limotni bayon qiladi. Tashqi va ichki hislarni tekshirishga alohida e'tibor beriladi.

Psixologiya kurslarida asosiy o'rinni ruh, aql va inoda haqidagi boblar ish'ol qilgan edi.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlariga kelib, Moskva hamda Kiyev akademiyasining olimlarida O'rta asr ratsionalistik psixologiyasidan faqat inson psixik hayotiga oid barcha hodisalarning g'ayri jisimiy substantsiyasi hisoblangan ruh haqidagi ta'limot qoldi, xolos. Bu idealistik psixologiya edi. Biroq, XVIII asr rus psixologiyasida materialistik qarashlar tashkil topa boshlaydi. O'sha zamon materialistik psixologiyasining eng ko'zga ko'ringan vakillari M.V. Lomonosov hamda A. P. Radishchevlar.

M.V. Lomonosov (1711—1765) o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistik jihardan tashuntirdi. Masalan, sezgilarning manbai sezgi organlarimizga tashqi predmetlarning fizik ta'sirotidir, deb ko'rsatdi. U sezgilar inson tomonidan atrofidagi olamni hisslashning shartidir, chunki ular inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisoblagi.

Lomonosov o'z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasidagi, «bir-lamchi va ikkilamchi sifatlarga» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi.

Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlarga yo'q. Bizning barcha sezgilarimiz obyektidir.

A. P. Radishchev (1749—1802) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan ham miyadan ajratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga qarshi chiqdi.

U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai hissiy idrok qilinadigan ulumdur, deb ta'kidlagi. «Ruh tan bilan birgalikda o'smaydimi, uning bilan birga ulg'ayib mustahkamlanmaydimi, uning bilan birga so'lib o'tmaslashmaydim? Sen barcha o'z tushunchalaringni hisdan olmaysanmi?» — deb yozgan edi u. Miya — psixikaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudot bo'la olmaydi.

Radishchev inson ongining tanqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan, nutq «fikrarni bir joyga to'plash vositasidir; modumki, narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr so'zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yordir va busiz bizning aqlimiz ishya solinmaydi».

XIX asrning boshidan boshlab maorifning o'sish bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya hukmdon mavqeini egallay boshladi, buning ichida esa materialistik olimlar rez o'sa hoshladi

XIX VA XX ASRLARDA PSIXOLOGIYA TARAQQIYOTI

XIX va, ayniqsa, XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohafari paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlardan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlandi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi, bu kurashning yutuqlari esa falsafaning tantarasi va muhtakamlanishi uchun idealizmga qarshi umumiy kurashning vositasi bo'lib qoladi.

Assotsiativ psixologiya

Bekon va Gobbstan hoshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, Bekon bilan Gobbs tasavvur hamda sezgina shunday elementlardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishida bo'ysunadigan qonunlarni topishga intildilar. Masalan, Gobbhs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga bo'ysunadi, deb hisoblagan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari Yum va Gartli barcha psixik hodisalar va elementlar g'oya tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiativiyalar haqidagi ta'limni ilgari surdilar. Assotsiativiyalar haqidagi bunday ta'limor bir vaqtda idealistik, ham materialistik yo'nalishda paydo bo'ldi. Idealistik yo'nalishning vakili (va umuman assotsiativ oqimning asoschisi) David Yum (1711—1776) edi. Uning ta'limiga ko'ra, ongning barcha murakkab hodisa va ma'nusullari va o'zining «men» ekanligini (o'z-o'zini) anglash, o'zaro tashqi bog'lanishlar — assotsiativiyalar bilan bog'langan «tasavvur birikmalari» dir, xolos.

Materialistik oqimning vakillari David Gartli (1705—1757) va uning shogirdi Jozef Pristli (1733—1804) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'yidilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebratlanishlaridir, deb jar soldi. U psixik va fizik hodisalar o'rtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqida talimot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik psixologiya-niing ichida «assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqim paydo bo'ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mohiyatida hukmron mavqimni egallab qoldi. XIX asrda assotsiativ psixologiya-niing tarafdorlari Angliyada Jems Mil (1773–1836), Jon Styuart Mil (1806–1873), Aleksandr Bea (1818–1903), Gerbert Spenser (1820–1903) edilar. Bularga Fransiya-da T. Ribo (1829–1916), Germaniya-da Teodor S-gen (1862–1950) larni va qizaman Yulius Ebbingauzni (1850–1909) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiya-niing vakillari barcha murakkab psixik jarayon-lar (xotira, tafakkur va nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik ele-mentlar bo'lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo'lgan tasavvur-ordan hosil bo'ladilar, deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsi-yalarning qonunlariga binoan, o'zaro mexanik bog'lanishlar bilan bu-lashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tashirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir. Assotsiatsiistlarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlar-niing assot-siatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavvurning assotsiatsiyaga binoan bog'lanishidir. Bunda ongning hoshqa momentlari yo'q. Xulosa ch qarish ikki yoki bir qancha hukm-lar-niing assotsiatsiyasidir, bulardan ham assotsiatsiya bo'yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqarildi. Tushunchalar ham so'zlarning bir qancha o'zaro o'xshash tasavvurlar bilan bo'lgan assotsiatsiyasi (bog'lanishi)dir, deb ta'rillanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq bu «ikki elementlarga mus-tahkam assotsiatsiyalari bo'lib qo'shilishidir; bir tomondan, so'z va gaplar-niing ma'notlari bilan, ikkinchi tomondan, esa so'z va gaplarning narsalar bilan birlashidir. Gap va so'zlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati tulayli hosil bo'ladigan, «ohang va shovqinkor-ndan va bu faol-yor natijasida harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshituv va kinestetik yoki nutq ta'sirlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so'z elementlari ham o'zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bog'langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlar-nda, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni o'zgalarga bayon qilishda va o'zgalarning fikrini o'zlashtirishda assotsiativ jarayonlar, alohida tasav-vurlar, xususan so'zlarning asosiy elementlari bo'lgan harakat (kinetetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'ladi. Nutq maxsus funktsiya sifatida tafakkur bilan tashqi — assotsiativ bog'lanishlardan tashqari hech qanday muqosahatda bo'lmaydi.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasavvurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasavvurlar guruhining hukmron bo'lishi bilan uzilishadi, emotsiyalar kushi va noxush hisslarni anglash bilan bidashgan sezgi hamda tasavvurlarning yig'indisidir va hokazo. Assosiationistlar inson shaxsining o'zini ham o'z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasavvurlarga («tasavvurlar binkmasi»ga) asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushundilar. Assosiativ psixologiya vakillarining xizmati shundaki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nuqq, va irodalarni tajriba asosida (asosan o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan) o'rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assosiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda o'zining yaroqsizligini ko'rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assosiativ jarayonlarga tenglashtirib qo'yish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tafakkur jarayonlari har tomonlama analiz qilish shuni ko'rsatdiki, tafakkurda mavjud bo'lgan ba'zi momentlarni tasavvurlarning oddiy assosiativ yo'li bilan oddiy bog'lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu momentlar bilan tafakkur oddiy assosiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assosiativ jarayonda, avvalo, tasavvurlar harakatini ko'ramiz, bunda ongimizda yangidan hosil bo'lgan har qanday tasavvur avvalgi tasavvurlar yoki idrok tafayti hosil bo'ladi. Lekin bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo'lgan tasavvurlar o'z yo'lida har xil yo'nalishga ega bo'lishi mumkin.

Birinchidan, tafakkurda har qancha, tasavvurlar yoki boshqa psixik mahsulatlarning harakati sodir bo'ladi. Lekin bu yerda bu harakat avvalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo'lmasdan, balki dastavval qo'yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi hamda boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvotiq yo'naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni har qancha vaqt birorta masalani hal qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ikkinchidan, assosiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assosiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati qo'yo o'z-o'zicha ro'y beradi, bu harakat o'zindan belgilanmasdan, engli kuch sarflamagan holda boraveradi. Agar tasavvurlarning assosiativ oqimida faollik bo'lsa ham, u beixtiyor faollikdir.

Bu o'rindagi beixtiyor faollik shaxsning emotsional tutali bilan yoki mavjud tasavvurlar tutali ro'y beradigan emotsional momentlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan engli kuch (diqqat sarflash yo'li bilan sodir bo'ladigan faol jarayondir. To'g'ri, tafakkur jarayonlaridan ham passiv momentlar bo'ladi, lekin ular bu o'rinda faqat o'zishimcha va

yordamchi ahamiyatga ega bo'ladilar. Passiv momentlar tafakkur mohiyatini belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, ko'pincha aqliy tarqiqiyotning, yuksak bosqichlarda paydo bo'ladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushinish tajribadan hosil bo'lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko'chirishgina bordir. Tasavvurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayontar ongimizda yangi mazmun hosil qilmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir.

Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo'ladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borliqning shunday momentlarini aks ettiradiki, bu anomentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasavvurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Ekspirimental psixologiya

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlarning gullab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanishiga fanning bunday o'sishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq, psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmi, degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo'yicha faylasuf Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, chunki psixik hodisalarni o'lchash mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni o'lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776—1841) ipobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq qilish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiiy fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar — hissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiy holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladilar. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish jarayonida ma'lum darajada doimiylik qonuniyati bor. Bu doimiylik miqdori tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmadi.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796—1878) va fizik Fexner (1803—1887)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi — sezgilarning o'zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyalarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchi taassurotlar ta'sindagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashf etadi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya erdi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832—1920)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajnbadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

Vundt 1879-yili birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini kashf qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida Eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan o'qitilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil o'tkazgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun Vundt laboratoriya tashkil qilinganga qadar 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatnikig.). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy silindrida harakatlana-di va har bir ma'lum vaqtdan keyin shing'irlaydi. Bu psixologik eksperimentlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'uzish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondash fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mitologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari soldi.

Leypsiq laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda — Bexterev, Odessada N.N. Langerlar tomonidan shunday laboratoriya ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida maxsus ko'rilgan himda professor Chelpanov rahbarligida Eksperimental psixologiya instituti tashkil qilinadi.

Professor A.F. Lazurskiy (1874–1917) tomonidan eksperimental metodning alohida tur — tabiiy eksperimental metodning alohida turli tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va umumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda umumli ta'sir ko'rsardi.

Bu metodning yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bo'lmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgilar, idrok, diqqat, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlari o'chilgan.

Eksperimental analiz yo'li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, talakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo'lgan bog'lanishlari o'chilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohaslarida — o'quv tarbiya ishlarida, tibbiyotda, mehnatni tashkil qilish va rasionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltirdi.

Genetik psixologiya

XIX va XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun eksperimental metod bilan bog'liqlikda unga taraqqiyot tamoyilining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Taraqqiyot g'oyasi, xususan ruh haqidagi ta'limotdagi taraqqiyot g'oyasi qadimgi zamon mutafakkirlarining ko'pchiligi (Geraklit, Eftussk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

Yangi zamonda esa (XVIII–XIX asrlarda) bu g'oya nazariy jihatdan Fudrix Shelling (1775–1854) va, ayniqsa, Gegel falsafasida ishlab chiqilgan edi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab Ch.V.Darvin (1809–1882) va Gekket (1834–1918)arning asarlarida tufayli taraqqiyot g'oyasi bioligiya-

ning tamoyili bo'lib qoldi. Falsafa va tabiatshunoslikdagi umumiy yo'nalish ra'ssida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini o'rganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu tamoyil inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqqozo qilindi. Jamiyatning tarixiy taraqqiyorida inson ongi qanday paydo bo'ldi va qanday o'zgarib keldi, degan masala ham o'zining hal qilinishini talab qilib turardi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning sohalari — hayvonlar psixologiyasi (zoopsixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Zoopsixologiya (hayvonlar psixologiyasi)

Zoopsixologiya — bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, biologik sistematikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan ularning psixik hayot shakllarini o'rganadigan fandir.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib o'rganish uchun qiyosiy psixologiya deb ataladi. Bu psixologiya psixik taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bog'lab o'rganish uchun o' biologik psixologiya deb ham yuritiladi.

Hayvonlar xalqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadim zamonlardayoq paydo bo'lgan. Olimlar zamonidan boy ma'lumotlar to'plangan.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark (1744—1802) va Ch. Darvin hamda ular evolutsion ta'limoti izdoshlarining asarlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu faning Rossiyadagi asoschisi biolog — darvinist V.A. Vagner (1849—1934) katta hissa qo'shdi. U bir qancha chuqur ilmiy asarlar yozgan, shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Zoopsixologiya va yondosh fanlar», «Psixik qobihvatlarning paydo bo'lishi va taraqqiysi» 1—9 nashri, «Qiyosiy psixologiyadan e'yodlar»dir.

Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini o'rganishda sobiq sever tadqiqotchilari ham juda ko'p qimmatli hissa qo'shdilar. Masalan, N.Yu. Vaytonis (1887—1946) maymunlar aqlini, ularning orientirovka qilish qobiliyati va qidirish faoliyatini, «qutollar»dan foydalanishni, to'dalanish munosabatlarini o'rgandi. Vaytonisning eng muhim asari «Aql taraqqiyotining ilk tarixi» (1949) edi.

Ayniqsa, N.N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlari shubhat qozondi. U maymunlar faoliyatining turli xil shakllarini batafsil tasvirlab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini o'rgandi, maymun (shimpanze) va inson bolalar psixikasini taqqoslab tekshirdi, hayvonlar xalqini o'rganishning yangi metodikasini ishlab chiqdi. Ladigina—Kots tadqiqotlarining nati-

lari uning quyidagi asarlarida bosib o'tqarilgan: «Shimpanzening bilish qobiliyatlarini tekshirish» (1923); «Eksperiment sharoitlarida moslashish-harakat malakalari» (1928); «Inson holati va shimpanze holati» (1935).

Hayvon psixikasi haqidagi ta'limotda ikki oqim — antropomorfik (idealistik) hamda mexanistik (materialistik) oqimlar kurash olib bordilar. Birinchi oqim vakillari hayvonlar xulqida ularning insonlarnikiga o'xshagan subyektiv psixik hayoti namoyon bo'ladi, deb hisobladilar. Bu ilmga asoslanmagan oddiy qarash edi. Darvin va uning bir qancha izdoshlari (Romene va boshqalar) hayvon xulqining ba'zi murakkab shakllarini «aqli» harakatlari deb ta'qin qildilar.

Dekart o'z zamonasida, hayvonlar — bu faqat mashina, ularda ruh yo'q, ularning butun xulqi faqat mexanik mushak harakatlari bilan iboratdir, deb jar soldi.

V.A. Vagner o'z tekshirishlarida hayvonlar xulqini tushuntirishda antropomorfizmini ham, soddalashtirilgan mexanik ta'limotini ham tanqid qildi.

Itayvor psixikasini o'rganish sohasida nemis olimi Volfgang Keller ham muhim ishlar qildi. Biroq, u o'zining «Odamsimon maymunlarning aqlini tekshirish» (1917) degan va boshqa psixologik asarlarida maymun psixikasi bilan odam psixikasining farqlarini *aniq* ko'rsatib bera olmaydi. Bu antropomorfik qarashlar I.P. Pavlov tomonidan qattiq tanqid qilinadi. I.P. Pavlov maymun va boshqa hayvonlar psixik faoliyatining moddiy shartli reflektor asosini isbotlab berdi.

Tarixiy psixologiya

Bu fan ongning hamda inson shaxsining paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlariga oid masalalarni o'rganadi.

Bu masalalarni o'rganishga bo'lgan qiziqish, asosan, ijtimoiy tarixiy fanlarning taraqqiyoti munosabati bilan paydo bo'ldi. Inson ongi taraqqiyoti tarixida, albatta, eng qiziqarlisi ibtidoiy ong xususiyatlari haqidagi masaladir, ong funksiyalaridan esa eng qiziqarlisi inson tafakkuridir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi burjua fanida Teylorning «Ibtidoiy madaniyati», Freyzerning «Oltin shoh» asarlari va, ayniqsa, Levi-Bryulning «Madaniyatning bosqichlaridagi jamiyatlarda tafakkur funksiyalari», «Ibtidoiy tafakkur» nomli kitoblari mashhur edilar.

Levi-Bryul ibtidoiy odamning tafakkuri hozirgi zamon odamining mantiqiy tafakkuridan tubdan farq qiladi: u mantiqan oldin (unda ziddiyat qonuni inkor qiladi) paydo bo'lib, tabiiy va g'ayritabiiy narsalarning farqiga borinaydi, deb da'vo qildi.

Levi-Bryulning aytishicha, ibtidoiy odamning tasavvurida dastlabki sabab bilan oxirgi oqibat bevosita bog'langandir; bu o'rinda oraliq bog'lanishlar inkor qilinadi. Levi-Bryulning fikricha, bunda daxltorlik qonunini (parapsixiya)ga amal qilmadi. Uning boy etnografik material-

lan va ha'zi xulosalan ancha ahamiyatga ega, lekin uning ibtidoriy tafakkurining madaniy odam tafakkuridan sifal jihatidan farq qilishi haqidagi qoidasi ilmiy jihatdan tanqid qilishga arzimaydi.

Inson ongining paydo bo'lishi va uning tarixiy taraqqiyoti haqidagi masalasi ilmiy jihatdan hal qilindi. Inson ongi mehnatda paydo bo'lgan, insonni mehnat yaratgan, uni ijtimoiy, ongli mavjudotga aylantirgan. Ong va uning barcha shakllari ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish usullariga bog'liq holda mehnatda rivojlangan. Tarixiy psixologiyaning asosiy muammosi inson ongi taraqqiyotining mehnat shakllarining tarixiy taraqqiyotiga, sinfiy kurashiga, ijtimoiy iqtisodiy informatsiyalarga bog'liq ekanligini isbotlashdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi

Bu fan insonning yoshiga qarab psixikasining rivojlanib borish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi, ilk bolalikdan tortib, toki qarilik yoshigacha bo'lgan har bir yosh bosqichida psixik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini, inson ongining turli yoshga qarab rivojlanishini belgilab beruvchi faktorlarni aniqlaydi.

Yosh psixikasi sistemasida, ayniqsa, bolalar psixologiyasi muhim o'rin egallaydi. Bu psixikaning go'daklik, ilk bolalik, maktabgacha yosh davrlaridagi rivojlanishini o'rganadi. O'zining bu davrlarni inson shaxsi va ongining intensiv shakllanish davridir. Bolalar psixologiyasining asosiy muammosi «bolaning aqliy taraqqiyoti masalasidir».

Bolalarning yoshlik xususiyatlari ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilarni eng qadimdan beri qiziqtirib ketdi. Bu masalalarga Yan Amos Komenskiy (1592–1670), Frebel (1782–1852), I.G. Pestalotssi (1746–1827) va boshqalar ham katta e'tibor berganlar.

Ta'lim va tarbiya ishlari amaliyotida bolalarning diqqat, idrok, xotira, tafakkur va nutq xususiyatlari haqida boy materiallar to'plagan.

XIX asrning ikkinchi yarmida yosh (bolalar) psixologiyasi psixologiya fanining mustaqil sohasi sifatida shakllana boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishi haqida birinchi bo'lib nemis fiziologi V. Preyer (1841–1891) o'zining «Bola qalbi» (1882) degan asarida sistemali ma'lumot berdi. XX asrning boshida bolalar psixologiyasidan katta tekshirish ishlari olib borildi: V. Shtern (1872–1938) «Ilk bolalikda xotirlash, guvohlik va yolg'ons»; Ernest Meynauk (1918–62 1915) «Eksperimental pedagogikadan leksiyalar» uch tomi, «Eksperimental pedagogikadan ocherklar», Byuler Karl «Bolaning ruhiy rivojlanishi», Plaje Jan (1896) «Bolaning nutqi va tafakkuri».

Bolalarning yoshlik xususiyatlarini o'rganish sohasida K.D. Ushinskiy va P.F. Kapteyev (1849–1922) lar tomonidan juda ko'p ishlar qilindi. Ushinskiyning «Inson tarbiya predmeti sifatida» degan katta asari yosh psixologiyasi va bolalar psixologiyasi sohasidagi chuqur mazmundor asar

sifatida hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Psixologiya taraqqiyotida P. Blonskiy (1884—1941) ning «Psixologik ocherklar» va L.S. Vigotskiyning (1896—1934) «Tanlangan psixologik asarlari» kabi tekshirishlari katta o'rin egalladi.

Psixologlarning tadqiqotlari inson ongining turli yoshda rivojlanishi uning hayot sharoitlarga bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Bu rivojlanishning har qituvcha omillari ta'lim va tarbiya, shuningdek, rivojlanayotgan odamning shaxsiy faoliyatidir. A.A. Smirnov, A.N. Leontev, N.D. Levitov, N.A. Menchinskaya, A.A. Lyubinskaya, D.B. Elkonin, L.I. Bojovich, M.V. Zaporozers va boshqalarning ishlari xuddi mana shu yo'nalishda bermoqda.

XIX ASRDA VA XX ASR BOSHLARIDAGI PSIXOLOGIYANING UMUMIY XARAKTERISTIKASI

XIX va XX asrdagi psixologiya — bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX asrda va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus o'z vazifalari va metodlarga ega bo'lgan bir qancha shoxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsiatizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshlal psixologiya va freydizmlar edi. Assotsiativ psixologiya haqida yuqorida gapirildi.

Intellektual psixologiya — bu psixikaning asosiy elementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aqli intellektidir, deb hisoblaydigan yo'nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik jarayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo'shilishidir, deb tushuntiriladi. Assotsiativ psixologiyaning vakillari intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir, deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmdan eng ko'zga ko'ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya intellektualizmdan farq qilib, psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, faollanishini, faolligini ilgari suradi. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb ta'qin olingan.

Volyuntaristik psixologiyaning vakillari G. Lipps (1889—1941) G. Myunsterberg (1863—1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hishlardi, deb hisoblagan bo'lsa ham volyuntarist edi.

Freydizm — bu o'z nomini Avstriya nevropatologi va psixologi Zigmund Freyd (1856—1939) nomidan olgan bo'lib, psixologiya va nevropatologiyadagi alohida yo'nalishdir.

Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan tug'ma, ongsiz mayl (instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy tamoyillar tufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl to'g'ridan to'g'ri to'siladi. Shuning uchun ham ba'zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab tug'ilgan vaziyat o'rtasida ichki ruhiy konflikt (to'qnashuv) paydo bo'ladi. Bu to'qnashuvlar ba'zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida ko'pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jaryonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiya-ning shu tariqa ko'tarilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta'limotiga ba'zi bir o'zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adolf Adler (1870—1937) fikricha, psixik hayotning asosini, seksual (jinsiy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga bo'lgan tabiiy mayl tashkil qiladi.

Geshtalt — psixologiya, yoki hoshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu yo'nalishning asosiy vakillari X. Erenfels (1859—1932), V. Keller (1887), K. Kofka (1886—1941) lardir. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jaryonlar elementar hodisalardan — sezgilardan tarkib topadi, deb hisoblagan. Assosiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarshilik qilib o'tirib, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura — Geshtaltdir degan nazaryani ilgari surdilar. Har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig'indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, avvalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok — bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsulotlar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo'nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususiyatga ega bo'lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlarning birlashuviga sababchi bo'ldi.

«Empiriklar» psixologiyani aqli haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodisalar», yoki «ong hodisalari», yoki bo'lmasa faqatgina ong haqidagi fandi,

deb ta'rifladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N.N.Lange). «Hech qanday metafizikasiz psixologiyadir» (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan xoli bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki tajriba sifatida, o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya obyektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblardan yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fan tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida buy materiallar to'plagan. Bu materiallarning ko'pchilik qismini hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qutmagan (masalan, Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali bo'lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm

O'z-o'zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Obyektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali o'rin egalardir: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod — o'z-o'zini kuzatish natijalarini aniqlashga yordam beruvchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «eng hodisasi», «ichki tajriba» (insonning subyektiv kechiriklari): o'z obyekt deb bilgan empirik psixologiya ko'pincha o'z-o'zini kuzatish metodidan foydalangan. Shu sababli yana «subyektiv psixologiya» deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning subyektivizmi bilan bog'langan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu uqim paydo bo'lgandan boshlab, ruhning o'zini ilmiy o'rganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati haqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilishdan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarini», «eng hodisalarini» o'rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar o'z ishlari jarayonida taqozo qilgan: bu ruhiy hodisalarning o'zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qanday munosabatta bo'ladilar, degan savollar bilan to'qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur bo'lib qoldilar.

Empiriklar subyektiv metod (o'z-o'zini kuzatish)dan olingan natijalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodisalarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqoslashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar.

Psixik hodisalar o'z xususiyatlariga ko'ra fizik hamda fiziologik hodisalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalar fazoviy jismlar emas (ya'ni, ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari bo'lmaydi), ular og'irlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyani vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar. Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydir. Modomiki, psixik hodisalar o'z tabiatiga ko'ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy bo'lmagan alohida substansiya bo'lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy bo'lmagan substansiyadan iborat bo'lgan ruhning mavjudligiga ishonadilar. Masalan, Jems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning o'zi ham shularga mansub edi), ular ongini o'ngatayotganlarida, ruhning o'zini emas, balki sochilgan substansiya ruhlan tarqalgan aks-sadoni go'yo uning zohirini uzoqdan oylayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunoslikning yordamchi tushunchasi bo'lgan materiya singari, ruh ham psixologiyani yordamchi tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruhning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos.

Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhani o'rganish obyekt sifatida olishni rad qilgan bo'lsa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari oqibat-natijada o'z nazariy mulohazalariga asosan ruhani tan olish-gacha bordilar. Empirik psixologiyani vakillari ongni uning moddiy asosidan, inson faoliyatidan ajratib qo'ydilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday bo'lmasin materialistik talqin qilishdan chetlashishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida bo'lishga intilganliklari (masalan, Jems) empirik psixologiyani tamomila idealistik maqsadlaru ko'zlagamdan dalolat beradi. Ularning har biri, hattoki psixologiyani vazifasi materializm bilan kurashdan iborat, deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan sag'oritgan edi. Rus psixologiyasidagi bu yo'nalishning vakillari N.Ya. Grot, A.N. Vvedenskiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar.

Ayniqsa, o'sha vaqtda katta eksperimental ishtami amalga oshirgan eng yirik psixologiya institutining tashkilotchisi prof. G.I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik falsafani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, o'rta va pedagogik o'quv yurtlarida psixologiya o'qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi.

To'g'ri, empirik va eksperimental psixologiyani bir qancha namo-

yandalan (masalan, N.N. Lange, A.F. Lazurskiy) psixologiyani hech qanday falsafiy nazariyalar bilan bog'lamasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa turg'izishga urindilar; boshqalari esa (masalan, A.P. Nechayev) empirik psixologiya dalillarini bevosita pedagogik amaliyot bilan bog'lashga intildilar. Aslida esa ularning hammasi idealizمنى targ'ib qildilar.

Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializمنى yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik falsafani fanga o'xshatib asoslashga urindilar.

XIX ASR PSIXOLOGIASIDA MEXANISTIK (VULGAR) MATERIALIZM

XVIII asr fransuz materializmiga o'xshagan materialistik ta'limot XIX asrda ham bir guruh noimis tabiatshunoslari — Byuxner (1824—1899), Fegt (1817—1895) va Moleshoit (1822—1893)lar tomonidan davom ettirildi. Bularning hammasi psixikani aynan fiziologik jarayon deb ta'rifladilar, fikrni materiya harakatining alohida turi deb hisobladilar. Masalan, Moleshoit tafakkurga ta'rif berib shunday deydi: «Fikr harakatdir, miya moddalarining o'rin almashishidir. Tafakkur masofa egallovchi jarayondir, tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, darajalar uning bu xususiyatini shunchalik o'rtiradi».

Fegt psixika haqida va psixikaning kelib chiqishi haqida o'zining fikrini «Fiziologik maktublar»da quyidagi formula bilan ifodalaydi: «Men o'ylaymanki, loqal o'zina bo'lsa ham mantiqiy ravishda mulohaza yuritadigan har bir tabiatshunos, albatta o'z jigariga nisbatan, siydik buyrakka nisbatan qanday munosabatda bo'lsa, fikr ham boshli miyaga nisbatan xuddi shunday munosabatdadir, degan e'tiqodga keladi». Fegtning bu qoidasida Kabansning qarashlari qaytadan takrorlangan. Bu formula Fegt, Moleshoit va Byuxnerlarning yagona frontida jon-jahdi bilan himoya qilindi va ular dunyoxarashning asosiy qismini tashkil qildi. Byuxner shu pozitsiyani himoya qilib, o'zining «Kuch va materiya» degan mashhur kitobida shunday deb yozadi: «Jigarsiz o'l, buyraksiz siydik bo'lmagani singari, suhstansiyasiz fikr ham bo'lmaydi, psixik faoliyat miya suhstansiyasining funksiyasi yoki bajaradigan tabiiy vazifasidir».

Byuxner, Fegt va Moleshoit hamma psixik jarayonlarni materiya harakatining barcha boshqa shakllari qatoridagi inqal jismaniy, moddiy jarayondir deb tasvirladilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlarga aynan tenglashtirib qo'ydilar.

Ular murakkab psixik hayotni haddan tashqari soddalashtirib yuborib, unga mexanik tus beribdiar, shuning uchun ham ularning ta'limoti vulgar materializm deb nom oldi.

Aslida, XVIII asr fransuz materialistlari singari XIX asr volgar materialistlari ham psixologiya tomonidan tekshiriladigan masalalar (ovqat hazm qilish, qon aylanish va nafas olish masalalari qatorida) fiziologiya tarkibiga kiradi. shuning uchun ham psixologiyaning ilmiy fan sifatida mavjud bo'lishi ortiqchadir, deb hisobladilar.

Biroq, psixikaning kelib chiqishi va mohiyatini soddalashtirib mexanik ruxshuntirish fiziologiya fani aniqlagan ma'lumot va isbotlarga mutlaqo zid edi.

Bu materialistlarning fikrlari keng tarqalganligiga qaramasdan, faqat faylasof-idealistlar va psixologlar (V Jems) tomonidangina emas, balki fiziolgolar (masalan, Veber, Fexner) tomonidan ham qattiq tanqid qilindi.

XIX ASR RUS FANIDA PSIXIKANI MATERIALISTIK TUSHUNISH

Rus revolyutsiya demokratiyasining vakillari Belinskiy, Gersen, Chernyshevskiy va Dobrolyubovlar idealizmini, xususan idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yo'ldan bordilar. Bu metafakiklar o'zlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarining prinsiplariga tayandilar.

Revolutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811—1848) birligining, dunyoning negizi materiyadir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavlum aqliy tasavvurlar, — deydi, V.G. Belinskiy, — miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir».

Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'y beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan boxabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir».

Belinskiy ong materiyaning mahsulidir, deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni o'stiradi va ta'lim beradi».

A. V. Gersen (1812—1870) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmidan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika — bu materiyaning mahsuli — u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib

bo'lmaydi. Ongni tabiatdan, tanodan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas.

«Ong, — deb yozgan edi A.I. Gersen, — tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidir». «Ongni uning moddiy asosi bo'lgan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar orqani bo'lgan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qarganda, to'g'ridan to'g'ri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishda demakki, psixologiyaga — olib keladi», — deb yozadi u.

Shu bilan birga Gersen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko'zgudagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga ko'ra faoldir, deb tushunadi.

Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va garmonik o'stirish vazifasidan iborat bo'lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi.

Gersen dialektik materializmga chinakam yondoshdi.

N.G.Chernishevskiy (1828—1889)ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba — materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayotgan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushunishga va shunga asosan inson ongining uning miyasiga hog'boq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning modddan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Chernishevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yo'l bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshoftning yo'ri qo'ygan xatolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy suhstrakt bo'lgan miyani ongning o'zi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi.

«Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga, — deb yozadi u, — biz unda ikki xil hodisa — moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni inson o'ylaydi, his qiladi, xohlaydi va shu kabilarni ko'ramiz».

U «likning jismiy shakli yo'qligiga qattiq ishonadi».

Dobrolyubov (1836—1867) Chernishevskiyning saldoshi bo'lib, o'z zamonasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi.

Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo'q. Butun mavjudot harakatdagi va o'sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yo'qdan hor bo'lmaydi, bardan yo'q bo'lmaydi, faqat o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

«Aslida hech narsa yo'q bo'lib ketmaydi, — deydi Dobrolyubov, — faqat shakllar, shaxslar o'zgaradi, xolos».

«Inson, — deydi Dobrolyubov, — tabiatning bu qismidir, mavjudot-

larning eng mukammalidir. taraqqiyotning ko'ngil tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir.

Dobrol'yubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasining reaksiyon idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U insondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrol'yubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'ygan vulgar materialistlar — mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo'qqa chiqaradigan qo'pol materializmning johilona e'tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo'lib tuyuladi».

Dobrol'yubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uyidima nazariya va tajribaga bog'lanmagan aprior sxemalarga yopishib olinmasdan, o'z hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi g'oya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni o'rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I M. Sechenovning (1829—1905) dunyoqarashi revolyutsion demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta'sirida tarkib topdi.

1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan anashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'sha zamon fiziologiyasining ilg'or yutuqlariga va shaxsiy tekshurishlariga asoslanib turib, odamlarning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lmagan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dalillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chernishevskiy va undan oldin moydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj topirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar, — degan edi Sechenov, — bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo'lgan hodisalardir». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, — deb yozadi u, — o'zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u o'zining vazifasi deb bildi.

Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funktsiyalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o'rganishdan iborat deb hisonlaydi. «Ilmiy psixologiya, — deb yozadi u, — o'zining butun mazmuni e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta'limotlardan o'zga narsa bo'lmag'ni mumkin emas».

Sechenov inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omil bo'lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidlaydi. «Moddiy

olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladir.

«Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari, — deb yozadi Sechenov, — tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiiatshunoslari ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadilar». «Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliki fiziologiyaning qo'lidadir».

Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalarini mana shulardan iborat. I.M. Sechenov ta'limotining davomchisi I.P. Pavlov edi. U materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatini tushinishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asrning boshlarida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizمنى eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializمنى uchiga chiqqan shakli obyektiv psixologiya deb atalgan inqam — «bixeviorizm», idealizمنى uchiga chiqqan shakl esa «Vytursizm» maktabi psixologiyasi edi.

BIXEVIORIZM (XULQ PSIXOLOGİYASI)

XIX asrning oxirida bir qancha Amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874—1949), J. Uotson (1878—1958), K. Leshli (1890—1958), A. Veyz (1879—1931) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chaqirdilar. Ular, avvalo, bu psixologiya foydalanib kelayotgan o'z-o'zini kuzatish metodi (subyektiv metod) haqiqiy ilmiy bilimlar bera olmaydi, chunki uning xulosalari subyektiv xarakterga egadir. Haqiqiy ilmiy bilimlar obyektiv va aniq bo'lmog'i kerak. Psixologiya falsafaga emas, balki hozirgi zamona tabiiatshunosligiga tayanmog'i va boshqa tabiiat fanlari, masalan, fizika, kimya, biologiya singari, tashqi tajriba dalillari asosida ko'rilmog'i kerak. Shuning uchun ham psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodini ulotqirib tashlashi va faqat obyektiv (tashqi) metoddan foydalanishi kerak, ya'ni psixik hayotni har kim o'z-o'zida emas, balki boshqa kishilarda hayvonlarda tashqi kuzatish va eksperiment yo'li bilan o'rganmog'i kerak. Psixologiya faqat obyektiv metod qamrab oladigan narsalarigina, ya'ni tashqi sezgi organlari yordamida idrok qilinadigan narsalarigina o'rganmog'i kerak.

Psixik hayotni obyektiv metod bilan o'rganishda, alldan, ongning subyektiv hodisalari, inson shaxsining ichki psixik kechinishlari (ya'ni, empirik psixologiya o'rganishi tuzim deb hisoblagan hodisalar) qamrab olinmay qolsa kerak. Obyektiv metod bilan faqat organizmning harakat-

larini, ya'ni mimika, imo-isboralar, nutq va boshqalarnigina o'rganish mumkin. Amerika psixologiyasidagi bu oqimning vakillari ham psixolog organizmning faqat tashqi ifodali harakatlarni, inson va hayvon xulqini-gina o'rganmo'g'i kerak, deb da'vo qildilar.

Uotson shuning uchun ham o'zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan so'z inglizcha xulq, demakdir. Amerika psixologiyasidagi bu yo'nalish shuning uchun ham «bixeviorizm» («Xulq psixologiyasi») deb ataladi.

Organizmnining turli-tuman harakatlari va umuman hayvonlar ham-da inson xulqini keltirib chiqaradigan sabablar nimanadan iborat degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Biz odatda, organizmning harakatlari — mimika, imo-isboralar, nutq ichki ruhiy kechirishlarning faqatgina tashqi zohiri deb bilamiz. An'anaviy — ratsionalistik va empirik — psixologiya ham bizning harakatlariimizning ko'pchiligi ichki psixik kechirishlarning faqat tashqi ifodasidir, deb ta'kidlagan.

Leikin bixevioristlar inson xulqining bunday tushuntirishini ilmiy emas deb rad qildilar. Ularning da'vosiga ko'ra, fizik va qonuniyatlariga bo'ysunmaydigan fiziologik jarayonlar inson xulqiga ta'sir qiladigan va uni boshqaradigan hech qanday alohida psixik faoliyat yoki ong faoliya-tining bo'lishi mumkin emas.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko'zga ko'rinarli o'rin olinishini xohlasa (loaqa amq, obyektiv metod sifatida bo'lsa ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmo'g'i kerak. Ong va uning tarkibiy elementlari — bu kunning barisi quntq g'undan iborat» deb aytgan.

Shuning bilan birga bixevioristlar psixologiya-ni oddiy terminologiya-ni ham ulotqirib tashlaydilar. O'sha Uotsonning o'zi yana shunday deydi: «sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa to'liq tushuegan holda foydalana o'tishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Hayvon va insonning har bir harakati tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siri tufayli ro'y beradi. Inson va hayvonning xatti-harakatlari tashqi ta'sirlarga berilgan *reaksiyalardir*, xolos. Bu reaksiyalar tug'ma va turnash jarayo-nida hosil qilingan bo'lishi mumkin. Tug'ma reaksiyalarga reflekslar harakatlari (instinktlar) kiradi. Hosil qilingan reaksiyalarga esa har xil mahakalar kimdi. Masalan, harcha irodaviy harakatlari nutq va boshqa mumkkab xulq shakllari shunday harakatlardir.

Bixeviorizmnining asoschisi Forndayk kuzatish metodi va massus eks-perimentlar o'tkazishi butun hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) matakka hosil qilish jarayonini o'rganagan. Forndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi vuddi shu obyektiv metodlarni inson psixik hayotini o'rganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin deb hisoblaydi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida hatta emas, balki butun bir qo'zg'ovchilar

sistemi bilan vujudga keltiriladi. Organizmning javob harakatlari yig'indisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisi bixevionistlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixevionizm nuqtayi nazaridan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qo'zg'ovchilarning yig'indisini bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Insonning psixik hayoti butunlay organizm reaksiyalarning yig'indisiga tenglashtirib qo'yiladi. Psixik hodisalar, psixik jarayonlar tushunchalari o'rniga ham an'anaviy psixologik tushunchalar hisoblangan sezgi, idrok, iroda, xayol, tafakkur kabi tushunchalar o'rniga ham har xil nom olgan reaksiyalar ishlatiladi.

Bixevionizmning nuqtayi nazaricha, psixologiyaning vazifasi, avvalo, organizm har xil qo'zg'ovchilarni qabul qilib olishga xizmat qiluvchi va shu qo'zg'ovchiga javob beruvchi apparat va mexanizmlarni o'rganishdan iboratdir. Shuning bilan birga, psixologiya muayyan reaksiya tashqi muhitning inson organizmiga ta'sir qilib turgan qanday predmet va hodisalarni bilan ro'yobga chiqarilishini ham o'rganish kerak. Binnobarin, psixologiya inson reaksiyalarini faqat tasvirlabgina qolmasdan, balki qo'zg'ovchi bilan organizmning javob harakati o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni ham qidirib topishi va aniqlashi, xulqning situatsiyaga bog'liqligini belgilab berishi lozim. Bixevionistlarning fikricha, tashqi qo'zg'ovchi bilan inson xulqi o'rtasida qonuniy, faqat mexanik bog'lanish bor: qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchli va murakkab bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchli va murakkab bo'ladi va aksincha, qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchsiz va oddiy bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchsiz va oddiy bo'ladi. Demak, bixevionizmning asosiy qoidalaridan biri shuki, inson xulqi hamma vaqt muhit bilan qat'iy muvozanatda bo'ladi.

Bixevionistlarning ta'limotiga ko'ra, inson shaxsi faqat organizm yoki aniqroq qilib aytganda, eng murakkab mashina bo'lib, u o'zining barcha (elementar yoki murakkab) harakatlari bilan muhitning sharoit-sharoitlari va o'z organizmining strukturasi bilan qonuniy ravishda belgilangan (determinlangan)dir.

Insonning butun faoliyati, uning butun xulq harakatlardan iborat bo'lgan fizik, mexanik jarayon deb qaraladi. Insonning psixik hayoti nerv sistemasida, mushak va ichki sekretsiya bezlarida ro'y beradigan harakat va o'zgarishlarga tenglashtirib qo'yiladi.

Shuning uchun ham, agar empirik (subyektiv) psixologiya ruhning o'zini o'rganishdan voz kechganligi sababli uni ba'zan «ruchsiz psixologiya» deb atagan bo'lsalar, obyektiv psixologiyani esa «Psixikasiz psixologiya» deb atadilar.

Bixevionistlarning fikricha, psixologiya ham nazariy fan sifatida fizika singari, aniq fan bo'lmog'i kerak. Texnika sohasida fizika qanchalik ahami-

yatga ega bo'lsa, ijtimoiy tuzum solhasida psixologiya ham shunchalik ahamiyatga ega bo'lmog'i kerak. Uotsonning fikricha, psixologiyaniing oldiga shaxs va muhitni shunday tashkil qilish vazifasi qo'yilmog'i kerak. ki, bu bilan jamiyatda oqilona va baxtli hayot kechirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilgan bo'lsin*.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, xususan psixologiyaniing oxirgi vazifalan insonning yoki butun bir jamiyat (sinf) ning zaruriy xulqini tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya u yoki bu odam, butun bir jamiyat har qanday sharoitlarda ham qanday xatti-harakat qilishini oldindan mumkin qadar aniq va ilmiy jihatdan asoslab aytib bermog'i kerak.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o'quvchilar ongiga tarbiyachi yoki o'qituvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir.

Bu situatsiya (qo'zg'ovchilar va stimullar yig'indisi) organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo'nalishda shakllantirmog'i kerak. Ta'lim va tarbiya jarayoniining o'zi esa, kerakli malakalar (ichki va tashqi harakatlar) hosil qilishga tenglashtirib qo'yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo'yiladi.

REFLEKSOLOGIYA

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida obyektiv yo'nalish paydo bo'lib, uning tashkilotchisi professor V.M. Bexterev (1857—1927) edi.

Bexterev ham, bixevioristlar singari, o'z-o'zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani subyektiv hamda ilmiy emas, deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimeniga asoslanmog'i kerak, deb hisobladi. Sindan turib psixika — ongni kuzatish mumkin bo'lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tug'ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o'rganmog'i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to'g'ri keladi.

V.M. Bexterev o'z ta'limotini obyektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. Bexterev inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o'xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo'shilish deb hisoblaydi. Masalan, Bexterevning fikricha, inson ongining ijod singari murakkab harakatlari ham ma'luma bir maqsadni ko'zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yig'indisidir, maqsad esa o'zining o'tmishdagi tajribasidan yoki hoshqalarning tajribasidan olinadi. Bixeviorizmdagi singari, refleksologiyada ham, hissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (solda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, orientirovka reflekslari haqidagi, nurg reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasi-

dagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar.

Bestenovning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, Amerika behavioristlarining ta'limotini takrorlagan edi.

VYURSBURG MAKTABI PSIXOLOGIIYASI

XX asrning boshlarida Germaniyada Vyursburg maktabi psixologiyasi deb atalgan alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu yo'nalishning vakillari O. Kyulpe (1862-1915), K. Byuller (1879-1922), A. Messer (1837-1937), Ax. Nartsis (1871-1946) va boshqalardir.

Ular assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va rekshirilevchilarning o'z-o'zini kuzatishlariga asoslangan maxsus eksperimentlar o'tkazish yo'li bilan, yuksak psixik jarayonlarni, asosan, tafakkurni sudda psixik elementlarga sezgilar va tasavvurlarga bo'lib qo'yish bu murakkab psixik jarayonlarni shu elementlardan tarkib topadilar, deb ta'lim berish imkonin emasligini isbotlashga intildilar. Bu eksperimentlarning tashabbuskorlari va uyushtiruvchilari bo'lgan Kyulpe, Messer, Byuller hamda boshqalar psixologik eksperimentlarini o'zlar ustida sinab ko'rganlar.

Ular o'z eksperimentlarining yakuntarini analiz qilib, tafakkur yuritish uniq o'tchash mumkin bo'lgan vaqtni talab qiladi, deb ta'kidlashga intildilar. Biroq, tafakkur jarayonining mazmunini esa «ilqlitirib olish» ham mumkin emas ekan, bu jarayonning tarkibidagi sezgilarni, tasavvurlarni, so'zlarni va boshqa yaqqol elementlarni «ilqlitirib olish» mumkin emas ekan. Tafakkur ham, sezgi singari, birlamchi hodisa ekan: u o'z tabiatiga ega bo'lib, tajribaga bog'liq emas, degan xulosaga keldilar.

Vyursburg maktabining vakillari tafakkur funksiyasining birlamchiligi va o'ziga xosligi haqidagi ta'limoti bilan, tafakkur ruhning alohida qotiliyatidir, degan tafakkur hukmidagi sxolastik ta'limotni, natijai alohida moddiy bo'lmagan mahiyatdir, deb ta'riflovchi metafizik ta'limotni faqat boshqa iboralar bilan ifodalagan holda qaytadan takrorladilar, xolos.

Vyursburg maktabining xulosalari psixologiyadagi o'ta keng anklizmning vakillari, xususan, professor Chelpanov tomonidan yuqori baholandi. Chelpanov bu xulosalardan insonda moddiy bo'lmagan alohida shxstansiya sifatidagi ruhning borligini isbotlovchi eng kuchli dalillardan biri sifatida foydalandi.

Vyursburg maktabi psixologlarning asarlari va ularning tafakkurning mahiyati haqidagi xulosalari chet el psixologiyasida, ayniqsa, sovet psixologiyasida qat'iq tanqid qilindi. Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari psixologiyada idolizmni mustahkamlashga qaratilgan muvaffiqiyatsiz urinishlardan biridir.

Vyursburg maktabi psixologlari qarashlarining ilmiy jihatdan asossizligi,

bixevionistlar va refleksologlarning qarashlari singari, sovet psixologlari-ning tanqidiy asarlarida to'la-to'kis isbotlangan.

Nazariyotchilar hayvon psixikasi va inson ongining genetik birligi hamda sifat jihatidan farqi haqidagi, inson ongining mehnatda paydo bo'lganligi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi ta'limotni asoslab berib, psixika va ongni tushinishdagi idealistik va mexanistik qarashlarni mukammal tanqid qilindi. Dialektik materializm namoyandalari inson ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy hayot shakllarining ahamiyatini ko'rsatdilar va tarixda inson ongining faolligini isbotlab berdilar.

Metafizik — psixolog ruh nima degan narsa haqida mulohaza yuritgan. Bunda usulning o'ziyoq behuda edi. Xususan, psixik jarayonlarni tushuntirmasdan turib, ruh haqida mulohaza yuritish mumkin emas: bu yerda progress xuddi shundan iborat bo'lmog'i kerakki, ruh nima, degan masalalar haqidagi umumiy nazariya va falsafiy uydirmalarni ulotqirib tashlash va ma'lum psixik jarayonlarni xarakterlaydigan faktlarni o'rganishni ilmiy zaminda ko'ra bilishga erishishdir.

XX ASR PSIXOLOGIYASI. PSIXOLOGIYANING IDEALIZM VA MEXANISTIK MATERIALIZMGA QARSHI KURASHI

XX asrning dastlabki yillarida psixologiya sohasida to'plangan merosni qayta ko'rib chiqish hamda uni haqiqiy ilmiy psixologiya asosida qayta qurish haqidagi masala muhim muammolardan biri edi. Psixologlar orasida shu vaqtga qadar psixologiyada hukm surib kelgan idealistik, empirik psixologiyani har tomonlama qayta ko'rib chiqish vazifasi turar edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinardi, uning va umuman idealistik falsafaning tarafdorlari o'z pozitsiyalaridan bundaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o'zining maqolalarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. O'sha vaqtlarda psixologiyadagi mexanistik oqim bo'lgan bixevionizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Revolyutsiyaning dastlabki yillarida bu oqimlar ancha keng tarqalgan edi. Refleksologiya hatto oliy o'quv yurtlariga o'quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4 yil mabiyatida o'qitildi, xolos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o'z nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo'la oladigan ta'limot, deb da'vo qildilar. Bixevionistlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat

mexanistik ta'limotga muvofiq tushunish asosida yangi pedagogika sistemasi yaratish lozim, deb hisobladilar.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, mehnat reaksiyalar yoki reflekslar sistemasi. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki reflekslarini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to'liq inkor qilinganligini ko'ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi bir guruh psixologlar idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko'rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanini bo'yicha birinchi Butun Rossiya syezdi bo'lib o'tdi. Shu syezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi syezdda yana kuchaytirildi.

1924-yili prof. Kornilov o'zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va marksizm» nomli kitobida birinchi bo'lib o'z qarsishlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qildi, avvalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga — inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir o'taketgan izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilari edi, ularning inson xulqida ongning roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika — onga nisbatan qarashlaridagi mexanizmini fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad oliy o'quv yurtlari va boshqa tadqiqot muassasalarining psixologlar faol ishtirok etdilar. Mexanistik qarashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiyaning predmeti — ong haqidagi masala katta o'rin egalladi.

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani yuljudga keltirish mumkin, deb hisobladilar.

Bu qarashlarga qarshi o'zaroq, professor Kornilov rahbarligidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatlarinigina emas, balki shuning bilan birga insonning subyektiv kechirishlarini ham o'rganishdan iborat bo'lmog'i kerak, deb hisobladilar.

Ongning psixologlar tomonidan o'rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S. Vigotskiy qat'iy rioya qildi.

Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning subyektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexanizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki falsafaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagidek ifodalandi.

Empirik psixologiya o'zining oldingi mavqei yo'qotdi, u o'qitish predmet sifatida uzil-xosil siqib chiqarilgan edi. Refleksologiya vakillari o'z nuqtayi nazarlarini yanada qattiq turib himoy qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o'zlarining xatolarini tan olishga majbur bo'ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, falsafiy munozaralar (1927—1929) katta natijalar berdi, munozaralar falsafa frontida mexanitsistlarning batamom tor-mor bo'lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o'zi mahrum edi) shugirdlaridan bir guruhli «Refleksologiyammi yoki psixologiyammi» va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati» degan ikkita broshyura chiqardilar. Bu broshyuralarda ular o'zlarining oldingi fikrlarining yangilash ekanligini e'tirof etdilar. Ular o'z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqi to'la-to'kis holiga, ya'ni uni qiliqlar va xatti-harakatlarga olib mukammal tashlash darajasiga ko'tarilganicha yo'q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini esa uni o'rganishning zarurligini e'tirof etdilar. 1930—1931-yillarda refleksologiya asida tugatilgan edi.

REAKTOLOGIK PSIXOLOGIYA

Kornilovchi psixologlar guruhining ishlari faqat empirik va subyektiv psixologiyani tanqid qilish bilanгина cheklanib qolmadi. Tanqid jamiyonda yangi psixologiya sistemasini tuzish bo'yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasini marksistik fan bo'lishi kerak edi.

Lekin bu faqat nuy edi, xolos. Aslida esa Kornilov psixologiya predmetini tushunishning o'zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

Kornilov ta'limoti muqayyi nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to'la-to'kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o'rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqning alohida elementlari deb hisoblandi.

Xulqning elementlari bo'lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktahi psixologiyasida markaziy o'rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimanı o'rganmaylik,— deb yozgan edi Kornilov,— tub aslida reaksiyani o'rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya butla merodiri, bu ham bo'lsa, reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi Kornilovda bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlardan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uning organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro'y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi.

Psixik moment esa faqat inson kechirmalaridagi reaksiyalarning subyektiv ifodasi deb tushunildi, xolos.

Kornilov reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go'yoki subyektiv empirik psixologiyaning bir tomonlamaligini bartaraf qilmqochi bo'ladi. Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi obyektiv va subyektiv hodisalarning organik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor Kornilov o'z psixik nazaryasining namunasi sifatida «Psixologiya darsligini» chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yilgacha) mayda o'zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi.

Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga dair hech narsa yo'q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo'lsa reaksiyaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o'tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida ta'qin qilar edi. Xulq organizm reaksiyalarining yig'indisi deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tug'ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo'yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, xolos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, o'sha vaqtlarda, bixevioristlar va refleksologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandir, deb ta'riflash keng tarqalgan edi.

Agar 1923 va 1924-yillardagi syezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi syezdlar deb atalgan bo'lsa, 1930-yildagi psixologiya syezdi esa, inson xulqini o'rganish masakalariga bag'ishlangan syezd edi.

PSIXOLOGIIYA SOHASIDAGI MUNOZARALAR. 30-YILLARDA PSIXOLOGIIYADA ERISHILGAN YUTUQLAR

Inson xulqini o'rganish bo'yicha chaqirilgan Butunittifoq syezdi psixologiya taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo'ldi. Biroq, syezdning yakunlari o'sha davr psixologiyasini ko'rish sohasida hamma narsa u'z o'rnida emasligini ko'rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib qo'yishga bo'lgan urinishlar ochiqdan ochiq ko'rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo'yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning aniq gaudalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (subyektiv) va obyektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlar bilan oydin dalolat berar edi.

Syezddan keyin, ko'p o'tmasdan, (1929 - 1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kuchayishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar falsafiy (umumetodologik) frontdagi

kurashning aniq ifodasi bo'ldi. Falsafadagi munozara mexanizmini anti-marksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanining boshqa sohalari, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabi-larga ham tarqaldi.

Diskussiya, birining psixologiyamizda bir qancha juda qo'pol metodo-logik og'machilik va buzg'unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Masalan, psixologiya sohasida mexanistik qarashlar yo'li bilan sinfiy — dushman bo'lgan ra'smini kuchaytirishga urinish borligi aniqlandi. Identifik naza-riyalar bilan chumashib ketgan bu og'machilik va mexanistik qarashlar o'sha vaqtda chinakam dialektik-marksistik qarashlar deb tang'ib qilinardi.

Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya aso-sida o'sha davr pedagogika sistemasini ko'rish mumkin emasligini, yangi jamiyat qurayotgan kishilarni qaysi usullar bilan, qanday yo'nalishda tar-biyalash va qayta tarbiyalash mumkin, degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi.

Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda burjua idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiya, frey-dizm boshqa-boshqa oqim tarqalganligi aniqlandi.

Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, sotsialistik qurilish vazifalariga to'liq javob beradigan ilmiy nazariyalar deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura,— Qieshtalt — psixo-logiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun so'zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni o'sha zamon talabi asosida uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Ular pedagogika va psixiometriyani freydizm psixologiyasiga tayangan holda aso-slashga intildilar.

10-yil identologik frontda yanada avjiga chiqqan sinfiy kurashning kuchaygan davri edi, o'sha vaqtda bu sohada yangidan yangi yo'llar qidirila boshladi.

O'sha vaqtda yangi psixologiya uchun kurashga boshchilik qilgan pro-fessor Kornilov, garchand katolarga yo'l qo'yg'an bo'lsa ham, uning tari-xiy xizmatlari shundan iborat edi,ki, hixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqig'a ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi.

Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdiki, buning uchun o'sha davr metodologik merosini, psixologiya sohasiga bevosita daxldor bo'lgan ta'limotini puxta o'rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ik-kinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yu-

tuqlarni o'rganishi bilan shug'ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o'zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o'tmishda erishilgan yutuqlarga asoslanib turib, ilmiy psixologiya muammolarini ishtab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida o'sha davr psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muammolari bo'yicha asarlar yozildi, bir qancha hurjua psixologiyasi nazariyalari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o'ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalarga tenglashtirib qo'yilmadi.

Ikki ta o'quv qo'llanmasi munozaralardan keyin psixologiyaning qayta ko'rilganligini ko'rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934 va 2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («Основы общей психологии», 1935-yil) tuzgan edi.

Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo'lgandan boshqacharoq talqin qilindi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o'zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarning kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada eriotsiyalar, irada va xarakter psixologiyasiga ham o'rin beriladi.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o'rganish yuzasidan ko'p maxsus laboratoriya va xonalar tashkil qildilar. Bunday laboratoriyalar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad)dagina emas, balki o'lis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi.

Shu davrda O'zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va xonalar tashkil qilina boshladi. Toshkentda O'rta Osiyo Davlat universiteti huzurida, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti, temir yo'l transporti boshqarmasida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samarqand shahridagi o'zbek pedinstitutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni qo'llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida ko'plab eksperimental tadqiqotlar o'tkazdilar.

Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini o'rganish sohasida ham bir qancha ishlar qilindi. Masalan, V.A. Artemovning idrok sohasidagi, Ye. A. Ribnikov va A.N. Leontevlarning xotira sohasidagi, L.S. Vigotskiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham juda ko'p ishlar qilindi. Ular faqat xona va laboratoriyalardagina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o'zida, zavod, fabrikalarda, shu jumladan, O'zbekiston paxta dalalarida ham o'tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladogina Kot Vovyonis va boshqalarining ishlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Shu yillari psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va uning taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi ta'limotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bularning eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», prof. K. N. Kornilov, B. M. Teplov va L. M. Shvartslar tahriridagi jamoa asari; prof. S. L. Rubinshteyn «Основы общей психологии»; «Психология», Kostyuk tahririda (ukrain tilida), «Общая психология» D. N. Uznadze (gruzin tilida).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, bu asarlarning ko'pchilik qismi o'sha davr psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan. Urushgacha davrda o'sha davr psixologiyasi manzarasi mana shundan iborat edi.

1950–1965-YILLARDA PSIXOLOGIYA MASALALARI

Psixik jarayonlarning fiziologik asoslari haqidagi masala

1950-yillarda psixologiya fanining rivojlanishida I. P. Pavlovning fiziologiya sohasida olib borgan ilmiy tekshirishlariga katta e'tibor berildi. Chunki psixik jarayon va xususiyatlarni ilmiy jihatdan o'rganish, uning fiziologik mexanizmini o'rganishga taqozo qilar edi. Bu o'rinda I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati, uning xususiyat va qonuniyatlari haqidagi ta'limoti muhim ahamiyatga ega edi. Lekin bu davrda Pavlov ta'limotini ba'zi fiziolog va psixologlar mexanistik ta'limot deb hisoblar edilar. Haqiqatdan ham Pavlovning ba'zi shogirdlari va izdoshlari mexanistik qarashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat deb, psixologiyani oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qo'ydilar. Bunday qarashlar izlanishlari olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan psixologlar tomonidan tanqid qilindi va qoralandi.

I. P. Pavlov psixik hodisalarning, jarayon va xususiyatlarning nerv-fiziologik mexanizmi oliy nerv faoliyati bilan bog'liqligini asoslab berdi.

O'sha vaqtlarda burunittifoq Fanlar Akademiyasi va Tibbiyot (meditsina) Fanlar Akademiyasi sessiyalarida Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini psixologiyaga tatbiq etish masalasi ilgari surildi va uni psixologik hodisalarni ilmiy jihatdan tushunishdagi ahamiyati yoritib berildi.

Ayniqsa, Pavlovning bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, qo'zg'alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali

bo'ldi. Pavlovning inson hosh miyasi po'sti faoliyatidagi ikki signal sistemasi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak shakllarining nerv fiziologik mexanizmlarini aniqlash imkoniyatini beradi. I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining uylan haqidagi ta'limoti temperamentning nerv-fiziologik asoslarini, uning muhit va turbiya ta'siri tufayli o'zgaruvchanligini aniqlash imkoniyatini berdi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan o'z-o'zini kuzatish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning obyektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin qo'yildi. Metodning obyektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tushunmaslik kerak, aksincha bu yana bixeviorizm va refleksologiyaga olib keladi.

Ikki Akademiyaning Pavlov fiziologiyasiga bag'ishlangan sessiyasidan keyin har xil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini o'rganish bo'yicha ko'plab maxsus tadqiqotlar o'tkazildi. Bu ishlar Moskva va Leningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akademiyasining psixologiya institutida, shuningdek, boshqa shaharlardagi oliy o'quv yurtlarining ba'zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida o'tkazildi. Psixologiyani Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti asosida qayta tashkil qilish V.A. Artemov, T.P. Yegorov, A.V. Zaporozets, P.I. Ivanovlarning psixologiyadan o'quv qo'llanmalarida ham o'z aksini topgan. Mana shularga binoan o'rta va oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili Fanlar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixologiyaning falsafiy masalalari bo'yicha Butun Ittifoq kengashi o'tkazildi. Bu kengashda I.P. Pavlov ta'limoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tadqiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning - miyaning mahsuli bo'lgan psixika haqidagi ta'limotni tasdiqladi.

Keyingi yillarda fiziologlar tomonidan inson psixikasidagi ayrim hodisalarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ishlar qilindi. Masalan, akad. P.K. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentatsiya (teskari bog'lanish) ning ahamiyatini aniqladi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tugallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya po'stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yulborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya po'stiga signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan, deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bog'lanishni amalga

ushiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu ta'limot «oldindan aks ettirish» (javob harakatini maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga bog'langan tekshirishlar o'tkazishga imkoniyat berdi. Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq yo'naltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshreyning organizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma'lumotlariga qaraganda organizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo bo'lgan to'siqlarni bartaraf qilishga «tirishadi» maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A. R. Nuriyaning bosh miya po'stida psixik funksiyalarning lokalizatsiyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tekshirishga qo'shilgan qimmatli hissadir.

Shaxs va ongning ba'zi funksiyalari masalalari

Psixologlarning tekshirishlarida shaxs va shaxsning yushga qarab rivojlanishi masalalari katta o'rin egallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi bo'yicha Butun Ittifoq kengashi o'tkazildi. Doklamlarda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalarga muhim e'tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongilligi, o'z-o'zini anglashni tahlil qilishga bog'liqlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish davrida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e'tiqodlarining yo'nalishiga katta e'tibor berilmoqda.

Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyatlari, xarakteri, qobiliyatlari hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida o'sayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlaridagi sifat jihatidan o'rganishadi, deb qaraydi. Bu o'rganish — o'sish organizmning rivojlanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit hamda ta'lim-tarbiya ta'sirida ro'y beradi. Ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning ta'siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu rivojlanish rivojlantirayotgan subyekt o'zi hayot jarayonida faol ishtirok etgan taqdardagina ahamiyatga ega bo'ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy

rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaning hal etilishi makrabs-
lardagi ta'lim jarayonida o'tkazilayotgan eksperimentlarga asoslanmoqda.

Rivojlanishning o'zini qanday tushunishdan qat'i nazar, tadqiqotchil-
larning hammasi ta'limning hal qiluvchi roli sharoitida ta'lim va tarbiya-
ning bir-biri bilan bog'lanligini e'tirof etadilar.

Psixologlar alohida psixik funksiyalar va jarayonlarni o'rganish sohasida,
xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar.
B.G. Anan'ev, A.V. Zaporozets, N.A. Leontev va boshqalar olib boradigan
sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning reseptiv
tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ko'ruv, eshituv,
ten sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markaz-
ga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlang'ich zveno(s)ininggina mah-
suli emas. Ular markazdan qochuvchi jarayonlarni ham, subyektning faol-
ligini aks ettiradigan qidiruv, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bu-
larning barchasi alohida, perseptiv harakatlar bo'lib, ular ichki psixik jara-
yonlar bilan birga, tasnifi, birinchi navbada, ozmi-ko'zmi yorqin ifoda-
langan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning ma'iusuldonligi esda olib qolish faoliyatining
nimaga qaratilganiga bog'liq ekanligi masalasi keng o'rganilgan. Yaxshi
esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jara-
yonlarning roli aniqlangan. A. A. Smirnov va P. I. Zinchenkoning asarlarida
esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu
faoliyatning strukturasi o'chilgan, turli esda olib qolish usullarining xarak-
teristika, uning turligiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning o'zida
zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok
etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtrildi. 1956-
yildan boshlab «Вопросы психологии» jurnalining chiqa boshlash bu-
ning yuvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar,
shuningdek, «Семья и школа», «Дошкольное воспитание», «Начальная
школа», «Психологические журналы», «Вопросы философии» jurnal-
larida va boshqa davriy matbuotda bosilib chiqib turdi. Ilmiy ishlarning
faollashtrilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar Jamiyatini tuzishga
yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy o'quv yurtlarimiz psi-
xologiyadan zaruriy o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlandi.

Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zveno-
larning xarakteristikasi berilgan. Esda olib qolishda qatnashuvchi fikrlash
jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

PSIXOLOGIYANING YAQIN ORADAGI VAZIFALARI

Psixologiya fanining ko'p sohalarida rivojlanganligi, bu fanining har-cha muhim yo'nalishlari ho'yicha taraqqiy ettirish vazifasini qo'ydi. Olimlar oldiga fanni xo'jabligimiz va sanoat qurilishning barcha sohalariga joriy qilish vazifasi qo'yildi.

Bu vazifalar o'zining nazariy va amaliy ahamiyati jihatidan keng hamda xilma-xildir.

Hozirgi vaqtda psixologiya ko'p tarmoqlarga bo'linib, butun bir psixologik fanlar sistemasini tashkil qiladi. Bu psixologik fanlarning har biri o'z obyekti, o'zining tekshirish metodlari va vazifalariga egadir. Har bir psixologiya sohasining o'zida hal qilishni talab qilib turgan jarayonlar oz emas. Psixologiyada eng dolzarb deb hisoblash mumkin bo'lgan ba'zi har masalalarga to'xtalib o'tamiz.

METODOLOGIYA MUAMMOLARI

Har bir faning asosiy vazifasi uning metodologiyasini aniqlash o'lishdir.

Shuningdek, nazariy muammo'ni ishlab chiqish amaliyot bilan bog'liq holda o'tkazilgan taqdiridagina yanada mahsuldon bo'ladi. Haqiqiy dalillarga asoslangan, amaliyotda sinalgan nazariyogina haqiqiy ilmiy nazariyadir. Kishilarning amaliy faoliyatida ko'pincha yangi faktlar, voqealik hodisalar o'rtasidagi yangi bog'lanishlar ochilib qoladi, shular tufayli nazariya yanada boyibdi, aniqlanadi va mukammallashadi.

Ayni vaqtda, psixologiyadagi amaliy vazifalarning muvaffaqiyatli hal qilinishi nazariy muammolarning qay darajada hal qilinistigiga qattiq bog'liq bo'ladi.

Bundan buyon ham psixologiya masalalari Pavlovning oliy nerv faoliyati fiziologiyasi haqidagi ta'limoti asosidagina muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin.

Inson miyasining tuzilishi va faoliyati sohalarini yanada o'rganishda Pavlovning shogirdlari va izdoshlari ancha yutuqlarni qo'lga kiritdilar. Bu yutuqlar ko'pchilik psixik hodisalarni tushuntirishda katta ahamiyatga egadir.

Ta'rifda ko'rsatishicha, oliy nerv sistemasiga taalluqli ko'pchilik masalalar ko'p hollarda psixologiya muammolarning qo'yilishi va hal qilinishi munosabati bilan paydo bo'ladi.

Ayni vaqtda shuni ham o'tiborga o'lmoq kerakki, ko'pgina chet elik olimlarning orasida progressiv yo'nalishdagi psixologlar ham ishlayotadilar. Shu psixologlarning ilmiy tekshirishlaridagi ijobiy yutuqlarni hisobga olish va ulardan foydalanishlari lozim. Turli mamlakatlari psixologlari o'rtasidagi do'stlik aloqalarining mustahkamlanishi, tajriba almashtirish psixologiya fanining yanada samarali taraqqiy etishiga yordam beradi.

TA'LIM PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Hozirgi vaqtda psixologlar, pedagoglar hamda metodistlar bilan birgalikda ta'lim ishlari va o'quvchilarga tarbiya berishning saviyasini ko'tarishga yordam berishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilishga e'tibor bermoqlari kerak.

Ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masala shunday muammolar jumlasidandir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati o'quv materialining mazmunigagina, ta'lim-tarbiya metodlarigagina bog'liq emas. Bu muvaffaqiyat ko'p jihatdan o'quvchining qanday o'qiyotganligini bilishga, ya'ni o'quvchining yosh xususiyatlariga, dastlabki aqliy taraqqiyoti va faolligiga muvofiq bilim va malakalar o'zlashtirish jarayonining psixologik asoslarini bilishga ham bog'liqdir. O'quv materiali mazmunini tanlash, o'quv programmalari va rejalari, darslik va o'quv qo'llanmalari tuzish, shuningdek, maktab ta'limining har xil bosqichlarida turli o'quv predmetlari bo'yicha o'qitish metodlari sistemasini tashkil qilish va tanlash ham ko'p jihatdan ta'limning psixologik asoslarini bilishga va hisobga olishga bog'liq.

Umumiy ta'lim predmetlari bo'yicha ta'lim psixologiyasi sohasidagi ishlar chet ellarda va Rossiyada XIX asr o'rtalaridan boshlab o'tkazila boshladi. Ta'limni psixologik jihatdan asoslash masalalari K.D. Ushinskiyning barcha pedagogik asarlarida muhim o'rin egallagan.

Hozirgi vaqtda ta'lim psixologiyasi va xususiy metodlarni psixologik jihatidan asoslash bo'yicha bizda ko'p eksperimental ishlar o'tkazilayapti. Biroq bu ishlar hozircha maktabning o'quv materiali mazmunini belgilash, ayniqsa, yangi, yanada samarali o'qitish metodlarini qidirish bilan bog'liq bo'lgan, tez o'sib kelayotgan ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shuning uchun ham psixologiyaning hozirgi vaqtdagi eng muhim vazifasi ta'lim psixologiyasi masalalarini yanada chuqur ishlab chiqishdan iboratdir.

Bu masalalarning ishlab chiqilishi uch rejada o'tib borishi kerak.

Ta'lim psixologiyasining umumiy masalalari — ta'limda xotira, tafakkur, nutq, xayol, hodotalarning roli hamda o'quvchilarning individual xususiyatlari: temperamenti, xarakteri, qiziqish-havaslarning ahamiyati.

Sinilar bo'yicha bolalarning yosh xususiyatlariga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari (1-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari, 2-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari va hokazo).

O'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'quv predmetlari (matematika, geografiya, tarix kabilar)ning xususiyatiga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari.

Ta'lim-tarbiya amaliyotida yana bir qancha masalalar boriki, ularni hal qilishda ham psixologlar ishtirok etishlari kerak. Masalan,

o'quvchilarning o'quv vaqtini, darsda o'tiladigan o'quv materialining hajmini, uy vazifasining hajmini qanday qilib unumli taqsimlash mumkinligi haqidagi masala bolalarning internat sharoitidagi hayotining ta'lim va tarbiya jarayoniga ta'siri va shu sharoitda bola shaxsini shakllantirish haqidagi masala; maktab-internatlarda va kuni uzaytirilgan maktablarda o'quvchilar mustaqil mashg'ulotlarni tashkil qilish haqidagi masala. Ta'lim berish va rivojlantirish haqidagi, boshqachasiga aytganda, rivojlantiruvchi ta'lim haqidagi masalani ham juda dolzarb deb hisoblamoq kerak.

MEHNAT TA'LIMI PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Psixologlarning ilmiy tekshirish ishlarida, ayniqsa, mehnat ta'limining psixologik asoslari haqidagi masala muhim o'rin olmog'i kerak. Maktablarning shuning bu sohasida psixologlar hali juda kam ish qilganlari bunday tekshirish ishlari endigina boshlanmoqda, albatta, buni kuchaytirmoq kerak. Psixologlar o'quvchilar texnik bilim va masalalarni hosil qilish qonuniyatlarini, shuningdek, iqtidor va malakalarni tez hamda puxta o'zlashtirishni ta'min qiluvchi omillarni o'rganishga e'tibor bermog'lari kerak. O'quvchilarda konstruktiv-texnik tafakkurni shakllantirishga alohida katta e'tibor bermog'i kerak.

Mehnat ta'limi psixologiyasiga o'rd masalalar mehnat psixologiyasining boshqa masalalari bilan uzviy bog'langan holda hal qilinmog'i kerak. Hozirgi zamonada mehnat psixologiyasi masalalari texnika progressi va mehnat hamda ishlab chiqarishni ratsionalizatsiya qilish munosabati bilan dolzarb tus oldilar hamda pedagogik psixologiya masalalari bilan bir qatorda o'rin oldilar. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining eng ratsional metodlarini topish va tatbiq qilish uchun ilmiy tekshirish ishlarni olib borish kerak. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining amalga oshirishi va umuman maktablarning qayta qurilishi munosabati bilan psixologiya fani oldida bir qancha yangi, binobarin, yangicha munosabat va yangicha hal qilishni talab qiladigan muammolar maydonga keldi.

Umumiy ta'limning mehnat ta'limi bilan munosabati haqidagi masalani bunday muammolar qatoriga qo'shish mumkin. Bu o'rinda nazariy bilimlar va umumiy aqliy taraqqiyot darajasi mehnat va ishlab chiqarish ta'limining muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlab olmoq kerak. Shuningdek, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi o'quvchilarning aqliy taraqqiyotiga, umuman ular shaxsining shakllanishiga qanday ta'sir qilishini ham aniqlab olmoq kerak.

Shu munosabat bilan o'quvchilar qanday sharoitlarda umumiy ta'lim predmetlaridan olgan bilimlarini amaliyotda muvaffaqiyatli ravishda tatbiq qila o'ladilar, ikkinchi remondan, o'quvchilar mehnat ta'limi jarayonida, u yoki bu material bilan ishlab (yog'och, metall va hoshqalardan)

muayyan buyumlarni yasay ekanlar, shu bilan ular o'zlarining nazariy bilimlarini qanday boyitadilar va o'z tafakkurlarini qanday rivojlantiradilar, degan masalalarni ham ishlab chiqmoq kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining va psixologlarning eng muhim vazifasi o'quvchilarni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash muammosini hal qilishdir. Bu o'quvchilarda mehnat va mehnat kasblariga bo'lgan yo'nalish va qiziqishni shakllantirish hamda tarbiyalash demakdir. Bu o'quvchilarda quyi sinflardan boshlab mehnatga nishatan muhtabba va ishtiyoq uyg'otish demakdir.

Ta'limning shu yo'sinda mehnatga yo'nalganligini vujudga keltirish o'quvchilarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlashning eng muhim sharti va birinchi bosqichidir.

O'QUVCHILARGA KASBGA DOIR YO'LLANMA BERISH MASALALARI

Har bir o'quvchi maktabda o'qish mobaynida xususan mehnat ta'limi munosabati bilan, u yoki bu darajada kelajakka nazar tashlaydi, o'zi uchun ma'lum bo'lgan, binobarin, o'zi xohlagan faoliyat haqida xayol suradi, o'zining kelajakdagi kasbini tasavvur qiladi va tanlaydi, shu kasb haqida o'ylaydi. O'quvchilarning qiziqish-havaslari, xususan, ularning kasbga bo'lgan qiziqishlari haqidagi masala shaxs psixologiyasining bo'limlaridan biridir. Lekin bunda vazifa bu qiziqishlarni o'rganishdangina iborat bo'lmay, balki kelajakda oqilona kasb tanlashi uchun har bir o'quvchiga yordam berishdan iboratdir. O'quvchilarni kelajakda mustaqil kasb tanlashga tayyorlash masalasi maktablarning eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun ham psixologlar pedagoglar bilan birgalikda kasbga doir bilimlar, kasbga doir yo'l-yo'riqlar berish, kasbga doir maslahatlar o'tkazish masalalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqlari lozim.

Ishni shunday tashkil qilmoq kerakki, har bir o'quvchi maktabda o'qir ekan, mamlakat qanday kasb egalariga muhtoj va u o'zining moyli, qiziqishi va qobiliyatlariga qarab qanday kasbni tanlamog'i kerak, degan masalalar bo'yicha maslahatlar olmog'i kerak.

Shuning uchun ham psixologlar oldida o'quvchilarda professional (kasbga doir) qiziqishlarni shakllantirish va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi turadi. Shuning bilan birga psixologlar o'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash metodlari va usullarini qidirish bilan ham shug'ullanmoqlari kerak.

Shu narsani aytmoq kerakki, bizda o'quvchilarga kasbga doir yo'l-yo'riqlar ko'rsatishga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning o'qulishi yoshlarga kasbga doir bilimlar berish va ularni kelajak faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

TARBIYA HAMDA BOLALAR PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Bizning ta'lim — tarbiyalovchi; bola shaxsini aqliy jihatdan rivojlantiruvchi ta'limdir. Ta'lim haqida gapirganimizda shu narsani ko'zda tutamiz-ki, bizning maktabimiz o'qitishga qolmasdan, balki o'quvchilar aqlini ham rivojlantiradi, ularni tarbiyalaydi ham. Bizda mehnat ta'limi katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shuning bilan birga, psixologiyaning vazifasi yosh avlodga axloqiy va estetik tarbiya berish bilan bog'langan maxsus masalalarni ham hal qilishdan iboratdir. Lekin, axloqiy va estetik tarbiyaning psixologik asoslan yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tarbiyaviy ishda shaxsdagi mavjud o'ziga xos psixik «mikroelementlar»ni bilmoq kerak. Shular asosida tegishli tarbiyaviy ta'sir tufayli ilg'or shaxsning yuksak axloqiy va estetik sifatlarini rivojlantirish mumkin.

Tarbiyalanayotgan bola — bu xohlagan bo'yoqni berish mumkin bo'lgan, xohlagan naqshni solish mumkin bo'lgan toza paxta emas; bu insoniy qalbga, tug'ma kurtaklarga, qandaydir ehtiyoj va utilitirlarga, qandaydir taraqqiyot darajasiga va nihoyat, albatta, hali o'zi anglab ola olmagan, qandaydir potensial imkoniyatlarga ega bo'lgan jonli odamdur.

Inson tabiatining mana shu «asosiy» kuchlarini ochish, rivojlanayotgan odamning ma'naviy va estetik imkoniyatlarini o'rganish psixologiya fanimizning yaqin vaqtlardagi eng muhim vazifalarini tashkil qiladi.

Tarbiya psixologiyasi masalalarini hal qilishda, albatta, eruda psixologiyasi, axloqiy va estetik hislar psixologiyasi kabi dolzarb muammolarni, ayniqsa, shaxs psixologiyasi va unga oid yosh va individual xususiyatlari muammasini yanada chuqur ishlab chiqishi talab qilinadi.

Ta'lim va tarbiya jamiyat bolalarining yosh xususiyatlarini bilishni talab qiladi. Shuning uchun ham ta'lim va tarbiya sohasidagi tekshirish ishlari bolalarining yosh xususiyatlarini chuqur o'rganish bilan bog'langan holda olib borilishi kerak. Bunda, psixolog bolalarining yoshiga qarab rivojlanish qonuniyatlarini tekshirar ekan, har bir yoshdagi bolalarining u yoki bu sinfda o'qishga nisbatan psixologik tayyorgarligini aniqlashga alohida e'tibor bermog'i kerak. Maktab ta'limining alohida o'quv predmetlari bo'yicha bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan bolalarining yoshiga xos imkoniyatlarini o'rganmoq zarur. Shuningdek, turli yoshdagi bolalarining atrofida muhitdan beriladigan har xil tarbiyaviy ta'sirlarni o'zlashtirishga nisbatan imkoniyatlarini va bolalarining bu taassurotlarga nisbatan tegishli javob harakatlarini (reaktsiyalarini) o'rganmoq zarur. Bolalarining o'sib rivojlanishida ularning o'zlarining rivojlanishi, o'z faoliyati va keyinchalik o'z-o'zini tarbiyalashi qanday o'ringa ega ekanligini aniqlamoq zarur.

Bolalarining yoshiga muvofiq rivojlanishini o'rganish ishlarida psi-

sologlar oldida bolalar psixikasining rivojlanishini tekshirish metodlarini, ularning yoshiga xos xususiyatlarini aniqlash metodlarini ishlab chiqishdek yana muhim bir vazifa turadi.

ADABIY-BADIY IJOD PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Ma'lumki, yosh avlodning aqliy taraqqiyotida, uni axloqiy va estetik jihatdan tarbiyalashda badiiy adabiyot juda katta ahamiyatga egadir.

Bundagi pedagogik-psixologik muammolar, albatta, asosan badiiy adabiyotni idrok qilish masalalari, adabiy obrazlarni idrok qilish va tushunish masalalaridir. Bu muammolarni hal qilish ham ta'lim va tarbiya psixologiyasining vazifasini tashkil qiladi. Lekin voqeligimizning boyligi va xilma-xilligini to'g'ri aks ettirgan adabiyotgina ijodiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Badiiy ijodning boshqa turlari singari yuksak g'oyaviylik bilan ajralib turadigan, xalq hayoti bilan chumbarchas bog'langan adabiyotgina tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Lekin kishilar badiiy ijod asarlarini idrok qilibgina qolmasdan, shuning bilan birga, ijodkor shaxslar tomonidan shu asarlar qay tarzda yaratilishi bilan ham qiziqadilar. Shuning uchun ham psixologlar oldida adabiy (va umuman badiiy) ijodni o'rganish sohasida jiddiy vazifalar turadi.

Psixologlarning badiiy ijodni o'rganish sohasidagi vazifasi, avvalo, adabiy ijodga bo'lgan iste'dod va talant haqidagi, shuningdek, ijodiy faoliyatni xarakterlab beruvchi maxsus qobiliyatlar haqidagi masalalarni o'rganishdagi iboratdir.

Shuning bilan birga yozuvchi ongida obraz qanday paydo bo'lishi va rivojlanishini hamda shu obrazni boshqa kishilar qanday idrok qilishini ochib bermoq zarur.

Badiiy tafakkur haqidagi, asosiy, uning tushuncha va g'oyalarni obrazlar orqali ochib beruvchi, gavdalantirib amalga oshiruvchi xususiyatlari haqidagi masalalar, shuningdek, obrazning ichki ma'nosini ochib beruvchi tafakkur xususiyatlari juda qiziqarlidir.

Ilmiy tekshirishlarda, badiiy ijod jarayonida, xususan, badiiy obrazlar yaratishda xayol faoliyati va emotsiyalarning roli haqidagi masalalar katta o'rin olmog'i kerak.

Fan uchun ba'zi ijodiy masalalarni hal qilishda uchraydigan intuitsiya hodisalari haqidagi masalalar qiziqarlidir. Ijod jarayonlaridagi ijodiy ilhom va ilhom holatida "g'ayri ixtiyoriy" ijod haqidagi masalalar shu bilan bog'langan.

Bu sohada yana shuning uchun ham ishlar olib bormoq kerakki, ijod masalasi idealistik psixologiyada ko'pincha tushuntirish mumkin bo'lmagan, ayrim zotlaragagina xos bo'lgan alohida bir hodisa deb noto'g'ri qoraladi. Ko'pincha ijodiy jarayondagi mehnatning roli inkor qilinadi, yangilik yara-

tish ixtiyorsiz yoki bo'lmasa allaqanday ong ishtirokisiz ishning natijasida ro'y beradi, deb hisoblanardi. Materialistik psixologiya ijod va uning taraqqiy etgan shakllari katta ongli ishning yakunidir, degan fikrga tayanadi.

Psixologiyaning vazifasi hadiy ijod jarayonlarini o'rganishning maxsus metodlarini ham ishlab chiqishdan iboratdir. Bu o'rinda, xususan, adabiyotchilarning o'z-o'zini kuzatishidan foydalanishi masalasi muhimdir. Shuning uchun ham ijod psixologiyasini o'rganishda muallif o'zining ijod qilish jarayonini tasvirlagan adabiy asarlarning mazmuniga e'tibor bermog'i zarur.

Psixologiya va o'quv-tarbiya uchun bolalik, o'smirlilik va yigirlik davrlarida ijodiy qobiliyat qanday paydo bo'ladi hamda namoyon bo'ladi degan masalalar ham juda muhimdir. Badiiy ijod psixologiyasini o'rganish ishlari — san'atning yuksak g'oyaviyligi hamda badiiyligiga nisbatan qo'yiladigan hozirgi zamon talablari asosida olib borilmog'i kerak.

Badiiy ijod psixologiyasi masalalarini o'rganish va hal qilishdan yolg'iz fan egalarigina manfaatdor bo'lmastan, buni o'rganish faqat badiiy asarning kishilarga maqsadga muvofiq ravishda eng yaxshi ta'sir qilish yo'llarini aniqlash manfaati bilanгина emas, balki ijodkor shaxslarning, ayniqsa, yosh san'atkorlarning manfaatdor bo'lishi bilan ham taqozo qilinadi. Ijodiy faoliyatdagi muvaffaqiyatsizlik, asarlardagi nuqsonlar ko'pincha psixologiya, ya'ni yaxshi bilmashlikdan, kishilarning ruhiy hayotini o'rganish metodlaridan foydalana olmaslikdan kelib chiqadi.

A.A. Surkov shunday degan: «Allaqachonlardan beri ma'lumki, inson — adabiyotning asosiy obyekti. Biz Gorkiyning adabiyotni insonshunoslik deb ta'riflaganini yaxshi bilmiz. Lekin amalda, so'nggi yillarda chiqqan va hatto kitobxonlar diqqatiga sazovor bo'lgan ko'pchilik badiiy asarlarda ham xuddi inson xarakteri juda ho'sh ishlab chiqilgan, ko'p hollarda, mualliflar u yoki bu dolzarb muammoga uncha-muncha o'rin bersalar ham, bu muammoni hal qilayotgan kishilarning o'zini esa hamma vaqt ham ta'sirli qilib ko'rsatavermaydilar.

A.M. Gorkiy yozuvchini inson ruhining muhandisi deb atagan edi. Bu yozuvchi, avvalo, inson psixikasining barcha nozik tomonlarini hamisha chuqur tushuna bilmog'i kerak demakda. Har bir adabiyotchining vazifasi o'z qahramonlarining ichki ruhiy dunyosini ochib berish, ularning intilishlari, xarakterini tasvirlash, ular xulqining ichki motivlarini ko'rsatish berishdan iboratdir. Buning uchun esa yozuvchi psixologiyani puxta bilishi, inson psixikasini o'rganish metodlarini egallagan bo'lishi kerak. Faqat shundaygina u inson ruhini, inson ongini haqiqatan ham shakllantira oladi, o'zining talant kuchi bilan kishilarga ta'sir qila biledi. kishini, kitobxonni ijodkor maqsadiga muvofiq fikrga va his qildira oladi.

Ijodiy faoliyatning hoshqa sohalarida: rassomlik, musiqa, haykaltarosh-

lik, shuningdek, texnikaviy kashtriyotchilik sohasida ham psixologiya o'zida shuning singari vazifalar turadi.

MEHNAT PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Mehnat — bu insoniy tirikchilikning eng birinchi va asosiy shartidir. Jamiyada mehnat shaxsni shakllantirish vositasi, ijodiy ahlom va turli-tuman emosional kechikmalarining manbai bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham psixologiya fanining tarmoqlari ichida **mehnat psixologiyasi** masalalari juda katta o'rin olmag'i kerak.

Mehnat psixologiyasi masalalari XIX asr o'rtalaridan boshlab kapitalistik tuzum sharoitlarida ekspluatatorlar manfaat uchun ishlab chiqila boshladi. Keyinchalik mehnat sharoitlari va mehnatkashlarning ahvoli tufidan o'zgarishligi uchun ham, mehnat psixologiyasi masalalari boshqacha xarakter va yo'nalishga ega bo'ladi: psixologiyaning bir sohasidagi masalalarni ishlab chiqish kishilar manfaatiga xizmat qilmog'ini nazarda tutildi.

Mehnat psixologiyasining mehnat faoliyatining barcha turlarga taalluqli bo'lgan bir qancha umumiy vazifalari, umumiy muammolari, shuningdek, professional mehnatning alohida turlari (tokar, slesar, haydovchi, uchuvchi, po'lat erituvchi, yigiruvchi, tikuvchi kabilar)ga taalluqli bir qancha juz'iy muammolari ham bor.

Mehnat psixologiyasining umumiy masalalari — bu umumiy psixologiyaning inson mehnat faoliyati nuqtayi nazaridan qaratiladigan va hal qilinadigan masalalaridir, xolos. Bunga masalan, mehnat jarayonida ayrim psixik funksiyalarning (diqqat, idrok, hissiyot kabilar) namoyon bo'lish xususiyatlari haqidagi masala; mehnatga nishatqonli yoki bu munosabatning ahamiyati haqidagi masala; ishda ongillikning roli haqidagi masala; mehnat umumdorligini oshirishda ayrim psixik funksiyalar sifatining, xususan, hislar inson, iroda sifatlarining ahamiyati haqidagi masalalar kiradi.

Barcha ishlab chiqarish jarayonlari uchun umumiy bo'lgan narsa mehnatda ijodning namoyon bo'lishini o'rganish, konstruktiv-texnikaviy tafakkurni o'rganish va uni mehnatkashlarda rivojlantirish masalalaridir. Ish jarayonida bilimlarni amaliyotda qo'llash masalalarini o'rganish, shuningdek, hosil qilingan malakalarning mehnatning bir sohasidan ikkinchisiga ko'chishi masalalari ham yuqoridagilar bilan bog'langandir.

Mehnat psixologiyasining juz'iy vazifalariga, avvalo, shaxsning muayyan ixtisos sohasidagi ishning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlovchi, har bir kasbni xarakterlab beruvchi psixik sifatlarini o'rganish kiradi. Ayrim kasblarni psixologik jihatdan bunday xarakterlash professiogramma deb ataladi. Psixologlar shu professional sifatlar ishlab chiqarish jarayonida qanday hosil qilinishini o'rganishlari kerak. Maktabdan tashqari, bevosita

ishlab chiqarishning o'zida amalga oshirilayotgan mehnat va professional ta'lim hamda tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masalalarni ishlab chiqaruvchi zarur. Shuningdek, psixologlar eng yangi texnikani yaratish va undan foydalanish negizida kishilarning mehnat unumdorligini oshirish masalalarini ishlab chiqishda ham ishtirok etmoqlari kerak. Shu munosabat bilan professional qobiliyat va professional mahorat haqidagi masalalarni, shuningdek, bu qobiliyatlarni ta'lim jarayonida va ishlab chiqarishda shakllantirish haqidagi masalalar ham muhim muammodir. Bu esa o'z navbatida mehnat (professional) ko'nikma va malakalar hosil qilishning ratsional usullarining psixologik asoslarini qidirib topish bilan bog'langan.

Professional yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, profkonsultatsiyalar va korxonalarda professional kadrlar tanlash masalalarini psixologik jihatdan asoslash vazifasi ham professional ta'lim muammosiga juda yaqindir.

Mehnatni tashkil qilish va samaradorligini oshirish bilan bog'langan masalalar ham dolzarbdir. Bunga professional to'liqish, mehnat ritmi va dam olish masalalari, psixologlarning mashinalar va ularning konstruktiv xususiyatlari, ish joyi va uning psixologik talablarga mos kelishi jihatidan tahlil qilish kabi masalalar kiradi. Mehnatning sifatini — unumdorligini va xavfsizligini oshiruvchi shart-sharoitlarni o'rganish ham shunga kiradi.

Psixologiya ishchi yoki xodimning psixik holati mehnat unumdorligiga qanday ta'sir ko'rsatishini ham o'rganuvchi kerak. Shuningdek, ishchining muayyan holatini keltirib chiqaruvchi sabablarni, sharoitlarni, me'yordan chiqishning o'rni va vaqtini ham aniqlamoq kerak.

Hozir, yuksak moddiy-texnika bazasining yaratilishi munosabati bilan jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqlarni tugatish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu tugatish (albatta, birdaniga emas) psixologik jihatidan jismoniy mehnat ahillaridagi jismoniy harakatlarni qisqartirish yoki aqliy harakatlar bilan almashtirishda ifodalannmog'i kerak.

Ishchilarning jismoniy zo'r berib qilinadigan harakatlardan ozod bo'lishi ularning aqliy saviyasini kengaytirishga, mehnat jarayonlarini ijobiy (aqliy, axloqiy, estetik) hislar bilan boyitishga sabab bo'lmog'i kerak.

Jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqlarni tugatish munosabati bilan mehnatkashlar psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlarni o'rganish psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Mehnat psixologiyasi sohasidagi ishlarning yutug'i va samarasi, albatta, ko'p jihatdan kishilarning har xil mehnat faoliyati sohalarida ro'y bergan psixik hayot hodisalarini o'rganishning mukammal metodlarini ishlab chiqishga bog'liqdir.

Mehnat sohasidagi psixologik tekshirishlar insonni mehnat sharoitlarida o'rganuvchi boshqa fanlar: mehnat fiziologiyasi, mehnat gigiyenasini, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi metodikasi, shifokor mehnat eks-

pentizasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnik me'yoriqlashtirish, texnika xavfsizligi kabi fanlar bilan uzviy bog'lanishida amalg'a oshirilmog'i kerak.

MUHANDISLIK PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Davrimizning buyuk texnika progressi munosabati bilan psixologiya sohasida ham yangi, juda qiziqarli muammolar paydo bo'ldi.

Inson keyingi yillar davomida atom yadrosining sirini egalladi, refoal va raketa texnikasi, avtomashina, elektronika, telemexanika taraqqiyorida ajoyib yutuqlarni qo'lga kiritdi, kibernetika, radioastronomiya, radioxi-miya, astrobotanika singari yangi fanlarni kashf etdi. Fan va texnika in-son qo'li kuchlarni, harakatlar tezligini, ko'zining quvvatini, eshitish sez-giriligini million marta oshirdi, tafakkur operatsiyalari tezligini yuz va ming marta kuchaytirdi.

Bularning hammasi inson aqli va ijodiy irodasiga xos kuch va g'ayratining zafari bo'ldi. Bu yutuqlarning hammasi tadqiqotchilar e'tiborini insonning aqliy va ijodiy kuch-imkoniyatlari oxir nechog'li yuksalishi mumkin ekan, degan masalalarga yana bir marta qaratishga majbur qiladi.

Muhandislik psixologiyasi texnika, ayniqsa, avtomashina va elektronika taraqqiyoti munosabati bilan umumiy psixologiya va mehnat psixologiya-sining bir tarmog'i sifatida paydo bo'ldi.

Muhandislik psixologiyasi mashinalar konstruksiyasi insonning psixuk xususiyatlari va imkoniyatlariga moslashtirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Bu sohaning vazifasi, xususan, mashina yoki butun bir mashinalar sistemasini boshqarayotgan injener-texnik xodimlarning idrok, diqqat, xotira, tafakkur, emotsional kechinmalar va irodasiga xos bo'ladigan xu-susiyatlarni aniqlashdan iboradir.

Mashinalar ishirning shivoli va borishi haqida har xil signallar qabul qi-layotgan puli boshqarmasida ishlab turgan muhandisdan tez va aniq idrok qilish, tez reaksiya, diqqatning tez ko'chishi va taqsimlanishi, keng hajmli farosat tezligi va chopqirlik, emotsional vazminlik va o'z-o'zini tuta bilish kabi sifatlar talab qilinadi. Inson psixikasining bu xususiyatlarini aniqlab be-rish Muhandislik psixologiyasining eng muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, psixologlarning tekshirish ishlari umumiy va texnikaviy iste'dodni o'rganish va uni qanday shakllantirish masalalariga qaratishlari kerak.

Muhandislik psixologiyasining muammolari, albatta, texnika fanla-rining vakillari bilan hinga'kda ishlab chiqilmog'i kerak. Muhandislik psi-xologiyasi bo'yicha tekshirish ishlarning kengaytirilishi mamlakatimizda bundan buyug'i samarali texnika progressiga, ayni bir vaqtda inson shax-sni chuqur va har tomonlama bilib olishga yordam bermog'i kerak.

KIBERNETIKA VA PSIXOLOGIYA

Ilmiy va konstruktiv-texnik ijodning so'nggi vaqtlardagi eng yuksak darajadagi yutuqlardan bir yangi fan kibernetikaning paydo bo'lishidir. Bu boshqa fanlarning butun bir sistemasiga — matematika, fizika, kimyo, fiziologiya, elektronika kabilarga tayanadigan sintetik fandir. Shu «tayanche» fanlar sistemasiga psixologiya ham kiradi. Shunday qilib, psixologlarga shunday fanlar (matematika, kimyo, ekonomika va boshqalar) «tamkorligida» ishlashga to'g'ri keldiki, ilgari psixologiya bular bilan juda ham uzoq aloqada bo'lar edi.

Kibernetikaning vazifasi hozirgi zamon fan va texnikasining yutuqlariga asoslanib, matematika, ekonomika, transport sohaslaridagi murakkab masalalarni yecha oladigan, avtomatik boshqariladigan va o'z-o'zini boshqaradigan mashinalarning konstruksiyasini yaratishdan iboratdir. Ma'lumki, kuchga ega bo'lgan mashinalarni bunday yaratish uchun, xuddi inson miyasiga, aqliga o'xshab ishlay oladigan mexanizmlar sistemasining konstruksiyasini topish talab qilinadi.

«O'ylovchi» mashinalarni fiziklar, kimyogarlar va muhandislar ko'radilar. Lekin mashinaning barcha «aqliy» operatsiyalarini qurilishi sxemasini neyrofiziologlar bilan birgalikda psixologlar berishi kerak. Psixologlarning vazifasi aqliy operatsiyalar mexanizmlarini to'liq va aniq ochib berish, inson miyasi va tafakkur operatsiyalarining ishlash modelini yaratib berishdan iboratdir. Hozirgi vaqtda kibernetika prinsiplari ta'lim sohasida ham tatbiq qilinib boshladi. Bu o'rinda psixologlarning vazifalari, ayniqsa juda mas'uliyatlidir.

KOSMIK PSIXOLOGIYA MASALALARI

Birinchi Yer yo'ldoshlarini, birinchi kosmik kemalarni barpo qilish va uchirish hamda qahramon — kosmonavtlarimizning kosmosga uchishini amalga oshirish mamlakatimizda fan va texnika progressining g'oyat ulkan yutuqi bo'ldi.

Kosmonavtlarimizning tarixda muvaffaq uchishlari fizik olamni bilish sohasini haddan tashqari kengaytirishga yordam berdi. Bu uchishlar kashining psixik dunyosi sohasini ham bilishni kengaytirdi. Birinchi kosmonavtlarimizning jasorati insonning qanday ruhiy kuch (hissiyot, iroda, xarakter, tafakkur) ga ega ekanligini namoyish qildi. Biz kosmik fazoda, haddan tashqari tezlikdagi harakatlarda va vazirsizlik holatida inson psixikasi hamda ungi qanday namoyon bo'lishini bilib oldik.

Inson ruhining kosmonavtlarni tayyorlash jarayonidagi, kosmik uchishlarni amalga oshirishdagi, so'nggi vaqtlargacha noma'lum bo'lgan xususiyatlari psixologlarning maxsus tekshirish predmetini tashkil qiladi.

Hozirgi vaqtda psixologiya fanining yangi sohasi — kosmonavt psixologiyasi yoki kosmik psixologiya maydonga keldi. Psixologlarning bu

fan sohasidagi tadqiqot ishlari fiziologlar, tibbiyot xodimlari bilan birlilikda, kosmonavtlarning yordamida olib borilmog'i kerak.

Psixologiyaning kosmonavtika sohasidagi muhim vazifasi kosmonavtlarni ratsional va samarali tayyorlash masalalarini yanada chuqur o'rganishdan iboratdir. Bunga maxsus ta'lim, mashq va tarbiya metodikasining psixologik asoslarini ishlab chiqish kiradi. Ayni vaqtda bu metodlar organizmning o'rgatib-yotganlar va mashq qilayotganlar psixikasining yashirin xususiyatlarini aniqlash vositasi ham bo'lmog'i kerak.

Kosmonavtlarni tayyorlashda, agar kelajakda kosmik uchishlar yana ham uzoq muddatli va Yerdan uzoq bo'lishini e'tiborga olinganda, Yerdan tashqari sharoitlarda kosmonavtlar psixikasining mazmuni haqida g'amxo'rlik qilsa to'g'ri keladi, tabiiyki, inson psixik mazmunining asosiy manbai bo'lgan hevosita informatsiya juda kam qisqarishi kerak: bu kosmik korablnning uchki qurilishini idrok qilish va uning holati bilani, tun va kunning tez almashinuvi bilan, yulduzlar osmonining bir xildagi ko'rinishi bilan cheklanmog'i kerak. Tashqi informatsiyalar kamayganda kosmonavt psixik hayotining mazmuni, o'tmishdagi tajriba hisobidan «to'ldirilishi» kerak, bunda idrok qilishning o'rmini xotirlash, esga tushirish jarayonlari egallashi kerak bo'ladi. Shuning uchun ham mehnat va o'quv faoliyatida olingan boy ruhiy mazmunga ega bo'lgan kishilargina kosmonavt bo'lishi mumkin.

Albatta, insonning Yerdagi psixik hayot sharoitlarida ham tanib olish va eslash yo'li bilan xotirlash jarayonlari katta o'rin egallaydi. Buor psixik mazmunning (tajriba, bilimning) bu qayta tiklanishi idrok qilinmayotgan voqealik sharoitlarida ro'y beradi va idrok bilan rag'barlantirilib (to'ldirilib) turiladi. Binoibari, kosmik uchish vaziyatda tashqi informatsiya kamaygan (cheklangan) sharoitda mavjud. Ruhiy mazmunning qayta tiklanishi yetarli kifoya qilinishiga ham mumkin. deb ta'kid qilinadi. Shuning uchun ham kosmonavtika sohasida ushlayotgan psixologlar oldida shunday savol turibdi: kosmonavtning informatsion «ochligini» qanday vositalar va yo'llar bilan qondirish mumkin? Bu «ochlik»ni qondirish uchun radio, televideniye, komputer, internet, badiiy va ilmiy adabiyot; filmlar, musiqa va hokazolar nimalarni va qanday qilib berishlari mumkin, degan masalani psixologik jihatdan asostash talab qilinadi.

Hammaga ma'lumki, kosmonavtlar o'zlarining yakka holda va guruh bo'lib uchishlarida (hatto kabinadan chiqishda) aniq fikrlaganlar, juda katta farosat va ziyraklik ko'rsatganlar. Kosmonavtning tafakkur xususiyatlari qanday bo'ladi, masalan, bunda tajriba va xayol, bilim va ijod, mantiq va intuitsiya, emotsiya va urda kabilar qanday rol o'ynashini bilish psixologiya uchun juda katta ahamiyatlidir.

Xususan, vaznsizlik holati kosmonavtning jismoniy jihatdan (a'zoyi badanni) o'zi boshqarishigagina emas, balki fikrlash operatsiyalarini

boshqarishda, fikrlash va eslashning tezligiga ham qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlamoq zarur.

Kosmik uchishlarda ro'y berishi mumkin bo'lgan xavf-xotarlarni, masalan, boshqa meteoritlar bilan to'qnashib qolish holatini, kema priborlari va ba'zi mexanizmlar ishidagi kamchiliklarni ham hisobga olishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham kosmonavtlarni tayyorlashda ularning emosional — iroda sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor berishga to'g'ri keladi. Kosmonavtlarda emosional qat'iylik, mustahkam iroda, o'zini tuta bitish, jasurlik va chidamlilikni rivojlantirish va tarbiyalashdagi eng samarali metodlarning psixologik asoslarini ishlab chiqish muhim muammoni tashkil qiladi.

Hal qilinishi, ayniqsa, uzoq muddatli kosmik uchishlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bitta muammo bor, bu ham bo'lsa «sig'isha olish» muammosidir. Ma'lumki, dastavval kosmonavtlar yakka holda uchganlar, endi esa guruh bo'lib — ikki, uch kishidan uchishyapti. Yaqin kelajakda esa ko'pchilik bo'lib, uzoq muddat davomida uchishadi. Boshqa kishilar singari har bir kosmonavt ham o'zining individual xususiyatlari, o'z temperamenti, xarakteri kabilariga ega. Kosmik uchishlar vaqtida kosmonavtlar kichik jamoada bo'lgan holda ishlaydilar. Shuning uchun ham ekipajni tuzishda bir-biri bilan to'la-to'kis kelisha oladigan, o'zaro bir-birni tushunadigan va bir-biriga yordamlashadigan kishilarni tanlashga to'g'ri keladi. Jamoaning mo'ljali har bir ishlarning ham muvaffaqiyatli va samarali bo'lishining shartidir.

Shuning uchun ham kosmik psixologiyaning vazifalaridan biri kichik jamoa psixologiyasini, sig'isha olish psixologiyasini o'rganishdan iboratdir. Kosmik psixologiyaga taalluqli masalalar juda ko'p, masalan, ovqatlanish psixologiyasi masalalari, ug'ar yolg'izlik hissining va ruhiy tushkunlik (depressiya) holatining oldini olish va ularga qarshi kurash masalalari, muvotazam uxlash masalalari va hokazolar. Bu masalalarga javob berish faqat kosmik psixologiya uchungina emas, balki psixologiya fanining boshqa sohalari — tibbiyot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi kabilar uchun ham ahamiyatlidir.

Kosmik psixologiya sohasidagi tadqiqotlar, shubhasiz, inson aqlini, irodaviy va jodiy faolligini choqqi bilishga yordam beradi.

IJTIMOY PSIXOLOGIYA MASALALARI

Ijtimoiy psixologiya — bu har xil ijtimoiy jamoa hayot va faoliyat sharoitlaridagi kishilarning har xil his-tuyg'ulari, odatlari, unutilishlari, xarakter xislatlarini o'rganadigan fanidir.

Ijtimoiy psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan.

Bizda ijtimoiy psixologiya masalalarini hal qilishga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, so'nggi yillarda kuchaydi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiya oldiga bir qancha muhim vazifalar qo'yilgan. Avvalo, ijtimoiy psixologiyani o'rganish predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy hodisalar guruhini aniqlamoq, ijtimoiy psixologik hodisalarni aks ettirgan tushunchalar va tegishli terminlarni belgilamoq kerak; «ijtimoiy psixologiya» fanining o'ziga ta'rif bermoq kerak, uning ahamiyati va vazifalarini aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy psixologiyani predmeti va vazifalarini barcha psixologlari va sobiq sovet psixologlari tomonidan tushunishdagi farqni bilib olish zarur.

Psixologlarning vazifasi ijtimoiy psixologiyani boshqa psixologiya sohalarini bilan, avvalo, umumiy psixologiya bilan, shuningdek, bolalar psixologiyasi va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, sud psixologiyasi, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi kabilar bilan bo'lgan aloqasi va o'zaro munosabatlarini aniqlashdan iboratdir. Ijtimoiy psixologiyani dalillari umumiy psixologiyani ayrim masalalarini — hissiyot psixologiyasining, ijod psixologiyasining, shaxsning, uning xarakteri, qobiliyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashlari va e'tiqodlari kabi masalalarini hal qilish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlamoq kerak.

Bir muhim vazifalardan biri ijtimoiy psixologiyani ijtimoiy tarixiy fanlar, avvalo, sotsiologiya bilan o'zaro munosabati haqidagi masalalarini hal qilishdan iboratdir. Sotsiologiya — bu tarixiy materializm, ya'ni jamiyat va uning taraqqiyoti haqidagi fanidir. Psixologlar bu muammoni hal qilish bilan shug'ullanish uchun ham shug'ullanmoqlari kerakki, ko'pchilik psixologlar sotsiologiyani ijtimoiy psixologiya bilan tenglashtirib qo'yadilar. Shuningdek, ijtimoiy psixologiya va uning dalillari etika va estetika masalalarini hal qilish uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoq kerak.

Aholining va uning alohida guruhlarining o'zgarib va o'sib turadigan ijtimoiy ehtiyoqlarini o'rganish ham ijtimoiy psixologiya doirasiga kiradi. Bunday o'rganish xo'jalik hamda madaniy-oqatuv tadbirlarini samarali amalga oshirish va o'tkazish uchun zarurdir.

Ijtimoiy kayfiyatlarni, ularning paydo bo'lish sabablarini, kuchini (masalan, umumiy ruhlanishni), harqarorligini, har xil kayfiyatlarning jamoaning va ayrim kishilarning mehnat va ijod faoliyatiga ta'sirini, ularning o'zaro munosabatiga ta'sirini o'rganish ham ijtimoiy-psixologik tekshirishlarning vazifasiga kiradi.

Madaniy-oqatuv tadbirlari — matbuot, radio va televideniye, san'at va adabiyotning har xil turlarining ta'sirida ayrim guruhlar va jamoa psixikasida hosil bo'lgan o'zgarishlar haqidagi masalalarni ham ijtimoiy psixologiyani vazifalariga kiritish mumkin. Maishiy sharoit va mehnat sharoitidagi o'zgarishlar kishilar psixikasiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish ham muhimdir.

Alohida mehnat jamoalarining (masalan, korxona, tashkilotlar va

qishloq xo'jalik shirkatlarining) ayrim a'zolari psixikasiga, ularning mehnat unumdorligiga ta'sir qilish haqidagi, novator, ratsionalizatorlar va kashfiyotchilarning mehnat unumdorligiga ta'siri haqidagi masala ham ijtimoiy psixologiyaning muammolaridan biridir. Shu munosabat bilan jamoa hayot va mehnatda, ibrat va namunaning roli «ongsiz» (g'ayrituxliyoriy) ongli deb atalgan taqlid haqidagi masalani ham aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy-psixologik hodisalarni tekshirish metodlarini ishlab chiqish ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bunda umumipsixologik metodlarni — kuzatish, individual va jamoa eksperiment, suhbat va anketa metodlarini qanday xususiyatlar bilan qo'llamoq kerak, degan masalani hal qilmoq lozim. Hozirgi vaqtda sotsiologlar tomonidan qo'llanilayotgan yangi metodlar, ya'ni sotsiometriya metodi, qarama-qarshi profililar metodi kabilarni aniq tekshirmoq va aniqlamoq zarur.

Uyushgan jamoada (masalan, partiya tashkilotlari, o'quv sinfi, mehnat birlashmalari) va uyushmagan jamoa (masalan, olomon)da namoyon bo'ladigan psixik jarayonlarni tekshirish xususiyatlarini ko'zda tutmoq kerak.

Ijtimoiy psixologlarining ijtimoiy psixik hodisalarni hisslarni, kayfiyatlarni, faoliyat motivlarini va boshqalarni o'rganishdagi asosiy vazifasi va bu hodisalarning paydo bo'lish va shakllanish qonunlarining, obyektiv omillarining, ijtimoiy-iqtisodiy tabiatini tahlil qilishdan iborat bo'lmog'i kerak.

* * *

Psixologiya fanining har bir tarmog'i o'zining nazariy va amaliy masalalarini ishlab chiqarib, ayni vaqtda, umumiy psixologiya predmetining muhtimazariy muammolarini chuqur hal qilishga ham yordam beradi.

Biroq umumiy psixologiya faqat psixologiya tarmoqlarining erishgan yutuqlarini umumlashtirishga qolmasdan, balki uning o'zining dolzarb tekshirish vazifalari ham bor, bu vazifalarning maqsadi psixik hayot hodisalarining umumiy qonuniyatlarini ochrishdan iboratdir.

Bu qonuniyatlarni bilish, o'z navbatida, aynim psixologiya tarmoqlarining vazifalarini tashkil qiluvchi muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun tayanch va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Inson kuchlarining ulkan imkoniyatlari namoyon bo'lganligi va bo'layotganligi inson qobiliyatini va talantining rivojlanishi ijtimoiy hayot shakllariga bog'liq ekanligini, har bir inson ma'naviy kuchlarining namoyon bo'lishi uchun cheksiz imkoniyatlar yaratayotganligi yana bir marta isbotlamog'i kerak.

Shuning uchun ham hozirgi psixologiyamizda jamiyatning taraqqiyotiga va ayrim kishilar individual xususiyatlarining shakllanishiga qanday ta'sir etadi, degan masalalarni o'rganishga ham e'tibor berilmog'i kerak.

Bu masalalarni hal qilishda psixologiyamizda kishilarning yuksak ma'naviy sifatlarini shakllanishida xalqimizning ma'naviy-siyosiy birligi, maktabning tarbiyaviy ishlari mamlakatimizda shaxsning har tomonlama rivojlanishining boy imkoniyatlari haqidagi masalalar asosiy o'rin olmog'i kerak.

O'ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYA FANINING QISQACHA TARIXIY TARAQQIYOTI

O'rta Osiyo xalqlari uzoq o'tmishga, ko'p asrlik tarixga, boy madaniy merosga egadir. O'rta Osiyoning markazida joylashgan O'zbekiston Sharqning eng qadimiy madaniy o'choqlaridan biri bo'lib, u jahon fani tarixiga munosib hissa qo'shdi.

Xorazmlik olim Al-Xorazmiyning nomi bizning davrimizgacha «algoritm» degan matematika terminini orqali yetib kelgan. Yevropada «Alfaganus» nomi bilan mashhur bo'lgan atoqli olim Ahmad al-Farg'oniyning «Astronomiya asoslari» degan ensiklopedik asari XV asrda G'arbiy Yevropada juda mashhur bo'lgan edi.

O'rta asrlarda «faylasuflar marzusi» deb nom qozongan Buxorolik mutafakkir, atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning «fih qonunlari» asari XVII asrda G'arbiy Yevropa tahlillarining asosiy qo'llanmasi bo'lib keldi va kelmoqda. Shuningdek, Ibn Sino ijodida materiyaning doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrlari psixologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy va Furobiy singari fan arboblari faoliyatining ahamiyoti beqiyosdir. Beruniy matematika, astronomiya, fizika, botanika, geografiya, umumiy geologiya, etnografiya, tarix va xronologiya sohaslarida ish olib bordi. Abu Rayhon Beruniy ijodida «Tana va ruh»ga oid hodisalar talqin qilindi. Abu Rayhon Beruniy 973-yilda Xorazmning Kot, hozirgi Beruniy shahrida tavallud topgan. Beruniyning ijtimoiy falsafiy qarashlaridagi a'zolarining bir-biriga zidligi, ularda bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman xatti-harakatlar va fe'l-atvor mavjudligi asostangan. «Odam, — deydi Beruniy, — tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar qo'shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega va ularning holati o'z fe'l-atvoriga ko'ra xilma-xil bo'ladi». Beruniyning fikricha, odamlarning qiyofasi bir-biriga o'xshamasa-da, ular ayni cho'g'da bir-biridan farq qiladi. Bu farq ularning miyosi, fe'l-atvor va tabiiy xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Uning zamondoshi Abu Nasr Furobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn O'zliq Sirdaryo sohilidagi Furoh shahridan) hayot vaqtidayoq «ikkinchi muallim» nomini olgan edi. U tabiiyot sohasida O'rta asrning eng atoqli tadqiqotchilaridan biri edi. U keng ma'nodagi inson ruhiy jarayonlari va ta'lim-tarbiya haqida o'z zamonasi uchun ilg'or fikrlarni ilgari surdi. Furobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti, bevosita fiziologik jarayonlar bilan psixik jarayonlar orasidagi bog'liqlik haqidagi, dunyoni bilish haqidagi ta'limoti psixologiya fanining taraqqiy etishida muhim rol o'ynadi.

Keyinchalik Ahmad Yassaviyning mehr-sakovatli bo'lish haqidagi qarashlari, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy ijodidagi

shaxslararo munosabatlar, Bahovuddin Naqshbandiy ijodida aql va dunyo-qarashning shakllanishi. A. Navoiy faoliyatida ilmiy ta'lim-tarbiyaning asoslanishi kabilar boy meros sifatida psixologiyani har tomonlama o'rganishning asosini tashkil etdi.

Respublikamiz boy madaniy merosga ega edi. Bu esa respublikamiz madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida mislsiz taraqqiyotga erishish uchun imkoniyat yaratib berdi.

XX asrga kelib, O'zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon tug'ildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941–1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika institutining Psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan bilimdon, aql-zakovat egasi P.I. Ivanov O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo'nalishida barakali ijod qildi. Uning «Психика», Т., 1941; «Психология» (qisqacha izohli lug'at) Gosizdat, 1946; «Психология» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma), М, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959; «psixologiya» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma) Uchpedgiz, 1957, 1960 (2 nashr); «Психологические основы обучения», Т, Uchpedgiz, 1960; shu kitobning o'zbek tilidagi «Ta'limning psixologik asoslari» Т, 1961; «Umumiy psixologiya» (o'zbek tilida), Т, 1957-yil; «Общая психология» Т, 1967 (2 nashr); «Развития технического мышления учащихся на уроке труда» (Yaroslavl, 1969-yil) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyatini psixologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yetishtirib chiqardi. Uning kamunon mehnati «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi» unvoni bilan taqdirlandi.

1945–50-yillarga qadar O'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari darslarni ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlanning rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni muassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek tilida yaqona o'quv qo'llanma edi. Keyinchalik P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tilida chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo'jayev, P.I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiyilar

ning «Bolalar psixologiyasining ocherklari» nomli qo'llanmasi chop etildi. Bunda bolaning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17–18 yoshgacha bo'lgan davrdagi anatrof-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar shaxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P.I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustada ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kishdi.

1965-yili birinchilardan bo'lib, I.M. Krasnobayev «Yuqori sinf o'quvchilarida axloqiy e'tiqodlarning rivojlanishi», 1971-yili Davletshin Muhammad G'abdulgalimovich Leningradda «O'quvchilarning texnika qobiliyati psixologiyasi» bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

Ayniqsa, M.G. Davletshinning O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishida xizmatlari buyukdir. Uning asosiy ilmiy yo'nalishlari o'quvchilarda texnik qiziqishlar, qobiliyatlarning shakllanishiga, mehnat ta'limi va kasbga yo'nalish muammolariga, pedagogika oliy o'quv yurtlarida va universitetlarida o'qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga qaratilgan edi. Shuningdek, u Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini o'rganish, ilmiy ishlarda boy merosdan foydalanishga, «Yangi turdagi o'quv yurtlari – akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari ta'lim-tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari» va Oliy pedagogik o'quv yurtlarida o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishning ilmiy asoslariga e'tibor qaratdi va bu sohada ko'plab iztinishlar qilindi, darsliklar, qo'llanmalar, ilmiy, ommabop maqolalar chop etildi. M.G. Davletshin psixologiya fanlar doktori (1971), professor (1972), O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Nizomiy nomli TDPU Psixologiya kafedrasini mudiri, 270 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi, 50 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyasining ilmiy rahbari, ko'plab doktorlik dissertatsiyasiga ilmiy maslahatchi bo'ldi. Uning ilmiy ishlari ichida: «5–7-sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarini shakllantirish» (1956), «Qiziqish va ta'lim» (1962), «Maktab o'quvchilarining texnika qobiliyati psixologiyasi» (1971), «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya» (O'quv qo'llanma (1974), «Qobiliyatlari va uning diagnostikasi» (1979), «Kasb tanlash» (1986), «Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi» (2000), «Umumiy psixologiya» (2000), «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya» (2004) kabi o'quv-metodik qo'llanma va ilmiy maqolalari psixologiya fanining ravnagida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Iste'dodli olim, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi M.G. Davletshin O'zbekistonda psixologiya fanining o'qitilishini takomillashtirish, uzluksiz ta'lim jarayonida pedinstitut va universitetlar uchun o'qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari maktablarga psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy metodologik asoslariga bag'ishlangan ko'plab an-

jumanlarni tashkilotchisidir. Bu O'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi birlashgan psixologiya fanlari bo'yicha ilmiy daraja beradigan Ixtisoslashirilgan Kengash a'zosisidir.

Psixologiya fanining taraqqiyotida M.X. Rahmonovning roli ham muhimdir. Olim ta'lim jarayonida diqqatning roli, o'quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, o'quvchilar diqqatining individual xususiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M.X. Rahmonovning «Ta'limda diqqatning roli» (1963), «O'qish darslarida birinchi sinf o'quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969), «O'quvchilar diqqatini ba'zi individual xususiyatlari» (1971) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida o'quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida ko'rsatmalilik» (1981), «Otlaga sovg'a» (1996) kabi ilmiy ishlarini chop etirdi. Uni qo'rqoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-e'tibor sohalari qiziqtrib, u hozirgi kunda shu sohalarda kuzatish, tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

R.Sh. Karimova ayniqsa, maktabgacha bolalarni ona tili egallashning psixologik xususiyatlarini aniqlash, o'smirlarning o'qiv jamiyatida o'zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Uning «Основные элементы грамматического строя родного языка как путь развития мышления детей старшего дошкольного возраста» (1959), «Учет индивидуальности различий детей при обучении их родному языку в детских садах» (1971), «Изучение взаимоотношений подростков и их формирования» (1955) kabi maqolalari hozirgi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. Muzaffarov «O'smir yoshlarining tasavvur qilish asoslan» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar», «Psixika hodisalarini haqidagi», «Budafarda jolib va salbiy etak personallari haqida tasavvurlarni shakllantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish» kabi, V.P. Ivanovning «Умственная деятельность учащихся при написании диктанта» (1962), «Факторы обеспечивающие восприятие в умственной деятельности учащихся» (1977), X. G'ofurovning xotira va uning xususiyatlari, amurata'lim maktablarida o'quvchilarda tasavvurlarning shakllanishi, ularni so'z bilan tasvirlash hamda rasmlar darslarini ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullayevning o'quvchilarni fan, texnika, san'at, shaxslararo munosabatlar, xayolning rivojlanishiga bag'ishlangan qator maqolalari, F. Temurovning o'quvchilarni kasbiy qiziqishlarini kasbga yo'naltirish, individual yondoshishi, kasbiy qiziqishlarini aniqlash kabi qator ilmiy maqola va to'plamlarni chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat ko'rsatgan N. Negmatov ham o'zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayoniga bag'ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish,

I-sinfdan boshlab o'quvchilarda umumlashtirish faoliyatining rivojlanishi bo'yicha longitryud tadqiqotlarini amalga oshirdi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini o'qitish masalalariga katta e'tibor berdi.

Q. Turg'unov esa respublikada birinchilardan bo'lib, mehnat psixologiyasi sohasiga asos soldi. U mehnat jamiyoniida bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishini to'qimachilik jarayonida o'rgandi va tajribaga asoslanib, to'quvchilikning psixologik asoslarini yoritib berdi. Muallif «Развитие производственных навыков у учащихся» (1963), «Вопросы о понятии «умение» и «навык» в психологии» (1964), «Анализ маршрутного умения пришлошние и проблемы производительности труда» (Экономика и жизнь, 1967 г., №1), «К проблемам умения и навыков» (1964) kabi ilmiy ishlari chop etildi. ayniqsa, uning «Psixologiya terminlarining ruscha--o'zbekcha lug'ati» psixologiya fanini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat ta'limi psixologiyasining rivojlanishida N. Yaxyayev o'quvchilarda mehnatga bo'lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalasida ko'pgina ilmiy maqolalar chop etildi.

O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyotida professor (1985) M.V. Vohidovning ham o'nu bor. Muallifning asosiy tadqiqot sohasi o'quvchilarning o'quv faoliyatida mnemik jarayonlarni o'rganishga bag'ishlangan edi. Shuningdek, u O'zbekistonda psixologik fikrlarning rivojlanishi tarixi, bolalarning psixologik xususiyatlarini keng miqyosda o'rgandi. O'zining ko'p yillik tajribalariga suyanib, 1981-yili «Psixologiya» darsligini yaratdi. Bu darslik bolalar psixologiyasi bo'ida ham hozirgi kunda pedagogika oliy o'quv yurtlari va pedagogika kolleji talabalarining asosiy qo'llanmalaridan biridir.

Yosh va pedagogik psixologiya sohasida P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri M. Zulfarova «7 yoshli bolalarni psixologik tomondan maktab ta'limiga tayyorlash» masalasini ilmiy tajribalar asosida yoritib bergan. U «6 yoshli iqtidorli bolalarni maktab ta'limini egallashdagi psixologik imkoniyatlarni, ularda bilish jarayonlarini shakllanishi xususiyatlari, talabalarini pedagogik faoliyatga psixologik tayyorlash, pedagogik amaliyot bo'yicha talabalarga metodik amaliy yordam, «Insonlarda o'z-o'ziga munosabatni tarkib topirish», «Psixologiyadan kurs ishlarini yozishga doir uslubiy ko'rsatmalar», «Yosh va pedagogik psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotlari va amaliy yordam talabalarga uslubiy yordam», «Umumiy psixologiyadan asosiy tushunchalarning temarik izohli lug'ati va o'quv-uslubiy ishlanmalar», «Bolalar psixologiyasining muammolari», «Pedagogik psixologiya», «Amaliy psixolog va uning vazifalari» kabi o'quv qo'llanmalarini chop ettirdi. U 100 ga yaqin ilmiy, uslubiy maqolalar muallifidir.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekistonda psixologiya fanining rivojida keskin burilish yuz berdi. Hozirgi kunda ko'plab fan nomzodlari bilan birga fan doktorlari, professorlar ta'vlik ko'rsatga boshladilar.

Jumladan, G. Shoumanov (1990-yilda fan doktori, 1993-yili professor) differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, oila psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, psixodiagnostika, o'zbek oilasining ijtimoiy psixologik, etnopsixologik xususiyatlari masalasini o'rganishga katta e'tibor berdi. Respublikada psixologik xizmat ko'rsatishni tashkil qilish, yosh va pedagogik psixologiya, boshqaruv psixologiyasini yoritishga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-amaliy maqolalar yaratadi. Jumladan: «Возможности применения адаптированного варианта методики Векслера для диагностики задержки психического развития» (Сб. Научных трудов НИИ Психиатрии МЗ РСФСР, М., 1978), «О проблемах совершенствования психологической диагностики в школе» (В кн.: Психологическая служба в школе. Tallin, 1983), «Влияние психологических особенности узбекской семьи на воспитание молодежи» 1986, «Muhabbat va oila» (T., Ibn Sino, 1994), «Реализация Национальной программы по подготовке кадров в Узбекистане», «Sito», (Tokio, 1998), «Oila psixologiyasi». Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma (Toshkent, Shiq 2000), «1001 savolga psixologning 1001 javobi» (T., Mehnat 2000) va boshqalar.

U 20 ga yaqin fan nomzodi va bir necha fan doktorlari tayyorladi.

E. G'oziyev (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1994-yilda professor), ta'lim jarayonida o'quvchilar tafakkurining o'sishi, o'quvchilarni umumlashtirish usullariga o'rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti, o'quv faoliyatini boshqarish, tafakkur, xotira, shaxs, psixologiyasi masalalari, bilish nazariyasining psixologik muammolari, kamil insonni tarbiyalashning psixologik asoslari kabi masalalarni yoritishga e'tibor berdi. Uning «O'quvchilar o'quv faoliyatini boshqarish» (1988), «Oila etikasi va psixologiyasi» (1992), «Psixologiya» (1999), «Tafakkur», «Xotira», «Shaxs», «Umumiy psixologiya» (psixologiya mutaxassisligi uchun darslik 1 – II kitob. T., 2002), «Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi» (2003), «Psixologiyada mukammal lug'at tuzish xususiyatlari» (2005) nomli qo'llanmalar ko'p sonli talabalarning asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilmoqda.

R.Z.Gaynuldinov (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1997-yildan professor) «Психологии управления в органах внутренних дел» (o'quv qo'llanma, 2001), «Психологические особенности несовершеннолетних и их учет при допросе» (T., 2000), «Самосознание и саморегуляция учителя» (o'quv metodik qo'llanma, 1991), «Учителю о психологии воспитания» (1994) kabi ko'plab dolzarb muammolariga bag'ishlangan ilmiy, uslubiy maqolalar chop ettirdi.

Shuningdek, psixologiya fanlari doktori (1992), professor (1996) A Tokareva ilmiy-pedagogik faoliyati davomida shaxsni axloqiy rivojlanishi

masalalari, turli xil yosh davrlarda shaxs axloqiy qobiliyatlarning shakllanishi asoslarini, komandalik taktiga mutaxassislarini tayyorlash jarayonini optimallashtirishning psixologik-pedagogik tomonlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi va bu sohada ko'pgina ilmiy maqola va qo'llanmalar nashr qilindi.

O'zbek xalqining xotin-qizlari ichida birinchi marta psixologiya fanlar doktori (1994) ilmiy darajasini olgan farg'onalik ayol V. Karimova ham. O'zbekistonda psixologiya fanining ravnagiga katta hissa qo'shmoqda. Uning ilmiy-tadqiqot yo'nalishida etnopsixologik g'oyalari katta o'rin o'ldi. U o'zbek xalqining milliy ana'anadan, qadriyatlarini, rasim-rusumlarini psixologiyasi, o'zbek ayolining ijtimoiy mavqeiini oshirish, ularni keng xalq ommasiga tarqatish bo'yicha ilmiy ishlarni amalga oshirmoqda. Uning yangi o'quv dasturlari, darsliklari, o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqish va milliy istiqlol mafkurasi konsepsiyasini ishlab chiqishdagi, oila va mahalla tizimidagi g'oyalarni xalq ongiga singdirish haqidagi izlanishlari maqsadga muvofiqdir.

Olimaning «O'zbek ayoli shaxsining shakllanishi» (1986), «Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot» (1999), «Tashkiliy xalq» (1999), «Mustaqil fikrlash» (2000), «Psixologiya» (2000), «Salomatlik psixologiyasi» kabi o'quv qo'llanmalaridan pedagogika oliygohlarining o'qituvchi va talabalari keng foydalanmoqdalar.

Iste'dodli psixolog R.R. Qodirov (psixologiya fanlari doktori, professor) u yozining ijodiy faoliyatini iqtidorli yoshlarni o'rganishga bag'ishladi. U differensial psixologiya sohasida yoshlarning individual xususiyatlarini o'rgandi. Yoshlarda ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan o'quvchilarning faoliyat yo'nalishlari, layohat va birlamchi qobiliyatlarning miya mexanizmlari o'rganildi. Yoshlarni u yoki bu ijtimoiy faoliyat yo'nalishlarini tanlashlar elektroensefalografik asullar bilan neyrofizologik jihatlari tadqiq qildi. Olingan ma'lumotlar miya faoliyatida kasb tanlash, kasbga moyillik va layohat turlarini ta'minlab turadigan muqobil neyrofizologik xislatlar borligini isbot etdi. Zehn testlari majmuasi shakllantirildi.

Z. Qodirova (2001-yilda fan doktori) yoshlarning ijtimoiy faolligini, ularni ijtimoiy muhitga moslashuvini tezlashtiruvchi omillar va ularni daraja tuzilmasini aniqlash, faollikning roliini talqin qilish, ya'ni jamiyat yaratishda yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonidagi faollik, shaxs ichki dunyosi muammolarining ijtimoiy-falsafiy jihatlariini tadqiq qilish masalalari bo'yicha faollik ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, ya'ni psixologiya fani O'zbekistonda XX asrning ikkinchi yarminan boshlab turli jihatlarida rivojlandi. Psixologiya turli sohalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. O'zbekiston Respublikasi psixologlar assotsiatsiyasi tashkil topdi.

Hali psixologiya fanining turli sohalari yoritilmagan, yetarli ilmiy jihatdan o'rganilmagan muammolar juda ko'p. Ularni o'rganish respublikamiz psixologlarining asosiy vazifalaridir.

MUNDARIJA

So'zboshi	3

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MUAMMOLARI

I bob. Psixologiya nima haqda bahs yuritadi? Psixologiyaning ahamiyati va metodlari	5
II bob. Psixikaning nerv-fiziologik asoslari	26
III bob. Psixikaning taraqqiyoti	49

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. Sezgilər	69
V bob. Idrok	95
VI bob. Xotira	126
VII bob. Xayol (fantaziya)	165
VIII bob. Tafakkur	186
IX bob. Nutq	229
X bob. Diqqat	257

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI bob. Hissiyot (emotsiya)	276
XII bob. Erda	308
XIII bob. Ko'nikma, malaka va odatlar	333

UCHINCHI QISM

SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV bob. Temperament va xarakter	351
XV bob. Qobiliyat va qiziqish-havas	386

TO'RTINCHI QISM

1-ilova. Psixologiya tarixidan	402
2-ilova. Psixologiyaning yaqin oradagi vazifalari	457
3-ilova. O'zbekistonda psixologiya fanining qisqacha tarixiy taraqqiyoti	472

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Platon Ivanovich IVANOV

Musharrif Egamberdiyeva ZUFAROVA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

O'zbekiston Faylasufi milliy jamiyati nashriyoti
100029, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy
Tel: 236-55-79, faks: 239-88-61.

Nashr uchun mas'ul *M. Tursunova*

Muharrir *R. Yorlagabov*

Texnik muharrir *A. Berdiyeva*

Musahhib *H. Zakirova*

Subilalovchi *Z. Bektayev*

Borishga tayyor etildi: 10.07.2008. «Taym» garmjuzisi. Offset usulida chop etildi.
Qog'oz holumi 60x84 1/16. Sharh boshqa tabog'i 12,0. Nashr bosma tabog'i 20,0.
Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 29. Bahasi shartnomma asosida.

«AVTO-NASHR» SHK boshqaruvisida chop etildi
Manzil: Toshkent sh., 8-may ko'chasi, 57-uy.